

В. А. Рубель

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

Курс лекцій

СЕРЕДНЬОВІЧНОГО

СХОДУ

Курс лекцій

*Допущено
Міністерством освіти України*

Навчальний посібник
для студентів історичних
спеціальностей
вищих закладів освіти

НБ ПНУС

607271

КИЇВ
"ЛИБІДЬ"
1997

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу
видавництва заборонено*

Рецензенти: д-р іст. наук, проф. *О.П. Крижанівський*, Київ. ун-т,
д-р іст. наук, проф. *М.І. Гладких*, Київ. ун-т,
канд. іст. наук, проф. *В.В. Седнев*, Ін-т «Схід—Захід»
Київ. держ. лінгв. ун-ту

Головна редакція літератури з духовного відродження України
та історико-філософських наук

Головний редактор *С.В. Головка*

Редактори *О.О. Вербило, О.Н. Вітрученко*

Книга є першим в Україні навчальним посібником для вищої школи із середньовічної історії Сходу. Розкривається специфіка історичного процесу в основних середньовічних афро-азіатських цивілізаціях. Цілісно розглядаються питання політичної, соціально-економічної історії та духовного розвитку східних народів. Історія людських спільнот подається в нерозривній єдності з історією природи, значну увагу приділено висвітленню ролі особи в історії, змальовано індивідуальні портрети діячів східних цивілізацій.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Р 0503010000-084 Без оголошення
224-97

ISBN 5-325-00775-0

© В.А. Рубель,
1997

БІБЛІОТЕКА
607271

ПЕРЕДМОВА

Україна — європейська держава, але її історія пов'язана не тільки з Європою. Гунни й авари, хазари й печеніги, половці й монголи, кримські татари й турки — все це народи Сходу, проте уявити без них історію України так само неможливо, як і без росіян, поляків, угрів чи німців. Знання Сходу — це не примха, а життєва необхідність для країни, що межує з Європою й Азією, на землях якої мешкають не лише християни та атеїсти, а й мусульмани, іудеї та кришнаїти, чия етнічна діаспора розкидана не тільки по Європі, Америці й Австралії, а й по країнах Азії та Африки¹.

У 1996 р. вийшов у світ перший україномовний посібник з історії стародавнього Сходу². Даний курс з історії середньовічного Сходу є логічним продовженням попереднього видання і спирається на ту базу матеріалу, що викладена в лекційному курсі з історії стародавнього Сходу.

До останнього часу вузи України змушені були користуватися підручниками з історії середньовічного Сходу, виданими в колишньому СРСР³, проте всі вони безнадійно застаріли морально (включаючи останній двотомник 1987 р. видання), перевантажені фактичним матеріалом (обсяг якого перевищує потреби й можливості навчального процесу), а також ніколи не видавалися українською мовою.

У 1993 р. був виданий новий російський підручник з історії Сходу⁴, вільний від ідеологічної заданості. Втім у ньому явно бракує фактичного матеріалу; відсутній аналіз ментальності східних народів; історія людських спільнот

¹ Докл. про це див.: Енциклопедія української діаспори: В 7 т. Київ; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн, 1995. Т. 4. (Австралія — Азія — Африка).

² Крижанівський О.П. Історія стародавнього Сходу: Курс лекцій. К., 1996.

³ История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. М., 1987; История стран Азии и Африки в средние века. М., 1968; История стран зарубежного Востока в средние века. М., 1957; История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970.

⁴ Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. М., 1993. Т. 1.

розглядається без урахування природних умов, не розкриваються етнічні процеси в регіоні; не аналізується більшість релігійно-філософських систем (що визначали ідейно-політичний клімат у суспільстві), вкрай мало уваги приділено ролі й характеристикам видатних діячів в історії афро-азіатського середньовіччя.

Даний посібник є першою в Україні спробою цілісно викласти історію середньовічних цивілізацій Сходу з урахуванням найновіших здобутків історичних, сходознавчих, філософських та соціологічних наук, звільнити навчальний процес від ідеологічних штампів та втискування історичного матеріалу в готові соціологічні схеми. Історія людства розглядається у нерозривній єдності з історією природи, більше уваги приділено висвітленню ролі особи в історії, повніше змальовані індивідуальні портретні риси східних цивілізацій доби середньовіччя.

Посібник є доповненим та переробленим курсом лекцій, що читається студентам-історикам Київського Національного університету ім. Тараса Шевченка.

З технічних причин у даному виданні не подається історія середньовічних країн Південно-Східної Азії та Шрі-Ланки, проте опанування студентами історії фундаментальних, основних цивілізацій афро-азіатського середньовіччя (історія яких викладена в посібнику) дасть можливість майбутнім спеціалістам у разі потреби самостійно розібратися в історії традиційних суспільств і держав В'єтнаму, Індокитаю, Індонезії та Цейлону. Що ж до історії Золотої Орди та її уламків (Кримського, Казанського, Астраханського та Сибірського ханств, Великої та Ногайської орд), то їх вивчення передбачається у вузівських курсах історії України та Росії.

ВСТУП

Захід і Схід: протягом тисячоліть ці два поняття сприймаються майже як символи протилежності, скажімо як вода й вогонь, світ і темрява, біле і чорне. Проте, незважаючи на таку тривалу історію (а протиставлення Сходу і Заходу виникло ще за часів греко-перських воєн V ст. до н. е.), науковці поки що не змогли дати повну й вичерпну дефініцію їхніх відмінностей. В усякому разі з цивілізаційних позицій ці поняття вже давно втратили «географічну чистоту» (для Європи Африка (як частина Сходу) скоріше південь, а Марокко — навіть південний захід). Проте на почуттєвому, ментальному рівні європейці завжди відчували свою протилежність Сходу як цивілізації, а існування такої багатогалузевої науки, як сходознавство, свідчить про визнання її існування і в академічних сферах. *Що ж таке Схід узагалі і середньовічний Схід зокрема?*

Зрозуміло, що час появи цивілізаційної дихотомії Схід—Захід треба шукати саме на Заході, бо східні цивілізації зародилися значно раніше і довгий час існували, не маючи ніяких соціокультурних антиподів. Отже, лише поява античного суспільства (Заходу) гальванізувала цей цивілізаційний розкол. І тут проблема дещо спрощується, бо зародження європейської цивілізації античного типу майже одноставно відносять до реформ Солона (VI ст. до н. е.). Саме тоді з'явилася соціальна структура, опорою якої стали: гіперболізоване панування приватної власності, громадянське суспільство (і сам інститут громадянства, на відміну від Сходу, де були лише піддані), ринковий характер економіки (з опорою на вільних громадян — приватних власників), законодавство, що враховувало не лише права, а й обов'язки громадянина тощо.

Схід не переживав такої соціальної мутації, і хоча ніколи не був монолітним (його цивілізаційна мозаїчність не підлягає сумніву), але бодай в одному він був однотипним. Традиційний Схід ніколи не знав панування приватної власності в господарстві (хоча приватна власність існувала, але вона ніколи не була тут основою економіки) й узагалі

не знав поняття «громадянське суспільство». Якщо в центрі уваги в процесі розвитку європейської класичної цивілізації завжди був індивідуум, людина, її права та свободи, обов'язки і майно, життя й честь, то на Сході над усе стояли інтереси колективу і держави як найбільшого відомого людству соціально організованого колективу, волю якого висловлював старший, начальник, вождь, намісник і, на решті, правитель як верхівка соціальної піраміди.

Отже, Схід як соціокультурне поняття охоплює собою цивілізації, основами яких виступали: абсолютний примат колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними, значне (а іноді й тотальне) одержавлення економічного життя та деспотичний характер влади, джерелом існування якої були не податки, що їх приватні власники сплачували державі для виконання нею суспільно необхідних функцій (захист кордонів, розробка законів, підтримка порядку в країні тощо), а рента державі як тотальному співвласнику всіх засобів виробництва в країні. Останнє кардинально відрізняло податкову систему на Заході від аналогічних поборів на Сході, де вони хоча й мали форму податків, а також частково використовувалися владою для виконання аналогічних суспільно необхідних функцій, але по суті залишилися державною власницькою рентою.

Все це породило також якісні особливості соціально-майнової стратифікації в східних суспільствах. На відміну від Заходу, де насамперед наявність власності та її обсяг у руках конкретного індивідуума визначали його соціальний статус у суспільстві, *на Сході все було навпаки. Тут саме ступінь причетності до влади насамперед визначав суворо регламентований (хоча й у певних межах) обсяг доходів, які отримував індивід від засобів виробництва в країні. Лише співпричетність до станово-владної структури (а точніше, місце в ній) визначала рівень добробуту людини, і ті, хто намагалися вийти за межі негласно (а іноді й гласно) визначених для них споживацьких рамок, одразу ставилися владою на місце. Кожен на Сході мав стільки, скільки йому належить, скільки призначено, а не скільки він заробив.* І хоча в межах різних неєвропейських цивілізацій в різні часи ця схема працювала по-різному, але непохитність цього закону

* Прикладом законодавчого регулювання розподілу матеріальних благ за принципом: «кожному стільки, скільки йому належить», може слугувати наказ кашмірського правителя VIII ст. Лалігадітї: «Необхідно слідкувати за тим, щоб у селян не було зерна більше, ніж потрібно на рік, і більше волів, ніж потребує обробка землі... Селяни не повинні купувати одяг, прикраси, вовняні покривала, їжу, коней, жінок, житло, які личать місту». Цит. за: Всемирная история экономической мысли: В 6 т. М., 1987. Т. 1. С. 277. Аналогічні законодавчі акти відомі в різні часи майже всім цивілізаціям традиційного Сходу.

завжди брала врешті-решт гору, що влаштовувало як «верхи» (із зрозумілих причин), так і «низи», для яких, по-перше, формально ніколи не закривався шлях до політичних (а значить і майнових) верхів, а по-друге, частка належних доходів мала не лише верхню, але й нижню межу, нижче якої влада, номінально, не зважувалася опускати простих людей. Саме з цією метою східні володарі періодично накопичували скарбниці, запаси продовольства й т. ін., щоб викинути на ринок або просто роздати підданним у важкі часи епідемії, воєн, стихійних лих тощо.

Все це, звичайно, гальмувало розвиток людської особистості, її ініціативи та природних здібностей, і, зрештою, стало причиною глобального відставання східних цивілізацій від Заходу. Але так було не завжди, що приводить нас до іншої глобальної проблеми — що таке Схід середньовічний, що це за епоха в його розвитку?

На відміну від Заходу, розвиток якого мав, певною мірою, циклічний характер (від античності, через феодалізм, до капіталізму, в межах якого були повністю відроджені й далі розвинуті згадані вище фундаментальні основи греко-римського суспільства, частково деформовані в середньовічній Європі), розвиток традиційного Сходу позначався скоріше лінійним характером, без кардинальних зламів існуючих соціальних структур. Не дивно, що останнім часом дехто з науковців навіть пропонує взагалі відмовитися від поділу східної історії на стародавню і середньовічну, замінивши її поняттям «традиційний Схід». Проте історія традиційного Сходу надто тривала, щоб залишити її без будь-якої періодизації. Крім того, Схід також розвивався (хоча й не так, як Європа), тому ніяк не можна вмістити в один цивілізаційний етап розвитку ранні держави Шумеру та Аккаду і Арабський халіфат, Китай епохи Чжоу і епохи Мін, Індію буддійських часів і часів «індуїстської революції».

Що ж вважати початком середньовіччя для Сходу?

Історики-марксистичні (прибічники формаційної теорії розвитку людства), як і інші історики-європоцентристи, майже одностайно відстоювали думку, що кінець давнини і початок середньовіччя в історії всього людства припадає на V ст. н. е., коли на далекому заході Євразії зазнала краху антична цивілізація з її громадянським суспільством, товарним рабством і досконалим римським правом, а на її місці почала формуватися сучасна етнополітична карта Європи. Але Західна Європа — це ще не все людство, і на Сході фазовий перехід від давнини до середньовіччя охоплює значно ширші хронологічні межі III—V ст. н. е.

Це були часи, коли суспільства Сходу (і не тільки Сходу) пережили величезну кількість якісних соціальних змін. Із

Близького Сходу зусиллями персів-зороастрійців, очолюваних Сасанідами, було витіснено залишки «європейських вільностей» (еллінізм), над якими взяли гору традиції східного деспотизму. У Східній Європі почалася консолідація східнослов'янських племен (у V ст. Київ, Щек, Хорив та сестра їхня Либідь заснували Київ). На півдні Азії (в Індії) занепадав як ідеологія та система цінностей буддизм, і на його руїнах визрівала «індуїстська революція». На Далекому Сході з урагану етнічних зіткнень, у якому загинуло 27 народів (у тому числі давні китайці та хунни), народжувався середньовічний Китай, а далі на схід міцніли новостворені корейські царства.

Уперше в державотворні процеси включилися слов'яни, германці, «Чорна Африка», Індокитай, Малайський архіпелаг, Японія, які перестали бути «дикою» периферією цивілізованого світу. Водночас у великому євразійському Степу в кочовиків на зміну родоплемінній протодержавності прийшла *орда* — своєрідна, але повнокровна державна система. Середньовічні китайці, тюрки, японці, індуси чи перси відрізнялися від давніх китайців, хуннів, «народу ва», давніх індійців чи еллінізованих парф'ян не менше, ніж італійці від римлян, а українці від русичів. Ось чому саме III—V ст. стали для народів Азії та Африки, як і для всієї людської спільноти Старого Світу, початком середньовічної історії.

Щодо верхньої межі середньовічної епохи на Сході, то її хронологічне визначення також продовжує викликати чимало дискусій. Європоцентристи обстоюють думку, що середньовічна епоха на Сході завершилася наприкінці XV ст., прив'язуючи це до епохи Великих географічних відкриттів, західноєвропейського Ренесансу та зумовленого ними початку буржуазно-капіталістичної трансформації Заходу. Проте, як ми вже переконалися, доктрина європоцентризму є малопродуктивною при дослідженні історії традиційного Сходу, на який великі європейські зрушення XV—XVI ст. майже не вплинули.

Ще одіознішою постає марксистська концепція, яка датувала кінець середньовічної епохи на Сході початком... Англійської буржуазної революції (40-ві роки XVII ст.), яка не лише на Азію та Африку, а й на розвиток Європи не дуже вплинула.

Дехто з науковців пропонує вважати кінцем середньовічної епохи на Сході XIX ст., коли система колоніалізму, озброєна дешевими товарами капіталістичної машинної індустрії, здійснила кардинальну трансформацію традиційної внутрішньої структури Сходу, пристосувавши її до

нових реалій капіталістичного світового ринку, в якому східним народам залишили місце сировинного додатку до Європи. Але й ця, на перший погляд, аргументована й приваблива концепція, знову ж таки, базується на європейських реаліях: промисловій революції в Європі та її наслідках для Сходу.

Якщо ж обґрунтовувати концептуальні дослідження цивілізаційними зрушеннями саме східних суспільств, то лише кінець XVII — початок XVIII ст. не поступаються за масштабами перетворень на Сході III—V ст., і тому можуть хронологічно відповідати вимогам фазового переходу від середньовіччя до Нового часу в Афро-Азійському регіоні. Саме тоді розпочалася масштабна внутрішня криза традиційних східних суспільств, базованих на гіпертрофованій ролі держави в економічному та соціальному житті й відсутності громадянського суспільства та пов'язаних із ним прав і свобод. Саме на рубежі XVII—XVIII ст. у смугу глибокої кризи вступили Туреччина, Іран, країни Судану, зазнали краху деспотичні імперії: «Великих Моголів» у Індії, південноафриканська Мономотапа, Індонезійська Матарам, втратили свою державність монголи та китайці (їх завоювали значно відсталіші маньчжури), а Японія, Корея, Тайланд та Ефіопія для збереження своїх традиційних порядків самоізолювалися від зовнішнього світу. Тоді ж масові колоніальні експансії розпочала на Сході Європа (африканське узбережжя Атлантики та Індійського океану, Індія, Шрі-Ланка, Індонезія, Малакка, Тайвань тощо). Все це свідчило про те, що традиційна східна структура вичерпала на тому етапі розвитку людства свої можливості, і саме її агонію можна вважати кінцем середньовіччя на Сході.

Отже, курс історії країн Азії та Африки середніх віків висвітлює історію формування та еволюції традиційних середньовічних цивілізацій Сходу від III ст. до кінця XVII ст. Що ж до якісних відмінностей епохи середньовіччя на Сході від стародавніх часів, то їх можна виділити як мінімум чотири:

1) Зазнала якісних змін етнічна карта Афро-Азійського регіону.

Місце вавилонян, єгиптян, хеттів, урартів і парфян зайняли на Близькому Сході араби, перси (спочатку зороастрійці, а потім шіїти) і тюрки; інші тюркські народи разом із монголами змінили у Великому Степу хуннів і сяньбійців; на місці Согду виник Туркестан; бантумовні негроїди стали володарями Центральної та Південної Африки (витіснивши пігмеїв у зелене пекло вологих екваторіальних лісів, а представників койсанської раси у безводні пустелі півдня); місце давніх ханців заступив строкатий суперетнос середньовічних китайців і т. ін.

2) Значно збільшилися географічні масштаби цивілізаційного ареалу на Сході.

Повнокровні державно-політичні та соціально-економічні структури східного типу з'явилися в Японії, Великому Степу, Індонезії, частині Індокитаю та Шрі-Ланки, на Тибеті, Мадагаскарі, майже на всій території «Чорної Африки».

3) *Епоха середньовіччя — це період абсолютного культурного, економічного та технологічного домінування Сходу над Західною Європою.* Остання протягом цих півтори тисячі років залишалася далекою, бідною і напівдикомою в культурному плані окраїною Євразійського материка. Схід у ті часи розвивався значно динамічніше, що якісно відрізняє цю епоху від часів давнини (періоду відносної культурно-цивілізаційної рівноваги античної Європи й стародавніх суспільств Сходу) і Нового часу (періоду культурно-цивілізаційної, насамперед економічної та технологічної, переваги Європи над Сходом).

4) Нарешті, саме в середні віки на Сході постало таке нове ідеологічне явище, як транснаціональні, а врешті-решт — світові релігії.

Буддизм із Індії поширився на Тибет, Шрі-Ланку, Східну та Південно-Східну Азію; мітраїзм із Середньої Азії прийшов на Тибет і до монголів; конфуціанство охопило, крім Китаю — Корею, Японію та В'єтнам; іслам із Аравії поширився на весь Близький Схід, на значні простори «Чорної Африки», Індії, навіть індуїзм прийшов в Індокитай та Індонезію.

Таких процесів Стародавній Схід не знав, що дає підстави нам охарактеризувати середньовічну історію Афро-Азіатського регіону як якісно новий етап його цивілізаційного розвитку.

В епоху середньовіччя в Афро-Азіатському регіоні всі структури традиційних східних суспільств досягли апогею у своєму розвитку, але, вичерпавши себе, прийшли до логічного занепаду і кризи, чим скористався Захід, який завдяки колоніалізму спробував перебудувати Схід на свій зразок. Що з цього вийшло — досліджують інші дисципліни (Нова історія Сходу та Історія сучасного Сходу), а ми повернемося до історії Афро-Азіатського середньовіччя.

Географічні межі та культурно-господарське районування середньовічного Сходу. Розгляд принципів розбіжностей між Заходом і Сходом викликає спокусу сприймати останній як щось монолітне та моноцивілізаційне. Проте, на відміну від західного типу цивілізації, *Схід ніколи не був єдиною культурно-господарською спільнотою, а його фундаментальна несхожість із Заходом не повинна затушовувати мозаїчність східної структури, що мала кілька модифікацій.* З

іншого боку, строкатість Сходу не мала нічого спільного з еkleктичною мішаниною. В епоху середньовіччя на безкраїх просторах Африки та Азії виділяються шість культурно-господарських суперцивілізацій, кожна з яких за масштабами, ментальними та ціннісними орієнтирами, етнокультурними та соціально-економічними особливостями створює певну цивілізаційну спільноту.

1) Східна Азія або Далекий Схід (Китай, Корея, Японія, півною мірою В'єтнам) — спільнота, яку умовно називають суперцивілізацією китайсько-конфуціанського типу.

2) Великий Степ — велетенська спільнота кочових культур.

3) Західна Азія (Іран, Ірак, Аравія, Західне Середземномор'я, Туреччина) та Північна Африка або Близький Схід — суперцивілізаційна спільнота, культурно-стрижневим фундаментом якої став арабо-персько-турецький ісламський світ.

4) Південна Азія (Індія, Шрі-Ланка) та Тибет — суперцивілізація буддійсько-індуїстського типу.

5) Південно-Східна Азія (Індокитай, Малакка, Малайський (Індонезійський) архіпелаг, Філіппіни) — синкретична спільнота змішаного походження, що виникла внаслідок культурно-цивілізаційного зіткнення буддійсько-індуїстської та китайсько-конфуціанської суперцивілізацій, ускладнена в епоху середньовіччя вторгненням ісламу.

6) «Чорна Африка» (Судан, Ефіопія, Екваторіальна та Південна Африка) — надзвичайно строкатий полікультурний ареал цивілізаційних вогнищ, до якого географічно примикає Мадагаскар. Визначальною рисою цієї спільноти було загальне тотальне культурно-господарське відставання у розвитку від інших регіонів як Сходу, так і Заходу.

Східне суспільство і феодалізм. З початку ХІХ ст. європейські підручники, наукові дослідження, енциклопедії та посібники називали середньовічний Схід феодальним. Пояснювалося це дуже просто: якщо в Європі в ці століття панував феодалізм, то чим Азія чи Африка гірші? Схему накреслили ще до того, як дослідили сам предмет аналізу, бо лише відсутність достатніх знань про афро-азіатське середньовіччя могла породити таку кричущу наукову нісенітницю. Та тільки-но стала на ноги європейська орієнталістика, тільки-но до рук істориків, філософів і соціологів потрапив фактичний матеріал про реальну історію східних суспільств, апріорі надумана концепція розвалилася на очах. Ш. Л. Монтеск'є, Д. Дефо, Вольтер, Ф. К'єне, А. Сміт, Г. В. Гегель, В. Вебер, навіть, частково, К. Маркс і Ф. Енгельс майже в один голос визнали несхожість Сходу й

Заходу, неможливість оперувати західними соціологічними схемами на східному матеріалі. А.Тойнбі взагалі відкинув поняття єдиного всесвітньо-історичного розвитку, «роздробивши» людство на сукупність несхожих і самодостатніх цивілізацій (рахунок яким збільшував з кожною наступною працею). У дослідженнях професійних європейських сходознавців рубежу ХІХ—ХХ ст. вже навіть не згадується про «феодальний Схід» або «феодалізм на Сході» з його пережитками.

В радянській науці перші дискусії щодо «азіатського способу виробництва» та «феодального Сходу» розпочалися в 1920-х роках. Їх учасники оперували переважно цитатами К.Маркса та Ф.Енгельса, але в 30-х роках дискусії припинилися. «Азіатчиків» перевиховали або знищили, а для розуміння історичного процесу, з легкої руки тов. Сталіна й завдяки теоретичним обґрунтуванням акад. В.В.Струве, введено істматівську п'ятичленку ладів (первіснообщинний — рабовласницький — феодальний — капіталістичний — комуністичний, з першою фазою — соціалізмом), за межі якої виходити не рекомендувалося. Встановивши східну деспотію в СРСР, вожді від «диктатури пролетаріату» не бажали залишати в умах підданих зайвих асоціацій, і хоча після смерті Й.Сталіна за «азіатчину» в сходознавстві перестали переслідувати, такого роду дослідження не схвалювалися.

Епоха тоталітарного однодумства канула у небуття (сподіваємося — назавжди), але «феодалізм на Сході» продовжують шукати (і не тільки на пострадянському науковому полі). «Знаходять» феодалізм у традиційній Японії, його «пережитки» — в Африці та Середній Азії, «феодалізують» сучасний Іран та Афганістан і т. ін. Помилка породжує помилку.

То був феодалізм на середньовічному Сході, чи його не було?

Ні, не було, причому це стосується і економіки, і політики.

Соціально-економічною основою феодального ладу вважається інститут спадкової феодальної земельної власності, тобто власності станової (землею можуть володіти виключно представники повноправного панівного стану) та умовної (землю давали у спадкову власність за службу сюзеренові). На середньовічному Сході тотальним власником або співвласником всіх земель виступала держава, а в останньому варіанті співволодіння фундаментальних станових обмежень на спільне з державою володіння землею, як правило, не існувало.

Візиткою класичного феодалізму в політиці завжди була феодальна політична роздробленість. На середньовічному Сході нормальним станом суспільства, політичним ладом, за якого всі потенції цивілізаційної структури східного типу виявлялися в повній мірі, залишалася централізована держава, що спиралася на повновладний бюрократичний апарат, а роздробленість сприймалася тимчасовим відхиленням від норми, хворобливим, регресивним, кризовим станом соціального організму.

Феодальний лад і східна цивілізація — абсолютно різні типи людського суспільства, причому типи фундаментально протилежні, несхожі, несумісні. Вони майже позбавлені соціально-економічних або державно-політичних потенцій для злиття, тож використання в науковому обігу словосполучення «феодальний Схід» є абсолютним архаїзмом.

Тема I

СХІДНА АЗІЯ. ТИБЕТ І ВЕЛИКИЙ СТЕП У СЕРЕДНІ ВІКИ

За своїми культурно-цивілізаційними, соціально-економічними, державно-політичними, навіть просто етнічними ознаками китайсько-конфуціанський осілий Далекий Схід і кочовий Великий Степ являли собою протягом середньовіччя дві типологічно різні макроцивілізації східного типу, але їхня політична історія була настільки тісно пов'язана, а економічні й культурні контакти такими інтенсивними, що розглядати їхню середньовічну історію можливо лише в комплексі. Практично, це стосується й напівосілого Тибету, хоча за своїми глибинними культурно-релігійними ознаками останній більше тяжів до макроцивілізації буддійсько-індуїстського типу. Все це дає можливість узагальнити вивчення середньовічної історії народів Китаю, Кореї, Японії, Тибету та номадів і напівномадів Великого Степу в єдину велику тему, розглядаючи в комплексі перипетії їхнього культурного та етнодемографічного розвитку часів середньовіччя.

Лекція I

Китай

● Природно-кліматичні умови ● Середньовічний китайський етнос ● Китай на світанку середньовіччя ● Падіння дому Хань. Китай в епоху Троецарства ● Імперія Цзінь (280—316). Виникнення державної надільної системи ● Китай в епоху «південних династій» і «варварських» держав ● Імперія Суй ● Імперія Тан.

Природно-кліматичні умови. Китай — основна країна Східної Азії, її форпост, серцевина й, протягом тисячоліть, «цивілізаційне обличчя» Далекого Сходу, яке в різних модифікаціях брали за зразок майже всі його середньовічні сусіди. Незважаючи на те, що кордони Китаю протягом

III—XVII ст. досить динамічно мінялись, колицкою та провідним осередком середньовічної китайської цивілізації залишалась «Чжун Го» («Серединна держава») або «Центральна рівнина» — великі алювіальні долини двох гігантських річок — Хуанхе і Янцзи. Це була та екологічна ніша, в межах якої і за рахунок якої існував середньовічний китайський етнос, на відміну від інших територій, що в різні часи входили до складу китайських імперій, але залишалися лише завойованим, а тому тимчасовим і чужорідним елементом у структурі китайської цивілізації.

Хуанхе («Жовта річка») — одна з найбільших річок не лише Китаю — за довжиною (5,5 тис. км) і площею басейну (75,5 тис. км²) вона посідає п'яте місце у світі. Хуанхе надзвичайно вузька (місцями до 50—70 метрів), але швидка течія робить її серйозною перешкодою для форсування. Проте сумну славу «Жовтій річці» здобула інша її особливість: береги Хуанхе містять переважно м'які ґрунти бурого кольору. Тому у воді постійно присутні пісок та мул, які під час паводка становлять до 46 % водопотоку. В результаті, у пониззі Хуанхе її дно постійно замулювалося, і в середні віки, як і в давнину, річка неодноразово міняла русло, що кожного разу супроводжувалося природними катаклізмами з десятками, сотнями тисяч, а іноді й мільйонами жертв.

Китайці боролися (й борються досі) з цим лихом, будуючи дамби і греблі, але це призводило до того, що вже починаючи з Кайфину дно Хуанхе внаслідок намівання піднімалося на кілька метрів вище оточуючої місцевості, і це «висіння» у залізних лапах дамб урешті-решт знову проривалося ще катастрофічнішою повінню. Тому загроза повені залишалася постійним «головним боєм» навколишнього населення.

Блакитна Янцзи («Блакитна річка») — повна протилежність брудним потокам Хуанхе. Ця грандіозна водна артерія (до 5 км завширшки) — найбільша в Азії і четверта в світі за об'ємом стоку. З часом вона стала не менш важливою для середньовічного Китаю річковою магістраллю (і як транспортний шлях, і як джерело води для зрошення). Проте до початку н. е. Янцзи не входила в обрій китайської цивілізації, і лише на світанку середньовіччя, внаслідок переважно політичних чвар у Північному Китаї, «ханьці» почали освоювати її долину. Цей процес продовжувався протягом усього середньовіччя.

Інші річки — Хуайхе, Чжуцзян, Хайхе, Ляохе — теж відігравали певну роль у природно-господарській системі традиційного Китаю, а після завершення будівництва Великого каналу (VII ст.) були об'єднані разом з двома ріками-колосами у спільну водну транспортно-іригаційну систему, яка працювала відтепер як єдиний гідромеханізм.

Ґрунти в Китаї не дуже родючі, але за умови чіткого сезонного поливу (мусонними дощами), щедрого сонця, досконалої іригації тисячолітньої землеробської культури (добрива, сівообмін тощо) дають непогані врожаї. Клімат теплий, субтропічний з переходом в екваторіальний на південь від Янцзи, мусонний: із сухою та холодною зимою (коли мусони дмуть з континенту) і вологим та жарким літом (коли мусони дмуть з моря).

Відповідно до клімату в Китаї сформувався рослинний і тваринний світ. Долини річок колись були вкриті вічнозеленими субтропічними, тропічними і субекваторіальними лісами, де жило безліч мавп, крокодилів, тигрів, левів, слонів, змій, птахів, панд, леопардів, інших екзотичних тварин, але ще в давнину в районі Хуанхе, а протягом середньовіччя і навколо Янцзи їх змінив майже повністю антропогенний ландшафт із оброблених полів, міст, садів, парків і гідросистем, в яких дикими залишилися хіба що риби (теж не всі, бо саме з Далекого Сходу пішла традиція розводити у ставках та акваріумах одомашнених «золотих рибок»). Решта тварин «негосподарчого призначення» була зведена майже нанівець знищенням їхніх природних ландшафтів і залишилась або в зоопарках імператора та знаті, або ще в не вирубаних до кінця лісах Півдня.

Середньовічний китайський етнос. Середньовічні китайці (самоназва «хань») вважали себе єдиним етносом, але в антропологічному плані були неоднорідними. Це було наслідком бурхливої історії середньовічного Китаю, його інтенсивних контактів з тюрко-монгольськими та тунгусо-маньчжурськими народами на півночі; тибето-тангутами і согдійцями на заході; тайцями (мань), малайцями (юе), бірманцями (лоло) та в'етами на півдні. В результаті, серед північних китайців більшість становили представники тихоокеанської гілки великої монголоїдної раси, а серед південних — переважали елементи південноазійської гілки тої ж самої раси.

Так само не було єдиної китайської мови, хоча офіційно наддіалектна мова (середньокитайська) існувала і науковці відносять її до сіно-тибетської мовної сім'ї (разом з мовами тибетців, тангутів, бірманців і бутанців).

Мова ця — складова, ізолююча (слова не змінюються, тобто не мають граматичних форм), відрізняється музичним наголосом (4 тони) та жорстко фіксованим граматично значимим порядком слів. Письмо — ієрогліфічне, де кожен знак-ієрогліф відповідає певному тонованому в чотирьох регістрах складу. Але процеси, що розмили китайську антропологічну єдність, породили безліч місцевих діалектів, які поділяються на надзвичайно різні південну та північну групи.

Етнічну єдність середньовічних китайців забезпечували, по-перше, ієрогліфічна писемність; по-друге, давньолітературна мова «веньянь» (не плутати з наддіалектною офіційною середньовічною усною мовою), що склалася в

середині I тис. до н. е., але вже в середині I тис. н.е. стала незрозумілою на слух (що не завадило їй до початку XX ст. використовуватись як єдино правильна літературна мова); і, по-третє (що найважливіше), — *особливості психологічного складу, ментальність середньовічних «ханьців»*. Мешканці тогочасного Китаю вважали свою країну «Серединною державою» («Чжун Го»), центральною і єдиною цивілізацією Всесвіту, «Піднебесної» («Тянь Ся»), а себе — єдиним культурним народом на Землі. Всі інші народи вважалися «варварами». Останні поділялися на «заспокоєних» (поневолених імперією) і «тимчасово бунтуючих» — тих, хто не визнавав світового панування китайського «Сина Неба» (*тяньцзи*) — «імператора», причому до другого типу відносили персів, арабів, індійців, японців, а з розширенням географічних знань у Китаї — африканців і європейців.

Іноді на ці землі навіть призначали губернатори, які за це отримували платню, мали певний штат чиновників, але, звичайно, ніякого відношення не мали до, приміром, «губернії Персія» (*Боси*). Усі дари, з якими приїздили до Китаю іноземні послы чи купці, розцінювались офіційною пропагандою як данина. Лише свій спосіб життя китайці вважали єдино культурним, а всі інші — «варварськими».

Основу соціальної організації середньовічних китайців складала велика патріархальна родина (*цзунцзу*) — група споріднених сімей, що мали спільного предка по чоловічій лінії, певну господарську єдність і єдине прізвище, яке у китайців завжди стоїть на першому місці — за ним іде особисте ім'я.

Для тогочасних китайців було характерним міняти особисте ім'я людини протягом життя: в дитинстві всім давалося «молочне ім'я» (*жумін*), після повноліття — основне (*мін*), нарешті, після певної важливої події в житті, як правило, ще й друге ім'я — *цзи*.

Сімейний статус середньовічної китайки був, як правило, дуже низьким. Щоправда, Китай бачив жінок при владі, і навіть у статусі імператора, але це сприймалося скоріше відхиленням від норми... Гаремна полігамія була поширена в середньовічному Китаї не менше, ніж у стародавньому, а кількість жінок і наложниць залежала лише від особистої волі та соціального статусу (а отже, й фінансових можливостей) чоловіка. Найбільші гареми тримали *тяньцзи*.

Одружувались рано, причому, як правило, вирішували цю проблему батьки шляхом заручин. Нормальним вважалося, коли нареченому виповнювалося 15 років, а нареченій — 14. Якщо ж хлопцю чи дівчині виповнювалося 17 і вони не мали «суженого», вважалося, що потрібно негайно шукати йому (чи їй) пару, бо їхній час уже минув. Народжу-

ваність завжди була високою, але й смертність сягала жахливих розмірів.

Крім того, бурхлива історія часто-густо руйнувала сім'ї і плодила сиріт, тому по всьому середньовічному Китаю, у тому числі в столицях, поширилася мережа дитячих будинків для покинутих дітей та сиріт.

Висока народжуваність давала можливість швидко компенсувати наслідки воєн, епідемій та стихійних лих, але й призводила водночас до надмірної експлуатації природних ресурсів країни. *В Китаї, як ніде на середньовічному Сході, відчувався тиск людини на природу, що врешті-решт спричинило на початку II тис. н.е. другу екологічну кризу в історії «Піднебесної».*

Основою економіки в епоху середньовіччя, як і в давнину, залишалося сільське господарство, переважно — орне землеробство. Спочатку пануючими культурами були пшениця, просо і гаолян, але після господарського освоєння долини р. Янцзи з її теплим кліматом і достатком води з середини I тис. н.е. там почали масово вирощувати рис, який з тих часів став для китайців основним продуктом харчування. Саме успіхи рисівництва та пов'язаної з ним грядкової системи рільництва остаточно сформували визначальні риси китайського національного характеру — терплячість, працьовитість, скрупульозність до дрібниць у роботі, практицизм і критичне ставлення до будь-яких новацій.

З технічних культур вирощували переважно тутовий шовкопряд, чайні кущі, з часом — бавовник. Досить поширеним в Китаї було садівництво й городництво. На півночі вирощували яблука, персики, хурму, на півдні — цитрусові, банани, ананаси, лічжи. З городніх культур — огірки, цибулю, часник, боби тощо.

Справжню революцію на світанку середньовіччя пережила китайська система харчування. Окрім уже згаданого рису, ширше стали вживати рибу, овочі та м'ясо (биків, свиней, кіз, баранів, птиці, а для соціальних низів — собак та віслюків). Причому, на відміну від сучасної китайської кухні, яка обов'язково передбачає термальну обробку всіх продуктів, у ранньому середньовіччі, особливо на півдні країни, популярними були страви із «сирих» продуктів (у тому числі м'яса й риби). Страви поділялись на *чжуши* («основна їжа»), з крупи чи тіста (пшениця, просо, рис), та *фуши* («другорядна їжа») з овочів, риби чи м'яса з приправами. Надзвичайно поширеною була китайська лапша, яку вживали між фуши та чжуши. Їли, як і раніше, паличками з бамбуку, слонової кістки, срібла або з рогу носорога (бо вони, за повір'ям, рятували від отрути). Майже не вживали «ханьці» молока й особливо кисломолочних продуктів, підкреслюючи тим самим свою відмінність від кочових «варварів»; серед напоїв особливою популярністю користувався чай, який, щоправда, варили, а не заварювали як зараз. Пили також імпортоване вина, рисову горілку

і гаолянове вино (самогон), які вважали за необхідне підігрівати й пити теплими, бо вірили, що холодні спиртні напої погано впливають на здоров'я; причому спочатку пили чай, а потім — вино.

Одяг складався із штанів і розпашної куртки з поясом, яка запиналася тільки направо (теж на противагу кочовикам, які запиналися наліво).

За кроєм жіночий одяг майже не відрізнявся від чоловічого, чого не скажеш про зачіски. Чоловіки носили досить довге волосся, з якого робили за допомогою шиньйону зачіску «ковбасою», покриваючи її *путоу* — головною пов'язкою, що вважалася обов'язковою для «сильної статі». Лише до одруження хлопці просто носили довге волосся без зачіски. Жінки робили з довгого волосся найрізноманітніші зачіски й ходили, переважно, з непокритою головою, а дівчата до одруження зачісок не носили і ходили з волоссям, зібраним у пучок. Лише монахи голили голову. Мали місце в середньовічному Китаї і досить екзотичні звичаї: так, дівчата з царства Шу (південний захід Китаю) голили голову наголо, а із свого волосся робили шиньйон, мазали обличчя смальцем¹. В епоху Тан (VII—IX ст.) і Юань (XIII—XIV ст.) в Китаї модними були степовий одяг та юрти, але мода минала — і поверталися давні звичаї.

Жінки із заможних сімей та представниці «розважальних професій» туго бинтували ноги з дитинства. Така стопа переставала рости і навіть у дорослих жінок залишалася дуже маленькою. Ходити такими ніжками було, звичайно, нелегко.

Традиційне китайське житло (фанза, *фанцизи*) мало каркасно-стовбову конструкцію. Стіни в ньому будувалися після даху і не несли основного навантаження. Будови зводились із сирцевої чи обпаленої цегли, трамбованої глини чи бамбука (переважно на півдні). Дерева не вистачало, тому його використовували лише у храмовому та палацовому будівництві. Основним будівельним матеріалом для спорудження фортець, палаців і храмів був камінь.

Особливості природно-кліматичних умов (обмеженість ресурсів) і господарської діяльності (рисівництво) разом з конфуціанською етикою виховали в середньовічних китайцях невтомну старанність, терпеливість, звичку вдовольнятися малим, повагу до старших у сім'ї і в державі (до імператора включно), покірливість перед начальством, вишукану ввічливість, шану до предків, але вони ж виробили в китайців прагматизм, що межував із користолобством, лицемірство, раболіпство перед вищими та чванливість щодо нижчих, зашореність, відсутність ініціативи, шокуюче сластолюбство і неабияку національну зверхність.

Китай на світанку середньовіччя. Китай вступив в епоху середньовіччя, успадкувавши від давнини досить високу матеріальну й духовну культуру і розвинену державність, проте нерівномірність культурно-господарського розвитку різних районів великої території країни та деструктивні

наслідки непродуманої агресивно-експансіоністської політики ханських імператорів (що зробило ворогами імперії всіх її сусідів і виснажило внутрішні ресурси Китаю) спричинили глибоку соціально-політичну й економічну кризу в державі. *Наприкінці II ст. н.е. імперія Хань переживала глибокий занепад економіки, кризу влади та зовнішньополітичної могутності.*

На перший погляд цивілізаційні успіхи імперії Пізня (Східна) Хань (25—220 рр.) були вражаючими. У 105 р. євнух імператорського палацу Цай Лунь розробив дешевий спосіб виготовлення паперу (з кори дерев, коноплі, ганчір'я і старих рибальських сіток), що удешевило державне діловодство і зробило доступнішими для простого люду знання: раніше книги на елітарному шовку були надзвичайно дорогими, а дешевшу книгу, написану на бамбукових паличках, могли перевезти лише кілька волів. Великий винахідник Чжан Хен склав першу на планеті карту зоряного неба і створив перший у світі сейсмограф, а ім'я історика Бань Гу обезмертило його славетна «Хань шу» («Історія династії Хань»). Щоправда, чесних істориків ніколи не любили, тому Бань Гу помер у в'язниці.

Видатними вченими епохи були математики Чжан Цан і Ген Шоучан, філологи Ян Сюн і Сюй Шень, філософ Ван Чун. Високого рівня розвитку досягла ханська медицина, яку прославив лікар Хуа То із Цзяоцзюня. Він лікував травами, гімнастикою, припіканнями, проколами й навіть робив хірургічні операції, використовуючи для анестезії відвар коноплі, але і його життя закінчилося трагічно.

На селі ширше стали використовувати для оранки волів, а винахід у 31 р. Ду Ши плавильних печей з повітряним піддувом забезпечив виробників масовими й дешевими залізними знаряддями праці. Проявили свої таланти славетні ханські агротехніки (Ван Цзін, Фань Шеньчжи), а в галузі ремесел з'явилися нові, небачені досі технології: для видобутку чавуну й випарювання солі почали застосовувати як пальне природний газ. Але економічне піднесення залишалося відносним.

При врожайності в середньому в 3 даня (180 кг) з одного му (0,05 га) село, внаслідок дефіциту родючих земель, завжди голодувало: сім'я з 4—5 осіб отримувала ділянку, розміри якої не перевищували 25 му, а для нормального харчування однієї людини потрібно було 1,5—2 даня зерна на місяць². Прогресуюче зубожіння підданих примусило владу скоротити податки до 1/30 врожаю і ліквідувати подушну подать у 120 монет з людини³. Для забезпечення фінансових потреб держави застосовувався продаж державних рангів і посад, що набув велетенських масштабів. Це, звичайно, аж ніяк не сприяло високому професіоналізму чиновництва. Й хоча загальна кількість службовців становила майже 150 тис. осіб, порядку в державних справах більше не стало.

Навіть у мирний час пізньоханська економіка не могла похвалитися великими успіхами. До того ж лаври «володарів світу» не давали спокійно спати імператорам Східної

Хань, і непомірні військові витрати доруйнували продуктивні ресурси країни. Навіть чиновникам (крім високопоставлених) зарплати перестало вистачати на життя, що породило масову корупцію й продажність апарату, а конкретне виробництво в умовах економічного розвалу, воєн і процвітаючого хабарництва стало повністю нерентабельним — і всі (як це завжди буває, коли економіка гине) кинулися в торгівлю, спекуляцію або в «рекет». Ханьський учений Ван Фу так описує тогочасний Китай: «Зараз усі кидають землеробство та шовківництво і прямують у торгівлю. Запряжені волами й кіньми вози заповнили шляхи, нероби, що шукають удачу, заповнили міста...»⁴ Різко зменшилася кількість посівів, а без сільськогосподарського виробництва почали вимирати міста (кількість останніх скоротилася більше як у два рази). В країні запанував голод і канібалізм, коли «дружини поїдали чоловіків, а... чоловіки поїдали дружин»⁵. Загальну військову повинність давно скасували, але професійна армія не стала дешевшою, а війни — переможними. До всіх бід додався розклад політичної верхівки суспільства, державні справи почали вирішувати через гарем євнухи.

Слід зазначити, що в тих випадках, коли кастрація не була повною, то часто-густо євнух, позбавлений можливості мати дітей, усе ж міг потішати нудьгуючих наложниць. Зрозуміло, що такі євнухи були цілком задоволені своєю долею, а їхнє слово ставало законом для наложниць, бо конкуренція серед жінок значно перекривала можливості гаремних наглядачів-слуг. У 102 р. вперше в історії Китаю євнух Чжен Чжун став «князем» (*хоу*), а в 135 р. євнухам дозволили мати приймаків з усіма правами законних дітей. «Родичі» євнухів ставали впливовими чиновниками, а кастрацію вилучили з переліку покарань. Справа доходила до абсурду: ті, хто мріяв про швидку кар'єру, іноді добровільно себе калічили, щоб потрапити на службу до гарему.

Запеклу боротьбу проти клік євнухів повело чиновництво, але їхнього лідера Лян Цзі (середина II ст.) хроніки змальовують людиною з хижою, як у сови, головою, злим поглядом і млявою мовою, алкоголіком і азартним гравцем за державний кошт. Хабарі та безконтрольне марнотратство стали масовими, а доноси й експропріації — нормою життя.

Гризня євнухів і продажного чиновництва остаточно «звільнила» двір від чесних і талановитих спеціалістів, а ті, хто залишився, мріяли про наживу, а не про славу держави. Остаточно розклалася армія, куди замість патріотів йшли «молоді негідники». Це змусило ханьський двір спочатку платити «відкупні дари» сусідам (на ці потреби витрачалося до 7 % бюджету), а потім — брати кочовиків на службу. «Варваризація» війська зробила непотрібними архаїзмами в

армії поняття «патріотизм» і «батьківщина». Чиновники та євнухи по черзі писали один на одного доноси, терор став масовим явищем.

Ідейною зброєю чиновників були книги великих конфуціанців (Кун-цзи, Мен-цзи, Дун Чжуншу тощо), й тому, шукаючи ідеологічну противагу, євнухи звернулися до даосизму та екзотичного буддизму: у 160-х роках культу Лао-цзи і Будди офіційно ввели при дворі. Але прагматикам-китайцям не сподобалися незрозумілі проповіді буддійських місіонерів про ілюзорність світу та нірвану, тому криза державної конфуціанської доктрини породила в народі не тотальну буддизацію, а ренесанс даосизму, з яким пов'язаний крах ханьської державності.

Авторитет одержавленого конфуціанства катастрофічно занепадав, буддизм був чужим, а самітники-даоси свій народ лікували, допомагали у випадках, коли потрібно було когось приворожити або отруїти, виступали акушерами й захисниками від банд мародерів, використовуючи секрети даоських шкіл єдиноборств.

Наприкінці II ст. н.е. ситуація в низах суспільства максимально загострилася, й водночас різко зріс авторитет опозиційних релігійних сект, серед яких найвищий успіх випав на долю даоської «Тайпіндао» («Шлях великої рівності») та її вождя Чжана Цзюе із провінції Хебей.

Чжан Цзюе був потомственным даосом-лікарем, на початку 170-х років, під час епідемії, здобув неабиякий авторитет і популярність серед простолюдинів і почав проповідувати свої погляди на суспільний устрій Китаю. Він пророкував близьку загибель неправильних ханьських порядків, які називав «Синім Небом», і перемогу «Жовтого Неба» справедливості, причому початок нової ери, на його думку, мав наступити в 184 р., який у Китаї називався роком «дерева-миші» (*цзя-цзи*) — першим роком 60-річного циклу (своєрідного китайського «століття»). Із своїх наелектризованих adeptів Чжан Цзюе створив воєнізовану релігійну секту з 36 братств — *фанів* (майбутніх військових загонів) із залізною дисципліною та чіткою ієрархією.

Від простих сектантів вимагалось брати участь у «богослужіннях» (возливанні жертвовного вина), платити податок на утримання сектової верхівки, готуватися до війни за «Жовте Небо Справедливості» та виконувати команди начальника *фану* («Возливателя жертвовного вина»), над яким стояв сектовий «генералітет» («головні возливатели») на чолі з Чжан Цзюе. Від усіх сектантів вимагалася беззастережна віра у свого вождя і повна відвертість. Порушників закону тричі прощали, а якщо ті не виправлялися, — страчували.

Повстання готувалося 10 років. У листівках Чжан Цзюе стверджувалося, що «Синє Небо уже загинуло. Повинно встановитися Жовте Небо, це відбудеться в рік *цзя-цзи*; у «Піднебесній» запанує тоді велике благо»⁶. Проте напередодні запланованого початку повстання зрадник Тан Чжоу доніс про це уряду. Після масових арештів власті виявили і

стратили понад 1000 сектантів (серед них двох євнухів із безпосереднього оточення імператора). За цих обставин Чжан Цзюе наказав достроково розпочати повстання, яке увійшло в історію під назвою повстання «жовтих пов'язок», бо повстанці пов'язували собі голови жовтими пов'язками, символізуючи цим мрію про «Жовте Небо Справедливості». За десять днів «уся «Піднебесна» відізналася на повстання, а Лоян (столиця Китаю) затрепетав»⁷. Лише Центральна армія Чжан Цзюе налічувала 360 тис. бійців, але й ханьський двір не гаяв часу.

На придушення «жовтих пов'язок» імперія мобілізувала усі наявні сили (400 тис. вояків), кращі армії та полководців. У країні оголосили амністію усім злочинцям за умови вступу до урядового війська. Й хоча загальна кількість «жовтих пов'язок» переважала за мільйон, ханьська армія за 10 місяців запеклих боїв розбила повсталих, із їхніх відрубаних голів (сотень тисяч!) по всій країні будували жахливі вежі.

Китай обезлюднів, іригація занепала, Хуанхе змінила русло, голод, епідемії та масовий канібалізм знекровили країну. Залишки «жовтих пов'язок» продовжували боротьбу до 208 р., поряд з ними почали діяти й інші повстанські організації («Чорні гори», «Жовтий дракон», «Білі ворони», «Великий потоп» тощо), а реальна влада в провінціях перейшла від імперської адміністрації до місцевих воєначальників. Імперія Хань доживала свій вік.

Падіння дому Хань. Китай в епоху Троєцарства. У травні 189 р. помер покровитель євнухів імператор Лін-ді. На престол служителя гарему посадили його малолітнього сина (від фаворитки Хе) Шао-ді, дядько якого (старший брат фаворитки Хе Цзінь) дістав звання регента та посаду командувача армії. Батько Хе Цзіня був простим м'ясником, тож євнухи, піднявши його на вершину влади, сподівалися на вдячність свого протеже, але під тиском генералітету Хе Цзінь почав готувати антиєвнухську змову. Чутки про неї невдовзі дійшли до гаремників, і ті відрубали 22 вересня 189 р. Хе Цзіню голову, але спіраль заколоту вже почала розкручуватися. На чолі перевороту став генерал Юань Шао, який того ж вечора повів гвардію на штурм імператорського палацу.

Вояки оточили й вирізали 2 тис. євнухів. «Були чоловіки без борід, яких зарубали помилково. Деякі, щоб уціліти, змушені були роздягатися»⁸. Решта євнухів у пошуках порятунку кидалися в Хуанхе і тонули в бурхливих водах річки.

Гвардійці покінчили з владою гаремників, але за попередніми планами змовників до столиці прибула регулярна

армія на чолі з Дун Чжо, який посадив на трон свого ставленика Сянь-ді. Розбещена гвардія не могла протистояти бойовій армії, і Юань Шао втік на схід, де розпочав війну з Дун Чжо за владу. Саме в цей момент від Юань Шао відійшов 34-річний гвардійський офіцер Цао Цао — вояк, велетенський на зріст, з маленькими очима й довгою бородою, батько якого був прийомним сином двірцевого євнуха. Але, розуміючи, що його час ще не настав, Цао Цао на власні кошти наwerbував 5 тис. найманців і став вичікувати.

У 190 р. Дун Чжо наказав спалити Лоян, а столицю перенести в Чан'ань (сучасний Сіань), куди батогами перегнали всіх лоянців, але в 193 р. генерала Дун Чжо заколов власний охоронець, і в 195 р. імператорський двір спробував повернутися назад, та Лоян як міста вже не існувало. «Усі палаци й будівлі Лояну були знищені вогнем. Чиновники укривалися бур'яном і жили серед голих стін. Провінційні правителі мали сильні армії і не присилали коштів. Придворні сановники були виснажені голодом... Деякі з них померли з голоду серед голих стін, деяких убили солдати».

Перебуваючи у відчайдушному становищі, імператорський двір звернувся за допомогою, але жоден з генералів не захотів годувати й захищати цих дармоїдів, і тоді зійшла зірка Цао Цао. Він єдиний погодився взяти на себе турботи про Сянь-ді, який переїхав разом із двором під заступництво Цао Цао до м. Сюй (пров. Інчуань). І тут усі оцінили хитрість та політичне передбачення Цао Цао: із дрібного регіонального ватажка він перетворився на представника законної влади, опору й захисника трону, а всі інші раптом стали бунтівниками й узурпаторами. Проявив Цао Цао й неабиякий таланти полководця, по черзі погромивши всіх своїх конкурентів, а коли в 202 р. приголомшений поразками помер з горя Юань Шао, Цао Цао відчув себе повновладним диктатором.

Крах партії Юань Шао довершила його вдова Лю, яка після смерті чоловіка наказала стратити п'ятьох улюблених наложниць покійного. А щоб вони навіть після смерті на тому світі не сподобались Юань Шао, веліла поголити їхнім трупам голови, порізати обличчя й покалічити. Потім вирізали усіх родичів нещасних наложниць (побоюючись помсти з їхнього боку), після чого решта колишніх прибічників Юань Шао від жаху розбіглась.

Цао Цао проголосив, що він краще ображатиме інших, аніж дозволить ображати себе, і терором та палицями примусив тремтіти підлеглих. У боротьбі за владу залізний диктатор утратив сина, племінника й два передніх зуби, тому за саму лише підозру у змові не жалів нікого. Стабільність його режиму забезпечила також вдала внутрішня політика: організація військових поселень (що дало змогу

зменшити витрати на утримання армії), досягнення завдяки терору дисципліни серед чиновників і нормалізація податкової системи (з селян брали 50—60 % зібраного врожаю). Та Цао Цао підкорились лише північні райони Китаю, а південь поділили між собою інші актори цієї кривавої всекитайської трагедії.

Першим серед них був Лю Бей — збіднілий аристократ, далекий родич ханських імператорів, який у дитинстві заробляв собі на життя плетінням циновок. Він контролював південно-західну окраїну Китаю, на землях якої пізніше заснував царство Шу (або Хань, бо Лю Бей був дядьком Сянь-ді). В південно-східних районах країни лідером став нащадок славетного китайського військового теоретика Сунь-цзи (VI—V ст. до н.е.) генерал Сунь Цюань, якого «природа обдарувала квадратним підборіддям і великим ротом, блакитними очима та темно-рудою бородою»¹⁰. Володіння Сунь Цюаня стали пізніше імперією У.

Китай розколовся на три держави, але Цао Цао, як розпорядник імператорського ханського двору, мріяв про всекитайське панування.

Він проголосив себе *ваном* («царем»), завів власну гвардію («Загін тигрів» — 25 тис. вершників), за вияв непокори наказав забити киями до смерті вагітну імператрицю, а її батька і двох царевичів — стратити на ринковому майдані столиці (Лояну); після чого заляканому Сянь-ді дали нову імператрицю — дочку диктатора.

Відчутними були зовнішньополітичні успіхи Цао Цао. Об'єднавши весь Північний Китай, він успішно відбив напади «північних варварів» (кочовиків Великого Степу), погромив також західних цянів (предків тангутів).

Цяни вважали священним білий колір, тому Цао Цао сформував спеціальний корпус кінноти на білих конях. Перелякані цяни вирішили, що їх переслідують розгнівані боги, і в паніці залишили поле бою. Більше вони не чіпали китайців.

І тоді Цао Цао наважився на південний похід. Шлях на Шу перетинали високі гори, а на У — ріка Янцзи, тому Цао Цао, побудувавши величезний флот, рушив з 830-тисячним військом на У. Сунь Цюань зумів виділити для відсічі лише 60 тис. бійців, але це була битва «слона» з «китом». Південні китайці вважалися непоганими мореплавцями, а північні — лише сухопутними вояками, тому коли флот Цао Цао у 208 р. наблизився по Янцзи до «Червоної Скелі» (Чібі, провінція Хубей), воїни У спалили його кораблі брандерами. Залишки «північного війська» в паніці розбіглися.

Звичайно, Цао Цао не змірився з поразкою, але на схилі літ великого войовника почали турбувати приступи

жахливого головного болю. Викликали видатного лікаря Хуа То, який дійшов висновку, що болісний нарив міститься в черепі й запропонував полководцю операцію із застосуванням снотворного (розчин коноплі) і трепанацією черепа. Цао Цао, який панічно боявся змовників, запідозрив Хуа То у спробі вбити його таким своєрідним способом і наказав стратити лікаря. Невдовзі (у 220 р.) й сам 66-річний Цао Цао помер у кривавому кошмарі.

Побоюючись народної помсти за смерть славетного лікаря (розриття могили й наруги над трупом), для диктатора збудували 72 могильних кургани, щоб ніхто не дізнався, де він похований.

У тому ж 220 р. син покійного диктатора Цао Пей завершив ліквідацію ханьської династії — скинув Сянь-ді з престолу й оголосив себе імператором новоствореної імперії Вей (весь північний Китай) із столицею в Лояні. Через кілька місяців звістка про цю подію надійшла до Лю Бея. Як родич ханьського імператорського дому, він проголосив себе (у 221 р.) імператором Хань-Шу (столиця — м. Ченду Південно-Західний Китай). Трохи пізніше (у 229 р.) й Сунь Цюань проголосив себе імператором У [столиця Цзянье (сучасний Нанкін)].

Найрозвинутішим і наймогутнішим із трьох царств було Вей, територія якого охоплювала корінні землі долини Хуанхе. Політичний та військовий талант Цао Цао сприяв відродженню вейської економіки, а 700-тисячне військо гарантувало внутрішню стабільність режиму й спокій на кордонах. Проте вейському господарству хронічно не вистачало робочих рук, а спроба возз'єднання усіх земель Піднебесної під скіпетром Цао Пейя скінчилася плачевно: під час походу на У, що відбувся в 223 р., в армії Вей спалахнула епідемія, від якої вимерло до 70 % вояків.

Таким же безрезультатним виявився похід на У імператора Лю Бея, а коли 68-річний Лю Бей (останній із «тріумвірів», які претендували на всекитайське панування) помер у 223 р. від шлункової хвороби, політична ситуація на певний час стабілізувалася. Усі три царства ввели власні літочислення, на кордонах організували митниці та прикордонну службу і зосередились на своїх внутрішніх проблемах.

Обидва південні царства переживали ще більшу скруту, ніж далекий від процвітання Вей. Процес «ханьської» колонізації долини Янцзи лише розпочався, і китайців тут було мало, а місцеві народи *мань*, *юе* та *лоло* вороже ставилися до пришельців.

Видатну роль в історії царства Шу-Хань відіграв славетний воєначальник і талановитий політик Чжуге Лян. Він зменшив податки (що сприяло зміцненню податкової дисципліни, економічному піднесенню й нормалізації фінансів), реорганізував армію (запровадив систему військо-

вих поселень), державним втручанням зменшив лихварський процент, сприяв освоєнню нових орних земель, щедро надаючи їх власникам податкові пільги. Сунь Цюань (правитель У) обрав інший шлях до процвітання. Спираючись на сильну армію (230 тис. вояків), здійснив тотальну воєнізацію країни, а проблеми фінансів і нестачі робочих рук розв'язував шляхом воєн з «варварами» Ляодуну та юе. Звідти він отримував данину, військову здобич і полонених, яких наділяли землею як державно-залежних селян.

Проте господарські потреби єдиного іригаційно-землеробського комплексу, ментально-психологічне відчуття загальнонокитайської етнічної єдності, політичні традиції спільної державності, а також загроза іноземних навал нагально вимагали відновлення загальнонокитайської державної єдності. За своїми потенційними можливостями (велика територія, етнічна однорідність підданих, глибокі традиції державності) царство Вей значно переважало своїх південних конкурентів, але їхню агонію гальмували чвари всередині вейської верхівки.

У 226 р. захворів і раптово помер Цао Пей, а його наступник Цао Жуй вирішив здивувати світ блискучою столицею, для чого зігнав десятки тисяч підданих до Лояну на будівництво величних храмів і палаців. Навіть чиновників примусили тягати колоди й землю, а коли гігантські будівельні роботи завершилися, рясно укривши окраїни Лояну безіменними могилами, Цао Жуй переніс свою активність на фронт кохання. Імператриця спробувала протестувати, за що й поплатилася життям. Але вбивство тихої та вірної дружини не минулося безкарно. Вночі Цао Жуя почали переслідувати кошмари, центральне місце в яких займала покійна імператриця, що вимагала його життя. Заляканий та знесилений муками совісті у 239 р. Цао Жуй помер від нервового приступу. Його спадкоємцем став 8-річний син Цао Фан, але реальну владу в державі захопив регент з роду Сима.

Останньою спробою відвоювати владу для Цао став заколот 254 р., але Сима швидко розкрили цю змову. Після короткого слідства імператрицю «повісили на шовковому шнурку», а на місце бунтівливого Цао Фана посадили покійного Цао Мао, проте й цього Сима здалося замало. У 260 р. за наказом регента якийсь Чен-цзи зарубав імператора. Диктатор Сима Чжао вирішив «зберегти обличчя» і наказав заарештувати вбивцю, якому спочатку вирізали язик, а потім прилюдно відрубали голову.

Після подвійної езекуції влада Цао стала зовсім номінальною, а диктатор Сима Чжао дістав можливість повністю зосередитись на вирішенні воєнних конфліктів із південнокитайськими «схизматиками», які на той час опинилися в досить-таки скрутному становищі. У державі Шу в продовження найгірших ханьських традицій владу, спи-

раючись на гарем, захопили євнухи. Тому, коли у 263 р. після важкого 20-денного переходу безлюдними горами вейська армія на чолі з генералом Ден Аєм з'явилась під Ченду, держава Шу-Хань упала майже без опору.

Нагородою для Ден Ая за цю блискучу перемогу стала смерть, бо Сима Чжао, побоюючись його популярності, наказав знищити талановитого полководця.

Наступною жертвою стала вейська династія. Щоправда, це сталося вже після смерті Сима Чжао: у 264 р. він раптово онімів і невдовзі помер (судячи із симптомів, його вразив інсульт). На політичну авансцену вийшов Сима Янь (старший син Сима Чжао) — «хлопчище величезного зросту, з довгим жорстким волоссям і руками нижче колін. Він мав неабиякий розум і був надзвичайно хоробрим»¹¹. У 265 р. Сима Янь скинув безвладного імператора Вей і оголосив себе «Сином Неба», назвавши свою династію Цзінь (265—316).

Тепер ніщо не могло врятувати У, де імператор Сунь Хао узаконив доноси і проявив себе бездарним правителем, жорстоким, підступним, розбещеним. За 9 років свого правління він стратив понад сорок найвищих сановників (їм здирали з обличчя шкіру або виколували очі). Не дивно, що коли у 280 р. на У рушила цзіньська армія, уське військо розбіглося, не бажаючи класти життя за кривавого деспота.

У 280 р. епоха Троєцарства скінчилася, єдиним володарем Китаю став Сима Янь — засновник імперії Цзінь, першої всекитайської середньовічної держави.

Імперія Цзінь (280—316). Виникнення державної надільної системи. Епоха селянських бунтів та усобиць Троєцарства завершилася, але її наслідки були жахливими. Населення країни зменшилося з 60 млн до 7,7 млн чол., повний розвал і занепад переживала економіка. *Світ вступав у середні віки, і для Китаю положові муки нової епохи виявились нелегкими.* Лише надзвичайна терплячість, працьовитість і витриманість дали можливість китайцям вижити і не вимерти поголовно. Саме в ці часи в сільському господарстві почали використовувати важкий плуг, сівалку, водяний млин і схожий на велосипед водопідйомний пристрій для зрошення полів. Проте негаразди були настільки катастрофічними, що без прямого втручання держави в економіку (що природно для цивілізаційної структури східного типу) відродити господарство здавалося неможливим.

У 280 р. Сима Янь своїм указом увів в імперії державну надільну систему, основу якої становила загальнодержавна власність на землю. Кожен селянський двір отримав із

державного земельного фонду наділ, із розрахунку 120 му (8 га) на одного дорослого чоловіка (від 16 до 60 років), за користування яким сплачував державі зерновий податок (до 45 % врожаю), поставляв ремісничі вироби (переважно шовк) і виконував 20-денну трудову повинність на користь держави (будівництво шляхів, фортець, мостів тощо). Селянські двори об'єднувались у 5-, 25- і 125-дворки, основані на круговій поруці за розмір сплачених податків і кількість відроблених днів. Щорічно здійснювався переділ земель згідно із змінами у складі сім'ї.

Керівництво одержавленою економікою покладалося на розгалужений бюрократичний апарат, чиновники якого визначали де, що і скільки садитиме чи сіятиме селянин, який планується врожай та, відповідно, якими будуть податки. Для забезпечення чиновників і членів імператорської родини вводилася централізована грошова винагорода або система земельних пожалувань з прикріпленими до землі селянами (але не як магнатськими кріпаками, а як державними підданими, суворо нормована законом державна рента-податок з яких йшла на утримання чиновника, без власницьких прав останнього на цю землю чи селян).

Створення централізованого, одержавленого планового командно-адміністративного господарства стабілізувало економічну ситуацію. За часів Цзіньської імперії населення країни збільшилось з 7,7 млн до 16,2 млн чол. Але відродження виявилось короточасним і відносним, а політичні негаразди швидко поклали йому край.

Уже за царювання Сима Яня проявилися перші ознаки цзіньського занепаду, хоча, незважаючи на схильність засновника династії до алкоголізму, імперія напочатку досить успішно вирішувала свої проблеми: дала відсіч кочовикам, відновила дипломатичні контакти з Ферганою, Хорезмом і навіть Римом. Однак у 290 р. Сима Янь помер, і престол заступив слабкий і боязливий принц Чун (храмове ім'я Хуей-ді*). Реальну владу спочатку мав Ян Цзюнь (брат

* Китайські імператори мали кілька імен. Перше («молочне») отримували після народження; друге (*мін*) — при повнолітті (як доросла людина), але воно після коронації ставало табу. На час правління кожен «Син Неба» обирав собі гасло, під яким намагався правити («Вічна радість», «Великі звершення» тощо) і яке ставало його офіційним ім'ям на час царювання. Після смерті кожен імператор отримував посмертне (храмове) ім'я, під яким фігурував у династичних хроніках. У європейських працях переважно використовується друге ім'я (*мін*) або, якщо говорити про мінських чи цинських імператорів — ім'я-гасло. В китайській історіографії тих самих імператорів переважно за традицією називають храмовим (посмертним) іменем.

імператриці-матері), але лише Сима Янь зміг утримати залізними руками родину в покорі, а після його смерті родичі перегризлися між собою.

Запеклу боротьбу за владу повела енергійна й жорстока дружина Хуей-ді імператриця Цзя, жертвою інтриг якої у 291 р. став Ян Цзюнь. У 300 р. вона заморила голодом імператрицю-матір і отруїла спадкоємця престолу Сима Юя. Все це спричинило «заколот восьми князів», які за розпусту, звірства і хабарництво прирекли Цзя на голодну смерть.

Міжусобні чвари водночас призвели до руйнації економіки, на півночі Китаю виник жахливий голод і людожерство, що спричинило масовий відтік населення на південь, у долину Янцзи. Країна переживала велику скруту, і саме в цей момент на Китай посунули хунни.

На початку III ст. у Степу завершилася боротьба за гегемонію між тюркомовними хуннами і монголомовами сяньбійцями. Сяньбі перемогли, але, розселившись на великих просторах, розпалися на кілька племінних союзів (власне сяньбі, табгач, тогон, муюн тощо). Усі вони ворогували між собою і водночас мріяли про китайські багатства.

Розвал сяньбійської єдності сприяв відродженню політичних замірів хуннів. Поряд з ними утворився ще один етнос — кули (цзелу), основу яких склали колишні хуннські раби, що звільнилися під час розвалу хуннського суспільства. З часом до них приєдналися опальні чиновники, політичні емігранти, колишні невільники та злочинці й просто невдоволені цзіньськими порядками мешканці «Піднебесної». Спільність соціального походження згуртувала цих людей в монолітний етнос, який розмовляв хуннською мовою і гордо носив своє ім'я *кул* («раб»).

Імперія Цзінь, якій хронічно не вистачало робочих рук, миролюбством не страждала й часто організовувала великі походи на північ за полоненими. Їх перетворювали на рабів, сковуючи, аби познущатися, попарно хунна й кула, та коли настав час, хунни сповна відплатили своїм кривдникам.

В умовах голоду й усобиць один із представників імператорського роду Сима Ін покликав хуннів собі на допомогу, і 27 тис. кочовиків на чолі з Лю Юанем (який вважав себе нащадком родичів ханських імператорів) влаштували в Китаї погром і різанину, захопили 311 р. Лоян, а 312 р. — Чан'ань. Нікчемний імператор (Хуей-ді) вперше в історії Китаю потрапив у полон до «варварів».

Китайці змушені були шукати підтримки в хуннських супротивників — північних сяньбійців (табгачів), лідер яких Тоба Лу кинув у 312 р. 200 тис. своїх вершників на хуннів. Битву хунни програли, і протягом 100 лі (45 км) сяньбійські вершники гнали й рубали втікачів, щедро поливши китайську землю хуннською кров'ю. Але 315 р. Тоба Лу загинув від руки свого сина, того зарізав кузен, почалися чвари, а 316 р. хунни уклали союз із кулами, вигнали табгачів і знову взяли Чан'ань. У полон потрапив ще один цзіньський імператор (Мін-ді).

Північний Китай потрапив під владу кочовиків, а цзіньський князь Сима Жуй утік до м.Цзянькан (сучасний Нанкін), де заснував у долині Янцзи династію Східна (Пізня) Цзінь (317—420).

Перша загальнокитайська середньовічна імперія впала, а корінні землі «Серединної держави» на два з половиною століття потрапили під владу «варварів».

Китай в епоху «південних династій» і «варварських» держав. Здобувши перемогу, хунни й кули одразу ж розпочали війну між собою за родючі землі Хуанхе. Перемогу здобули кули, які 330 р. назвали свою державу Чжао.

Ворогуванням «варварів» вирішила скористатися Східна Цзінь, і 334 р. її армія рушила у «великий північний похід», але китайців у долині Янцзи було ще мало, тому більшість південноцзіньської армії становили мань, юе та лоло, які різали, грабували та знущалися над китайськими селянами Півночі не менше «варварів». Втративши підтримку місцевого населення, цзіньська армія була швидко розбита.

Синкретична хунно-кульська імперія Чжао вистояла. Ідеологічну підтримку вона знайшла в буддизмі, адже своєї доктрини, що могла б позмагатися з конфуціанством, степняки не виробили. А монахи-буддисти (індійці та согдійці) не були китайцями (отже, не ворогували з кочовиками) й водночас не поступалися конфуціанцям вишуканістю аргументів. Буддисти отримали в Чжао податкові пільги, зате місцеве населення визискували нещадно. Так, 400 тис. селян зігнали на відбудову Лояну й Чан'аня, а 3/5 дорослих чоловіків окупанти мобілізували в армію.

У свою чергу в долині Янцзи вибухнув конфлікт між переселенцями й аборигенним населенням Південного Китаю. «Північні» аристократи родів Ван, Се, Юань та Лу боролися за владу з родами «південних» вельмож (Чжу, Чжан, Гу, Лу), а серед місцевих селян ще жили бунтівні традиції «жовтих пов'язок».

Марнотратство та розкоші хунно-кульської знаті довели китайців до відчаю і в 350 р. вони повстали, скинувши владу кочовиків, але в 353 р. Північний Китай знову захопили сяньбі (муюни), потім племена ді (давніх тангутів), тибетці, жужані... Майже 20 династій різного етнічного походження володіли долиною Хуанхе, і лише на рубежі IV—V ст. північносяньбійські племена табгачів спромоглися закріпити свою владу.

Останнім bastіоном китайської цивілізації залишалася долина Янцзи, куди іммігрувало з півночі близько 1 млн китайців (1/8 всіх мешканців долини Хуанхе). Кожен шостий мешканець півдня Китаю відтепер був переселенцем.

Тотальна «китаїзація» відбувалася не без ускладнень. Податки розорювали виробників: навіть з тих, хто продав у рабство свою дружину чи дітей, власті брали 4% комісійних. Боротьба «південних» з «північними», повстання наелектризованих даосами селян, масові міграції та війни з «південними варварами» отруювали життя, але іншого шляху не було, і китаїці почали обживатись на цих землях.

Як завжди у кризові періоди розквітла торгівля, особливо морем, що сприяло розвитку суднобудівництва та мореплавства. Справжня революція відбулася в металургії: з'явилося багаторазове плавлення та пудлінгування заліза, коли масовий піддув здійснюється за допомогою водяного колеса. Землероби у диких джунглях Янцзи повернулися до старих методів підсічно-вогневого рільництва і перестали цікавитися політикою, а в столичному Цзянькані почергово мінялися правлячі династії.

У 420 р. Лю Юй задушив останнього східнозінзьського імператора й заснував свою династію Сун (420—479). Після смерті Лю Юя його діти в боротьбі за владу вирізали один одного, і династію Сун змінила Ци (479—502). Потім до влади прорвалися ідеологи буддійсько-конфуціанського синкретизму — династія Лян (502—557). У 504 р. буддизм оголосили в Лян державною релігією і відкрили на півдні Китаю майже 3 тис. буддійських храмів, а 557 р. на «політичний Олімп» зійшли «південні», династія яких називалася Чень (557—589). Рештки «північних» вельмож втекли до Центрального Китаю, де утворили державу Пізня Лян (до 587 р.).

Та попри всі незгоди, динамічний розвиток урожайного рисівництва забезпечив населенню долини Янцзи прожитковий рівень, життя поступово стабілізувалося, про що переконливо свідчили досягнення китайської культури.

На ці бурхливі часи припадає зародження середньовічного китайського живопису, засновниками якого вважають Гу Кайчжі (IV ст.) та Се Хе (V ст.). Справжнім мистецтвом стала в IV ст. китайська каліграфія, неперевершеним майстром якої визнано Ван Січжі (IV ст.), а в галузі поезії обезсмертив своє ім'я поет-філософ Тао Юаньмін (365—427). Високим залишався рівень китайської науки, чому сприяли престижність освіти в народі та певна підтримка науковців державою. Видатний математик Цзу Чунчжі (V ст.) вперше у світі обчислив значення числа π до 7-го знака після коми, а в галузі агрономії зажив слави енциклопедист Цзя Сисе (V—VI ст.).

А в долині Хуанхе владу 398 р. вибороли табгачі, заснувавши в Північному Китаї імперію Північна Вей (398—534), у якій панівним етносом стали сяньбійці, а кількісно переважали китаїці. Очолила державу династія Тоба, яка взяла курс на тотальну буддизацію імперії.

Буддизм процвітав. У 383—413 рр. його проповідував у Китаї славетний індійський філософ Кумараджива (344—413). Тоді ж паломництво до Індії здійснив китайський перекладач сутр Фа Сянь. Під враженням цієї подорожі він написав свої відомі «Записки про буддійські царства» («Фо го

ци»). Світовим шедевром буддійського культового зодчества є печерні храми Дуньхуану (на заході країни), прикрашені вишуканими фресками й скульптурами. На початку V ст. в імперії функціонувало 6500 буддійських храмів, в яких налічувалось 77 тис. монахів.

Проте як ідеологічна система буддизм підрубав основи воєнізованої окупаційної влади степовиків, бо перетворював загартованих воїнів на полум'яних аскетів і самотників, вириваючи із армійських рядів людей вкрай потрібних для забезпечення військового панування над численнішими китайцями. Тому 446 р. буддизм у Північній Вей був заборонений, але це змусило табгачів звернутися до конфуціанства, оскільки власної державницько-ідеологічної системи їм бракувало. Це спричинило тотальну китаїзацію пришельців, забування степових традицій і, в перспективі, крах табгачської імперії: указом 495 р. сяньбійська мова, одяг, коса (національна зачіска), навіть шлюби табгачів з табгачками й поховання в рідних степах заборонялися. Замість цього вводилося все китайське: навіть табгачські імена замінили китайськими, а імперію перейменували на Юань.

Вистояв лише буддизм, чому сприяв прихід у 520 р. до Китаю (із Індії) патріарха буддійської школи *дх'ана* («споглядання») Бодхідхарми (в Китаї його секта дістала назву чань-буддизму). В імперії Юань-Вей налічувалось до 2 млн буддійських монахів (з них близько 3 тис. у столичному Лояні).

Табгачі перейняли китайську мову, одяг, звичаї, та від цього ворожа окупація не перестала бути ворожою, і 531 р. китайці повстали. Юань-Вей розпалася на дві держави, на руїнах яких відродилися китайські династії: Північні Чжоу (557 р.) та Ци (550 р.), а більшість табгачів настільки окитаїлись, що залишилися жити в долині Хуанхе як піддані другого сорту.

В Китаї наступило «Чотирицарство» (на півдні правили династії Чень та Пізня Лян), але возз'єднання «Серединної держави» було вже не за горами.

Імперія Суй. Першою активні бойові дії почала держава Північне Чжоу, яка 557 р. захопила Північну Ци, знову об'єднавши долину Хуанхе, але 581 р. в ній відбувся переворот і до влади прийшли *заповзятливі китайські націоналісти — династія Суй* (581—618), засновником якої був «залізний войовник» Ян Цзянь (храмове ім'я Вень-ді).

Він був «гнівливим, недовірливим і не любив книг, діяв хитрістю, ...вмів примусити боятися себе, і його накази виконувалися швидко й беззастережно, державними справами він займався з ранку до вечора без ознак втоми»¹².

Найнебезпечнішим ворогом тогочасного Китаю був могутній каганат тюркютів (давніх тюрків), що утворився в

середині VI ст., підкорив Степ від Чорного моря до Тихого океану, і якому роздроблений Китай платив обтяжливу данину (оформлену як «добровільні подарунки»). Тому програма Ян Цзяня була простою: не платити данину тюркютам, що дало б можливість зменшити податки в Китаї, а суворими законами встановити в країні порядок на базі панування конфуціанської ідеології.

Такий перебіг подій не влаштував тюркського кагана («великого хана»), і 582 р. тюркюти вдерлись на «Центральну рівнину». Китайцям поталанило чудом відбитись, але сил для масштабної війни зі Степом Ян Цзянь ще не мав, тому в бій вступила китайська дипломатія. До ставки кагана відправили китайського посла-вивідувача Чжан Суньшена, який, граючи на свавіллі та владних пориваннях, додавши до цього підкуп і наклепи, зумів пересварити тюркютських ханів. У 584 р. в каганаті почалися усобиці, а Ян Цзянь, скориставшись ситуацією, до 589 р. завершив завоювання Південного Китаю, возз'єднав країну та здійснив важливі політико-економічні реформи.

У 589 р. державна єдність імперії, втрачена в 316 р., була відновлена. Знову почала функціонувати централізована державна система, і планова одержавлена економіка забезпечила стабільність господарства. Втричі зросла кількість оброблюваних земель, а населення Китаю перевищило 45 млн. Для стабілізації продуктивних цін в імперії створили систему державних комор, в яких зберігалось зерно на випадок неврожаю. Для відродження ремесел і торгівлі власті скасували соляну й винну монополії, уніфікували грошову систему та систему мір і стандартів. *Державною ідеологією імперії стало ханьське конфуціанство,* на базі якого функціонував розгалужений бюрократичний апарат, розквітли освіта і наука.

Кун Інда (574—648) завершив кодифікацію канонічного конфуціанського П'ятикнижжя, а Ци Хуайвень розробив спосіб виплавки сталі. Лу Фань у 601 р. склав класичний фонетичний словник середньокитайської мови. Безцінним пам'ятником суйської архітектури став перший у світі кам'яний одноарочний міст через р. Сяохе (провінція Хебей) висотою 7 м і довжиною прогону арки 37,5 м (автор мосту Лі Чун).

Та незважаючи на такі безперечні досягнення, ситуація в імперії Суй виявилась далеко не безхмарною. *Одержавлена планова економіка при всіх її плюсах (прогнозованість, простота управління, підконтрольність владі за умов соціальних катаклізмів та воєн) мала суттєві мінуси, серед них найважливіший — надзвичайна розгалуженість управлінського апарату,* утримання якого примушувало знов і знов підвищувати податки. «Чиновників надзвичайно багато, видатки на їхнє утримання з кожним днем збільшуються, ...народу мало, чиновників багато; ...на десять овець припа-

дає дев'ять пастухів»¹³. А в каганаті 593 р. усобиці скінчилися, тому коли 594 р. Китай уразила посуха й розпочався голод, Ян Цзянь не наважився відкрити державні зернові комори, які зберігав на випадок війни. Люди їли бобові лушпайки та полу, але зерносковища, що ломилися від запасів, залишилися під замком.

Імперія знову кинула в бій Чжан Суньшена, і коли 597 р. спалахнула нова тюркото-суйська війна, в тилу кагана розпочала активні дії відновлена партія тюрків-китаєфілів.

Певні реформи були здійснені в суйській армії. Прикордонний офіцер Лі Юань (сам напівтюроч) першим привчив своїх вояків жити в юртах, їсти м'ясо та молоко, а на ловах навчив їх мистецтву кінного бою. Досвід Лі Юаня поширили, і суйці дістали можливість на рівних битися з закутою в лати важкою кіннотою тюркютів. У 597 р. суйські генерали Гао Фань і Ян Со розбили кочовиків, після чого каганат розпався на Західний та Східний.

Китаю більше не загрожували набіги степовиків, але Ян Цзянь на цьому не заспокоївся і пішов протореним шляхом ханьських імператорів. Від оборони Китай знову перейшов до агресії, одним з напрямів якої стала Корея, що переживала тоді свою епоху «трьох царств» (Когурьо, Сілла, Пекче). Похід 598 р. проти північнокорейського царства Когурьо був невдалим, але Ян Цзянь з поразкою не змирився і... раптово помер у 604 р. Імператором став його син Ян Гуан (Ян-ді) — один з найодіозніших сатрапів в історії, якого нерідко звинувачують у причетності до несподіваної смерті батька.

За часів правління Ян Гуана деспотичний імперсько-націоналістичний характер суйської державності досягнув апогею. Деякі масштабні почини тирана були корисними. Понад мільйон чоловік кинули на модернізацію Великого Китайського муру, що посилило оборонні можливості держави. 5 млн нещасних прорили Великий Китайський канал: ця грандіозна гідротехнічна споруда довжиною 2,5 тис. км поєднала долини Хуанхе та Янцзи і мала величезне економічне та воєнно-стратегічне значення, але 2 млн підданих залишилися назавжди на цьому грандіозному будівельному кладовищі. Решта імператорських витівок межувала з безумством і садизмом одночасно.

2 млн будівельників звели для Ян Гуана нову столицю (Лоян), куди імператор переселив 10 тис. найбагатших сімей з Чан'аня. Для імператорських утіх архітектор Ю Сяншен побудував «Терем мрій» — палац-лабіринт, де «Сина Неба» ублажали 18 тис. музикантів і тисячі гаремних красунь».

Найбільших невдач Ян Гуан зазнав у зовнішній політиці.

Спочатку імперії таланило, бо її союзником став Східний тюркський каганат, де перемогла партія китаєфілів (її позиції підкріплювали китайське золото, чай, шовк і зерно). В 608—609 рр. тюрки завоювали для Ян Гуана 30 центральноазіатських князівств «Західного краю» (зокрема, Тогон, Турфан і Хамі). В 610 р. генерал Чен Лін здійснив вдалий набіг на Люцю (Тайвань), але на Когурьо суйська військова машина поламала собі зуби.

В 612 р. імператор, особисто очоливши гігантську армію в 1 млн 130 тис. вояків, рушив на Когурьо (все населення якого не перевищувало 700 тис.). Ще мільйон чоловік обслуговував обоз «Непереможного війська». Глибина порядків суйців сягала 900 лі (450 км). Але відсутність таланту полководця у Ян Гуана, героїзм та самовідданість когурьосців і неабиякий військовий хист корейського стратега Ильчі Мундока звели нанівець зусилля агресорів. Залишивши на полях Кореї 300 тис. трупів, суйці змушені були відступити. Ця невдача наблизила крах держави Ян Гуана.

Безумства імператора, й особливо воєнні авантюри, дорого обходилися державі. Податки доводили людей до самопродажу в рабство, епідемії косили цілі повіти, а Ян Гуан відновив у 607 р. державні монополії (що призвело до різкого підвищення цін), посварився із тюрками й, побоюючись підданих, заборонив їм у 609 р. мати залізні знаряддя праці. Якщо ж пригадати, що Південний Китай був Ян Цзянем завойований, міцність трону виявилась ще непевнішою. І врешті-решт обурення діями імператора дало про себе знати.

В 610 р. послідовники Майтреїї (будди майбутнього) збунтували Лоян. Їх вирізали, але 613 р. в армії повстали дезертири з кличем: «Не підемо вмирати до Ляодуну» (тобто до Кореї). А коли з упертістю, гідною кращого застосування, імператор ще двічі кидав свої армії на Когурьо, в тилу у нього «заколотники, як бджолиний рій піднялись»¹⁴, а з півночі хлинули тюркюти.

Терор карателів був нечуваним навіть для Китаю: полководець Ван Шичун, який упокорював Південний Китай, пообіцявши амністію тим, хто складе зброю, закопав живцем 300 тис. (!) полонених. Ще 30 тис. вирізали навколо Лояну, але повстання не вщухали, бо замордовані поборами люди їли кору дерев, листя та рисову соломку. Весь Китай повстав проти сатрапа, якого в 617 р. задушили свої ж царедворці.

Династія Суй впала, а на зміну ідеям китайсько-конфуціанського націоналізму прийшла ідеологія китайсько-степового синтезу, виразником якої виступила наймогутніша династія китайського середньовіччя — Тан (618—907).

Імперія Тан. Засновником третьої всекитайської імперії доби середньовіччя був Лі Юань — уже на той час відомий

полководець, намісник Тайюаня. Він був далеко не єдиним, хто збунтувався проти самодура й сатрапа Ян Гуана. Скориставшись тим, що заляканий імператор покинув столицю і втік у Цзянду, поринувши з горя у захій і розпусту, Лі Юань у 617 р. захопив Чан'ань і посадив на суйський престол свою маріонетку Ян Ю (Гун-ді). Відтепер він став не заколотником, а захисником незаконного, але «доброго» «Сина Неба» Ян Ю, проти законного, але «злого» Ян Гуана. А коли до Чан'аня надійшла звістка, що Ян-ді задушили замордовані сатрапом підлеглі, Лі Юань 18 червня 618 р. оголосив себе імператором, назвавши свою династію Тан.

Новий імператор стратив найодіозніших вельмож суйського режиму, оголосив у країні амністію, відкрив державні комори (чим припинив голод) і скасував жорстокі суйські закони, залишивши смертну кару лише за вбивство, пограбунок, зраду та бунт. Не дивно, що авторитет Лі Юаня (Гао-цзу) неймовірно зріс, і до 624 р. весь Китай підкорився новому правителю, «агітаторами» якого, окрім удалих реформ, стали 16 кінних корпусів *ілохе* («мблюдців»), навчених методам кочової війни. Танів на цьому етапі підтримали навіть тюркюти, які вбачали в Лі Юані руйнівника ненависної суйської державності.

Нова династія міцно закріпилася на троні, але всередині країни залишилося відкритим питання про шляхи подальшого розвитку Китаю. Існували дві партії. Перша, яку очолив старший син імператора, спадкоємець престолу Лі Гяньчен, мріяла про повернення до суйських порядків і відродження бюрократично-конфуціанської державності. Під її тиском Лі Юань видав у 626 р. указ про обмеження буддизму та даосизму, секуляризацію храмового майна й повернення монахів до податного стану. Але сумний досвід суйської імперії яскраво засвідчував безвихідь такого шляху, і другий син імператора Лі Шимінь запропонував курс на світову синкретичну імперію, гаслом якої мало стати не завоювання Степу, а синтез Китаю зі Степом. Хай кочовики пасуть отари і служать у кінноті, китайці — обробляють землю і служать у піхоті, горці — роблять і те й інше, хай усі моляться своїм богам, аби виконували закони, платили податки та не бунтували, визнаючи владу «Сина Неба». Опорою цього курсу стали табгачі — окитаєні нащадки степовиків, які сприйняли китайську мову, були підданими імператора, але не забули кочової традиції: жили в юртах, пасли худобу, пили молоко й кумис, їли з ножа, а воювали на конях. Для більшості китайців цей шлях здавався одіоз-

ним, бо вимагав визнати, що «варвари» — нормальні люди, а їхній спосіб життя не гірший від китайського, проте наслідки суйської державності були такими жахливими (населення Китаю скоротилося на 2/3), що в прихильників імперського варіанту з'явився шанс.

Лі Шиміня боялися, й навіть спробували отруїти, але він чудом вижив і власноручно застрелив старшого брата, після чого Лі Юань призначив Лі Шиміня наслідником престолу, скасував закон про заборону буддизму й даосизму, а 4 вересня 626 р. зрікся престолу. На трон зійшов Лі Шимінь (Тай-цзун, 626—649).

Посилення Китаю викликало занепокоєння тюркютів, але Лі Шимінь був справді геніальним полководцем і політиком. Танська дипломатія інспірувала в степах повстання поневолених тюркютами народів (уйгурів, бугу, байирку, тонгра), а в 628—630 рр. Тай-цзун кинув на супротивника шість армій. Східнотюркютський каганат, ослаблений війнами з повстанцями, упав під копитами танської кінноти табгачів, а степовики-нетюркюти визнали владу Китаю, і гордий Степ (навіть залишки тюркютів) за шовк, зерно і печиво погодився служити Танам.

Здійснюючи політику «довгого повода», Лі Шимінь став хазяїном Степу: Китай отримав кінноту й мир, кочовики — продукти землеробства, а 1,2 млн «варварів» стали рівноправними підданими «Сина Неба». Імператор заборонив доноси (на яких добре знали китайські грамоті-чиновники, зате були безсилим кочовики), оточив себе, окрім китайських радників (Вей Чжена, Фан Сюаньліна, Ван Гуя), відданими степовиками, серед яких виділялися похмурий однорукий уйгур Кібі Хелі та тюркютський царевич Ашина Шені. Саме в цей час було складено китайсько-тюркський словник, а в столичному Чан'ані (де постійно проживали тисячі тюрків і табгачів) взагалі пішла мода на все тюркське: одяг, музику, їжу, юрти (!). Китай знову відкрився світові: в 627—645 рр. буддист-пілігрим Сюань-цзан (Сюань Чжуан) відвідав Середню Азію та Індію. Свої враження він виклав у «Записках про країни Заходу» («*Си юй цзи*»). В 671—695 рр. ще один буддійський монах І Цзін здійснив морську подорож до Індії (з відвідуванням Суматри й Непалу). Через «Великий шовковий шлях» китайці познайомилися з цукром.

Китай вступив у пору процвітання та нестримної територіальної експансії, але на нових ідейних засадах і руками переважно «напівварварів»-табгачів і «варварів»-степовиків, матеріальний добробут яких теж збільшився. В імперії прийняли новий кодекс законів («Тан люй шу»), гуманніший від суйського, але то для китайців, а кочовикам залишили всі їхні традиції в обмін на право вмирати за імперію.

У 635 р. Танам підкорився Тогон, потім імперія силами кібі та тюркютів під керівництвом китайських генералів

захопила Гаочан — один із вузлових центрів «Великого шовкового шляху». Щоправда, в 641 р. проти Тай-цзуна збунтувалися тюркомовні сеяньто (200 тис.), та імперія розчавила їх. Невдалим для Танів виявився похід на Когурьо (645 р.), але для північнокорейського царства це була «піррова перемога», яка підірвала могутність держави Когурьо. А далі 100-тисячне танське військо захопило 70 міст Центральної та Середньої Азії, включаючи Бухару.

Тан стала «світовою імперією». Вона контролювала половину «Великого шовкового шляху», а державна надільна система, плановість господарства забезпечили економічне піднесення. Високий рівень сільського господарства давав можливість вирощувати до 900 кг зерна на людину на рік (!). Степ давав вдосталь молока, м'яса та шкір, виробники чаю, солі й металів завалили країну продукцією, а в галузі ремесел технологічним відкриттям світового масштабу стала поява фарфору. Такою залишив нащадкам імперію Лі Шимінь, коли 10 липня 649 р. переселився в кращий світ. Його гробниця поблизу Чан'аня, прикрашена неперевершеними пластичними горельєфами, стала шедевром танської архітектури. На престол сів його син Лі Чжи (Гао-цзун). Він не мав талантів свого батька, але імпульс, отриманий танською державою за часів Тай-цзуна, був таким сильним, що протягом багатьох років імперія ще по інерції йшла від перемоги до перемоги.

Непереможне танське військо, що складалося з китайської піхоти й кінноти табгачів, східних тюркютів та уйгурів, на чолі з генералом Су Дінфаном завоювало в 655—657 рр. Західнотюркський каганат, а потім Танам підкорилися Куча, Кашгар, Хотан, Самарканд, Фергана, Шахрисябз, танці вийшли на береги Каспію. Ситуація ж у Кореї ускладнилася. Любові походи на Когурьо (649, 650, 651 рр.) знову не принесли успіху. Щоб виправити становище, туди перевели із Заходу славетного Су Дінфана.

Операція, яку провів цей полководець, не мала аналогів у попередній китайській історії: в 660 р. він переправив на кораблях через Жовте море 135-тисячне військо, десантувавши його напроти Пекче, а коли на допомогу Танам прийшла 50-тисячна сілланська армія Кім Юсіна, Пекче перестало існувати.

В події спробувала втрутитися Японія, але японський флот з 32-тисячним десантом виявився неспроможним воювати з могутнім Китаєм. Танці завдали в 662 р. цілковитої поразки «зухвалим східним варварам» на р. Пеккан, потопивши майже 400 японських кораблів. У 668 р. об'єд-

нана тансько-сілланська армія під командуванням Лі Шицзі та Кім Юсіна завоювала ослаблене внутрішніми усобицями Когурьо. Єдиною державою, яка не лише витримала танський тиск, а й сама перейшла до територіальної експансії в регіоні, був Тибет. Що ж до Корейського півострова, то китайці насадили на колишніх землях Когурьо й Пекче свою адміністрацію.

Це не влаштувало Сілли, що мріяла об'єднати всю Корею під своїм скіпетром. Скориставшись тим, що кращі танські армії та генерали зосередилися на тибетському фронті, Сілла у війні 670—675 рр. витіснила танців з Кореї, захопивши весь півострів. Корея, об'єднана сілланцями, стала незалежною державою (що визнали Тани 735 р., узаконивши кордон по р. Тедонган).

У цілому танські загарбницькі війни були успішними, державно-політичний та економічний механізм імперії, керований «Сином Неба», якому допомагали два канцлери, вісім міністрів і майже 1 млн чиновників (серед них 3,5 тис. вчених-математиків), працював як добре налагоджений механізм, але небезпечний для династії ворог з'явився в особі красуні У Цзетянь (У Чжао).

Ця жінка встигла побувати наложницею Лі Шиміня, коханкою, а потім наложницею його сина Лі Чжі, а в 654 р. Гао-цзун, зачарований її красою, проголосив У Цзетянь імператрицею. Вона відразу ж розпорядилася знищити весь імператорський гарем (щоб позбавитися конкуренток). Несчасних красунь четвертували або втопили у вині.

У Цзетянь (У-Хоу) стала страхітливим лідером відродженої «націоналістичної партії» при дворі, ворогом ідеалів синкретичної танської імперії. Через її інтриги більшість славетних генералів і політиків (творців «світової імперії» Тан) закінчили життя на дибі або в засланні, а після смерті чоловіка (683 р.) У-Хоу стала правити єдиновладно, тримаючи в кулаці своїх синів-імператорів. Реальним співправителем імператриці став її фаворит Чжан Ічжи, визнаний надалі символом чоловічої краси в Китаї.

Імперія Тан похитнулася. Всі некитайці знову стали «варварами», чужинцями, їхню кров, пролиту за імперію, забули, а славетних полководців вигнали або знищили. Тюркам це категорично не сподобалось, і вони 679 р. повстали, відродивши каганат. Степ знову перетворився на ворожу Китаю силу. Ідейний догматизм конфуціанців обернув нерідних, але чесних союзників, на запеклих супротивників. У Цзетянь цього здалося замало. 690 р. вона скасувала династію Тан, присвоїла собі титул «Син Неба» (начепивши для впевненості накладну бороду) і назвала свою династію Чжоу (690—705).

Новину про загибель «напівварварської» табгачської династії Тан більшість «національно» свідомих китайців прийняла з радістю. Знову основою ідеології стало конфуціанство, але монахи-буддисти, вчасно зорієнтувавшись, написали трактат, де йшлося, що У Цзетянь — дочка Будди, й вирубали статую Будди з її обличчям. За це потішена імператриця наказала збудувати буддійські храми у кожному місті країни.

Лише після смерті престарілої кривавої диктаторши (705 р.) її син Лі Сянь (Чжун-цзун) відновив династію, повернувши їй стару назву Тан, але це була вже тінь могутньої попередниці. Щоправда, продовжувалося економічне й культурне піднесення.

Перша половина VIII ст. була «золотим віком» танської культури, господарства й науки. «Хлібороби успішно працювали, гори по всьому Китаю зорали, сохи й плуги були в достатку. Продовольства запасли на кілька років. Неможливо було визначити кількість зерна, що зберігалось у величезних коморах»¹⁵. Поряд із «класичними» культурами створювалися плантації чайних кущів, цукрової тростини, бавовнику, дубового шовкопряда, кавунів, винограду. Вчетверо зросло населення країни (досягнувши 53 млн).

Про рівень міжнародних контактів імперії танці хвалювато писали: «Сіла хвалу нам посилає на витканій парчі; з Індії ми отримуємо птахів, що володіють людською мовою; з Ірану — змії, що ловлять пацюків; а Візантія посилає нам у дарунок собак, яких запрягають замість коней; ... перлини, що сяють уночі, нам посилає Ліньї (В'єтнам), уславлених коней дарують нам курикани; добірні страви отримуємо з Непалу»¹⁶. Через «Великий шовковий шлях» Китай отримував фарбу для брів, килими й самоцвіти з Сирії, корали Червоного моря, індійські та єгипетські тканини, перські прикраси, наркотики з Малої Азії. М'ясо, шкіри та хутра надходили із Великого Степу, а морем ішли японські мечі, унікальні представники тваринного світу Індокитаю, література з Індії. Що ж до експорту, то основним китайським товаром залишався шовк, який окрім краси має також гігієнічні якості. Шовку бояться комахи, які в умовах загальної антисанітарії досить-таки дошкуляли людям тогочасного світу. Звичайно, шовк коштував шалені гроші, але він мав великий попит і залишався основою китайського експорту навіть після того, як у VI ст. таємницю його виготовлення завдяки «промислому шпіонажу» розкрила Візантія.

В одному Чан'ані діяли 200 торговельних рядів. Серед портових міст виділявся Гуанчжоу, в якому мешкало 120—200 тис. іноземних купців. Танські кораблі (з екіпажами до 700 моряків) ходили в Індію, Персію, Арабський халіфат, Корею, Японію, Південно-Східну Азію, потіснивши на океанічних маршрутах індійців, індонезійців, персів та арабів.

Фундаментальною базою науки стали колосальні бібліотеки (лише Центральне імператорське книгосховище налічувало 90 тис. сувоїв). Сотнями створювались історичні твори, серед яких виділяються «Суй шу» (історія династії Суй) Кун Сіда та твір Лю Чжицзі «Проникнення в історію», в якому автор вперше дав вичерпний історіографічний

аналіз праць своїх попередників. Поряд із рукописними книгами з'явилися ксилографічні видання, в Чан'ані почала виходити перша в світі газета.

Візиткою танської архітектури став столичний Чан'ань — прямокутний, майже квадратний у плані, геометрично бездоганно поділений вулицями на симетричні квартали й оточений кріпосним муром із червоної цегли.

Танський живопис прославили батько і син Лі — Сисюнь (651—716) та Чжаодао (670—730) — засновники нового графічного стилю, коли зображення отримували розмивами туші; майстер монохромного пейзажу, художник і поет Ван Вей (699—759), творці неперевершених шедеврів портретного і жанрового живопису Чжан Сюань (713—742) та Хань Хуан (723—787), автор монохромних сувоїв на буддійські мотиви У Даоцзи (700—760) і перший в Китаї художник-аніمالіст Хань Гань (720—760).

Найяскравіші постаті танської культури пов'язані з поезією. Як наголошувалося в Китаї пізніше: «Проза має бути такою, як за Цинь і Хань, поезія — як у період розквіту Тан»¹⁷. Серед поетів першої половини VIII ст. височать фігури співця природи й дружби Мен Хаожаня (689—740); лірика Ван Вей, котрий шукав гармонію в природі; Лі Бо (701—762) — гордовитого гуляки, який заради вина й волі жив бурлакою, зате був вільним у своїй творчості; Ду Фу (712—770) — творця громадянської лірики, першого «критичного реаліста» серед класиків китайської поезії.

Поряд з літературою бурхливо розвивалася танська музика. В країні функціонували п'ять музичних навчальних закладів, у придворних оркестрах налічувалося до 1500 виконавців, а інструментарій китайської класичної музики налічував понад 100 різновидів (більше, ніж у сучасних симфонічних оркестрах). Серед відомих танських музикантів зірками першої величини стали Сюй Хецзи, Хе Маньцзи, Лі Гуйнянь, Дуань Шаньбень.

Імперія здавалась непохитною, «доу рису на ринку можна було купити всього за 30 монет»¹⁸, а про «Сина Неба» Лі Лункі (Сюань-цзун, 712—756) писали, що він мав «високу і гордовиту поставу... У ньому все було прекрасним — неабиякий літературний талант, військові здібності»¹⁹. Дбав імператор і про злуку південних та північних районів у єдину нерозривну спільноту, для чого наказав вирощувати в долині Хуанхе типово південну культуру — апельсин. Та державу роз'їдала іржа внутрішніх руйнівних процесів.

Розпочався, передовсім, *розклад державної системи землекористування й тісно пов'язаних з нею планової економіки, централізованої бюрократичної державності*, а згодом — утрата авторитету династії.

Китай завжди відчував дефіцит родючих земель, а «науково обґрунтована» система, коли кожній селянській родині чиновники давали вказівки

про час посівів, запланований урожай, відповідну кількість податків, навіть місця садіння певних культур та їхній сівообмін, у комплексі з рентаю (здебільшого тканинами) з жінок і відробітковою та військовою повинностями для чоловіків, не сприяла інтенсивному освоєнню нових земель. Охочих каторжно працювати на державній (а не на своїй) землі було небагато, а збільшення населення звело нанівець легітимні нормативи земельних сімейних ділянок. Жорстко централізоване планове господарство опинилося в глибокій кризі. В пошуках виходу з цього скрутного становища уряд оголосив, що піднята цілина вважатиметься приватною власністю того, хто її обробив. Це зламало монополію держави на земельну власність.

Іншим чинником розвалу тотальної державної землевласності стали прогизаконні дії місцевих чиновників: за хабар чи для самих себе бюрократи видавали оброблені ділянки за покинуті й занедбані, потім «засвідчували» на папері фіктивне освоєння цих земель і, нарешті, оформляли приватизацію. «Приватизовані» маєтки називали по-різному: *бешу* («заміський будинок»), *беє* («миза»), *шаньчжуан* («будинок у горах»), але суть скрізь була одна: «Це були часи найвищого розквіту Танської імперії. Та хоч надільна система й існувала, але з періоду Кайюань-Тяньбао (713—755) закони послабли і збільшилося зло скупчення земель»²⁰. До середини VIII ст. кількість земель, з яких держава перестала отримувати доходи, сягнула половини земельного фонду Китаю, але сума податків з кожної провінції залишилася жорстко фіксованою, і, якщо кількість державних земель зменшувалася (на користь приватних), влада компенсувала нестачу, збільшуючи побори з тих, хто залишився в межах планової економіки. Подвійний податковий тягар спонукав селян до масових утеч від державної юрисдикції та переходу під покровительство «сильних домів» — і це остаточно зруйнувало планове господарство.

Іншою фундаментальною причиною розвалу імперії стали етнічні конфлікти. Табгачська «напівварварська» династія Тан залишилася чужою для більшості китайців. Доки імперія йшла від перемоги до перемоги, а високий життєвий рівень гасив ентузіазм невдоволених, влада відчувала себе спокійно. Розвал економіки викликав ремствування, і династія пішла на поступки конфуціанським ортодоксам, що стало смертним вироком для строкатої танської імперії.

У 714 р. вийшов указ про заборону буддизму. В 739 р. Конфуцію посмертно дарували титул принца і збільшили пишність поминальної церемонії на його честь. Тоді ж для отримання службового чину ввели обов'язкові екзамени. Претенденти мали здавати літературно-філософську класику, конфуціанський канон та ієрогліфіку. Це стало нездоланною перепорою до владних посад для некитайців. У 754 р. відкрили чиновнику Академію (*Ханьлінь*), а головою уряду став ярий конфуціанець Лі Лінфу.

В 742 р. Тани силою зброї та дипломатії знищили Другий Тюркський каганат, але імперія втратила контроль над Степом: там утворився могутній Уйгурський каганат (747—847), ворожий Китаю. Кидані розбили Танів у Маньчжурії, давно забули про китайське панування в Кореї, а Тибет методично витискав танців з Центральної Азії.

І тут Танам пригадали все: і «варварське» походження, і схильність до буддизму, і моду на тюркський одяг, і танки голих індійських та согдійських танцюристок на офіційних імператорських прийомах, що шокувало правовірних конфуціанців. До того ж, саме в цей час на заході активувались араби-мусульмани, які творили тоді свою «світову імперію» — халіфат. У 751 р. величезна танська різноплемінна армія на чолі з велетнем-корейцем Гао Сяньчжи спробувала відвоювати Центральну Азію, але була розбита на р. Талас арабським військом Зіяд ібн Саліха.

Грандіозна різанина тривала п'ять днів. Утрати обох сторін сягали десятків тисяч убитими та пораненими. Долю битви вирішили алтайські тюрки-карлуки, які на п'ятий день перейшли на бік арабів і завдали удару по танцях з тилу.

Вирішального удару по імперії у старому її вигляді завдав цзедуши («намісник прикордонного військово-адміністративного округу») Ань Лушань — син тюрка та согдійської княжни-шаманки. Він відзначався світлим розумом, спритністю в промовах, музичним хистом і знанням наук, «умів догодити імператору (Сюань-цзуну), і той його любив»²¹, тому призначив цзедуши трьох (!) намісництв. Під рукою Ань Лушаня опинилося 150—200-тисячне військо, основу якого становили «варвари»-найманці (насамперед войовничі монгололомовні кидані).

Безпосередньою причиною антитанського заколоту стали негаразди в політичній верхівці імперії. Сюань-цзун був велелюбною людиною, але всіх у його гаремі затьмарила красуня Ян Юйхуань. Зачарований її красою, підстаркуватий «Син Неба» зробив Ян «дорогоцінною наложницею» (*гуйфей*). Всі вищі чиновничі посади при дворі посіли родичі Ян-гуйфей, а її старший кузен Ян Сянь (Ян Гочжун) став 752 р. Першим міністром імперії.

Правління кліки Ян завело в безвихідь державний механізм імперії. Марнотратство сановників і політичні інтриги євнухів не мали меж. Яни контролювали всі державні фінанси та вершили цензуру, а чесні чиновники, щоб прогостуватись, змушені були власноручно обробляти землю (в Китаї VIII ст. таке суміщення шокувало). Хабарництво роз'їло державний апарат, «звання й титули продаються, і стати великим чиновником можна, лише якщо у вас є гроші»²². Особливо невдоволеним таким розвитком подій був генералітет імперії, переважно некитайський за походженням. Тому, коли Ань Лушань у 755 р. повстав, жодна із шести танських армій, розміщених навколо столиці, не виступила на придушення заколоту, а розніжених гвардійців

головорізи Ань Лушаня розбили вщент. У 756 р. заколотники захопили Чан'ань, вирізавши мало не всіх його мешканців. Сюань-цзун з фавориткою втекли до Південно-Західного Китаю (область Шу), де ненависну всім Ян-гуйфей задушили, Ян Гочжуна стратили, весь рід Янів вирізали, а Сюань-цзуна примусили зректися престолу. «Синном Неба» став Лі Хен (Су-цзун, 756—761), а військовим міністром — командувач танських військ на тибетському фронті, досвідчений генерал Го Цзі.

Тани провели в Китаї тотальну мобілізацію, наwerbвавши на півдні десятки тисяч напівдиких манів, грішми й дозволом безкарного пограбунку привернули на свій бік тюркомовних шато та могутніх уйгурів, тибетців, хотанців і навіть «даши в чорних сорочках» (арабів). Серед заколотників, навпаки, почались чвари.

Ань Лушань раптово осліп (гіпертонічний криз) і з горя, «ставши нервовим», знищив кількох своїх соратників, за що в 757 р. його зарізали наближені. Заколотників очолив Ши Симін, якого в 761 р. убив власний син.

Все це дало можливість Танам у 763 р. придушити смуту, але вони залишилися без війська, а їхня економічна опора (державна надільна система) перестала існувати. Якщо до заколоту під податковим контролем уряду перебувало ще 9 млн дворів, то після смуги їх залишилось лише 2 млн. Податки зросли на 90 %. *Необхідні були радикальні реформи, які здійснив у 780 р. новий Перший міністр Ян Янь.*

Визнано крах надільної системи, замість тріади повинностей власті ввели єдиний державний податок (ренту) для всіх землевласників, яких за якістю та кількістю їхніх земель поділили на дев'ять розрядів. Але на практиці, до поборів чиновника-приватизатора додалися державні податки, й трудівникові залишалося менше 50 % врожаю, що в умовах тогочасного Китаю прирікало його на голод. Лише виняткова працьовитість і терплячість китайців дозволила їм ще деякий час зберігати виробництво та розвивати культуру.

Китайську поезію того часу збагатили своїми творами філософ-пейзажист і правдолюб Бо Цзюї (772—846), а також знавець, шанувальник та відроджувач канонів давнини (не лише в поезії, а й у філософії) Хань Юй (768—824).

Проте відчуття дискомфорту у підданих наростало. У багатьох викликав обурення черговий антибуддійський указ 845 р., а на початку 70-х років IX ст. в Китаї почалася страшна посуха, яка призвела до економічного краху. «З полів нема що збирати, всюди голод і запустіння, люди

втрапили опору... Окружна та повітова влада наказують негайно сплатити податки і як тільки що — карають... Люди вирубують дерева, кидають хати, продають жінок і дітей»²³. У 874 р. розрізнені селянські бунти переросли у велику селянську війну.

Повстання розпочалось на Північному Сході країни, а очолили його колишні контрабандисти-солеторговці Ван Сяньчжи та Хуан Чао. *Соціальна програма повсталих була простою і водночас жахливою: не ставлячи під сумнів імператорську систему правління, селяни, при підтримці частини кримінальних елементів, знищували чиновників, а заодно й міста, як осередки «несправедливої» місцевої влади, куди безпосередньо надходили їхні податки й повинності.*

Кілька років Ван Сяньчжи та Хуан Чао конфліктували між собою за право очолити повстання, але 878 р. Ван Сяньчжи був оточений танцями й загинув. Єдиним лідером селян залишився Хуан Чао.

Надзвичайно честолюбивий, Хуан Чао за молодих літ мріяв про кар'єру чиновника, але провалився на іспитах. Пізніше він став впливовою фігурою кримінального світу, а під час селянської війни одним із її вождів. Він був високою, фізично сильною людиною, знався в ієрогліфіці та військовій справі, вирізнявся красномовством і винятковою жорстокістю.

Розоривши весь схід імперії, повстанці 879 р. захопили на півдні Гуанчжоу — найбільший океанічний порт тогочасного Китаю, — де вирізали 120 тис. іноземних купців, надовго перервавши морську торгівлю країни з державами Південної та Південно-Східної Азії і Близького Сходу. Кількість «бунтівників» сягнула 500 тис., і хоча в армії Хуан Чао спалахнула епідемія малярії, 880 р. вона захопила Лоян, а наступного року Чан'ань. Солдати Хуан Чао вчинили жорстоку розправу над мешканцями столиці. «Людей вбивали на місці, не жалючі ані старого, ані малого, — кров текла рікою»²⁴. «Населення тікало в гори. Багато загинуло від снігопаду, і заляклі трупи заповнили околиці»²⁵. Імператора Лі Сюаня (Сі-цзун, 874—888) вивезли із зруйнованої столиці, на попелищі якої Хуан Чао проголосив себе «Сином Неба», засновником нової династії — Великої Ци (Да Ци).

Це суперечило початковим гаслам війни, і частина повстанців, яка мріяла про знищення бюрократів і міст, а не династії, покинула Хуан Чао, а ті, що залишились (менш 30 % війська), остаточно перетворилися на банду мародерів і насильників. Сили Танів, які знову запросили на допомогу тюрків шато, й навіть частина колишніх повстанців на чолі з Чжу Венєм (він перейшов на бік урядових військ, за що

отримав від імператора титул «*Цюань-чжун*» — «Двічі вірний») тіснили Хуан Чао й 883 р. змусили його покинути Чан'ань. У 884 р. повстання було остаточно придушено. Сам Хуан Чао, як повідомляли автори офіційних хронік, загинув, за іншою версією він сховався у буддійському монастирі, де закінчив життя монахом.

Наслідки селянської війни 874—884 рр. були жахливими. Економіка розвалилася остаточно, безліч міст і культурних пам'яток були зруйновані, мільйони людей загинули під час бойових дій, від голоду та епідемій, в державі не стало законів, і вона розпалася: на місцях владу захопили місцеві *цзедуши*, а при дворі знову хазяйнували євнухи. Імперію добив «двічі вірний» Чжу Вень, який у 907 р. зайняв Чан'ань, вирізав євнухів, скинув останнього танського імператора й оголосив себе «Сином Неба» (династія Пізня Лян, 907—923).

Наступні півстоліття класична китайська історіографія назвала «епохою п'яти династій та десяти царств». Чжу Веня зарізав власний син, потім у долині Хуанхе змінювали одна одну п'ять династій (у тому числі й народу шато), на півдні гризлися між собою клаптикові держави й продовжували бунтувати селяни. Саме в цей час на північ від Китаю на початку X ст. утворилася могутня імперія монголо-мовних киданів (держава Ляо), які захопили частину китайських земель і перетворили північнокитайських царків на своїх данників. Економічні й політичні інтереси, відчуття етнокультурної єдності вимагали від китайців возз'єднання країни, але шлях до нього виявився непростим.

¹ Рассказы у светильника. Китайская новелла XI—XVI веков / Пер. с кит. К.И. Гольгиной. М., 1988. С. 53.

² *Малявин В.В.* Гибель древней империи. М., 1983. С. 28.

³ Там само. С. 19.

⁴ Там само. С. 58.

⁵ Очерки истории Китая (с древности до «опиумных» войн) / Пер. с кит. М., 1959. С. 112.

⁶ Там само. С. 113.

⁷ Там само.

⁸ *Малявин В.В.* Гибель древней империи. С. 161.

⁹ Там само. С. 163.

¹⁰ *Ло Гуаньчжун.* Троецарствие: В 2 т. / Пер. с кит. В.А. Панасюка. М., 1954. Т. 1. С. 369.

¹¹ Там само. Т. 2. С. 741.

¹² Очерки истории Китая (с древности до «опиумных» войн). С. 179.

¹³ Там само. С. 182.

¹⁴ *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки. М., 1967. С. 168.

¹⁵ Очерки истории Китая (с древности до «опиумных» войн). С. 208.

- ¹⁶ Удивительные истории нашего времени и древности / Пер. с кит. В. А. Вельгуса и И.Э. Циперовича. М., 1988. С. 428.
- ¹⁷ Разоблачение божества. Средневековые китайские повести / Пер. с кит. В.А. Вельгуса и И.Э. Циперовича. М., 1977. С. 507—508.
- ¹⁸ Рассказы у светильника. Китайская новелла XI—XVI веков. С. 47.
- ¹⁹ *Пу Сунлин*. Рассказы Ляо о необычайном / Пер. с кит. В. М. Алексеева. М., 1988. С. 50.
- ²⁰ *Конрад Н.И.* Избранные труды. История. М., 1974. С. 381.
- ²¹ Рассказы у светильника. Китайская новелла XI—XVI веков. С. 50.
- ²² Удивительные истории нашего времени и древности. С. 77.
- ²³ Заново составленное *пихуа* по истории Пяти династий / Пер. с кит. Л. К. Павловской. М., 1984. С. 99.
- ²⁴ Там само. С. 120.
- ²⁵ Очерки истории Китая (с древности до «опиумных» войн). С. 249.

Лекція 2

Китай (закінчення)

- Імперія Сун ● Китай під владою монголів ● Імперія Мін
- Маньчжурське завоювання та його наслідки

Імперія Сун. У 951 р. в Північному Китаї було ліквідовано панування кочової знаті шато. Владу знову захопила північнокитайська династія Пізня Чжоу (951—960), яка, спираючись на доктрину «націоналізму» та конфуціанської державності, взяла в 954 р. курс на возз'єднання Китаю. Для забезпечення внутрішньої стабільності була реорганізована армія (вона стала найманою), у десять разів скорочено кількість буддійських монастирів, а в фінансах і діловодстві наведено порядок шляхом жадливих репресій проти хапуг і нерадивих чиновників. Але імператорам цієї династії не судилося довести справу до кінця.

У 959 р. пізньочжоуське військо на чолі з імператором Чай Жуном (Шень-цзун) розпочало великий похід на киданів, але в дорозі «Син Неба» раптово помер, чим скористався командир імператорської гвардії Чжао Куан'їнь, який проголосив себе імператором нової династії Сун (960—1279), а замість воєн з киданями висунув гасло: «Спочатку Південь, потім Північ». Столицю нової імперії перенесли в Бяньцзін (сучасний Кайфін).

Чжао Куан'їнь (Тай-цзу, 960—975) довів до логічного завершення перспективні починання своїх попередників, взявши курс на абсолютну централізацію влади, жорстку фінансову й судову регламентацію та повну професіоналізацію війська, яке

з цього часу перейшло на державне утримання і повністю контролювалося імператором. Вдалі реформи швидко дали плоди, і в 979 р. *Суні завершили військовими засобами возз'єднання імперії.*

Імперія міцніла, але конфуціанський догматизм і національна пихатість призвели до того, що Китай у своїй зовнішній політиці спирався лише на власні сили, яких явно не вистачало. Війни з імперією Ляо 979 й 986 рр. виявилися невдалими. В 1004 р. кидані оточили Бяньцзін і примусили Сунів укласти з ними ганебний для Китаю мир, згідно з яким він мав сплачувати «варварам» досить обтяжливую данину (300 тис. зливків срібла, 200 тис. відрізів шовку на рік). Невдало завершилися також війни з тангутами, яким імперія платила надалі 100 тис. зливків срібла та 100 тис. відрізів шовку на рік, *але в галузі економіки та культури сунський Китай вражав світ.*

Руйнівні наслідки воєн у старих господарських регіонах країни змушували людей освоювати нові землі на Південному Сході Китаю. Після завершення усобиць це дало можливість різко збільшити фонд оброблюваних земель у країні, причому 64 % всіх посівів Китаю тепер знаходилося в долині Янцзи. Почалося культивування нових сортів проса, пшениці, сої, а коли із Тьямпи (Центральний В'єтнам) до Китаю завезли новий, високоврожайний сорт рису, і держава швидко й централізовано запровадила його де тільки можна, селяни завалили країну продукцією.

Талановитий винахідник Юань Чжень розробив нову конструкцію плуга, завдяки чому селянин міг сам, без допомоги тяглових тварин, зорати поле. Кількість тягової худоби можна було скоротити, а за рахунок «економленого» таким чином зерна збільшити обсяг «додаткової продукції» на селі. Збільшенню урожайності сприяла також реконструкція та розширення (за державний кошт) іригаційної мережі в долині Хуанхе та на південь від Янцзи.

Лавиноподібне збільшення сільськогосподарської продукції і відсутність великих воєн сприяли зростанню міст, розвитку ремесел і торгівлі. Завдяки впровадженню коксу вчетверо збільшилося виробництво заліза — до 150 тис. т на рік (це більше, ніж в Англії доби першої промислової революції кінця XVIII ст.), що дало можливість наситити якісними знаряддями праці господарство і озброїти величезну сунську армію (яка на час заснування династії налічувала до 400 тис. вояків, а в середині XI ст. — майже 1,3 млн добре озброєних бійців-професіоналів). У країні функціонувало 28 фарфоробних підприємств (з центром у м. Цзіндечжень).

Розквітла заморська торгівля, чому сприяв винахід на початку XII ст. компаса. Сунська імперія торгувала з 50 країнами, і доходи від митних зборів (10—13 % вартості товару) збільшилися вп'ятеро, що дало можливість стабілізувати державні фінанси. В господарстві з'явилася регіональна спеціалізація і майстерні з використанням найманої праці (особливо у виробництві залізної монети, зброї та вина).

Дивом архітектури були сунські міста. Китайські зодчі, продовжуючи танську традицію, дотримувалися повної симетрії при плануванні вулиць. У містах Учан, Фучжоу, Цюаньчжоу, Гуанчжоу, Лін'ань (Ханчжоу) налічувалося більш як 1 млн мешканців, а в столичному Бяньцзіні проживало 1,4—1,7 млн городян.

Бурхливий розвиток товарно-грошових відносин сприяв переходу до залізних (замість мідних) монет — їх випустили 200 млрд штук загальною вагою 750 тис. т, і вони стали світовою вільноконвертованою валютою. Археологи знаходять ці монети в Малайї, Південній Індії, на Близькому Сході, навіть у Східній Африці.

«Сунський економічний бум» сприяв розквіту науки та культури.

В епоху Сун вийшли в світ 2200 історичних творів, популяризації яких сприяв винахід Бі Шеном у 40-х роках XI ст. книгодрукування. Найвідомішими істориками того часу були Оуян Сю (1007—1072) — автор «*Сін Таншу*» («Нової танської історії») та Сима Гуан (XI ст.). Сунську філософію прославили творці неоконфуціанства брати Чен [Хао (1032—1085) та І (1033—1107)], Чжу Сі (1130—1200), за ім'ям якого цю філософську течію називають ще чжусіанством. Даоси-алхіміки IX ст. винайшли випадково порох (шукали еліксир безсмертя), який почали використовувати для феєрверків, а пізніше й у військовій справі. В літературі з'явилася художня проза, а в сунській поезії зажив слави Су Ши (1037—1101) — поет-енциклопедист, який чимало часу провів у камері смертників і чудом врятувався, писав у багатьох жанрах і ще за життя став класиком (незадовго до смерті був реабілітований і удостоєний найвищих державних почесностей). Сунську фізику та біологію прославив геолог світового рівня Шень Ко, сунський живопис — унікальний пейзажист Го Сі (1020—1090).

Але за все доводилося платити. *Безконтрольний тиск людини на природу в умовах економічного буму виснажив природні ресурси Китаю, і на початку II тис. н.е. «Серединна держава» пережила другу в її історії екологічну катастрофу з усіма негативними наслідками: посухами, повіннями, неврожаннями, хворобами й масовими жертвами. Зростало виробництво, але його наслідком було лише нечуване збагачення верхівки суспільства і зубожіння основної маси населення. Працював класичний принцип традиційної східної структури: кожен має стільки, скільки йому належить, а не скільки він*

заробив. Протягом XI ст. податки в Китаї зросли удесятеро, що призвело до згорання виробництва та зниження інтенсивності праці. Дріб'язкова регламентація, тотальний бюрократичний контроль і прогресуючий державно-податковий тягар не давали дихнути виробникам і купцям, гальмували запровадження технологічних новинок. У країні процвітали лихварство, спекуляція, злочинність, хабарництво. Катастрофічно зростала інфляція, наростала атмосфера загального невдоволення.

Кожного століття штат чиновників збільшувався у два рази, на колосальну армію (до 1,6 млн вояків) витрачалося від 2/3 до 5/6 державного бюджету, який в XI ст. став хронічно дефіцитним. *Спробою подолання кризової ситуації була серія реформаційних акцій XI ст., вінцем яких стали реформи Ван Аньши (1021—1086)*. Розпочаті 1069 р., вони дістали назву «нових законів».

Ван Аньши народився в сім'ї високопоставленого чиновника, відзначався унікальними здібностями та неабиякою працьовитістю. Невпинне навчання в дитинстві та юнацтві підірвали його здоров'я, проте коли йому виповнився 21 рік (!), Ван Аньши призначили начальником повіту, в 1069 р. — віце-прем'єром, а наступного року — Першим міністром імперії. На керівних посадах Ван Аньши проявив себе жорстоким і владним царедворцем (на нього навіть склали памфлет — «Трактат про підлих міністрів»). Проте всі свої здібності й широкі повноваження Перший міністр намагався використати на благо держави, а коли ставало зовсім кепсько на душі — писав вірші.

Метою реформ було наведення елементарного порядку в державі, оздоровлення економіки, зміцнення військового потенціалу імперії та розширення соціальної підтримки влади серед підданих.

В адміністративній сфері згідно з «новими законами» збільшили зарплату дрібним чиновникам. Економічні заходи передбачали перепис земель, ліквідацію вільного ринку та введення фіксованих державних цін на всі товари, впровадження дешевого державного кредитування для виробників (40 % річних замість 300 % у приватних лихварів). Усі податкові пільги, якими користувалася соціальна верхівка суспільства, були ліквідовані, а додаткові кошти, що їх отримала державна скарбниця, виділили на освоєння цілинних земель. На них поселили безземельних селян, чим збільшили кількість державних платників податків. Реформи зачепили й військо: замість найманої армії, утримання якої вимагало величезних коштів, ввели дешеву систему рекрутських наборів, перетворивши військо на загальнокитайське ополчення. Від претендентів на чиновницькі посади під час державних екзаменів стали вимагати практичних знань, а не зазубрювання філософських трактатів. Це відкрило шлях на державну службу для соціальних

низів. Нарешті, жахливим терором і показовими репресіями власті придушили хабарництво й бандитизм, зміцнили виконавську дисципліну. Гарантом реформ виступив імператор Чжао Сюй (Шень-цзун, 1067—1085).

«Нові закони» дістали неоднозначну оцінку в китайському суспільстві. Лихварі втратили свої проценти, фіксовані ціни викликали тотальний дефіцит товарів, занепала торгівля, а з нею — ремесла й аграрний сектор, що підірвало фінансову систему (зменшилася кількість податків). Верхівка втратила значну частину прибутків, а заплутана система законів зробила майже неможливим вирішення будь-якої проблеми. Раніше діяв закон хабара, тепер хабарництво зліквідували, але нової системи вирішення поточних справ для підданих реформатори не створили. Непрофесійна армія швидко втратила боєздатність. Життя стало нестерпним для всіх категорій населення, тож коли 1085 р. імператор Чжао Сюй помер, Ван Аньши дали відставку, а політику «нових законів» згорнули. Китай повернувся до прогнилих старих порядків. Катастрофічно погіршилося й зовнішньополітичне становище імперії: на початку XII ст. під ударами чжурчженів (тунгусомовних предків маньчжурів) упала киданська імперія Ляо.

Протоманьчжури утворили свою державу («Золоту» імперію Цзінь) у 1115 р., і спочатку Суни, які вважали своїм основним ворогом киданів, діяли з чжурчженями як союзники, спільно руйнуючи «Залізну» імперію Ляо. Та коли в 1125 р. киданська держава була знищена, китайці зрозуміли свою помилку: замість ворожої, але не дуже активної імперії Ляо над північними кордонами Сунської держави нависла могутня й агресивна молода імперія чжурчженів. Фантастичні багатства Китаю вабили чжурчженьських мисливців і рибалок, а Суни своєю пихатістю та порушенням попередньо укладених угод дали чудовий привід до вторгнення: наприкінці 1125 р. чжурчжені вдерлися в Китай.

Реформована сунська армія (народне ополчення) виявилась абсолютно неспроможною боронити вітчизну від агресорів. На початку 1127 р. чжурчжені захопили сунську столицю Бяньцзін, а здеморалізовані недобитки сунських військ поголили собі голови, переодягнулися в чорні чжурчженьські халати й почали грабувати столичних мешканців разом із агресорами. Імператор Чжао Хен (Цинь-цзун) потрапив у полон до чжурчженів, а з міста цзіньці взяли фантастичну контрибуцію: 10 млн відрізів шовку, 1 млн зливків золота, 10 млн зливків срібла. З міста було вивезено сотні лікарів, музикантів, астрологів, євнухів та ін. Вся

північна частина Китаю до річки Хуанхе (1/3 країни) була окупована «варварами». З усієї імператорської родини пощастило врятуватися лише синові попереднього «Сина Неба» Чжао Гоу (принц Кан). Він урятував від загибелі династію, ставши імператором у 1127 р. (храмове ім'я Гао-цзун, 1127—1162). Почався другий етап правління сунської династії, який називають епохою Південної Сун (1127—1279). Столицею «урізаної» імперії став Лін'ань (Ханчжоу).

Подальші бойові дії продовжувалися з перемінним успіхом. Завдяки титаничним зусиллям сунських військ, очолюваних Юе Феєм, удалося зупинити просування цзіньців на р. Хуайхе, після чого безперервні війни точилися до 1142 р. Восени та взимку активніше діяли звиклі до холодів чжурчжені. Тоді ж у Китаї визрівав урожай, що полегшувало цзіньцям забезпечення їхніх військ у поході фуражем і харчами. А навесні, коли чжурчженські коні були виснажені зимуванням, та влітку, коли розм'якав рибний клей, яким чжурчжені кріпили свої луки, наступальні операції проводили Суні.

Особливо прославився в цих війнах виходець із селян, сунський полководець Юе Фей (1103—1141). Основою його успіхів, крім безперечного таланту полководця, була активна підтримка місцевого населення, яку забезпечив принцип, уведений Юе Феєм в його армії: «Краще загинути від морозу, ніж руйнувати будинки, краще померти від голоду, ніж грабувати»¹.

Військо Юе Фея розбило вщент армії кількох процзіньських маріонеточних царків Північного Китаю, відтіснило чжурчженів і дійшло до берегів Хуанхе, але економіка Південносунської держави не витримала тривалої виснажливої війни, країну заповнили біженці, а податки на селян сягнули 70 % урожаю. Патріотична мілітаристська політика «сунських яструбів» виявилась явно не по зубах знесиленому китайському господарству і Гао-цзун узяв курс на укладення вимушеного принизливого миру з агресорами. За спробу чинити опір «миротворцям» Юе Фей був заарештований і страчений за наказом імператора, але залишився в народі символом античжурчженського опору.

Сунсько-цзіньські війни завершилися договором 1142 р., за яким чжурчженям відійшов весь Північний Китай, а Суні зобов'язалися сплачувати імперії Цзінь щорічну данину (250 тис. зливків срібла та 250 тис. відрізів шовку) і визнали свій васалітет щодо чжурчженського імператора. Класична історіографія назвала наступні десятиліття «епохою великої ганьби країни».

Війни з чжурчженями спалахували ще тричі (1161, 1163—1164, 1206—1209 рр.), але суттєвих результатів для Сунів не дали.

Після встановлення відносного миру на кордонах за часів Південної Сун знову динамічно почала розвиватися китайська економіка. Перенесення столиці в Південний Китай і масовий приплив біженців з Півночі спонукали владу серйозніше зайнятися іригацією в регіоні: сотні гектарів заболочених земель долини Янцзи були перетворені на зернові

поля, а в деяких місцях почали збирати по два врожаї рису на рік. Процвітала трансокеанська торгівля, для ведення якої будувалися великі трипалубні кораблі. На озброєння південносунського війська вперше надійшла вогнепальна зброя — туфанги («пищали»).

Розкішню і багатолюдністю Лін'ань не поступався колишній сунській столиці Бяньцзіню. Нову столицю охопило грандіозне будівництво, але не фортець, а славнозвісних паркових резиденцій, які склалися з павільйонів, альтанок, озер, галерей і мостів. Південносунський живопис прославив автор поліхромних сувоїв Су Ханьчен (1115—1170), класиком нового стилю «реалістичної» культової скульптури (дерево, глина, бронза, чавун) став Чжао Чжифин (1159—1227). Тоді ж працювали славетні музичні теоретики Шень Куа, Цай Юаньдін, Шан Янь і Шень Юацин; серед поетів виділялися постаті творців патріотичної лірики Сінь Цизі (1140—1207) та Лу Ю (1125—1210) і першої великої поетеси Китаю Лі Цинчжао (1081—1140). Видатним істориком епохи був Чжен Цяо (1104—1162).

Але це була лише верхівка айсберга. Диференціація доходів перевищила жадливі показники X—XI ст. Податки на селян стабільно перевищували половину врожаю, що «гарантувало» їм напівголодне існування. До всіх бід додалися дві грандіозні повені, коли Хуанхе руйнувала дамби й міняла русло: 1117 р. внаслідок такої екологічної катастрофи загинули 1 млн китайців, а в 1194 р. гирло «Жовтої ріки» взагалі розділилося, і Хуанхе почала впадати в море двома потоками: північний збігався з нинішнім, а південний — «відвоював» гирло у р. Хуайхе. Колосальні збитки, завдані війною, та необхідність сплачувати данину чжурчженям змушували Південних Сунів для покриття дефіциту бюджету щорічно збільшувати випуск знецінених паперових грошей. Галопуюча інфляція розоряла виробників, а верхівка шаліла від нечуваних прибутків, які протринькувала в Лін'ані — «царстві розкошів й розпусти», де «елітні» гетери брали від 10 до 100 ланів (58 кг!) срібла за ніч, а у «винних вежах» цілодобово пиячила «золота мольдь». Країну затопив масовий бандитизм і корупція.

Опірність південносунського соціального організму катастрофічно падала, а рятувало його лише те, що економічний розвал і моральний розклад верхівки в чжурчженській імперії Цзінь був не меншим. Тому, коли в 1206 р. в Степу утворилася могутня імперія монголів, Китай став її легкою здобиччю.

Засновник монгольського каганату Чінгіс-хан (1162—1227) розпочав війни з чжурчженями як оборонні операції: цзіньці перетворили степ на бездонне джерело рабів, здійснюючи походи на кочовиків майже щорічно. Цю політику чжурчжені називали «зменшенням варварів і збільшенням підданих». Сам Чінгіс-хан провів свого часу в чжурчженському полоні-

рабстві більше як 10 років. Не дивно, що, зміцнившись, монголи в 1210 р. атакували Цзінь.

Китайська дипломатія повторила колишню помилку: уклала союз з монголами проти чжурчженів (так само як у XII ст. з чжурчженями проти киданів). Під ударами союзників (монголів і Південних Сунів) імперія Цзінь у 1234 р. припинила існування, та під час монголо-китайських переговорів щодо розподілу колишніх земель держави чжурчженів між переможцями сунці вирішили, що монгольський посол Джубхан веде себе занадто зухвало для «варвара» і вбили його. Пихатість і авантюризм південносунських політиканів дорого їм обійшлися: у 1235 р. монголи почали завоювання Південного Китаю.

До 1257 р. монголо-китайська війна велася досить мляво. Основні сили монголів були задіяні на інших фронтах: на завоюванні Русі й Причорномор'я, Близького Сходу й Тибету, Далі (держави манів) та Кореї і, лише оточивши Південну Сун з трьох боків, монгольські армії посправжньому взялися за справу.

Південнокитайська імперія налічувала 28 млн підданих, мала мільйонну армію, але прогнила політична верхівка та бездарний генералітет продовжували демонструвати абсолютну неспроможність організувати опір агресорові, хоча населення, налякане чутками про жорстокість монголів, було готове стояти на смерть.

Розрізнені гарнізони проявляли нечуваний героїзм. П'ять місяців тримався Хечжоу, і в боях за нього загинув монгольський каган Мунке (онук Чінгіс-хана). П'ять років (1268—1273) тривала облога Сян'яна, два роки — Янчжоу, а невеликий Дяоюй монголи не могли здолати 30 (!) років. Під час кількомісячної облоги Чанчжоу (1275 р.) почалися тропічні дощі, й околиці міста перетворилися на суцільні болота. Лісів для виготовлення свай поблизу не було, і захисники міста вже сподівалися на перемогу, але вони недооцінили монголів. Зігнавши з усіх околиць селян, монголи живими позабивали їх у землю замість свай, з трупів полонених витопили жир для вогнеметних катапульт, а коли Чанчжоу впав — поголовно вирізали його мешканців.

Суни запросили миру, запропонувавши контрибуцію і зобов'язавшись щорічно сплачувати монголам данину (як свого часу киданям і чжурчженям), але агресори не припинили бойові дії і в 1276 р. захопили Лін'ань. «Син Неба» Чжао Сянь (Гун-цзун) потрапив у полон, і тоді настав крах сунської державності.

Остаточо розвалилася армія. Цілі корпуси сунських військ видавали себе за монголів і грабували селян, інші — здавалися або справді переходили на бік окупантів. Патріотично настроєні сунські сановники Вень Тяньсян, Чжан Шицзе та Лу Сюфу востаннє спробували організувати опір

загарбникам. Вони проголосили «Сином Неба» мало-літнього Чжао Ши, але той також потрапив до рук монголів, де невдовзі помер. Тоді в 1278 р. на престол посадили восьмирічного Чжао Біна (Ді Бін, 1278—1279), та врятувати імперію було вже неможливо. Вень Тяньсян був розбитий і потрапив у полон.

Вень Тяньсян (1236—1282) пробув у полоні чотири роки, але на пропозицію зрадити вігчизну відповів категоричною відмовою. Будучи відомим поетом, він відповів віршами, які завершувалися такими словами:

«...Споконвічно приречені люди на смерть,
Але якщо був ти вірним і чесним,
Збережеться пам'ять про тебе навік»².

У 1282 р. монголи прилюдно стратили Вень Тяньсяна на ринковому майдані Яньцзіня, але його ім'я залишилося в пам'яті китайців символом антимонгольського опору.

В 1279 р. залишки сунських військ були оточені на узбережжі Південно-Китайського моря й знищені. Чжан Шицзе загинув у бою, Лу Сюфу, не бажаючи щоб Чжао Бін потрапив у полон, посадив хлопчика-імператора собі на спину й кинувся в море. Обидва потонули, а з ними припинила існування сунська династія. *Монгольське завоювання Китаю, яке зайняло майже сім десятиріч, завершилось. Південносунська держава впала, а на більшій частині території Далекého Сходу запанувала монгольська династія Юань (1271—1368).*

Китай під владою монголів. Початкові результати монгольських завоювань виявилися катастрофічними для соціально-економічного організму Китаю. Особливо постраждала Північ країни, де після чжурчженьського хазяйнування та монгольської агресії кількість населення скоротилася вдесятеро, а з тих, хто залишився, половину монголи перетворили на рабів. Явний регрес переживала економіка, в країні з'явилися великі рабовласницькі тваринницькі господарства, розвинулася работоргівля. Та, як заявив радник монгольського імператора кидань Єлюй Чуцай (1190—1244), «хоч ми здобули імперію, сидючи на конях, але керувати нею, сидючи на конях, неможливо». Перед монголами постала проблема необхідності відродження зруйнованого господарства в «Піднебесній».

Степові «радикали» на чолі з ханом Беде радили кагану вирізати всіх «ханьців», перетворивши їхні землі на безкрайні пасовиська. Від геноциду китайців урятував Єлюй Чуцай. Він показав монгольському імператору підрахунки: яку кількість податків можна збирати з осілих китайців за умови їхнього збереження. Аргументи були переконливими, й почалась розбудова строкатої монголо-китайської імперії Юань (1279—1368), столицею якої став Даду (Ханбалик, сучасний Пекін).

Підданих монголи розділили на чотири стани: привілейованих монголів (військова еліта держави), напівпривілейованих *семужень* («іноземців») — вихідців із Середньої Азії, Близького Сходу та Європи, з яких формувалася верхівка цивільного адміністративного апарату. Далі йшли *ханьжень* (північні китайці, чжурчжені, кидані та корейці), і найбезправнішим станом залишалися *наньжень* (південні китайці). Для формування державного апарату на службу взяли 4 тис. грамотіїв-конфуціанців (чверть із них юаньський двір викупив з рабства), але з них формували виключно адміністративні низи: *всі військові посади залишилися за монголами, а цивільну чиновницьку верхівку становили семужень*. Честолюбним китайцям пропонували їхати в окуповані монголами Іран та Середню Азію, де їм, навпаки, відкривався прямий шлях до адміністративних вершин: *щоб відірвати апарат від народу, монголи скрізь намагалися формувати його верхівку з іноземців* (малограмотні монголи для чиновницьких посад були непридатними).

Щоб гарантувати стабільність режиму, китайцям заборонили мати зброю та коней, а в імперії проголосили свободу совісті. На селі монголи зберегли систему общинного користування (20-дворки), що забезпечило високу податкову дисципліну (громади базувалися на принципі кругової поруки за загальну суму сплачених владі податків), але у внутрішні господарські справи окупанти не втручалися, ліквідували дріб'язковий чиновницький контроль «за всім і вся» (чим грішила сунська державна машина), і тоді китайці показали, як вони можуть самостійно працювати.

Існування «світової монгольської імперії» сприяло розвитку торгівлі, а неосяжний ринок, звільнений від пильного ока бюрократів-хабарників, створив умови для динамічного відродження аграрного та ремісничого секторів господарства. Китайські фарфор, шовк, мідь, залізо масово експортувалися в Індію, Сіам, Малайю, на Яву та Філіппіни, а взамін закуплялися слонова кістка, тропічна деревина, ліки, самоцвіти, перець, олово тощо. Іноземці (їх в імперії налічувалося більше як 1 млн) привезли з собою багато технологічних новинок, збагатилися наука й культура, до 70 млн збільшилася кількість китайських підданих імперії.

В епоху Юань жив і творив славетний астроном і календарознавець Го Шоуцзін, а китайські математики, випередивши на шість століть Європу, почали розв'язувати рівняння та добувати корінь вищого ступеня. Найпомітнішим літературним явищем епохи стала 4-актна «музична драма» (*цзацзюй*), яка жанрово була схожою на європейську оперету, але не гумористичного, а історико-героїчного або соціально-побутового змісту. Вперше такі вистави з'явилися в юаньській столиці, що дало цьому літературно-драматичному жанру назву «пекінської опери». Класиками *цзацзюй* вважалися Гуань Ханьцзин і Ван Шифу, а загалом за часів Юань

створено 600 п'єс *цзацзюй*. Тоді ж вийшов у світ перший у китайській літературі роман — «Річкові заводи» Ши Найяня (1296—1370). Юаньські властители відкинули тезу про тотальну безкультурність некитайських народів й почали активно залучати на береги Хуанхе іноземних митців. З тих часів із Середньої Азії китайці запозичили секрет виготовлення кольорової глазури (з тих пір дахи храмів, палаців, паркових споруд почали крити золотистою, синьою або зеленою черепицею). При дворі з'явилися архітектори з Непалу й Тибету, про що нагадує елегантна «Біла пагода» в Пекіні (1271 р.), яку збудував непалець Аніко. Саме за монгольських часів у Китаї творили неперевершений пейзажист Ні Цзань (1301—1374) та майстер поліхромного портрету, пейзажу та жанрового живопису Чжао Менфу (1254—1322).

Але національне гноблення сприймалося китайцями дуже болісно, і коли в економіці виникли труднощі, які відбилися на матеріальному добробуті широких верств населення, юаньський престол захитався.

Політика мінімального втручання держави в економіку суперечила не лише цивілізаційним традиціям, а й природним умовам Китаю. Без централізованого управління швидко занепала іригація, внаслідок чого вийшла з-під контролю Хуанхе, пересохли зрошувані ділянки. Продовжувало процвітати рабство, а щоб раби не втікали, їх таврували та напували жажливим зіллям, від якого людина німіла. Рабство стало спадковим. Над селянами чинили самоуправство монголи та чиновники-*семужень*, «за їхнім бажанням їм доставляли одяг та їжу, за їхнім наказом приводили молодих хлопців і дівчат»³, а юаньську економіку звалила катастрофічна фінансова криза.

Монголи запозичили в Сунів ідею зручних паперових грошей, але щодо економічних законів юаньські володарі мали досить поверхове уявлення і розсудили по-своєму: чим більше друкувати банкнотів, тим більше їх буде, й тим багатшою стане державна скарбниця. Внаслідок таких «заходів» за період з 1260 по 1312 р. кількість паперових і шкіряних грошей, запущених в обіг, збільшилася в 25 разів. Банкноти стали дешевшими, ніж папір, на якому їх друкували. Все це змусило юаньську владу ретельніше поринути в економіку. Щоправда, деякі монгольські сановники знову пропонували вирішувати проблему кардинальніше: через різанину. В 1334 р. таку «ініціативу» виявив навіть голова уряду хан Баян: він запропонував перебити всіх «ханьців» з прізвиськами Чжан, Ван, Лю та Чжао (а це більша частина тогочасного китайського етносу), але імператор Тогон Темур (ІШунь-ді), на щастя, відхилив цю «пропозицію».

Неодноразові прориви дамб на Хуанхе переконали на решті монгольських володарів у необхідності державної реконструкції іригаційної системи, але народ уже був доведений до відчаю, і коли в 1351 р. окупанти зігнали 150 тис. підданих на реставрацію дамб на Хуанхе, китайці повстали. Каталізатором і організатором виступу була підпільна буддійська секта «Білий Лотос». Повстанці обмастили губи

кров'ю, закололи в жертву Небу і Землі білого коня та чорного бика, обв'язали голови червоними пов'язками й поклялися бити монголів. Армія «червоних пов'язок» швидко зростала. В 1352 р. до її лав вступив нікому не відомий монах Чжу Юаньчжан (1328—1396) — майбутній імператор відродженої Китайської держави.

Чжу Юаньчжан народився в сім'ї бідного селянина, завдяки унікальній пам'яті трохи навчився читати (вивчив кількасот ієрогліфів), але писати не вмів. Він був «високим і дужим юнаком, на надзвичайно темному, різко вилицюватому обличчі виділялися великий ніс, великі очі, густі брови; вуха теж були великими, а підборіддя сильно видавалося вперед. Він був невродливим, але виглядав солідним та зосередженим, і хто б його не бачив, не міг забути цього дивного хлопця»⁴. В 16 років Чжу Юаньчжан залишився сиротою (сім'я померла з голоду), щоб вижити, пішов послушником у буддійський монастир, але кар'єра монаха (все життя голити череп, з ранку до ночі читати сутри та дати обітницю ніколи не займатися сексом) його не приваблювала, тож коли спалахнув бунт, Чжу Юаньчжан приєднався до «червоних».

Завдяки неабияким організаторським і військовим здібностям та винятковій хоробрості Чжу Юаньчжан швидко висунувся із простих воїнів і став одним із керівників повстання, але незабаром зрозумів безперспективність народного бунту, тому в 1355 р. переправився через Янцзи до Південного Китаю, де, піднявши білий прапор, виклав свою програму дій. Вона передбачала вигнання монголів, відновлення китайсько-конфуціанської державності та створення максимально централізованої абсолютистської імперії. В 1356 р. «білі» захопили м. Цзіньлін (сучасний Нанкін) і почали відновлювати китайські адміністративні та військові органи влади. Ці заходи дістали підтримку абсолютної більшості співвітчизників Чжу Юаньчжана.

На півночі продовжував вирувати смерч народного бунту. «Нині всюди піднімаються сміливці, штурмують і захоплюють міста, сперечаються один з одним за лідерство. Вони хапають дівчат і жінок, коштовності й тканини, палять і грабують, вбивають і гвалтують; життя стало нестерпним»⁵. Намагаючись приборкати пристрасті, монголи пішли на поступки: Першим міністром призначили китайця, дозволили для придушення виступу «червоних» формувати військо з китайців («синя армія»), але ніщо не допомагало.

Чжу Юаньчжан поставив під свій контроль весь південь країни, а 1363 р., добре озброївши своє 250-тисячне військо (в тому числі вогнепальною зброєю) і забезпечивши його провіантом, рушив на завоювання долини Хуанхе. Першим ворогом стали «червоні пов'язки», та їхня 600-тисячна голодна неорганізована армія була розсіяна в битві поблизу

озера Поянху. Залишки «червоних» спробували пограбувати Корею, але були відбиті, а їхнього лідера Сяо Мінвана втопив посол-вивідувач «білих» Ляо Юнчжун. А коли до Чжу Юаньчжана приєдналася «синя армія», монголів вигнали з Китаю остаточно. В 1368 р. «білі» захопили Даду, а Чжу Юаньчжан проголосив себе імператором династії Велика Мін (1368—1644). Столицею імперії став Інтянь (сучасний Нанкін).

Імперія Мін. Китай знову здобув державний суверенітет, а реформи, проведені Чжу Юаньчжаном (Тай-цзу, 1368—1398) вражають своєю масштабністю. Перший блок питань був пов'язаний із соціально-економічним становищем. Особисто Чжу Юаньчжан до кінця життя сповідував буддизм, але в питаннях державних завжди керувався насамперед конфуціанськими принципами, одним із яких було гасло Мен-цзи: «Хто має постійне майно, в того й постійне серце»⁶. Всі землі, які селяни захопили під час визвольної війни, були законодавчо закріплені за тими, хто їх обробляв. Орної землі все одно бракувало, тому землероби, що піднімали цілину, тимчасово звільнялися від податків, а щоб збільшити кількість робочих рук і платників податків, звільнили всіх рабів і скоротили кількість монахів (бажаючи залишитися монахами мали здати іспит з буддійського канону і не бути одруженими). За державний кошт в країні відремонтували 50 тис. дамб. Все це дало можливість учетверо збільшити кількість оброблюваних земель, а врожайність зросла майже втричі. Щоб остаточно навести порядок в аграрних справах, влада провела загальноімперський перепис населення, склала опис усіх земель, що сприяло зміцненню податкової дисципліни, й залишила в силі общинну організацію на селі з її принципом кругової поруки.

Заморську торгівлю Чжу Юаньчжан припинив (вважаючи її непотрібною для аграрної китайської економіки), а для підтримки власних ремесел та внутрішньої торгівлі зобов'язав кожного селянина засаджувати половину землі технічними культурами.

Армію залишили великою (1,2 млн вояків), але перевели її на дешевшу для держави систему військових поселень (30 % вояків позмінно відбували бойове чергування, 70 % — орали та сіяли).

3 метою тотальної централізації влади імператор ліквідував посади Першого міністра та всіх міністрів і зосередив у своїх руках вирішення всіх управлінських питань, а на місцях, навпаки, розділив посаду намісника на три посади:

цивільного і військового губернаторів і провінційного судді, що підрубало корені сепаратизму.

Шалену боротьбу повів імператор проти хабарництва: звинуваченим рубали голови, вирізали сім'ї, калічили, з живих виривали нутроші або здирали шкіру (її потім набивали соломною і виставляли в кабінеті злочинця, щоб його наступник постійно бачив, до чого призводить хабарництво).

Що ж до методів, якими Тай-цзу користувався для підтримання порядку в країні і забезпечення безпеки держави, то навіть на фоні китайської історії вони вирізнялися нечуваною жорстокістю. У справах хабарництва і державної зради (які нерідко були фіктивними) в імперії стратили сотні тисяч (!) підданих. Без дозволу влади заборонялося від'їжджати далі 100 *лі* (45 км) від своєї оселі. В 1382 р. Чжу Юаньчжан створив 14-тисячний корпус «вартових у парчових халатах» (таємну поліцію). Вся країна була охоплена тотальним слідкуванням, узаконювалися доноси, а якщо врахувати, що в китайських судах звинувачений мав сам довести свою невинність (презумпції невинності не існувало), й нормою вважалося катування, не дивно, що країну охопив жах. Навіть високі чини адміністрації, якщо їх викликали до імператора на прийом, одразу прощалися з родиною, бо шанси повернутися живим були мінімальними.

Терор і страх забезпечили імператорові повну керуваність та раболіпство підданих, економічне піднесення — невичерпні фінансові можливості, а величезна армія — можливість вирішувати будь-які зовнішньополітичні завдання. Щоправда, виснажлива боротьба з японськими піратами (*вако*) залишалася малорезультативною, зате антимонгольські походи 1387—1388 рр. мінських військ остаточно ліквідували небезпеку реставрації монгольського ярма в Китаї, а династія Юань припинила існування. Якщо ж взяти до уваги, що до складу імперії увійшли землі манів (колишня держава Далі-Наньчжао), а тибетці, яким Міни пообіцяли продавати чай за низькими цінами, стали мирними союзниками Китаю, зовнішню політику Чжу Юаньчжана можна вважати успішною. І все ж, коли кривавий диктатор у 1396 р. помер від перевтоми, країна зітхнула з полегшенням.

Дітей у Тай-цзу було багато, і після смерті батька вони відразу ж перегризлися між собою за владу. Переміг у 1403 р. Чжу Ді (Чен-цзу, 1403—1424) — четвертий син Юаньчжана від наложниці-монголки. Гаслом свого правління Чжу Ді обрав фразу «*Юнле*» («Вічна радість»), а основну увагу зосередив на зовнішній політиці.

Повною перемогою завершився для Мінів похід 1410 р. проти монголів, а після походу 1424 р. частина монгольських ханів визнала себе васалами Китаю. У 1407 р. дві мінські армії генералів Му Шена та Чжу Нена завоювали (щоправда, ненадовго) державу в'єтів (Дай В'єт), а китайський флот приборкав японських піратів, розгромивши їх поблизу Ляодуну.

Найславетнішу сторінку мінської зовнішньополітичної експансії становлять сім грандіозних морських експедицій адмірала Чжен Хе, під час яких (1405—1433) китайський флот відвідав Індонезію, Малакку, Індію, Аравію і навіть Східну Африку, причому масштаби цих подорожей не йшли ні в яке порівняння зі скромними експедиціями Колумба, Магеллана або Васко-да-Гама. Уже в першій експедиції взяли участь 62 великих багатопалубних кораблі з екіпажем у 28 тис. (!) чоловік.

Проте ці масштабні, престижні зовнішньополітичні акції лише розорили державні фінанси й лягли подвійним податковим тягарем на китайських виробників. *На відміну від європейських географічних відкриттів, вони не стали для Китаю початком нової епохи, що зайвий раз свідчить про принципову відмінність східної державної командно-адміністративної структури від західного методу господарювання, базою якого стали ринок, приватна власність, громадянські свободи, особистий інтерес, свобода енергії та підприємництва тощо. Для Сходу важливішим був престиж імперії, демонстрація величі та всесилля влади, але витрати виявилися настільки колосальними, що в 1433 р. експедиції були заборонені, а грандіозні кораблі («плаваючі коштовності») демонтовані.*

У 1428 р. звільнився від китайського панування В'єтнам, а в 1449 р. фантастично вдалий набіг на мінські володіння здійснив хан західних монголів-ойратів Есен. Проводирями у монголів були опальні буддистичектанти «Білого лотосу», а мінські вояки, які не змогли зупинити монголів, наловили в околицях столиці селян, поголили їм голови, а потім, повідрубавши їх, заявили, що це голови знищених ними монгольських агресорів.

Розвиток Китаю в епоху Мін, звичайно, не припинився. В аграрному секторі з'явилося глибоке орання і висадження на полях попередньо вирощеної рисової розсади, що дало можливість поширити рисівництво на північ, у прохолодніші райони долини Хуанхе. Урожайний бавовник і бавовняні тканини витіснили коноплю, а серед технічних культур з'явилися індіго й тютюн. У шахтах почали використовувати штучну вентиляцію, а в ткацькому виробництві — ножний верстат. «Фарфор Юнле» із Цзіндечженя досі вважається неперевершеним. До стародавніх торгово-реміс-

ничих центрів [Нанкін, Пекін (куди Чжу Ді переніс у 1421 р. столицю), Ханчжоу, Сучжоу, Сунцзян, Гуанчжоу, Ченду] додалися нові — центр фарфоровиробництва Цзіндечжень, центри металообробки Фошань і Цзуньхуа, «столиця бавовняних тканин» Шанхай, центр фарбовиробництва Уху тощо. Китай продовжував експортувати свої товари в усі країни Азії та в Європу. В XVI ст. в Китаї з'явилися мануфактури, в яких використовувалася наймана праця. Але на відміну від Європи, де вони виникли природним шляхом і спочатку у формі розсіяної мануфактури, тут їх «увела декретом» держава. Одержавлені китайські мануфактури повністю контролювалися чиновництвом і були малорентабельними.

Продовжували розвиватися наука та культура. Основи геоморфології та спелеології заклад у Китаї невтомний мандрівник Сюй Сяке (XVI ст.), мінську агротехніку прославив Сун Інсінь (XVI—XVII ст.), фармацевтику — Лі Шичжень (XVI ст.), а філософ Ван Янмін (1427—1528) вважається корифеєм конфуціанської логіки. В галузі історичної фонетики плідно працював Гу Янь'у (XVII ст.). Невичерпною скарбницею класичних китайських знань стала славетна «Енциклопедія Юнле» (22 877 томів!). Визначною подією у мінській літературі була поява роману-епопеї Ло Гуаньчжуна (XIV ст.) «Троєцарство», а в XVI ст. вийшов перший в Китаї роман у жанрі фантастики — «Подорож на Захід» У Чен'єня.

В галузі архітектури відроджувалося правильно-геометричне планування міст, з'явився новий тип храму *уляндянь* («безбалочний храм») у вигляді цеглової споруди із напівциркульним склепінням: найвищим досягненням цього стилю був пекінський «Храм Неба» (1420—1530). Архітектурним шедевром мінської епохи вважається комплекс «Забороного міста імператора» в північній частині Пекіну. В художній творчості виділялися постаті пейзажистів Ча Шибяо (XVII ст.), Сю Вей (XVI ст.) та Чоу Іна (XVI ст.).

«Золотий вік» традиційної східної структури для Китаю минув, і система почала пробуксовувати. Податки на селі стабільно перевищували 50 % врожаю, що прирікало селянина на голодне існування, гальмувало розвиток господарства. Держава всіляко обмежувала зовнішню торгівлю, що призводило до росту спекуляції. *Китай потрапив у пастку максимального рівня суспільно-господарського розвитку на традиційних принципах структури східного типу.* Максимально можливими при традиційних порядках і в межах традиційних технологій були врожайність сільськогосподарських культур, обсяг водного транспорту, як побічного продукту іригаційного землеробства, абсолютна кількість населення і питома вага людей, зайнятих у непродуктивній сфері, яких суспільство могло утримувати, і т. ін. *Будь-які новації в межах традиційних порядків стали неможливими.* Будування нових каналів спричиняло руйнування давніх

іригаційних систем; ширше використання добрив обмежувалося відсутністю випасів для худоби, що в свою чергу було результатом максимального використання всіх земель, придатних для орання; впровадження нових технологій вимагало «права на помилку», а його суспільство дозволити винахідникам не могло за умов, коли всі ресурси використовувалися з максимальною віддачею. Традиційне китайське суспільство все більше заганяло себе в глухий кут. До того ж, внаслідок неконтрольованого зростання населення, тиск на природу постійно посилювався. Кількість підданих невпинно наближалася до 100 млн, а в умовах скорочення валового національного продукту це призвело до зниження життєвого рівня населення. Єдиним виходом із цього скрутного становища могла бути кардинальна структурна ломка традиційної соціально-економічної та політичної моделі розвитку. Прискорила усвідомлення цього європейська колоніальна експансія.

На початку XVI ст. португальці захопили Малакку (1511) і відчутно потіснили китайців на торговельних шляхах Південно-Східної Азії. Послабли й зовнішньополітичні позиції імперії Мін у регіоні, а 1516 р. португальські каравели з'явилися поблизу берегів Китаю.

Перші кроки європейців на китайських землях засвідчували їх відверто колоніальні наміри. В 1531 р. мінський флот, розгромивши португальську ескадру, змусив колонізаторів зменшити свої апетити, але в порту Аоминь (Макао) португальці влаштувалися міцно.

У другій половині XVI ст. іспанці ліквідували мінський вплив на Філіппінах (перетворивши їх на іспанську колонію), а на початку XVII ст. регіон почали «освоювати» Нідерланди та Британія. Голландці в 1624 р. захопили майже весь Тайвань, а англійці піддали бомбардуванню у 1637 р. порт Гуанчжоу, змусивши Мінів укласти з ними «торговельні угоди».

Китай відчув, що починає відставати від передових країн Заходу, але традиційні продуктивні ресурси імперії і так використовувалися на грані можливого, тому шлях до порятунку Мін вбачали в самоізоляції. Всі китайські порти, крім фактично колонізованого Аоминя та насильницьки відкритого Гуанчжоу, закрили для європейських кораблів.

Водночас у Південній Монголії утворилася степова держава Даян-хана. Спустошливі набіги монголів на північ Китаю продовжувалися до 1570 р. Монголо-китайський мир 1570 р. був принизливим для Мінської імперії, занепад якої став очевидним для всіх.

Ситуацію ускладнило відновлення політичного впливу гаремних клік євнухів при дворі.

Економічна стагнація, розклад політичної верхівки та падіння зовнішньополітичного авторитету викликали опозиційний рух за реформи в країні, опорою якого були шеньши

(«стан науковців-чиновників»). Проте всі їхні ідеї та реформаційні проекти не виходили за межі вдосконалення існуючих соціально-економічних та політичних структур. Ніяких «західників» тогочасний Китай не знав.

Перші спроби реформ припадають на 1567—1582 рр. Їх ініціатором був міністр-науковець Чжан Цзюйчжен, який закликав відремонтувати дамби на Хуанхе, спростити систему оподаткування — ввести єдиний грошовий податок, а також посилити контроль над чиновниками, розширивши штати інспекторів і каральних органів. Реформи суттєвих результатів не дали, а після смерті Чжан Цзюйчжена (1582 р.) були остаточно згорнуті.

Ще одним центром опозиціонерів була конфуціанська академія *Дуньлінь* («Східний ліс»), розташована в м. Усі. В 1595 р. тут сформувалося справжнє політичне угруповання («партія»), лідерами якого стали Гу Сяньчен (опальний прибічник Чжао Цзюйчжена) і впливовий сановник Лі Сяньцай. «Дуньліньці» пропонували обмежити кількість земель, зосереджених в одних руках (для ліквідації безземельного селянства), зменшити податки, відмінити державний контроль над ремеслами й торгівлею, а також сприяти розвитку приватного підприємництва та мануфактур, заснованих на найманій праці. В політиці рекомендувалося реформувати чиновницький апарат й усунути від влади євнухів.

Доки необмеженою владою в імперії на початку XVII ст. користувався євнух Вей Чжунсянь, шанси опозиціонерів залишалися мізерними, але 1620 р. на престол зійшов молодий, енергійний Чжу Чанло (Гуан-цзун), який виявляв прихильність до «дуньліньців». Проте реакціонери своєчасно зорієнтувалися: «Сина Неба» отруїли, а новий імператор Чжу Юцзяо (Сі-цзун, 1620—1627) хотів пожити спокійно і став слухняною маріонеткою гаремних клік. У 1624 р. академію *Дуньлінь* ліквідували, а всіх активних опозиціонерів знищили. Поразка реформаторів стала смертним вироком імперії.

Наприкінці XVI ст. в Маньчжурії утворилася держава маньчжурів, яка з 1609 р. носила ім'я Цзінь («Золота» — на честь імперії протоманьчжурів-чжурчженів XII—XIII ст.), а 1636 р. була перейменована на Цин («Чиста»). Матеріальний добробут маньчжурських мисливців, рибалок, тваринників, і землеробів залишався низьким, а багатства південних сусідів притягували як магніт: у 1618 р. розпочалася китайсько-маньчжурська війна.

Мінське військо швидко продемонструвало повну небоєздатність. У 1621 р. маньчжури захопили Ляодун, а мінський генерал Юань Інтай з горя повісився. Після численних поразок китайців загнали за Великий Китайський мур, за що було страчено мінського генерала Сюн Тінбі. У 1626 р. в боях за Нін'юань загинув цізнський правитель Нурхаці, але його син Абахай продовжив завоювання.

З великими труднощами Мінам удавалося стримувати маньчжурський натиск, спираючись на колосальну чисельну перевагу та стіни Великого Китайського муру, але виснажлива війна остаточно розорила знекровлену китайську економіку. В імперії запанували голод і канібалізм, армії і навіть чиновникам не платили зарплату. Уже 1625 р. в країні почалися голодні бунти, які з 1628 р. переросли у справжню селянську війну, до якої додалися релігійні заворушення дунганів (китайців-мусульман). Соціальна програма повстанців і «методи» її втілення в життя мало чим відрізнялися від дій їхніх кривавих попередників: бойовиків Хуан Чао та «червоних пов'язок» у XIV ст.

Основні сили мінських військ вели в цей час виснажливі бої з маньчжурами, тому перекинути на придушення бунту значні армійські контингенти влада не могла, але перший похід 200-тисячної повстанської армії на Пекін зазнав невдачі: 1633 р. гвардія та добірні підрозділи карателів розсіяли селянські загони, а лідер повсталих Ван Цзиюн загинув. Та остаточно придушити заколот у Мінів не вистачило сил, а причини війни залишилися: в 1635 р. відроджена повстанська армія налічувала вже 500 тис. вояків. Її очолили збіглий солдат Чжан Сяньчжун (1606—1646), колишній офіцер-кіннотник Гао Інсян, а головнокомандувачем став Лі Цзичен (1606—1645).

Лі Цзичен походив із заможних селян, працював пастухом, потім поштовим кур'єром. Оволодівши грамотою, фехтуванням і навиками кулачного бою, дослужився до посади сільського вартового. Мав честолюбивий, запальний характер. Не стерпівши образи, зарізав місцевого чиновника (У Мінчжи) й утік на маньчжурський фронт. Служба простим солдатом йому також не сподобалася, і в 1631 р. Лі Цзичен опинився серед повсталих. Підлеглі прозвали його *чуанцзян* («несамовитий»).

Повсталі створили надзвичайно дисципліновану армію (завдяки жорстоким покаранням за найменше порушення), але щодо розподілу трофеїв панував принцип зрівнялівки (давалося взнаки егалітарне мислення селянської більшості).

Більшість селянських вождів вирізнялися неабияким апломбом і честолюбством, тому їхній союз не міг бути тривалим, чим скористалася влада. Міни пообіцяли амністію усім, хто припинить бунт. Це дало свої наслідки, і

протягом 1636—1638 рр. розрізнені селянські загони були розсіяні. Гао Інсян потрапив у полон і прийняв мученицьку смерть у Пекіні. Проте у 1639—1640 рр. Китай спіткало стихійне лихо — навала сарани і засуха. Люди їли землю, відродилося людоджерство, а соціальна верхівка (менш 1 % населення), як на глум, демонстративно смітила грішми. Тому, коли в 1640 р. залишки «бунтівників» на чолі з Лі Цзиченом спустилися з гір (де вони ховалися від карателів), повстанська армія наповнилася зневіреними, здеморалізованими людьми, готовими грабувати всіх і вся. «В ті часи північніше й південніше від Великої ріки (Хуанхе) скрізь безчинствували розбійники. Зустрінуть жінку — спаплюжать, побачать малюка — уб'ють... Уб'ють вагітну жінку, виймуть з її нутра жир, приготують особливу суміш і просочують факели. А то прив'яжуть малюка до жердини та стріляють у нього з луків і самострілів немов по мішені... Дев'ять жінок з десяти вважали за краще позбутися плоду, щоб не загинути від рук злодіїв. У багатьох родинах новонароджених топили в річці, щоб вони не потрапили до розбійників»⁷. До всіх бід у 1642 р. додався черговий прорив дамб на Хуанхе: кількість жертв сягала 350 тис.

Єдиновладним вождем повсталих став Лі Цзичен — він очолив антимінський уряд, куди ввійшли його племінник Лі Го, коваль Лю Цзунмін і поет Лі Сін (Лі Янь) — автор своєрідного гімну повсталих, у якому вони обіцяли селянам скасувати всі податки.

В 1643 р. заколотники захопили Сіань (колишню китайську столицю Чан'ань), де Лі Цзичен проголосив себе імператором держави Велика Шунь (Да Шунь), сформував уряд із шести міністрів, завів чиновництво, поновивши з цією метою екзаменаційну систему, і почав карбувати власну монету. 25 квітня 1644 р. повстанці взяли Пекін, а останній мінський імператор Чжу Юцзянь (Си-цзун) повісився у садку власної резиденції. Із повсталих лише честолюбний Чжан Сяньчжун не визнав Лі Цзичена імператором і продовжував безчинствувати самостійно, але залишалася ще регулярна армія, яка воювала на маньчжурському фронті. Командувач цього війська генерал У Саньгуй спочатку погодився на переговори з новоявленим «Сином Неба», але на заваді стало надмірне сластолюбство Лі Цзичена... Відвідавши будинок родини У, вчорашній пастух повів себе як справжній східний деспот, проявивши неабиякий інтерес до генеральських наложниць. Довідавшись про це, У Саньгуй припинив будь-які контакти з

повсталими й зважився на союз із ворогом, визнавши себе васалом маньчжурського імператора. Цини спочатку не повірили, тож У Саньгуй, щоб довести свою відвертість, наказав китайським солдатам змінити зачіски на маньчжурський лад (поголоти голову спереду, а довге волосся ззаду заплести в косу. З тих часів ця зачіска стала символом маньчжурського ярма для китайців).

Остання середньовічна загальнокитайська імперія Мін припинила своє існування, але знесилена країна вже не змогла створити на її руїнах нову державу. Традиційна китайська державність, базована на принципах східної структури, вичерпала себе, а новий тип суспільства так і не сформувався. Момент цивілізаційного вакууму використали маньчжури.

Маньчжурське завоювання та його наслідки. 27 травня 1644 р. в грандіозній битві біля Великої Стіни об'єднане маньчжуро-китайське військо під цинськими знаменами розгромило армію Лі Цзичена. 6 червня того ж року, взявши Пекін, маньчжури проголосили імператором об'єднаної маньчжуро-китайської імперії Цин малолітнього сина Абахая Шуньчжи (Ши-цзун, 1643—1661). *На 268 років (1644—1912) Китай втратив свою національну державність.*

Окупантів народ не визнав і боровся проти них ще 40 років, але середньовічний Китай помер, а новий не народився, тому сил для опору не вистачило.

У 1645 р. маньчжури остаточно розгромили армію Лі Цзичена, а сам селянський вождь загинув у бою. У 1646—1647 рр. після низки поразок було знищено армію Чжан Сянь-чжуна, після чого інтервенти крок за кроком завойовували безкрайній для них Китай.

Останньою спробою звільнитися від іноземного ярма став заколот сумнозвісного У Саньгуя, який тепер сам захотів стати імператором незалежного Китаю; але повстання, яке він очолив у Південному Китаї в 1673 р., завершилося поразкою у 1681 р. Невдаха-генерал помер, не доживши до повного краху своїх честолюбних задумів. А коли 1683 р. маньчжурський десант захопив й окупував Тайвань (вигнавши звідти європейців), завоювання Китаю маньчжурами завершилося.

Наслідки навали були жахливими. Маньчжури лютували не згірше монголів. Від агресії загинуло 10 млн китайців, а в країні було встановлено окупаційний режим національного гноблення. Жорстоких утисків зазнала китайська культура, яка уже на схилі мінської епохи переживала явний регрес.

Так, у літературі на зміну романам-епопеям прийшли явно деформовані естетичні канони: найвідомішим твором початку XVI ст. був еротико-

побутовий анонімний роман «Цзінь, Пін, Мей» з явним ухилом до порнографії.

Відповіддю на маньчжурське поневолення стало поширення патріотичного «езопового» стилю у класичному китайському живописі (Юнь Шоупін, 1633—1690), а в літературі — поява сатири. Прикладом цього жанру можуть слугувати фантастичні за формою, але сатиричні за змістом новели Пу Сунліна (1640—1715), який в коротких оповідях, що розглядалися як «читання для відпочинку», досяг рівня високої прози. Жорстоких утисків зазнала китайська наука, особливо в галузі історичних знань.

Сутінки середньовіччя були кривавими для «Піднебесної», але, навіть перебуваючи на зламі епох, Китай не міг сподіватися, що в наступні часи його історія зміниться на краще.

¹ Очерки истории Китая (с древности до «опиумных» войн). С. 327.

² Там само. С. 363.

³ Там само. С. 367.

⁴ У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана / Пер. с кит. М., 1980. С. 21.

⁵ Там само. С. 63.

⁶ Там само. С. 147.

⁷ Ли Юй. Двенадцать башен. Повести / Пер. с кит. Д. Воскресенского. М., 1985. С. 268.

Великий Степ

● Природно-географічні умови й клімат Великого Євразійського Степу. Особливості кочових цивілізацій ● Великий Степ на світанку середньовіччя. Протодержава сяньбі (156—235) ● Каганат жужанів (350—555) ● Великий каганат тюркютів (552—651) ● Хазарський каганат (651—966) ● Другий тюркський каганат кок-тюрк («блакитних тюрків», 678—742) ● Уйгурський каганат (747—847) ● Держава Бохай (698—926) ● Держава киданів (907—1125) ● Чжурчженьська імперія Цзінь (1115—1234)

Природно-географічні умови й клімат Великого Євразійського Степу. Особливості кочових цивілізацій. Те, що зручно для Європи, не завжди підходить для Азії, тим паче для Великого Степу — неозорих рівнин, що тяглися широкою смугою від Карпат до Тихого океану, від тайги й лісів Північної Європи до Великого Китайського муру, пустель Середньої Азії, гір Тибету й Кавказу, вод Каспію та Чорного моря. Нині — це холодний, сухий, а місцями пустельний чи напівпустельний степ із різко континентальним, сухим кліматом, але так було не завжди. Так уже склалося, що протягом тривалого історичного періоду, клімат у районі Середземномор'я майже не змінювався, й це породило спочатку в європейській, а потім і у світовій науці помилкову думку про незмінність основних кліматичних параметрів по всій планеті за останні 5 тис. років. Проте далекосхідний регіон і степові простори переживали за той же період і глобальні потепління, й похолодання, засушливі епохи, й часи масштабних опадів. Навіть за 1,5 тис. років доби середньовіччя (III—XVII ст.) кліматичні коливання неодноразово міняли не лише природні ландшафти, а й господарську та етнічну карту регіону. Єдине, що зберігалось у Великому Степу без змін — це рівнинний рельєф, різкі континентальні коливання температур протягом року та панування трав, зелених улітку і висушених, а тому багатокалорійних узимку, на яких цілий рік могла пастися худоба.

Місцевий тваринний світ складали переважно дикі й одомашнені копитні та безліч гризунів, серед хижаків переважали вовки, а в нечистих тут лісових масивах (гаях та перелісках) та долинах озер мешкали ведмеді, тигри й енотоподібні собаки. В пустелях і напівпустелях (які дедалі частіше траплялися південно-західніше сучасної Монголії, зокрема пустеля Гобі) росли посухостійкі карагач і верблюжа колючка котрими годувалися верблюди, джейрани і гризуни, а в прирічкових лісах мешкали тигри й гобійські ведмеді.

Клімат степів визначали, як і в Китаї, мусони, але до них додавалися й континентальні особливості температурних коливань. Улітку, коли в регіоні панували дощові мусони океану, степ зеленів, а іноді місцями навіть вигорав під жарким сонцем. Узимку ж, коли погоду визначали сухі континентальні мусони, опади ставали рідкістю, морози сягали 20°—40°C. Малосніжні (хоча й морозні) зими давали змогу худобі розгрібати тонкий сніговий шар копитами й знаходити суху калорійну траву, що давало можливість вести масштабне класичне кочівництво (на відміну від степів Східної Європи, де снігу взимку вдосталь, а тому для годування худоби тваринники змушені заготовляти сіно на зиму. За таких умов цілорічне кочівництво у південно-українських степах неможливе, а місцевих номадів можна назвати тільки напівосілими).

Природно-кліматичні умови в районах Великого Степу завжди були суворими. Майже цілорічно на цих теренах панували вітри, корисні копалини були дуже обмеженими (лише залізна руда траплялася в достатній кількості), а дерево, без якого неможливо виготовляти юрти, стріли, вози тощо, завжди вважалося неабияким дефіцитом (тому за кожен гайок чи підлісок кочовики билися на смерть). До цього треба додати жакливі зимові морози та літню грозу, котра в степах вважалася прокляттям богів, бо схватися на голій рівнині від блискавки (що вдаряє, як відомо, в кожен предмет, який здіймається над травами) неможливо, і жертвами «небесного струму» стають люди, вівці, коні, воли, вершники...

Життя в степах було нелегким і виховувало в номадах самостійність, уміння покладатися тільки на себе, родоклановий корпоратизм, взаємодопомогу між своїми і, за умов обмеженості ресурсів, жорстоку боротьбу за «своє» з усіма чужинцями. Єдиним гальмом, що стримувало номадів від перманентної війни всіх проти всіх, залишався звичай «кровної помсти», без якого життя кочовиків могло перетворитися взагалі на тотальне пекло. Та тільки-но Європа дізналася про унікальні властивості шовку — все змінилося.

Шовк — це єдина тканина, в якій не живуть комахи, — і в умовах тотальної антисанітарії тільки шовковий одяг рятував людей від докучливих вошей. Європа, Близький Схід, Індія готові були платити за тканину-дезінфектора будь-які гроші, але через гори Тибету й Гімалаїв, джунглі й болота Бірми просуватися важко, а шлях морем — довгий та небезпечний (шторми, пірати, тайфуни...), тому каравани з Китаю на захід рушили через степ, і на рубежі н.е. склався «Великий шовковий шлях».

Прямували купці через терени, підконтрольні кочовикам, тому транзитне мито перетворило степовиків із пасинків цивілізації на її законних співтворців. Лавиноподібно зросли доходи номадів, фантастично збільшилися обсяги додаткового продукту, що, в свою чергу, активізувало державотворчі процеси: *на зміну родоплемінному вождівству (яким, наприклад, у давнину була «імперія хуннів») прийшла повнокровна система кочової державності — орда.*

Великий Степ вступав у середньовіччя.

Великий Степ на світанку середньовіччя. Протодержава сяньбі (156—235).

Існує думка, що степ населяли дикуни-горлорізи, єдиною мрією яких були варварські набіги на багатий цивілізований Китай з метою пограбунку, що осілі етноси — це осередок культури, а степ — його нецивілізована кровожерлива периферія, проте зважений науковий аналіз спростовує подібні твердження. Кочовики були не менш обдарованими, ніж їхні сусіди. Вони подарували світові штани (без яких нині важко уявити не лише чоловічий, а й жіночий одяг), чоботи, коляску й віз на колесах, криву шаблю (яка набагато зручніша й легша від прямого меча), довгий складаний лук (стріла якого летить на 700 м!) та ідеально пристосовану для їхнього клімату й способу життя житло-юрту. Високою виявилася продуктивність тваринницького господарства, яке з самого народження вирізнялося досконалістю і майже не потребувало змін (на відміну від рільництва), бо вівці, кози й коні паслися, а батіг і собака допомагали людині належним чином цей процес організувати. Біда степовиків полягала в тому, що залишки їхньої матеріальної культури (повість, вовна, шкіра, дерево, хутро) — нетривкі й зберігаються гірше аніж камінь, а вироби з металів (зброя, побутове начиння, вироби мистецтва) десятками разів ішли в переплавку при зміні хазяїв. Культура кочовиків переживала свої запади і свої «золоті віки», але в будь-якому випадку її носії не належали до «трутнів людства».

В перших століттях нашої ери політична історія Степу розвивалася в руслі грандіозної боротьби за гегемонію між двома народами: прототюркомовними хуннами й протомонголомовними сяньбійцями. Хунни панували над Степом із III ст. до н.е., але в середині II ст. н.е. у сяньбі з'явився вождь, який не знав поразок. Звали його Таншихай.

Біографія Таншихая нагадує авантюрний роман чи казку. Він народився в 141 р., коли чоловік його матері вже три роки відбував службу далеко від рідних кочовищ у хуннському війську воїном. Повернувшись додому, «служивий» з подивом побачив свого «сина» і зажадав від дружини пояснень, а та розповіла, що одного разу вона йшла дорогою, почула гуркотіння грому, підняла голову... — і в цю мить їй до рота впала градинка, від якої народився син. Чоловік виявився скептиком і хлопчика своїм не визнав, але «син грому» швидко проявив унікальні здібності воїна, політика й полководця, за що в 156 р. (15-літнім!) був обраний старійшиною свого роду, а потім силою зброї та дипломатичним хистом зібрав під свій скіпетр усі сяньбійські племена (які раніше жили окремими родами, постійно ворогували між собою й вирізнялися надзвичайною

войовничістю та неорганізованістю). Протягом десяти наступних років об'єднані сяньбі розбили хуннів, здійснили «великий пограбунок» у Китаї, а потім підкорили весь степ від Маньчжурії до Уралу й Волги.

Сяньбі перемогли, а хунни по-різному пережили свою поразку. Частина змирилася з пануванням сяньбійців, 130 тис. залишилися васалами китайської імперії Хань, близько 200 тис. осіли в гірських лісах Чорного Іртишу (де спочатку пересиділи сяньбійську навалу, а наприкінці III ст., завоювавши Семиріччя, створили там хуннську державу Юебань), але 20—30 тис. найстійкіших бійців, відбиваючи наскоки сяньбійців, рушили на захід, здійснили стрімкий марафон у 2600 км, відірвалися від переслідувачів і вийшли на південний Урал.

Тут, у межиріччі Уралу й Волги, хунни породичалися, змішалися й, урешті-решт, злилися з місцевими угромовними народами в новий, єдиний етнос гуннів. На 200 років про них забули, а в IV ст. цей новостворений народ розгромив ушегт держави аланів і готів, у V ст. гунни на чолі з Аттілою завдали могутніх ударів Риму, аж доки їх не зупинили римляни в 451 р. у грандіозній битві на Каталаунських полях.

Сяньбі стали господарями степу, а коли в 177 р. проти них виступили замордовані набігами степовиків китайці, протомонголи зустріли ханьців не по-хуннському (тактикою випаленої землі й виснаженням противника голодом і партизанщиною), а по-сяньбійському — стрімким і несподіваним для китайських генералів ударом. 30-тисячне ханьське військо було знищене.

Незважаючи на перемоги, життя кочовиків залишалося нелегким. За екстенсивного кочового тваринництва (тобто господарства, що мало привласнювальний натуральний характер) певна територія могла прогодувати обмежену кількість людей, що входили в регіональний геобіоценоз як верхня завершальна ланка. Загроза виснаження природних ресурсів змушувала степняків максимально обмежувати приріст населення (так, узимку новонародженого кидали у сніг, а потім закутували в кожух: якщо він виживав — із нього виростав богатир, але більшість гинула), а коли й це не допомагало, починалися жорстокі війни з сусідами. Степи Східної Азії в засушливі часи III ст. н.е. могли прогодувати не більше як 500 тис. кочовиків, тому легенда про «мільйони варварів», що нападали на «беззахисний» Китай, є міфом.

Сяньбі, як і їхні сусіди (хунни, ухуані та ін.), залишалися кочовими тваринниками, пасли коней, дрібну й велику рогату худобу, промишляли рибальством і ловами. *Державотворчі процеси в сяньбійському суспільстві так і не вийшли за межі вождівства (протодержави або «чіфдома») — початково структурованого суспільства, яке поділялося на вождів і воєначальників з дружинами, жерців, вояків та членів їхніх сімей. Найнижчий статус займали представники завойованих народів. Знали сяньбі інститут патрі-*

архального рабства, та межі між усіма соціальними прошарками залишалися ще досить аморфними, а створити повнокровну державу (що визначається певною територією з адміністративним поділом, існуванням професійної публічної влади й системою податків, за рахунок яких ця публічна влада утримується) сяньбі завадила обмеженість продуктивних сил. Це не давало змоги створювати в достатньому обсязі додатковий продукт, який можна було б вилучити у безпосереднього виробника як податок, не боячись, що цей виробник загине від голоду, а без систематичних податків не можуть існувати інститути державної публічної влади. Соціально-майнова диференціація у сяньбійців відбувалася, але, розселившись на неосяжних територіях (раніше вони мешкали в степах Південної Маньчжурії), протомонголи розгубили зародки державності, а з ними почала розвалюватись і їхня етнічна спільність.

У 181 р. 40-річний Таншихай несподівано помер, а його «пожадливий та розпусний»¹ син Холян загинув під час облоги ханьської фортеці від стріли китайського самостріла. Після недовгої усобиці єдність і могутність протомонголів відродилася за правління Кебініна, та після його смерті (235 р.) степова сяньбійська імперія остаточно розпалася.

Ситуацію ускладнила грандіозна засуха, що вразила степ у III ст. Тихоокеанські мусони змінили свій шлях північніше, літні дощі виливалися на сибірську тайгу, а в степах гинула рослинність, висихали озера й річки, вимидала худоба, зникали рештки державності. Протомонголи розділилися на кілька племен (сяньбі, табгач, муьон, тогон та ін.), а хунни й ухуані звільнилися від обтяжливої опіки. Лише наприкінці III ст., коли посуха почала відступати, у степах поновилися державотворчі процеси.

Розвал сяньбійської єдності сприяв відродженню політичних амбіцій у хуннів, а поряд утворився ще один етнос — кули (цзелу — «раби»), основу яких становили колишні хуннські раби (вони звільнилися в момент розпаду хуннської держави й розгрому її сяньбійцями). До них приєдналися опальні чиновники, політичні емігранти, колишні невольники й злочинці, різноманітні втікачі й бродяги, яких згуртувала в єдиний етнос спільність долі й походження. Розмовляв цей строкатий конгломерат хуннською мовою.

Всі кочовики, знесилені засухою, усобицями за воду й пасовиська, розвалом хитких протодержавних інститутів, мріяли про мир і спокій та бажали торгувати з явно сильнішим Китаєм, обмінюючи м'ясо, шкіри, хутра й коней на китайські рис, вироби ремесел, шовк і печиво, але китайці спробували використати цей сприятливий для них

момент для повного знищення степняків. Спочатку всіх бажаючих із напівголодних номадів упустили в долину Хуанхе, примушуючи їх орати землю, вивчати ієрогліфіку та служити в цзіньській армії, проте кочовики вперто не бажали ставати китайцями. Номади їли з ножа (а не паличками), споживали м'ясо й молочні продукти (а не рис із приправами), пили кумис (а не гаоляновий самогон). Вони носили халати з заходом наліво (а не направо, як китайці), а їхні жінки працювали разом із чоловіками (а не сиділи вдома як китайки). Відмінностей виявилось надто багато, щоб на них не звертати уваги, й тоді імперія Цзінь, скориставшись тим, що притиснуті до води «варвари» втратили мобільність, перейшла до фізичного винищення кочовиків.

Довгий час степняки нічого не могли протиставити масованим походам китайських армій. Цілими родами кочовиків вирізали чи обертали на рабів; та коли Цзіньську імперію знесли внутрішні катаклізми, а мусони на рубежі III—IV ст. повернулися в степ — номади сповна відплатили своїм кривдникам. Від дощів зазеленіли трави, відгодувалися худоба й коні, відновилися бойова міць степняків, і в 316 р. 40 тис. хуннів захопили весь Північний Китай, полонивши двох цзіньських імператорів. Але синтез Китаю зі Степом дав несподівано криваві, жахливі результати.

Свої гареми хунни наповнили китайцями, та діти від шлюбів переможців із переможеними, виховані матусями-китайками в павільйонах і альтанках на китайській поезії й філософії, розгубили степові традиції (родоклановий корпоратизм, «почуття ліктя», імператив вірності племені й ханові тощо) й перетворилися на розбещених куртизанів, що розважались людоджерством, гаремно-політичними інтригами й зрадництвом. У 350 р. китайці хуннів вигнали. Потім у Північному Китаї почергово володарювали муони, тибетці, тангути й, нарешті, табгачі, які від інших протомонголів відрізнялися тим, що, запозичивши багато традицій у своїх сусідів тунгусів, заплітали на голові косу. В Китаї народилася строката етно-політична химера — імперія Північна Вей, а в степах «імперії» хуннів і сяньбійців остаточно канули у небуття: на рівнинах Монголії зароджувався каганат жужанів, які започаткували інститут орди — першої повнокровоної кочової державності.

Каганат жужанів (350—555).

Генезис жужанів дещо нагадує походження кулів. У смутні часи посухи й розвалу імперії сяньбі в степах блукало багато вибитих із життя людей, які постійно ворогували за вкрай обмежені природні ресурси (воду, пасовиська, переліски тощо), проте в IV ст. природа стала милостивішою до степняків, а спільна праця й спільні вороги (могутні табгачі) з'єднали їх. Туди ж тікали невільники від панів, дезертири із армій, голодні селяни від податків тощо. Всіх їх змушувала єднатися злиденність життя та незахищеність від воєнних нападів.

Засновником жужаньської спільноти був Югюлой — колишній раб, що служив у сяньбійській кінноті, де був засуджений на смерть за якусь провину. Рятуючи своє

життя, Югюлой втік у 350-х роках через пустелю Гобі до Хангайських гір, де, зібравши близько сотні таких же знедолених, створив первинну орду. Завершив фундацію степового політичного організму нового гатунку наступник Югюлоя Гюйлюхой, під проводом якого жужані дали відсіч своїм агресивним сусідам табгачам і за 30—40 років кривавих зіткнень поставили під свій контроль увесь степ від Алтаю до Кореї.

Жужані не вели господарства і жили поборами з сусідів, перетворившись, таким чином, на своєрідну публічну владу — соціальний прошарок, функцією якого стало професійне виконання владницьких державно-політичних повноважень у відриві від безпосереднього виробництва. Від етапу родоплеменних вождівств Степ зробив крок в епоху кочових держав, владні інститути яких дістали узагальнюючу назву орда. Що ж до степових виробників, які не бажали ризикувати життям у війнах за владу, жили по-стародавньому родами й племенами та заради спокою платили жужаням ренту-податок у формі данини, то їх називали телесцями. Так вони й уживалися: телесці жужанів годували, а жужані за них воювали, улагоджували міжродові суперечки, підтримували в степах порядок, боронили кордони — отже, виконували за рахунок податків усі державно необхідні функції. Очоловав жужанів каган («великий хан»), якого обирали на все життя, мовою залишилася протомонгольська сянбійська. Орда поділялася на військово-територіальні округи (по 1000 жужаньських вояків у кожному), а її мілітаризовані закони передбачали нагороду за хоробрість і смерть за боягузтво в бою. Писемності жужані не мали, а рахували зарубками на дереві або кульками з овечого кізьяка.

Політична консолідація Степу непокоїла табгачсько-китайську імперію Вей (398—534), і в 391 р. табгачі, розбивши жужанів, пригнали полонених «дикунів» до Північного Китаю для посилення власної кінноти. Та жужані не для того тікали раніше на волю, щоб знову служити чужому ханові. У 394 р. вони повстали, а їхнім союзником стало князівство Хесі — хуннська держава Західного Китаю, реліктовий залишок постцізньської епохи варварських навал на «Піднебесну». Повстанців очолив незвичайний для диких жужанів отаман Шелунь — високоосвічена людина, математик і астроном. Вирізвавши колабораціоністів, жужані повернулися в степ, поновили владу над телесцями й відновили каганат від Кореї до озера Лобнор.

Кульмінацією жужаньської могутності став 420 р. Здійснивши стрімкий набіг на околиці табгачської столиці Лояну, військо кагана Датаня доценту розграбувало їх. Подальші жужано-табгачські війни йшли з перемінним успіхом. А от жужаньським союзникам — хуннам Хесі — не пощастило: у 439 р. їхнє князівство було знищене

вейцями. Останнього хесійського князя Муганя полонили й стратили, і тільки 500 хуннських шатрів на чолі з родом *Ашина* («Вовк») утекли до своїх союзників жужанів. Осівши на схилах Алтаю (багатих металевими рудами), вони освоїли виплавку заліза, з якого виготовляли зброю. Зрештою, змішавшись з місцевими родами телесців, вони започаткували етнос *тюркютів* («давніх тюрків»).

Змішання вимираючих хуннів з місцевими родами породило тюркютів (*тюрк* — «сильний, міцний»), які були «чистими» монголоїдами, розмовляли давньотюркською мовою (що відрізнялася від хуннської як, скажімо, мова українців від мови давніх русичів) і спочатку ревно служили могутнім жужаням, видобуваючи руду та виплавляючи для них залізо. *Над степом жужані панували майже два століття, але існування їхньої розбійницької хижацької орди трималося лише на воєнних перемогах, а перемоги не бувають вічними.*

У 470 р. жужанів добряче побили табгачі. В 485 р. на жужанський престол зійшов агресивний каган Доулунь («людина жорстока, схильна до вбивств»²), який мріяв відродити славу жужаньської зброї і нещадно рубав голови непокірним. Проти тирана повсталала частина телесців. У 492 р. Доулуня вбили, а 100 тис. телеських шатрів утекли на захід і створили в долині Иртіша власну державу Гаогюй, або ханство *телеутів* (так їх назвали, щоб відрізнити від телесців, що залишилися під жужанями). Додала жужаням проблем і масована буддійська пропаганда согдійських та індійських місіонерів, яка спричинила ідейний розкол у каганаті. Жужані несамовито відстоювали свою владу, бо вона була їхнім єдиним джерелом існування. Використавши розкол в імперії Вей, у 540 р. жужані титанічними зусиллями розгромили ханство бунтівливих телеутів, але це був останній успіх їхньої зброї. Як самостійна сила на політичну арену вийшли тюркюти.

Великий каганат тюркютів (552— 651). У 551 р. тюркютський лідер Бумин звернувся до жужаньського кагана Анахуаня з проханням віддати за нього заміж ханську дочку, але дістав грубу відмову.

Каган зухвало заявив: «Ти мій плавильник, як ти наважився зробити мені таку пропозицію?»³

Банальний династичний конфлікт васала й сюзерена Бумин використав як привід для прямої конфронтації. Зарізвавши жужаньського посла, він у 552 р. напав на жужанів і розбив їх. Убитий горем Анахуань заподіяв собі смерть. До 555 р. з жужанями було покінчено. Остаточо завершив справу черговий тюркютський хан Кушу, який прийшов до влади після кількох загадкових смертей своїх родичів і про якого писали, що він був твердим, хоробрим, розумним і войовничим. Почалися масштабні тюркські завоювання.

Тюркюти мали вдосталь заліза, вміли непогано його обробляти і створили латну кінноту з вершників, закованих у залізні обладунки з голови до кінських копит. Таким «броньованим» воякам було важко воювати в горах або штурмувати укріплені міста й фортеці, але в степах, на голій рівнині у тюркютів не знайшлося конкурентів.

Ніхто не міг витримати удару закутої у броню тюркської кавалерії, і через три роки весь степ від Каспійського й Чорного морів до Кореї та Маньчжурії підкорився каганові Кушу. Та не лише зброя стала джерелом тюркютської могутності. *Успадкувавши структуру ординської державності, тюркюти не тільки зайняли в системі степової імперії колишнє місце жужанів, а й врахували сумний досвід своїх попередників.*

Більшість людей воювати не любить і натомість віддає перевагу торгівлі, потреба в якій існувала завжди. Заходу з давніх часів бракувало шовку й прянощів, а до Китаю надходили товари з Середньої Азії та Ірану, Вавилонії й Аравії, Сирії та Єгипту, Малої Азії та Європи. Тож для вирішення проблем обміну купці проторили від Чан'аню через Согд (Середня Азія) та Іран до Константинополя «Великий шовковий шлях», подорож яким потребувала більше як 230 днів. Спочатку хазяїв у степах було багато, й торгівля залишалася заняттям хоча й вигідним, але вкрай небезпечним, та після об'єднання всіх степовиків тюркютами согдійські купці відчували себе як у раю й боготворили кагана за спокій на шляхах.

За цих обставин навіть помірковані митні збори озолотили орду тюркютів, а якщо згадати, що данину каганові платили телесці степу, кидані й хі з Маньчжурії, тохарці й турфанці зі Східного Туркестану, приуральські угри, прикубанські угургури, лісовики Саян і Алтаю, а з часом і роздроблений Китай, то не дивно, що в іноземних послів очі лізли на лоба від ханських багатств.

Чверть століття тюркютський бойовий прапор роду Ашина (на якому красувалася вовча голова) змушував сусідів схилятися в покорі. *Податкові надходження у формі поборів, воєнна здобич і мито добре годували тюркютську орду, а весь «вовчий етнос», як раніше жужані, став своєрідною державно-політичною надбудовою над залежними народами.* Тюркюти майже перестали жити власним виробництвом, що засвідчує тогочасна приказка: «Немає тюрка без тата» («землероба, виробника, поневоленого»).

Зайвим для тюркютів торговельним посередником, який додатково накручував ціни на шовк, виявилась держава ефталтів — памірських горян не відомої до кінця етнологічної належності. Крім того, в минулому ефталти були союзниками жужанів (заклятих тюркютських ворогів), тому

тюркюто-ефталітське зіткнення було неминучим. На біду горян, вони вже воювали на двох фронтах (з Індією, яку намагалися поневолити й пограбувати, і з сасанідським Іраном). Тюркюти спробували укласти з Сасанідами союз, але в 560 р. ханське посольство, яке направлялося до Ірану, ефталіти вирізали — і почалася війна.

У 562 р. ефталітів розбили перси, а 565 р. в грандіозній битві біля Несефу (сучасний Карши), яка тривала 8 днів (!), тюркські кінні латники зім'яли піхоту горян. Середня Азія остаточно підпала під владу тюркютів, а залишки розбитих ефталітів розбіглися по Ірану та Індії.

Релігією тюркютів залишалось язичництво, але своєрідно-синкретичне, що складалося з трьох віронашарувань. Світотворцем вони вважали світового бога *Тенгі* (Вічне Небо), еманация котрого — Сонце — через своє проміння керує світом. Витоки цього вірування коренилися в мітраїзмі — культовій системі стародавньої Середньої Азії. Крім Тенгі, кожен тюркютський рід мав свого бога-покровителя — коріння цих вірувань, мабуть, лежало в системах сибірського анімізму. Нарешті, невід'ємним елементом суто кочового прототюркомонгольського походження був тотемізм: своїми першопращурами тюркюти вважали хуннського царевича й вовчиху (тому-то їхні чорні бойові стяги прикрашала золота вовча голова). Степняки вірили також у безсмертя душі, загробне життя й практикували жертвопринесення (в тому числі й людські — полоненими).

Синкретизм елементів мітраїзму, тотемізму й анімізму являв собою офіційний культ Тюркютського каганату, але поряд із ним легально процвітав на ґрунті марновірства й забобонів шаманізм — чаклунство, магія, наведення порчі, вигнання злих духів, гіпноз, телепатія, близьке (іноді псевдосексуальне) спілкування з духами тощо. Однак запозичений із Маньчжурії шаманізм залишався чужим для тюрків віруванням. Шаманів (*яда*) не допускали до офіційних церемоній, але степняки користувалися їхніми послугами для залагоджування конкретних життєвих справ: навести чи зняти порчу, повернути коханого, вилікувати хворобу тощо.

Державний устрій каганату передбачав лествичну систему наслідування каганського престолу в роді Ашина: від старшого брата молодшому, після чого каганами могли ставати (за тією ж схемою) діти лише тих Ашина, які побували на престолі.

Політична роздробленість Китаю давала змогу тюркютам легко викачувати з нього данину щорічно, але такий стан речей ніяк не влаштовував китайців, і 581 р. в «Піднебесній» зародився націоналістично-конфуціанський смерч (династія Суй), а до 589 р. весь Китай об'єднав войовничий імператор Ян Цзянь. Почалися криваві тюркюто-китайські війни.

Імперія Суй спрямувала проти степняків армії в десятки тисяч вояків, хитру дипломатію, підкуп, шпигунів — і досить швидко досягла результатів. Коли в 597 р. спалахнула чергова тюркюто-суйська війна, в тилу кагана діяла зрадницька прокитайська партія, на користь якої говорили

китайські шовк і золото. Крім зрадників-тюркютів (очолюваних Жангаром) проти кагана повстали деякі телесці (зокрема, племена кібі й сеяньто), і, не витримавши боротьби на трьох фронтах, Великий каганат тюркютів поступово розпався на антикитайський Західний (його підтримували грішми согдійські купці) та Східний (в якому перемогли китаєфіли), а звичай степової кривавої помсти dokonав кочову єдність.

Доля цих каганатів була різною.

Жангар повівся як типовий васал. Навіть тюркський одяг і закони він збирався замінити китайськими, та суйці відмовилися від таких привабливих для Китаю, але скоро-спіло-небезпечних новацій. Зате у війнах за розширення китайських володінь східні тюркюти зарекомендували себе вірними союзниками «Піднебесної» імперії. Проте син Жангара Дугі був честолюбнішим аніж його батько, і в момент кризи імперії Суй, ставши каганом під титулом Шибір-хан, звільнився від обтяжливого протекторату. Східні тюркюти розорили Північний Китай набігами і завоювали Тогон, Гаочан, підкорили монгололомовних киданів і шивей (прототатар).

Така поведінка стурбувала Китай, і нова династія Тан поспішила ліквідувати Шибір-хана: в 620 р. каган несподівано помер при загадкових обставинах. Перед смертю східнотюркський володар бачив кривавий дощ та кривавий сніг, потім уночі він почув таємничі звуки і врешті-решт «віддав богам душу».

Останнього удару східним тюркам завдав великий танський імператор Тай-цзун (Лі Шимін, 626—649), який спрямував проти тюркютів шість армій та ініціював у тилу каганату антитюркютське повстання телесців (байирку, бугу, тонгра, сі, татаб). У 630 р. розчавлений ворогами каганат східних тюркютів перестав існувати, а останній їхній каган Кат Ль-хан потрапив у полон, де «був задумливий та сумний, співав сумних пісень й проливав сльози»⁴. В 634 р. Кат Ль-хан помер з туди й був спалений за тюркським поховальним ритуалом у Чан'ані. Решту степняків (із них 190 тис. тюркютів) Тани приєднали до імперії політикою «довгого налигача» (даючи кочовикам шовк, зерно та прикраси в обмін на їхню покірність і військову службу).

Строкатишою й різноманітнішою виявилася історія каганату західних тюркютів. Ця держава підкорила землі від Семиріччя до Волги й Кубані. Хоча етнічні тюркюти (у порівнянні з іншими місцевими народами) на неозорих теренах Заволжя й Казахстану становили явну меншість, через ці землі пролягав прибутковий «Великий шовковий

шлях», з якого жили й багатіли согдійські купці. Політична стабільність гарантувала караванам спокій на дорогах, тому жируючі на транзиті торгаші Согду щедро фінансували кагана. Завдяки їхній підтримці династія Ашина беззмінно посідала ханський престол десятиліттями, проте інші кочові племена також мріяли пожитися за владний кошт: у 604 р., скориставшись тим, що тюркютський хан був малолітнім (він ще не вмів ходити), гегемонію в каганаті (під виглядом регентства) захопило тюркське плем'я дулу, чий вождь Таман проголосив себе регентом.

Таман виявився жадібним і недалеким володарем. Довго не роздумуючи, він наказав грабувати каравани. Согдійських купців це аж ніяк не влаштовувало, а оскільки тюркютів на заході степу було мало, то свої невичерпні фінансові можливості «бізнесмени Великого шовкового шляху» використали для підтримки іншого тюркського племені нушибі — й у 612 р. владу дулу ліквідували. Таман утік до Китаю, де невдовзі загинув. На троні Західно-Тюркського каганату залишилися вихідці з роду Ашина, але реальним гегемоном степової імперії стали нушибі, які створили сприятливі умови для транзитної караванної торгівлі. Союзниками Західного каганату стали танський Китай (для якого збільшення експорту шовку відкривало широкі можливості для завезення популярних західних товарів — цукру, наркотиків, килимів, вина тощо) та Візантія (зацікавлена у збільшенні шовкозакупок, бо за шовк «ромей» наймали «варварів» служити у візантійській армії), а супротивниками — східні тюркюти, авари (вороги Візантії) та перси (які як монополісти-посередники хотіли максимально підвищити ціни на шовк, а як вороги Візантії — обмежити обсяги торгівлі, бо від кількості шовку прямо залежала військова міць «Східної Римської імперії»), а також Тогон (який боявся агресії з боку Танів і західних тюрків).

У 626 р. спалахнула грандіозна війна, яку по праву можна назвати «світовою війною» VII ст. Перси й авари облягли Константинополь, східні тюркюти вдерлися до Китаю, а західні тюрки атакували сасанідський Іран, але повної перемоги не здобула жодна коаліція. «Ромей» не дали можливості аварам і персам об'єднатися (зірвавши форсування Босфору) — облога провалилася. Східні тюркюти, злякавшись танської могутності, уклали з Китаєм мир і відступили в степ. Невдовзі Тай-цзун (Лі Шимін) розгромив каганат східних тюркютів, західні тюрки, пограбувавши Грузію і Вірменію, загрузнули у внутрішніх чварах

дулу й нушибі, а візантійський імператор Іраклій уклав зі знедоленим Іраном сепаратний мир, боячись залишитися з персами й аварами наодинці.

Усобиці підточували Західно-Тюркський каганат, і 635 р. каган Ішбара Толіс-шад зважився на глобальну політичну реформу. Посада тюркютського хана остаточно стала номінальною, а по п'ять вождів з дулу й нушибі отримали по стрілі (як символу влади), титули *шад* («принц») і утворили державну раду для керівництва конфедеративною державою «десятистрільних тюрків», проте чвари між кровними ворогами (дулу й нушибі) від цього не стихли, а інші степові племена (карлуки, ягма, кипчаки, басмали, чуюе, чумі, шато) виявили невдоволення тим, що їх позбавили влади в каганаті. Смути й усобиці стали звичним явищем у політичному житті імперії західних тюрків, і навіть согдійське золото не змогло примирити запальних степняків (кривава помста!).

Занепадом тюркютських каганатів спробувало скористатися тюркомовне плем'я сеяньто, яке прагнуло перебрати на себе роль степового гегемона, та його хан Інань переоцінив свої сили. В 641 р. орда сеяньто спробувала напасти на Китай, але на півдні пустелі Гобі нападників зустріли вірні танцям тюркюти. Незабаром на місце боїв прибула танська гвардія, і в грудні 641 р. на р. Ночжень орду сеяньто було розгромлено. При відступі через Гобі від голоду й жахливих морозів загинуло до 80 % нападників, а решту сеяньто наприкінці 646 р. добило тюркомовне плем'я уйгурів.

Господарем Степу від Тихого океану до Каспію стала імперія Тан, і лише Хазарія (гирло р. Волга), куди, рятуючися від танських військ, утекли найнепримиренніші тюркюти, вистояла. У 651 р. «десятистрільні тюрки» підкорилися Китаю. В тому ж році імперія Сасанідів упала під ударами арабів-мусульман, а Хазарський каганат здобув повну незалежність, причому на престолі Ітіля (хазарської столиці) опинився хан із прийшлого роду Ашина.

Хазарський каганат (651—966). Хазари — кавказьке плем'я, батьківщиною якого вважаються низини Тереку й Волги. Проблема їхньої етномовної ідентифікації залишається нерозв'язаною. Жили вони родами й племенами, займалися виноградарством і рибальством, а також скотарством та полюванням у багатих дичиною заростях і луках заплави рік Волга й Ахтуба.

Корінна хазарська релігія мала надзвичайно строкатий характер язичницької мішанини. Вони «приносили жертви вогню й воді, шанували деяких богів шляхів, також місяць і всі творіння, котрі в очах їхніх здавалися дивними. Вони влаштували... дикі танці й битви на мечях у голому стані... Серед безлічі божеств найбільшою повагою був оточений

Тенгі-хан — дивовижний величнний герой, бог неба й світла. Йому присвячували дерева (дуби), будували капища, приносили в жертву коней, кров'ю яких поливали священні дерева, а голову й шкуру вішали на сучки⁵.

Антропологічні характеристики хазарів належали до граціального типу кавказької раси великої європеїдної раси.

В VI ст. хазари майже без опору підкорилися тюркютам, оскільки данина, яку вимагали кагани Ашина, виявилася необтяжливою для їхньої багатой економічної бази, а панування могутніх тюркютів гарантувало їм захист від будь-яких ворогів. Проте завоювання сасанідського Ірану й розгром квітучої цивілізації согдійських купців арабами-мусульманами та крах Західно-Тюркського каганату (внаслідок танської експансії) зламали хитку політичну рівновагу в Азії. Хазари змушені були захищатися самостійно, а войовничістю вони не страждали, міцної держави, а тим паче власного війська не мали.

Порятунок прийшов несподівано. Не всі розгромлені тюркюти загинули в боях чи подалися служити за шовк і гроші танським імператорам. Відвоювати каганат у незліченних ворогів «непримиренні» не могли, й під керівництвом одного з ханів роду Ашина в 651 р. пішли до колишніх васалів. Хазари гостинно прийняли залишки могутньої орди, а хана-втікача проголосили своїм *хаканом* (хазаризований тюркомовний титул *каган*).

Тюрки зажили на райських заплавах луках нижньої Волги кочовим тваринництвом, самі себе годували і не зливалися з хазарами, не вимагали податків (задовольняючися добровільними дарунками від нових підданих). Зате войовничі степняки організували відсіч усім нападникам, відбили арабів і танців, розгромили агресивних кочових сусідів (тюркомовних болгар), а потім, скориставшись аваро-слов'янськими кривавими зіткненнями, витіснили своїх давніх ворогів аварів — за Дон. *Язичницький тюрко-хазарський каганат став, щоправда ненадовго, наймогутнішою і найстабільнішою державою на кордоні Європи й Азії, але наслідки такого збігу подій виявилися несподіваними.*

Уже в 654 р. араби-мусульмани здійснили перший набіг на північно-кавказькі володіння хаkana. Тюрки завдали агресорові серйозної поразки (загинув арабський воевода Абд ар-Рахман і 4 тис. його вояків), але ідеї «священної війни» з язичниками знову й знову штовхали мусульман до агресії через Дербентську ущелину. Тюрко-хазари відповідали спустошливими набігами на підвладне халіфату Закавказзя. Протистояння тривало 80 років (!). Усі північнокавказькі міста й селища були зруйновані дощенту, неселення вирізано або продано в рабство. Регіон опустів, і на вільних землях осіли на початку VIII ст. євреї-їудеї, які рятувалися тут від антисемітизму, що в різних формах завжди проявлявся й в Арабському

халіфаті, й у Візантії, але місцеві природні та кліматичні умови (степові бурі, зимові снігопади, прирічкові очеретяні зарості тощо) виявилися вкрай несприятливими для пришельців, тому створити тут власне продуктивне виробництво їм не судилося — і євреї подалися в торгівлю, ставши *рахдонітами* («знавцями доріг»).

Раніше торгові шляхи «Великого шовкового» тримали в руках купці Согду (Самарканда, Фергани, Шашу, Кешу тощо), але на початку VIII ст. квітучу середньоазіатську торговельну цивілізацію знищили араби, які почали дерти з купців астрономічні побори за перехід через Іран — і тоді ініціативу перехопили єврейські купці-рахдоніти, які спробували возити шовк із Китаю через Хазарію і Північне Причорномор'я прямо до Європи. Крім того, араби несподівано виявили інтерес до хутра, а поблизу воно було лише на Русі (яка продавала його до Візантії) та на півночі Східної Європи (землі чудь, меря тощо). В Західній Європі хутра не було (тільки королі носили горностаєві мантії), отже «хутровий шлях» до халіфату проліг від Ками через Волгу й Каспій — знову ж таки через Хазарію. Для процвітання єврейським купцям потрібен був контроль над Хазарією та Руссю, тож не дивно, що в Ітілі та Києві на рубежі VIII—IX ст. виникли могутні іудейські общини.

Китай після кривавого заколоту Ань Лушаня (756—763) лежав у руїнах і продавав шовк за безцінь, тому досить швидко купецькі факторії рахдонітів накопичили фантастичні багатства, найняли для охорони караванів і складів могутні загони професійних вояків-головорізів, а в перших роках IX ст. мудрий єврейський лідер Обадія («який боявся Бога і шанував закон»⁶) здійснив шаблями найманців у Хазарії кривавий державний переворот. Заляканого хакана примусили одружитися з єврейкою (у євреїв родовід вівся по жіночій лінії), і вже в наступному поколінні *тюрко-єврейський хакан став іудеєм, але реальну політичну владу в державі захопив лідер рахдонітської общини — ха-мелех («цар»)*. Що ж до хакана, то він перетворився на харизматично-релігійного сакрального живого бога, який не мав ніякої влади, а його іменем правив цар. Хакан став своєрідним талісманом іудейської Хазарії, якого боготворили, коли країна процвітала, і вбивали за перших негараздів, замінюючи сином чи братом.

Хазарські тюрки не підкорилися рахдонітам і втекли до печенігів, в орді яких завжди цінували досвідчених вояків, але хазарам тікати було нікуди — і рахдоніти стали їхніми жорстокими поневолювачами.

Єврейські купці продавали все і всім (із Китаю на Захід везли шовк, із Великої Пермі (Біармії) та Русі до арабів — хутра й рабів і т. ін.), а на зароблені кошти наймали

професійних вояків (із печенігів, мусульман, слов'ян, русів — до 12 тис. горлорізів) і смітили грішми на відпочинку. В країні панувала жорстока теократична іудейська диктатура. Що ж до корінних хазарів-язичників (іудаїзм не можна прийняти — іудеєм можна лише народитися), то вони не вирізнялися войовничістю і тому перетворилися на безправних пасинків на власній батьківщині. З них здирали фантастичні побори, їхніх дочок перетворювали на одалісок, які тишили у вертепах Ітіля багатих і розбещених рахдонітів. За найменший вияв непокори зухвальцям на місці рубали голови непереможні царські гвардійці-найманці, котрі за високу платню служили іудейським хазяям на совість.

Міць іудейської Хазарії зростала. У 889 р. вона перемогла печенігів, потім завоювала Волзьку (Камську) Болгарію, а в 940 р. іудейський цар Песах поставив на коліна Київську Русь (де правили скандинавські конунги-варяги), примусивши руських князів здати переможцям усю зброю⁷. *Іудейська Хазарія перетворилася на грандіозного торговельно-грабіжницького спрута*. Вона повністю контролювала всі купецько-транзитні шляхи Східної Європи, висмоктувала данину з печенігів, гузів, русів і варягів, русичів-слов'ян, аланів, волзьких болгар і хазарів. Та незабаром химерну імперію вразила криза, що призвела її до повного краху.

Причин занепаду було кілька. Китай після падіння династії Тан і низки усобиць повернувся до політики конфуціанської самоізоляції (династія Сун) і припинив експорт шовку. Занепад Багдадського халіфату позбавив рахдонітів щедрих покупців рабів і хутра, а поневолені народи, відчувши, що фінансова стабільність (а отже й військова могутність найманого війська) іудейського каганату похитнулася, почали дедалі активніше боротися з рахдонітською диктатурою. До цього додалася екологічна катастрофа.

У X ст. із Північного Причорномор'я перемістилися на північ дощові вітри Атлантики. Від цього повноводнішою стала Волга і підвищився рівень Каспійського моря (яке отримує з Волги 81 % своєї води). Наступ моря призвів до втрати райської заплави, під водою опинилися чудові рибні угіддя й луки, залило підвали, попливли фундаменти жител.

Економіка, політика й екологія Хазарії потрапили у глибоку кризу, й у 965 р. ослаблу імперію розгромив київський князь Святослав.

⁷ У «Повісті врем'яних літ» факт принизливого роззброєння Русі літописець прикрасив, але фразами про «двогострість руських мечей» та «одногострість» хазарських шабель не прикрити той факт, що хазари отримали «от дыма меч». Див.: *Повість врем'яних літ*. К., 1990. С. 24.

«Іде Святослав на Козари. Слишавше же Козаре, изидоша протіву с князем своїм каганом, і ступішася біті; і бивши брані межі імі, одоле Святослав Козаром і город їх Белувежю взя»⁷.

Хазари, побачивши грізних русів, розбіглися (бо ненавиділи гнобителів-рахдонітів не менше русичів), найману гвардію вої Святослава знищили, а ненависних рахдонітів вирізали. У 966 р. агонізуючий каганат добили тюркомовні огузи Середньої Азії, яких у свою чергу тіснили зі сходу кипчаки (половці).

Другий тюркський каганат *кок-тюрк* («блакитних тюрків», 678—742). Взявши покірних тюркютів на службу, Тани оселили їх південніше Гобі впереміш з іншими кочовими тюркомовними племенами, використовуючи цю першокласну бойову кінноту для масштабних завоювань. Поступово із суміші тюркютів, татабів, едізів, уйгурів та залишків інших етносів у спільних походах склалася нова етнічна спільнота, яка дістала назву *кок-тюрк* («блакитних тюрків»). Матеріально жили вони непогано і 50 років віддано служили династії Тан, для котрої здобували перемоги від Примор'я до Середньої Азії, але з 660-х років справами Китайської імперії почала заправляти жадлива У Цзетянь. Тюрків перестали вважати за людей, бойових генералів замінили гнучкі конфуціанці-царедворці, а тих, хто протестував, відправили у відставку або просто знищили. Горді степняки вважали себе людьми, а не рабами, тому плазувати перед чванливими сановниками не стали, а повстали в 679 р.

«Весь тюркський народ так сказав: «Я був державним народом, де моя держава? Для кого добуваю я держави інші?... Народом був я, що мав кагана, — де мій каган? Якому кагану віддаю я працю й сили?... Краще загубимо самі себе і викоренимо». І вони почали йти до загибелі»⁸.

Повстанців було не більше 12 тис., тому шансів на перемогу в них не було. Три роки китайці методично вирізали незгодних, але в 682 р. «бунтівників» очолив агресивний хан зі славетного роду Ашина Кутлуг (682—693), який здійснив неможливе. Використавши момент, коли Китайську імперію лихоманило від безумних експериментів У Цзетянь, а більша частина танської армії воювала з Тибетом, *кок-тюрк* самі перейшли в наступ, що було несподіванкою для ворогів. За своє царювання Кутлуг здійснив 47 походів, дав 20 великих битв. «Ворогів він присилував до миру, тих, хто має коліна, він примусив схилити коліна, а тих, хто мав голови, — нагнутися»⁹. Померши в 693 р. в ореолі слави, *Кутлуг залишив нащадкам відновлений степовий каганат кок-тюрк, який займав усю територію Монголії.*

Китай утратив контроль над степом, а кагани Ашина продовжили завоювання: в 706 р. вони підкорили киргизів, у 710—711 рр. розгромили міцний каганат тюркомовних тюркешів (одного з п'яти племен дулу), а в 714 р. гарем кагана «блакитних тюрків» поповнила китайська принцеса.

Кок-тюрк наслідували своїх великих попередників тюркютів, занедбали продуктивне тваринництво і на правах орди почали жити поборами з сусідів. Іншим кочовим народам (карлуки, хулуву, нушибі, татаби, кидані, уйгури тощо) це не сподобалося, але їхній виступ у 717 р. «блакитні тюрки» потопили в крові, а напад 300-тисячного танського війська у 720 р. каган Більге відбив без проблем.

«Розумні» китайські стратеги розпочали похід узимку. Від лютих морозів полопалися тятиви на китайських луках і самострілах, а померзлих піхотинців латники-кавалеристи *кок-тюрк* перекололи списами. Для залякування підданих на майбутнє каган наказав у 722 р. вирізати всіх татабів (включаючи жінок і дітей).

30 років степи від Тихого океану до Середньої Азії контролювалися державою «блакитних тюрків» — «Вічним Елем». Почала бурливо розвиватися відроджена тюрксько-степова культура, про що свідчать десятки кам'яних скульптур (*балбали*), розкішна усипальниця хана Кюль-тегіна (732 р.) і надричний тюркський міф «Сай-Солонг», казкова масштабність котрого перекриває всі наші уявлення про можливості гіперболи.

Проте *кок-тюрк* швидко поллюбили розкіш, тому кривава диктатура «блакитних тюрків» висмоктувала з поневолених народів усі соки. Кілька десятиліть «Вічний Ель» (самоназва імперії *кок-тюрк*) тримався на терорі та воєнних перемогах, але всякому терпінню настає край, і в 742 р. знову повстали уйгури, басмали та карлуки.

Їм на допомогу прийшли китайці, армія яких після масштабної військової реформи 742 р. стала професійною. *Кок-тюрк* билися несамовито, але для перемоги на чотирьох фронтах сил не вистачило. За ними полували як за дикими тваринами, розлючені сусіди прагнули вирізати поголовно всіх «блакитних тюрків», і лише небагатьом пощастило втекти до Китаю, де їх із часом взяли на службу в прикордонну варту. «Вічний Ель» перестав існувати, але відновити панування над степом танцям не судилося.

Колишні союзники (басмали, карлуки й уйгури) розв'язали криваву боротьбу за «тюркську спадщину». Басмали врешті-решт зійшли з політичної арени, карлуки укріпилися в Семиріччі та на Алтаї, а землі від Західної Маньчжурії до Джунгарії дісталися уйгурам. У 747 р. на політичній карті Азії утворився Уйгурський каганат на чолі з ханами з роду Яглакар.

Уйгурський каганат (747—847).

Уйгури розмовляли тюркською мовою, кочували «з огляду на наявність трави й води»¹⁰ між річками Орхон і Тола, вирізнялися войовничістю. На

відміну від тюркюгів вони були рудоволосими європеїдами і вважали себе нащадками дівчини, що віддалася вовкові.

Уйгури вважалися численним і відносно багатим кочовим народом, але соціальна неорганізованість, анархічність суспільних структур довго не давала їм можливості досягти успіхів у політичних змаганнях. Будучи одним із телеських племен, уйгури, всупереч власним прагненням, змушені були протягом століть залишатися на других ролях у різних каганатах.

Загибель *кок-тюрк* звільнила степи від жаху перед непереможними ханами Ашина, й у 747 р. уйгурський хан Моянчур (746—759) заснував новий могутній каганат — номадичну імперію уйгурів (747—847), яка займала територію від Алтаю до гір Великого Хінгана, від «Великого Китайського муру» до озера Байкал.

У жорстоких війнах уйгури розбили карлуків і киргизів, а коли Тани самі запросили степняків до Китаю для придушення заколоту Ань Лушаня (755—762), уйгури нажилися пограбуванням беззахисних китайських міст і сіл. Лише печенігам пощастило успішно відбити агресію молодого уйгурського каганату.

Владу Моянчура визнали кидані, татаби, кібі, татари, долемань, дубо, байирку та ін.; киргизи сплачували йому данину соболями, а тибетці насилу витримували натиск уйгурів на своїх північних кордонах, проте, втягуючись у світові культурно-господарські зв'язки, степняки чимдалі частіше відчували примітивність власних релігійних вірувань, які не могли конкурувати з розробленими ідеологічними системами Китаю, Ірану чи Індії. Бажання увійти в «цивілізоване співтовариство» на рівних правах з іншими великими цивілізаціями Євразії спонукало уйгурів шукати в сусідів придатні релігійно-філософські системи. Оскільки ворожнеча з Китаєм унеможливила будь-які ідеологічні запозичення з «Піднебесної», степняки звернули увагу на захід.

У VII — VIII ст. багато прозелітичних релігій намагалося поширити свій вплив на світ номадів, але не всім щастило. Візантійське християнство (халкедоніство) забороняло вживати в їжу кумис, чим абсолютно не влаштувало степняків. Арабський халіф Хішам (724—743) спробував залучити до ісламу тюркешів, але їхній хан категорично відмовився ставати мусульманином, мотивуючи це тим, що «немає серед нас ані цирульників, ані ковалів, ані кравців; якщо вони дотримуватимуться наказів ісламу, то звідкіля вони добудуть засоби до життя?»¹¹. Християни-монофізити боролися за збереження свого впливу в Африці й Вірменії, а вся енергія буддійських проповідників витрачалася на збереження буддизму в Індії, Тибеті, Китаї, Південно-Східній Азії, Кореї, Японії.

Із прозелітичних релігій активну пропаганду серед кочовиків вели у VIII ст. лише адепти несторіанства і маніхейства¹². Долю майбутньої релігійної орієнтації Уйгурського каганату вирішила політика. Грізний Моянчур сповідував

традиційне уйгурське язичництво (схоже на тюркютський поганський синкретизм). Його смерть уйгури сприйняли як величезну втрату, але оплакували кагана-засновника недовго: наступники розпочали жорстоку боротьбу за престол. Закордонні місіонери теж втяглися у внутрішні чвари, одначе принц, якого підтримували несторіани, програв боротьбу за владу. В 766—767 рр. каган Ідігянь прогнав із держави всіх християн і сперся на маніхейських проповідників. Такого шансу в прихильників «світлої віри» (маніхейства) ще не було, і «цар віри» (маніхейський патріарх, який таємно мешкав у Вавилоні) «наказав усім духовним і монахиням увійти в державу уйгурів проповідувати»¹³.

Ораторські здібності маніхейських проповідників (їхні «промови лилися, як спущена ріка»¹⁴) справили неабияке враження на кагана та уйгурську верхівку. Вони прийняли нову віру «і більша частина племені наслідувала їх»¹⁵.

Степняки навіть змушені були частково міняти свій уклад життя. Маніхейський канон передбачав пісні дні, коли можна було їсти лише овочі та фрукти — і уйгури почали в степах заводити городи (щоб не померти з голоду). В Уйгурії з'явилися осілі поселення, а заснований на березі р. Селенги в 758 р. Байбалик перетворився на справжнє місто — центр ремесел, торгівлі й культури. Маніхеї створили для уйгурської мови спеціальну писемність (на базі согдійського письма). В уйгурів з'явилися свої книги, монети власного карбування, кам'яні храми (кумирні) тощо. Здавалося, що «країна диких звичаїв, наповнена димлячою кров'ю, перетворилася на країну, де споживають овочі, країна вбивств — на країну потягу до добрих справ»¹⁶, — але захоплення виявились передчасними.

За суттю своїх канонів маніхейство було вченням анти-соціальним, самознищувальним. Воно вважало злом реальний світ, а добром — небуття, тому моральні закони «світлої віри» схвалювали все, що сприяло розкладу й загибелі нашого поганого (з їхньої точки зору) буття. Співчуття заміняла жорстокість, замість радощів проповідувався сум, замість родини — аскетизм і розпутство, замість правди — брехня тощо. Проявом зла оголошувалися любов і кохання, дружба й добробут, краса й почуття. За такі проповіді в «цивілізованих країнах» маніхеїв переслідували як єретиків, і прагнення реваншу, що вирувало в серцях гнаних, цілком зрозуміле, але, прорвавшись до влади, маніхеї продемонстрували такий шалений фанатизм і нетерпимість до іновірців, що перевершили всі жорстокості, застосовувані проти них досі.

Буддистів маніхеї оголосили шанувальниками сатани, а християн, конфуціанців, шаманістів, даосів, бонців почали, вперше в історії Степу, знищувати за їхні релігійні погляди. В каганаті зруйнували всі неманіхейські святині, а у власних кумирнях «жерці світла» зображували Будду

сатаною, що має ноги Мані. В 768 р. уйгури силою примусили китайців встановити в країні маніхейські кумирні.

Більшість уйгурів залишалися нормальними людьми. Усвідомити, що вкритий травами степ, вірний кінь, дружина й діти є уособленням зла, вони не хотіли, а зрозуміти філософські абстракції боротьби Світла з хаотичною Темрявою — не могли. До життя в канонах маніхейства тягнулася лише державна верхівка, але це, з одного боку, породило ідейний розкол між ханами й народом, а по-друге, сприяло фізичному виродженню правлячої верхівки каганату. Уйгурська міць занепала, й у 780 р. маніхейська община здійснила відкритий державний переворот: владу хана обмежила рада племінних старійшин (найвпливовішими серед них були вожді народу едізів). Вони обирали кагана з роду Яглакар, але його владні повноваження обмежувалися військовими функціями, а політичними керівниками степової держави стали маніхейські «обрані». Апогею досягли криваві репресії маніхейських ортодоксів проти «невіруючих»: «В усій землі простолюдни й живі істоти, чисті й добрі захищались, а злі — знищувалися»¹⁷.

Маніхейське віровчення було дуже логічним, масштабністю не поступалося конфуціанству, але уйгурам воно принесло горе. Розбещеність підірвала фізичні потенції етносу, релігійні чвари і репресії розвалили державну єдність, городництво на голих рівнинах обернулося ерозією ґрунтів і пиловими бурями, а релігійна нетерпимість посварила уйгурів з усіма сусідами — і на рубежі VIII—IX ст. почався розвал. Владу уйгурів почергово скинули шато, киргизи, татари, татаби, а коли в зиму 839—840 рр. у степах випало несподівано багато снігу, в уйгурів почався падіж худоби, голод та епідемія моровиці. На виснажений каганат у 840—841 рр. напали киргизи, а коли після низки поразок голодні уйгури у відчаї почали грабувати прикордонні провінції Китаю, до киргизів додалися танські горлорізи. За п'ять років уйгурів вирізали майже до останнього¹⁸, і лише жалюгідні залишки могутнього в минулому народу втекли в район Турфанського оазису (р. Манас), відмовилися від жакливого маніхейства і, прийнявши нейтральний буддизм, утворили Пізню Уйгурію (країну купців, садівників, монахів і перекладачів буддійських сутр). Очоловав її тепер не хан, а *ідикут*, а засновником вважався князь Бугу Цзунь, який хитрою дипломатією врятував уйгурський народ від геноциду.

Держава Бохай (698—926). З давніх часів на теренах Примор'я й більшої частини Маньчжурії мешкали племена мукрі або мохе (прото-

тунгусів). В епоху середньовіччя вони вступили, перебуваючи на етапі вождівства — ранньоструктурованого суспільства з елементами початкової соціально-майнової диференціації. Наймогутнішими серед мукрійських племінних союзів-чіфдомов доби раннього середньовіччя вважалися об'єднання сумоських і гудоських мохе (кожне з яких на випадок війни виставляло 7 тис. вояків, озброєних примітивними списами, мечами й луками з отруєними стрілами).

Ханьці не змогли поширити свій вплив на сопки Маньчжурії та ліси Примор'я, але з утворенням могутнього Тюркютського каганату мохе змушені були на початку VII ст. приєднатися до імперії ханів Ашина. Беручи участь у масштабних тюркютських завоюваннях, багатіли за рахунок воєнної здобичі мукрійські вожді, міцніла їхня влада, а після краху каганату прототунгуси знову здобули незалежність. У мохе виділилася спадкова родова знать, а влада вождя передавалася тепер від батька до сина. Проте остаточне перетворення мукрійських вождівств на повнокровну державу відбулося після масового припливу когурьоських іммігрантів (з Північної Кореї) після розгрому в 668 р. їхньої держави китайцями. Пришельці принесли з собою традиції державного управління, шовківництво, наукові знання, ієрогліфіку, що прискорило соціально-політичну еволюцію прототунгуських протодержав та ініціювало завершення наприкінці VII ст. процесу державотворення у мукрі. Офіційною датою народження мохеської держави Бохай (Чжень, Пархе, 698—926) вважається 698 р., коли верховний вождь мукрійців Да Цзожун, застосовуючи «скіфську тактику», дав відсіч танським агресорам, а потім, заручившись підтримкою східних тюркютів, «заснував державу Чжень, проголосив себе *ваном* («королем»)»¹⁹.

Да Цзожун постійно розширював свої володіння, кількість його підданих перевищувала 100 тис. дворів, а особиста гвардія налічувала 10 тис. вояків. У разі війни бохайці могли виставити до 150 тис. вояків. Імперія Тан у 705 р. змушена була де-факто визнати Цзожуна суверенним правителем усіх мохе.

Основним заняттям мукрі залишалися тваринництво (насамперед конярство), полювання й рибальство, але після напливу іммігрантів із Кореї дедалі більшу роль у господарстві почало відігравати орне землеробство (особливо в долині р. Мудань). Бохайці культивували чумизу, ячмінь, гречку, просо, коноплі та суходільний рис, сади рясніли абрикосами, сливами й вишнями, а серед ремесел високого рівня досягли шовківництво, обробка заліза, виробництво кераміки, різьба по кості. Велику роль у господарстві мохе відігравало збиральництво, насамперед женьшеню (який разом із хутром складав основу бохайського експорту).

Бурливо розвивалася бохайська культура. На базі ієрогліфіки мохе створили за допомогою когурьосців власний складовий алфавіт, після чого неписьменним юнакам із знатних родів заборонили одружуватися, аж доки вони не оволодіють грамотою. Державною релігією мукрі залишався шаманізм, але познайомилися вони й з буддизмом, і з конфуціанством. У бохайців японці запозичили неповторний звичай кріпити на поясі гаманці за допомогою спеціальних брелків — *нецке*.

Вершиною могутності держави Чжень стали 20-ті роки IX ст. (період правління войовничого короля Жаньсю), коли Бохай значно розширив свої володіння, мав п'ять столиць (головною з них вважалася «верхня» — Дунцзін). Мохе підтримували активні дипломатичні й торговельні зв'язки з Японією та Китаєм, успішно відбивали спроби експансії корейської держави Корьо (918—1392), але криваві війни з агресивними уйгурами виснажували сили Бохаю. Давалися взнаки і старі родоплемінні між-

мукрійські суперечності, клановий сепаратизм і напружені стосунки між корінними мохе (творцями Чжень) і нащадками когурьосців (які вважали себе культуртрегерами в оточенні «дикунів-мукрійців»). У момент, коли на початку X ст. на східних кордонах Бохаю утворилася агресивна держава киданів, мохеську спільноту роздирали усобиці.

Ослабленням багатого сусіда скористалися войовничі й напівголодні кидані. В 926 р. вони почали масштабну агресію проти Бохаю. Виснажлива війна тривала 10 років. Знесилена чварами держава Чжень героїчно боронила свою незалежність, але сили виявилися нерівними: 926 р. впала остання бохайська столиця, регулярна гвардія загинула в бою, усі цілі мукрійці втекли до лісів Примор'я, де врятувалися від киданьського терору, а більшість чиновників (як правило, когурьоського походження) емігрували до Кореї. На завойованих землях кидані утворили васальну державу (Східну Дань), на яку наклали обтяжливу данину (150 тис. відрізів тканини і 1000 коней на рік).

Держава киданів (907—1125). Кидані (самоназва — *китай*) — монголономовний народ, нащадки одного з відгалужень сяньбійського етносу, населяли степи Західної Маньчжурії і до VII ст. займалися полюванням та рибальством. Потрапивши під владу тюркютів вони перейняли у сусідів навички тваринництва, а потім по черзі підкорялися Танам, «блакитним тюркам», уйгурам і тільки після краху Уйгурського каганату й занепаду Танської імперії знову здобули незалежність. Панівною релігією киданів, їхнім офіційним культом був язичницький шаманізм. Жили вони конфедерацією восьми племен під началом єдиного верховного вождя, котрим ставав по черзі на три роки кожен із восьми племінних вождів (*даженів* — «великих людей»). Такий державний устрій у китаїв зберігався півстоліття, доки в 903 р. черговим великим вождем конфедерації не став Єллой Амбагянь (Абаоцзи, 903—927), який у 907 р. завдяки державному перевороту перетворив киданьську конфедерацію племен на монархічну державу.

Амбагянь народився 872 р. після того, як мати побачила уві сні, як до неї на груди впало сонце. З трьох місяців малюк Амбагянь почав ходити, з року — розмовляти, а «досягши зрілого віку, вирізнятися міцною статурою, сміливістю, войовничістю й кмітливістю. Чудово їздив верхи та стріляв із лука, пробиваючи стрілою залізо...»²⁰. Його опорою стало рідне плем'я іла.

У 905 р. на запрошення «двічі вірного» зрадника Чжу Веня (який намагався за допомогою степняків стати китайським імператором) кидані під проводом Єллой Амбагяня воювали в Китаї, де захопили багато коштовних трофеїв, а коли в 907 р. настав час здати владу іншому *даженю*, Абаоцзи за порадою хитрої дружини Шулой запросив усіх вождів на бенкет, де, напоївши їх вином, відрубав усім *даженням* голови.

Тоді ж Єлой Амбагянь проголосив себе «Небесним імператором», дружину — «Земною імператрицею», а для згуртування войовничих підданих розпочав масштабні війни з сусідами. Успішні набіги давали киданям багату здобич, і заради матеріального добробуту вони не стали порушувати питання про «нелегітимність» імператорської влади. Рід Єлой узурпував киданьський престол.

У 911 р. Абаоцзи поневолив татабів, у 915 р. — амурське плем'я угі, а в 916 р. розпочав десятирічну війну з могутнім Бохаєм. Того ж року Амбагянь придумав назву для своєї імперії — *Ляо* («Залізна»). В 926 р. за наказом «Небесного імператора» на базі китайської ієрогліфіки була створена перша киданьська писемність (із трьох тисяч знаків).

У 927 р. після гучних перемог над бохайцями й татарами Абаоцзи залишив своєму синові Дегуану (927—947) у спадок державу, яка контролювала всю Маньчжурію, та кидані мріяли про більше.

В першій половині X ст. роздроблений Китай являв собою жалюгідне видовище в політичному плані. На півночі мінялися династії, на півдні різалися «десять царств», а киданів багатства південного сусіда притягували як магніт, і в 936 р. їхня монголомовна орда вторглася в долину Хуанхе.

Ляосці влаштували в долині Хуанхе масовий бандитизм і пограбунок, «спустошили землі, ...перетворивши їх на руїни»²¹. «Молодих і здорових при цьому вбивали мечами, а старих і малих кидали в рови і канали... Населення втратило майже все майно»²².

Дезорганізовані китайські армії не змогли зупинити агресора, і в 946 р. Дегуан захопив Кайфін, звідки пригнав до Ляо безліч китайських бранців, але жити одним лише бандитизмом держава довго не може, і, приєднавши до Ляо 16 китайських областей, Дегуан запровадив при дворі китайський церемоніал, сформував централізований бюрократичний апарат (за китайським зразком). Нову імперську столицю Яньцзін (сучасний Пекін) прикрасили чудові храми й будівлі, завдяки китайським полоненим розвивалися ремесла й торгівля. Кидані займалися тепер лише війною та конярством (теж із військовим ухилом), їхнє життя протікало у війнах і розвагах, а податки з китайських виробників, підданих Ляо, годували цю монголомовну кочову орду.

Племінник і спадкоємець Дегуана Уюй (947—951) довів до апогею китаїзацію ляоського державного організму. «В одязі, ремеслах та мистецтвах» відмінності між Ляо й Китаєм звелися майже нанівець, і «навіть назви чиновних посад — і ті були майже такими самими, як і в «Серединній державі»²³.

Проте дуальність ляоської етно-політико-економічної структури швидко далася визнаки. Організувати керівництво

складними іригаційними системами кидані так і не навчилися, 952 р. в Ляо «сталася велика повінь, унаслідок якої 440 тис. мешканців, які зазнали шкоди, втекли на терени Китаю»²⁴. Серед поневолених киданями кочовиків зростало невдоволення засиллям бюрократії, нехтуванням степових традицій «вільності» племен і масштабами китаїзації. До всіх бід додалося возз'єднання Китаю під скіпетром династії Сун (979 р.), яка створила постійне військо з найманців-професіоналів і розпочала війну за повернення окупованих киданями китайських окраїн. Проте воєнні кампанії 979 та 986 рр. Суни програли (їхню піхоту зім'яла на рівнині закована в лати киданьська кіннота таранного типу, очолювана непереможним ляоським генералом Єлюєм Сюго), а в 1004 р. розгромлений Китай підписав з киданями принизливий мир, за яким імператор Ляо проголошувався «старшим братом» сунського «Сина Неба», до того ж Китай зобов'язався щорічно сплачувати киданям данину (200 тис. відрізів шовку і 100 тис. зливків срібла; з 1042 р. данину збільшили майже удвоє).

В XI ст. імперія Ляо досягла апогею своєї могутності. Населення становило 4,8 млн підданих (із них 800 тис. киданів). Ляоський союзеренітет визнали Корея і держава тангутів, а неврожай і голод уразили імперію лише раз за століття (1029 р.). Чимало успішних воєнних операцій провели кидані проти степняків Монголії: у 1089—1100 рр. кочова антиляоська конфедерація була розгромлена, а її лідер Могуси потрапив у полон до киданів.

Родовитого бранця ляосці привезли до своєї столиці, урочисто розрубали на шматки на центральному майдані й з апетитом з'їли.

Однак війни, етнічні й релігійні конфлікти, господарські негаразди підточували міць строкатої киданьської держави. Остаточо її доконали чжурчжені (предки маньчжурів, нащадки мукрійського племені телі), які мешкали в центральній Маньчжурії і змушені були платити Ляо обтяжливу данину ловчими соколами, перлами, женьшенем, золотом, воском, тканинами, кедровими горіхами тощо. Непокірних чжурчженьських вождів кидані «били киями, а то й страчували»²⁵.

Чжурчжені розмовляли мовою тунгусо-маньчжурської мовної групи, сповідували шаманізм, жили полюванням, рибальством і збиральництвом (іноді займаючись рільництвом), до яких поступово додалося тваринництво (розводили свиней, овець, биків, коней). Основними видами ремесел були видобування й ковальська обробка металів, примітивне ткацтво, виробництво кераміки, ліків, обробка

шкур, дерева й кості, виготовлення зброї. Своїм сусідам продавали коней, перли, женьшень, мед, віск, хутра, а ввозили чай, шовк, книги, посуд, вино й монети з Китаю та Кореї. За антропологічними ознаками чжурчжені належали до монголоїдів, але мали «жовте волосся... жовті очі з зеленими зіницями»²⁶.

Після розгрому держави Бохай (926 р.) чжурчжені разом із іншими мукрійськими племенами були поневолені киданями, однак певну автономію в межах Ляо вони зберегли. Їхні землі виявились далекою, напівдикомою окраїною киданьської держави, тому пильний контроль з боку ляоських чиновників був за цих обставин неможливим. Залежність чжурчженів обмежувалася даниною і дискримінаціями в торгівлі, на якій монополюючи наживалася ляоська сторона. Користуючись певною автономією, чжурчжені обирали своїх власних вождів (яких потім затверджував імператор Ляо) і навіть вели самостійні війни з сусідами (корейцями, хешиле, бушулу, пуча, ваке та ін.).

Основною військовою силою чжурчженів була легка кіннота, озброєна луками з отруєними стрілами. Жили вони бідно, обтяжені киданьськими поборами, і чутки про незліченні багатства, награвовані ляосцями в Китаї, не давали їм спокою. Тільки-но імперія киданів ослабла, протоманьчжури виступили як самостійна сила на політичній арені Далекого Сходу. В 1113 р. вождем чжурчженів став честолюбивий Агуда з роду Ваньянь. На той час йому виповнилося лише 12 років, але Агуда вже встиг заявити про себе.

Він народився в 1101 р., коли в небі Маньчжурії з'явилася гігантська комета. Перебуваючи з посольством в Яньціні, 11-річний Агуда — єдиний із гостей — відмовився танцювати перед п'яним киданьським імператором Яньсі (Тянь-цзо), а коли став верховним вождем свого народу, демонстративно не повідомив киданів про своє воцаріння і назвався *дубоцзіле* («верховним вождем»). Киданьський імператор наказав покарати бунтівливого васала, але в тилу Тянь-цзо спалахнули два династичних заколоти. Бунт Яньсі придушив, головних заколотників розрубали навпіл або, вирізавши серця, принесли в жертву в храмі предків, проте каральна акція проти Агуди провалилася, а відділи повстанців втекли до чжурчженів. Проти киданів повстали бохайці, а на півдні проти них виступили Суни, які уклали антиляоський союз із чжурчженями, — й тоді настав крах «Залізної» імперії.

Сили були нерівними. Проти 300—500 тис. закованих у лати киданьських вояків-професіоналів виступило кількатисячне легкоозброєне ополчення чжурчженів, та недавно ще могутня ляоська державність розвалювалася на очах. Заручившись підтримкою солідних союзників (імперія Сун), Агуда наобіцяв «золоті гори» своїм воякам («... раби

стануть вільними, ... простолюдини — чиновниками, а якщо вони вже мають чин — дістануть підвищення»²⁷). В 1114 р. чжурчжені здобули першу перемогу над киданями, а 1115 р. Агуда проголосив себе імператором держави *Цзінь* («Золота», 1115—1234), заявивши, що «хоча сталь (Ляо) й міцна, але, врешті-решт, змінюється, псується і стає крихкою, тільки золото (*Цзінь*) ніколи не змінюється й не псується»²⁸.

Війна на два фронти швидко знекровила здеморалізовану киданську армію. Більшість вояків потрапили в полон до Сунів, частина залишила військо і почала грабувати мирне населення, а волю до опору в тих, хто залишився, паралізували масштаби чжурчженьського терору та репресій.

В районах, що намагались боронитися, чжурчжені вирізали «всіх повнолітніх чоловіків. Малюків вони піднімали на списи й танцювали по колу, знаходячи в цьому розвагу». Всюди, де проходили чжурчжені, «залишалася одна гола земля»²⁹.

У 1124 р. ляоська армія була остаточно знищена, а в 1125 р. останній киданський імператор Тянь-цзо потрапив у полон до чжурчженів.

Китаїзована химерна імперія Ляо припинила існування, проте в киданському етносі збереглися сили для недовгої регенерації, символом і вождем котрої став Єлюй Даши.

Єлюй Даши був впливовим киданським воєначальником. У 1122 р. його військо було розбите чжурчженнями, а сам він потрапив у полон. За згоду служити в цзіньській армії Агуда подарував Єлюю Даши дружину-чжурчженку, а за військовий талант — зробив генералом, але невдовзі Даши посварився зі старшим чжурчженьським воєначальником Нянханем. Той «хотів убити Даши... Наляканий Даши повернувся до себе в юргу, полишив дружину, взяв із собою п'ятьох синів і вночі втік»³⁰.

Усвідомивши, що розвал Ляо позбавив киданів будь-яких шансів вистояти, Єлюй Даши зібрав 200 вершників і в 1124 р. перетнув безплідну пустелю Гобі (де «зовсім немає води, і люди вмирають від спраги»³¹). Незабаром, відкинувши китаєфільські ілюзії, він проголосив себе *гурханом* («хан-вовк») оновленої держави киданів-степняків.

Гасло відновити киданську бойову славу на засадах кочівництва знайшло відгук у серцях тих, хто не міг змиритися з чжурчженьським погромом, і невдовзі під началом Даши зібралось до 100 тис. вояків, але визвольний антицзіньський похід 1134 р. через Гобі закінчився невдачею: кидані втратили в безводних пісках коней і повернули назад. «Небо не сприяє мені! Це його воля»³², — вирішив Єлюй Даши й наказав будувати нову киданську державу в передгір'ях Алтаю (між Тянь-Шанем і пустелею Такла-Макан). В історії вона відома як держава кара-китаїв або кара-киданів («чорних киданів», як прозвали монголономних кочовиків середньазіати за чорні халати). А коли 1141 р. на рівнині Катаван (між Самаркандом і Ходженгом) Єлюй Даши розгромив мусульманську армію великого сельджуцького султана Санджара, молода кара-китайська імперія (1124—1211) остаточно відстояла право на існування.

Пізніше кара-кидані змушені були визнати сюзеренітет Великого Хорезму, а на початку XIII ст. (1211 р.) їхні землі завоювали могутні монголи Чінгіс-хана.

Чжурчженьська імперія Цзінь (1115—1234). Агуда не встиг пожати плоди від повного розгрому імперії киданів, бо помер у 1123 р. Розгром Ляо завершив його наступник, молодший брат Уцимай (1123—1135). Розподіл «киданьської спадщини» швидко пересварив учорашніх союзників, і антикиданьська війна за кілька місяців поступово переросла в чжурчжено-китайську, яка завершилася повним розгромом сунських військ. У полон до цзіньців потрапили два китайських імператори, чжурчжені окупували всю долину Хуанхе. За мирним договором, укладеним 1142 р., Південна Сун мала сплачувати обтяжливу данину.

Держава Цзінь перетворилася на могутню імперію, до складу якої увійшли Маньчжурія, Північний Китай, частина Примор'я та Монголії. Чжурчжені (кількість яких не перевищувала 10 % населення) стали в ній панівним етносом, але централізований бюрократичний апарат управління, кодекси законів і двірцевий церемоніал майже повністю копіювали китайсько-конфуціанські традиції. Лише армія, основу якої, крім постійної гвардії, становила система може (пільгових земельних ділянок, які чжурчжені отримували в користування від держави за несення військової служби) мала значну національну специфіку. Вона налічувала 1—1,2 млн вояків (при населенні в 45—55 млн).

Незліченні воєнні трофеї та масштабні доходи від сунської данини (250 тис. зливків срібла, 250 тис. відрізів шовку на рік) забезпечили на перших порах фінансову стабільність чжурчженьській державі, дали можливість зменшити податки з власних підданих (вони були нижчими, аніж у Південносунській імперії). Однак нові війни й утримання буйної Хуанхе в дамбах вимагали нових коштів, а порушена навалами північнокитайська економіка не могла змагатися з квітучою південносунською (де тривав економічний бум). Зовнішньоторгове сальдо імперії Цзінь виявилось за цих обставин катастрофічно пасивним, бо експорт солі, женьшеню й хутра ніяк не міг покрити імпорту чаю, ліків, цукру, фруктів, овочів, шовку, книг, лаків тощо. Срібло й мідь масово витікали на південь, і ніяка данина не могла компенсувати збитків. Армія й чиновництво «проїдали» 80 % бюджету, а для ремонту дамб на Хуанхе держава Цзінь залучала до 8,7 млн осіб.

Фінансова криза змусила цзіньців урешті-решт увести паперові банкноти, але економіку відбудувати так і не

вдалось, тому результатом «геніального нововведення» стала лише карколомна інфляція. За часи існування Цзінзьської держави ціни зросли у 60 млн разів (!), що остаточно розвалило господарство.

Давалися взнаки також етнорелігійні суперечності, екологічні негаразди, розширення економічно нерентабельного інституту рабства, бюрократизм, корупція та моральний розклад політичної верхівки. Поступово спадковими стали всі вищі державні посади (їх поділили роди Тутань, Пусань, Танко й Хешиле). Китайці люто ненавиділи своїх поневолювачів-«варварів», а чжурчжені, яких оселили в Китаї, так і не стали справжніми землеробами. Катастрофічно зростала в суспільстві майнова диференціація, а разом з нею збільшувалося соціальне напруження. «Народ утратив поля й оселі, розпродав жінок і дітей»³³, а при цзінзьському дворі снувалися інтриги, чинилися династичні вбивства, зради й звірства.

Імперія чжурчженів перебувала в стані глибокої кризи, але вихід, який спробували знайти цзіньці, виявився ще згубнішим: чжурчжені почали організовувати систематичні (раз на три роки) походи у степи Монголії... за рабами.

Ідея була простою: пограбувати й полонити якомога більше степняків, продати їх на ринку (можна навіть на експорт) і в такий спосіб вирішити всі фінансові проблеми влади. Політику цю назвали тактикою «збільшення рабів і зменшення людей». Раби з кочовиків з'явилися в кожному чжурчженьському домі, але розплата не примусила себе довго чекати, коли в залитому кров'ю степу утворилася монгольська держава Чінгіс-хана.

¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена: В 3 т. М., 1950. Т.1. С. 159.

² Там само. С. 195.

³ Там само. С. 228.

⁴ Там само. С. 256.

⁵ Цит. за: Плетнева С.А. Хазары. М., 1976. С. 33.

⁶ Цит. за: Гумилев Л.Н. От Руси к России: очерки этнической истории. М., 1992. С. 35.

⁷ Повесть врем'яних літ. К., 1990. С.102.

⁸ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л., 1951. С. 37.

⁹ Там само. С. 38.

¹⁰ Бичурин Н.Я. Вказ. праця. Т. 1. С. 302.

¹¹ Цит. за: Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1993. С. 354.

¹² Про сутність маніхейського віровчення докладніше розповідається в лекції «Імперія Сасанідів (Еран-шахр)».

¹³ Цит. за: Гумилев Л.Н. Вказ. праця. С. 379.

- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. С. 380.
- ¹⁶ Там само. С. 382.
- ¹⁷ Васильев В.П. Китайские надписи на Орхонских памятниках в Кошо-Цайдаме, Карабалгасуне // Сб. трудов Орхонской экспедиции. СПб., 1897. Вып. 3. С. 25.
- ¹⁸ Малякин А.Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). Новосибирск, 1981. С. 104.
- ¹⁹ Цит. за: История Дальнего Востока СССР с древнейших времен до XVII века. М., 1989. С. 185.
- ²⁰ Е Лунли. История государства киданей (Цидань го чжи) / Пер. с кит. В.С. Таскина. М., 1979. С. 41.
- ²¹ Там само. С. 94.
- ²² Там само. С. 90.
- ²³ Игрок в облавные шашки // Дважды умершая. Старые китайские повести / Пер. с кит. Д. Воскресенского. М., 1978. С. 24.
- ²⁴ Е Лунли. Вказ. праця. С. 106.
- ²⁵ Там само. С. 176.
- ²⁶ Цит. за: Кычанов Е.И. Чжурчжени в XI в. // Материалы по истории Сибири. Новосибирск, 1966. Вып. 2. Древняя Сибирь. С. 272.
- ²⁷ Цит. за: Воробьев М.В. Чжурчжени и государство Цзинь (X в.—1234 г.). М., 1975. С. 49.
- ²⁸ Там само. С. 50.
- ²⁹ Е Лунли. Вказ. праця. С. 179.
- ³⁰ Там само. С. 279.
- ³¹ Там само.
- ³² Цит. за: Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. М., 1992. С. 96.
- ³³ Цит. за: Воробьев М.В. Вказ. праця. С. 135.

Лекція 4

Великий Степ (закінчення)

● Монгольська імперія (1206—1388) ● Монголія після епохи «великих завоювань» ● Джунгарське (Ойратське) ханство (1635—1758)

Монгольська імперія (1206—1388). X ст. вважається «темним століттям» в історії кочових номадів Євразії. *Небувала засуха, що вразила в цей час Великий Степ, зламала поступовий етнополітичний та культурно-господарський розвиток степняків.*

Втративши воду й пасовиська, кочовики-тваринники змушені були залишати насиджені місця й шукати порятунку на нових землях. Знесилені природним катаклізмом, вони не могли їх завоювати, тому, вимолюючи право жити на нових територіях, змушені були змінювати віру, щоб бути допущеними в межі сусідніх держав. Басмали й онгути прийняли не-

сторіанство (до якого прихильно ставилися в Китаї), огузи, карлуки та ягма обрали іслам (їх впустили в Середню Азію), а печеніги й кипчаки (половці) з великим зусиллям вибороли собі «місце під сонцем» у Причорномор'ї і на Дону. В спину їх штовхала пустеля (голод і смерть). Лише кочовики Маньчжурії (яка знаходилася ближче до океану, тому дощі тут випадали) — кидані і чжурчжені — мали воду, трави й пасовиська, а отже диктували умови сусідам. *Цивілізований розвиток Степу перервався, й наступні народи номадів (монголи, кераїти, меркити тощо), які після нового зголошення степу з'явилися на історичній арені в XII ст., не зберегли історичну пам'ять про своїх великих попередників (сяньбі, хуннів, жужанів, тюркютів, кок-тюрк, сеяньто тощо). Степняки знову почали писати свою історію наново.*

В XI—XII ст. у степах поступово відродилася природа (сюди повернулися дощові тихоокеанські мусони), а з нею ожило культурне, господарське й політичне життя. Рівнини від Дунаю до Сирдар'ї контролювали язичники-кипчаки (половці) — європеїдні тюркомовні блондини. Семиріччя залишалася вотчиною монголономних монголоїдів каракиданів — шаманістів, яких мусульмани вперто, але невдало намагалися повернути до ісламу. Оазиси Центральної Азії контролювали мирні тюркомовні уйгури-буддисти (творці гібридної культури купців, землеробів і науковців-перекладачів) та агресивні тангути (мова яких належала до тибето-бірманської гілки) — творці держави Сі Ся (Західна Ся, 990—1227). В районі Алтаю мешкали монголономні номади наймани (в культурах яких перемішалися елементи несторіанства, буддизму й шаманізму), мисливці ойрати й тюркомовні землероби киргизи. На територіях, що межували з Китаєм, мешкали підвладні цзін'цзям кидані й тюркомовні онгути, а на північному кордоні Степу в Південному Сибіру жили полюванням і рибальством «дикі» язичники меркити й урянхаї. Що ж до Центральної Монголії, то тут за владу й землю конкурували три монголономних народи: шаманісти татари (монголоїди), несторіани кераїти (монголоїди) і шанувальники «чорної віри» монголи — бородаті європеїди, високі на зріст, з блакитними очима й світлим волоссям.

Початки «чорної віри» (яка на Тибеті іменувалася *бон*) коренилися в культурі світлого Мітри, що виник задовго до н.е. на рівнинах Середньої Азії. Мітраїзм учив, що спочатку існував єдиний неподільний космос (*Пуруша*), в якому був простір, але бракувало часу й руху, та після появи часу (*Зерван*) періодові спокою настав край. Внаслідок появи часу виник рух — і космос розшарувався на дві субстанції: Небо (перс. Ахурамазда, інд. Варуна) й Землю (перс. Ардвісура-Анахіта, інд. Адітья). Ахурамазда уособлював світле, денне Небо, чоловіче, активне начало; його сестра Анахіта — чорну сиру Землю, жіноче, пасивне, сприймаюче начало, а їхній інцест породив світ; причому Ахурамазда очолив безсмертних небесних богів (*діви, деви*), а Земля дала життя смертним рослинам, тваринам

і людям, починаючи з першої людини (перс. Іма, інд. Яма). Сакральним сексуальним контактом вважався дощ, після якого Земля (жіноче начало), зрошена Небом (чоловіче начало), починала плодоносити.

Ахурамазда керував богами на Небі, Анахіта давала життя живому на Землі, але не було кому піклуватися про соціальну організацію людства — і тоді виникла ще одна іпостась Вічного Неба — Мітра (інше оусоблення того ж Ахурамазди), який почав опікуватися життям суспільства. Мітра мав слідкувати за допомогою свого «ока» (Сонця) за правдивістю й доброчесністю людей і карати їх за обман, неправду й зраду, творцями яких виступав Другу (антитеза Ахурамазди на Небі). Від своїх прихильників Мітра вимагав активної боротьби за правду й справедливість, даруючи за це через Землю здоров'я, добробут, багатство, плодючість тощо. Землю за це дуже поважали, її боялися й задобрювали жертвуваннями, а змію (що повзає по землі, максимально з нею контактуючи всім тілом) мітраїсти вважали священною твариною.

У Європі прихильниками мітраїзму були понтійський Мітрідат Євпатор, пірати Кілікії, римські імператори Авреліан, Діоклетіан та Юліан Відступник. На Сході його сповідували спочатку перси (до впровадження Ксерксом зороастризму), а потім ефталіти [які під прапором мітраїзму ворогували з «шанувальниками собаки» перськими Сасанідами (зороастрійцями) та індійськими Гуптами (буддистами)]. Від ефталітів мітраїзм спочатку через Шаншун (Північно-Західний Тибет) потрапив до Тибету (там він дістав назву *бон*), а потім «Великим Шовковим шляхом» прийшов у Великий Степ. Однак в XII—XIII ст. його адептами серед номадів залишалися тільки монголи, які називали свій мітраїзм «чорною вірою». Верховного бога вони іменували *Хормуст* (Ахурамазда), *Худа* (перс. «бог») або *Тенгірі* (тюрко-монг. «Вічне Небо»), а Землю — Етуген. Монголи вірили, що за праведне життя Хормуст дарує людині розум і здоров'я, а Етуген — дружину, дітей, добру погоду, плодючість та синів, за що Землі-матері приносилися жертви (в тому числі криваві). Своїми то-темними першопредками монголи вважали *Борте-чіно* («Сивого вовка») й *Гоа-марал* («Прекрасну лань»).

У XII ст. монголи були типовими кочовиками, пасли коней, волів та овець, їли конину й баранину (майже не вживаючи в їжу пташину й рибу), а пили кумис — слабкий алкогольний напій із кобилячого молока. Жили родами (*обох*), а рівень їхнього соціального розвитку відповідав етапові вождівства. Обох очолювався родовими старійшинами, які керували боротьбою роду за пасовиська й рабів (для догляду за худобою та юртами), а далі йшли *нухур* (дружинники), *харачу* («чорна кістка» — простолюдини) і раби (*богол*). Моральним імперативом у соціальному житті вважався примат інтересів роду над інтересами особи та звичай кровної помсти.

Але не всіх влаштовувала залізна дисципліна родової общини, де владу обіймали старійшини, а інші її члени мали беззастережно виконувати їхню волю. Найчестолюбніші залишали рід і ставали «людьми довгої волі» (кит. *байшень* — «біла кістка»), однак вижити поодинці в степах важко, тому вони об'єднувалися в напівбандитські загони,

де цінувалися не вік і походження, а сміливість, доблесть, розум та сила. Так кримінальним шляхом відроджувався у XII ст. в євразійських степах інститут орди — номадичної державності, розчавленої в X ст. засухою.

Доля «людей довгої волі» часто була трагічною. Худобу й пасовиська тримали в руках роди, саме лише полювання й збиральництво не завжди сито годували, а за розбій та бандитизм «традиціоналісти» з обох «відщепенців» не жалували, але жага здобути владу, достаток і славу негайно (а не на схилі років) гнала й гнала з родів найактивнішу молодь. Кількість та агресивність байшень зростали, й наприкінці XII ст. у них з'явився вождь, ім'я котрого через кілька десятиліть змусило тремтіти половину цивілізованого людства. Звали його Темучин.

Темучин народився в урочищі Делюн-Болдох (південніше Байкалу, нині це територія Росії) 1162 р. в сім'ї старійшини монгольського роду тайджиутів Єсугей-багатура. В 1171 р. тайджиутського вождя отруїли кровні вороги татари, а родичі відвернулися від його вдови Оелунь-еке (Оелунь-учжин), що прирікало її з чотирма синами-сиротами на голодну смерть. Найстаршому з дітей Темучинові виповнилося лише дев'ять років, проте Оелунь не скорилася долі: сама полювала, ловила рибу, збирала ягоди та істівні рослини. Життя було голодним (Темучин із братом Хасаром одного дня вбили двох інших братів за «рибку-сохосун»¹⁾), але двох дітей вдова виростила й вигодувала.

В дитинстві Темучин боявся собак, та, здається, це була єдина вада в його характері. Коли Темучин виріс, тайджиути, злякавшись помсти, схопили його й забили в колодки, але бранець від невдачних родичів утік, а потім одружився на своїй нареченій Борте (з роду ханкірат) і заручився підтримкою кераїтського хана Тогрула — давнього друга його батька. Офіційний титул Тогрула звучав пишно — Ван-хан («цар-хан»), тому невдовзі побратимом Темучина став вождь роду джаджират Джамуха.

У 1180 р. Темучин пережив іще один удар: кровні вороги його батька меркити викрали й обезчестили Борте. За підтримки Джамухи Темучин дружину відбив, але невдовзі Борте народила первістка Джучі, який виявився вузькооким брюнетом (а не блакитнооким блондином, як монголи). Темучин визнав його своїм старшим сином, але теплих почуттів до Джучі не виявляв.

Природний розум та мужність забезпечили Темучинові популярність серед «білої кістки», і в 1182 р. навколо талановитого й хороброго лідера згуртувалися перші соратники: у степу знову з'явилася орда, творцями якої стали «люди довгої волі». В тому ж році байшень проголосили свого лідера ханом під титулом Чінгіс-хан, але, коли кровники (Темучин і Джамуха) посварилися, його дружину розбили чжурчжені, а Чінгіс потрапив у рабство.

Це були жакливі для кочовиків десятиліття, коли цзіньці «кожні три роки посилали війська на північ для винищення й вигублення» степняків. «Хоч би в якій оселі були... діти, куплені та обернені на маленьких рабів,

— усіх їх захопили й привели війська... Татари тікали у пщану пустелю. Злоба проникла у мозок їхній до кісток»².

11 років Темучин був чжурчженським рабом і носив колодку. В 1197 р. він утік і всього за рік (!) зумів зібрати своїх колишніх соратників. У 1198 р. Чінгіс-хан знову очолив орду «людей довгої волі», для якої склав *Велику Ясу* — кодекс законів, призначених тим, кому набридли родові обмеження, хто мріяв про славу, добробут, владу негайно і готовий був задля цього йти через смерть до перемоги.

Яса передбачала смерть за зраду, обман, убивство, блуд, крадіжку й шкідливу магію, а також за недисциплінованість і порушення принципу взаємодопомоги. За решту провин винуватця висилали до Сибіру.

Чінгіс-хан був «високий на зріст, величний, мав широкий лоб і довгу бороду. Людина войовнича й сильна... мужня, рішуча, милостива в усьому, шанує Небо й Землю, цінує довіру й справедливість»³. Його підтримували дисципліновані енергійні одностайці, а протистояли степові обителі, які могли приректи вдову з дітьми на голодну смерть, беззастережно слухалися старших і не страждали ініціативністю, тому результат боротьби за владу над Степом не важко було передбачити. *Ординці перемогли всіх, а 1206 р. на курултай, що відбувся на р. Онон, Чінгіс-хана підняли на білій кошмі й проголосили каганом усіх монголів.*

Зламавши родоплеменний устрій, Чінгіс поділив степняків на десятки, сотні, тисячі й тумени (10 тис. вояків), створив 10-тисячну ханську гвардію (*кешик*), а єдиним законом зробив Ясу, «наглядачем» за якою («генпрокурором») призначив свого другого найжорстокішого сина Джагатая. *Весь монгольський етнос став ордою, народом-воїном (100 тис. вояків-вершників). Але орду треба годувати («немає тюрка без тата»), а працювати горлорізи з «людей довгої волі» не поспішали.* Їхня імперія виникла в розбоях та війнах і лише війнами могла жити, а якщо пригадати, скільки «кровних образ» монголи накопичили в своїх мстивих серцях, стане зрозумілим, що курултай 1206 р. був тільки початком.

У 1207 р. Джучі підкорив «лісові племена» Південного Сибіру, 1208 р. непереможний монгольський полководець Субудай розбив у долині Іртиша найманів і меркитів, а в 1209 р. у Чінгіса повірили й дали гроші купці Уйгурії (вони сподівалися, що каган монголів зможе ефективніше охороняти торгівців «Великого шовкового шляху», аніж гурхан кара-киданів).

Доки йшла війна за возз'єднання степу, Чінгіс-хан намагався не конфліктувати з могутніми чжурчженями і

платив їм данину, але давні кривди гризли степняків, діти й онуки знищених або проданих чжурчженями в рабство мріяли про помсту, а в Чінгіса були ще й особисті спогади про цзіньський полон. І 1211 р. монголи напали на імперію чжурчженів. Цзіньці воювали на чотирьох фронтах (з монголами, Сунами, тангутами й китайським національно-визвольним рухом «червоних кафтанів»), на пощаду не розраховували, а тому билися несамовито, чинячи опір 34 роки(!). Різанина йшла шалена: але причини монгольських звірств по-людськи зрозумілі.

У 1215 р. впала «золота» столиця чжурчженів Дасін (сучасний Пекін), та в тил монголам несподівано вдарили меркити (які опам'яталися після поразки, завданої їм Субу-даєм). У 1216 р. меркитів наздогнав і винищив до останнього на р. Іргізі хан Джучі, а там монголів неспровоковано атакував правитель Хорезму Мухаммед ібн Текеш (1200—1220), котрий, будучи фанатиком-мусульманином, любив воювати з «невірними», не вважаючи їх за людей. Монголи напад відбили. У 1218 р. владу кагана добровільно визнали кара-кидані, які прагнули звільнитися від хорезмійського деспотизму. Того ж таки року вибухнула війна з кипчаками (причини якої до кінця не з'ясовані).

Чінгіс-хан воював на двох фронтах, а для воєн потрібні гроші: й монголи спробували реанімувати торгівлю «Великим шовковим шляхом». Багатий уйгуро-монгольський караван вирушив на захід і в 1218 р. прибув до хорезмійського Отрару, проте мусульмани караван розграбували, а купців повбивали. Монголам третя війна була непотрібною, тому виявивши максимум витримки, Чінгіс-хан надіслав до хорезм-шаха посольство, маючи намір полагодити конфлікт, та Мухаммед безглуздо й підло вбив каганського посла. Терпінню мітраїстів настав кінець, і 1219 р. монголи атакували Хорезм.

Зрадницьке вбивство посла вважалося у монголів найтяжчим гріхом, який можна було спокутувати тільки смертю. Водночас «чорна віра» вчила, що піддані, які не виступають проти гріховного володаря, мають нести таку ж відповідальність за гріх. У цій морально-етичній настанові полягав «секрет» масштабних монгольських звірств у багатьох країнах. У XIII ст. серед осідлих народів не вважалося ганебним зарізати посла, тому більшість розгромлених монголами країн так і не усвідомили причин тотального погрому. Одначе говорити про «виняткову монгольську жорстокість» не варто — цзіньці, китайці, хорезмійці, хрестоносці, слов'яни й японці гуманізмом на той час також не могли похвалитися.

Розділивши армію, Чінгіс-хан наказав Джучі громити кипчаків, сам очолив похід на Хорезм, а фронт проти чжурчженів передав своєму найталановитішому полковод-

цеві Мухулі, який знав кілька мов і не знав поразок. Не маючи достатніх сил для опору, чжурчжені спробували купити собі мир даниною, проте злопам'ятні монголи від переговорів відмовилися.

Подальші монгольські завоювання нагадували снігову лавину. В 1219 р. після кількамісячної облоги степняки взяли пам'ятний сумнозвісною різаниною купецького каравану хорезмійський Отрар: городян нещадно повбивали, а градоначальникові Гаїр-хану очі й вуха залили розплавленим сріблом (нешасний чудом вижив). Перелякані мешканці Бухари й Самарканда на початку 1220 р. добровільно відкрили перед Чінгіс-ханом міські ворота, а в 1221 р. після тривалої облоги впала столиця Хорезму — Ургенч.

З імперії Цзінь монголи пригнали полонених китайських військових інженерів. Ті спішно виготовили для штурмування кам'яних мурів «черепахи» на колесах і металеві катапульти, за допомогою яких місто закидали глечиками з запалювальною сумішшю. Потім монголи зруйнували головну греблю, що забезпечувала Хорезм водою. Вода змела весь Ургенч, а тих, хто випливав, монголи перебили.

В тому ж році залишки хорезмійської армії (очолювані сином хорезмшаха Джелал ад-діном) були добиті в Ірані, а далі 30-тисячна монгольська армія, яку очолювали Джебе й Субудай, із боями прорвалася через Закавказзя на Дон, щоб ударити в тил половцям (кипчакам), війна з якими точилася з 1218 р. Звідусіль оточені ворогами, половці звернулися за підтримкою до руських князів. Тоді ж до Києва прибуло монгольське посольство. Пропозиції монгольських дипломатів були простими: наш ворог — кипчаки, а лісиста Русь кочовикам не потрібна — залиште нам половців, а ми не чіпатимемо Русь (на той час Чінгіс-хан воював уже на трьох фронтах). Одначе, з'їхавшись у Києві, князі Києва, Галича, Волині, Чернігова й Переяслава вирішили надати допомогу половцям (з ханами яких вони часто вступали в династичні шлюби), а монгольське посольство вирізали.

Розплатою стала катастрофа на р. Калка (31 травня 1223 р.), де русько-половецьке військо безславно загинуло, проте в тил монгольському авангарду несподівано вдарили волзькі булгари. Виснажені боями тумени Джебе й Субудая відійшли, а значна частина руських князівств і Волзька Булгарія перетворилися відтоді на кровних монгольських ворогів.

Останньою жертвою Чінгіс-хана стала держава тангутів (розташована на північний захід від Китаю), котрі спочатку визнали себе васалами кагана, а потім відмовилися спільно воювати проти Хорезму. Це було порушенням угоди, зрадою, за яку мітраїст зобов'язаний карати нещадно — і

1225 р. монголи атакували нечесного союзника. Успіхові агресора сприяли засуха й неврожай, що вразили землі тангутів у 1226 р.: «Трави пожовкли від засухи. Не було що їсти»⁴. Знесилених тангутів чекав повний розгром і різанина, від якої уцілило 1—2 % населення. В 1227 р. під час облоги тангутської столиці (Ецзін-ай або Чжунсін, сучасний Хара-Хото) Чінгіс-хан загинув (на що навколишня природа, за свідченням тогочасних джерел, відгукнулася страшним землетрусом).

Під час штурму монголи захопили в полон тангутську царівну. Чінгіс-хан наказав привести знатну полонянку до нього в юрту на ніч — і за іронією долі вбивцею «Потрясателя Всесвіту» стала тендітна дівчина. «Вночі вона, смертельно поранивши Чінгіс-хана в дітородний член»⁵, утопилася в Хуанхе, а каган помер на ранок у страшних муках.

Смерть кагана-завойовника не спинила монголів. Чжунсінські мури (зруйновані землетрусом) упали, а всіх городян нападники вирізали.

Тіло великого кагана, «Потрясателя Всесвіту» вивезли до Монголії, де поховали за бонським ритуалом. Наступним каганом згідно з чінгісовим заповітом на курултаї 1225 р. був обраний його третій син Угедей — добрий, бездарний і... схильний до запою, чим влаштовував військову знать, утомлену ханським деспотизмом.

За царювання Угедея (1228—1241) хоробрі монгольські воєначальники в 1234 р. остаточно розгромили чжурчженів, зламали залишки опору в Середній Азії. Грандіозну еволюцію пережила й сама монгольська державність. *Степняки вперше в історії стали володарями таких обширних земель, заселених осідлими народами.* Бойові генерали радили кагану знищити всі етноси «нечестивців» (як раніше монголи поголовно вирізали татар чи меркитів), а їхні землі перетворити на пасовиська для монгольських коней. Проте хитрий радник-киданин Єлюй Чуцай (який раніше служив чиновником у цзіньців) висловився з цього приводу так: «Ми завоювали імперію, сидючи верхи на коні, але керувати нею з сідла неможливо», — і з цифрами в руках показав Угедею, які податки можна отримувати із завойованих областей для існування орди. Монголи звикли жити військовою, а бажання годуватися важкою працею кочовика-тваринника в них не було. Отож каган, призначивши Єлюй Чуцаю імперським канцлером (*чжуншунліном*), дозволив йому проводити свою політичну лінію.

В державі здійснили перепис земель і людей, встановили чітку податкову систему (подушна подать із мусульман і степняків, подвірний податок із китайців, мито з купців). Військово-адміністративну систему Чінгіс-хана замінила

централізована бюрократія, побудована за звичними традиціями всіх східних деспотій. «Старші чиновники відали справами лише цивільного населення, темники («генерали») очолювали військову владу, а податкові управління розпоряджалися грошовими й натуральними податками і... всі вони не керували одне одним — і тоді ж це було впроваджене у твердий закон»⁶.

Для відбудови бюрократичного апарату відновили систему екзаменів, але згідно з принципом «розділяй та володарюй» вищих чиновників з Далекого Сходу відправляли служити в Середню Азію (де апаратом заправляв кераїт Чінкай), а до Китаю прибули честолобні мусульманські сановники — Абд ар-Рахман, Махмуд Ялавач, Кадак тощо. Тоді ж зусиллями ремісників-бранців із завойованих країн на р. Онон було збудовано величну імперську столицю — Каракорум («Чорний трон»), розкіш якої з подивом описували європейські мандрівники (Гільйом де Рубрук, Плано Карпіні, Марко Поло та ін.).

Монголам, як панівному етносу обширної імперії, зажилося сито й привільно, але вони не звикли прощати образи, й 1235 р. курултай вирішив добити половців та покарати Волзьку Булгарію і Русь. Почався великий похід на «вечірні країни», який очолив онук Чингіс-хана від старшого сина Джучі (таємниче вбитого в 1227 р.) хан Бату. Його найпершим радником став непереможний Субудай, який у безперервних баталіях втратив око й руку, паралізовану після тяжкого поранення, був кульгавим від удару ворожої шаблі, проте за все життя не знав поразок і жодного разу не переступив жорстких настанов Великої Яси.

Протягом 1236—1241 рр. військо Бату й Субудая завойовувало Волзьку Булгарію, Половецький степ, Крим, більшу частину Русі, переможно пройшло вогнем і мечем дорогами Польщі, Чехії, Угорщини, Австрії, Хорватії, Боснії, Сербії, Болгарії, вийшло на береги Адріатики. Монголи доценту розорили Булгар, Біляр, Сувар, Рязань, Володимир, Торжок, Суздаль, Москву, Чернігів, Переяслав, Київ, Володимир-Волинський, Галич, Люблін, Сандомир, Краків, Буди, Пешт, Бреславль, сотні інших міст і містечок.

Паніка охопила всю Західну Європу: папа римський Григорій IX (1227—1241) утік до Ліона, германо-римський імператор Фрідріх II Гогенштауфен (1211—1250) сховався на Сицилії, а богобоязливий французький король Людовик IX Святий (1226—1270) своєрідно «втїшив» своїх підданих: «Поб'ємо ми татар, чи самі будемо побиті ними, ми все одно підемо до бога, або як віруючі, або як мученики».

Проте величезні людські втрати й смерть у грудні 1241 р. великого кагана Угедея змусили Бату-хана повернути назад: на нього чекав курултай, де назривала кривава боротьба за престол, тому для Бату важливіше було зберегти армію, а не завоювати нові землі. *В імперії монголів назривав розкол.*

Бойові генерали, соратники Чінгіса, були вкрай невдоволені засиллям чиновної бюрократії, забуванням степових традицій, переродженням орди в деспотію. Після смерті Угедея вони організували заколот (очолений братом Чінгіс-хана — Темуге), але були викриті й страчені. Під ніж пішли ветерани, творці імперії, останні герої з «людей довгої волі», а з ними занепав і авторитет «чорної віри». Армію очолили вчорашні офіцери з кара-киданів, найманів, кєраїтів, які симпатизували християнству-несторіанству. Несторіанська бюрократична партія, продовжуючи політику Єлюя Чуцяя, шукала підтримки у християнських князів Русі — й саме вона на курултаї 1246 р. посадила на каганський престол Угедейового сина Гуюка (1248—1251), який відверто вороже ставився до Бату. Проте в Каракорумі великого володимирського князя Ярослава Всеволодовича отруїли за доносом боярина Федора Яруновича, і союз несторіан із православною Руссю провалився, а 1258 р. й сам Гуюк загадково помер.

Тепер, як «старший у роду Чінгісидів», умови диктував Бату. В 1251 р. каганом став його приятель і кузен Мунке (1251—1259) — людина «поважна, рішуча. Мало говорив, не любив бенкети... мав жагу до звіриного полювання, та до нестями вірив волхвам і ворожбитам»⁷. Прибічників Гуюка стратили, й монголи продовжили військові походи.

Один із братів кагана — Хулагу з 30-тисячним добірним військом продовжив розгром мусульман. У 1256 р. був завойований Іран, 1258 р. впав Багдад — і лише в 1260 р. непереможних монголів зупинили єгипетські мамлюки. На землях Близького Сходу, поневолених монголами, поступово склався автономний (а потім і незалежний) улус («держава») Хулагуїдів, історія якого пов'язана з історією Ірану й Іраку.

Нарешті, в 1259 р., монголи змогли зосередитись на завоюванні Південного Китаю, де в 1231—1232 рр. сунці зарізали під час переговорів монгольського посла Джуб-хана. Розгром Південносунської імперії відстрочила смерть Мунке (1259 р.) від випадкової стріли під час облоги китайської фортеці.

Степняки обрали в Каракорумі каганом Арік-буку, проте армія, що воювала в Китаї, проголосила каганом іншого брата Мунке — Хубілая (1260—1294), який завершив у 1279 р. завоювання Китаю та заснував Юаньську імперію,

до складу якої ввійшли Китай, Монголія, Тибет і Корея. Чвари з несторіанськими поборниками «степових звичаїв» завершилися перемогою військово-бюрократичного курсу Хубілая. Арік-бука, розбитий у 1264 р., помер за ґратами, а його наступник Хайду так і не зумів повернути хід історії. У 1303 р. монгольський степ остаточно підкорився юаньським імператорам.

Жертвами монголо-юаньської агресії стали також Корея і Тибет, а Японія, В'єтнам, Бірма та Індонезія відстояли свою незалежність у кривавих зіткненнях з жорстокими юаньськими ордами, причому не останню роль у поразках агресора відіграли несприятливі природні умови: джунглі та океанські тайфуни виявилися «не по зубах» монгольським вершникам.

Колосальна територіальна експансія, знайомство з цивілізаційними здобутками інших народів не могли не відбитися на розвитку монгольської культури. Скарбницю світової літератури й історіографії поповнив анонімний епос про Чингіс-хана «Приховане сказання» (або «Таємна історія»). Була створена, але не збереглася, масштабна історія Монголії — «*Алтан дептер*» («Золота книга»). У 1204 р. в монголів з'явилась писемність (на основі уйгурської), а в 1269 р. її доповнило алфавітне «квадратне письмо» (створене на основі тибетських знаків). Пишністю вирізнялася імперська столиця Каракорум, будівлі якої прикрашали гранітні колони, дерев'яна й кам'яна різьба, чеканка та ліпний декор.

Монголія після епохи «великих завоювань». За все треба платити. *Монгольський етнос поневолив половину цивілізованого світу і... розвалився на ворогуючі субетноси.* Цвіт нації, її найенергійніша і найздоровіша молодь укрила безвісними могилами землі від Тихого океану до Середземного моря. *Юаньські імператори швидко окитаїлися, хани західних улусів — прийняли іслам, а корінні степи Монголії, де найпопулярнішим ненадовго стало несторіанство, обезлюдніли, ставши дикою периферією блискучої юаньської держави.* На заході монголи поступово розчинилися в персах, тюрках, слов'янах та арабах і зникли як народ, а з Китаю їх вигнали в 1368 р. (імперія Мін). «Активна боротьба» за «правду і справедливість» у межах «чорної віри» підірвала сили монгольського етносу, збагачення через пограбування й звірства над сусідами породили у відповідь ненависть серед поневолених народів, а коли в 1388 р. останній юаньський хан Тогус-Темур (1378—1388) загинув у боях із китайцями, надія повернути панування над світом для монголів остаточно зникла.

Наростає конфлікт між монголами-степняками (східними) і монголами, що втекли з мінського Китаю (західними): перші боронили кочів'я, другі — билися за місце під сонцем, а звичай кровної помсти остаточно поховав сподгади про спільне коріння. Півстоліття в степах панувала повна політична анархія, і лише в 1434 р. хан ойратів

(західних монголів) Дайсун за допомогою свого першого міністра Тогона силою зброї ненадовго возз'єднав Монголію. Син і спадкоємець Тогона Есен у 1449 р. навіть спробував відвоювати Китай, але в 1451 р. посварився з Дайсуном, і війну зовнішню заступила війна внутрішня.

Після дворічної усобиці Дайсун загинув, а Есен проголосив себе «великим юаньським ханом», не приховуючи своїх амбіційних задумів щодо мінського Китаю. Проте посилення централізації стурбувало ханів племен, а ворожнеча між західними й східними монголами призвела до нової внутрішньої війни, в якій Есен загинув у 1455 р.

Після 30 років усобиць новим возз'єднувачем Монголії став хитрий і жорстокий Чингісид Бату-Мунке (1479—1543), відомий в історії під іменем Даян-хана. Його царювання було останнім спалахом кривавої монгольської військової слави. «Держава була спокійною, люди возз'єднані, й шість великих племен (халхаси, чахари, тумети, ойрати, дербети, олети) насолоджувалися спокоем»⁸.

Степи на той час знову висохли, перетворюючись на пустелі й напівпустелі. Проте, на щастя номадів, одночасно кризу переживала й імперія Мін, і грабіжницькі набіги на Китай годували збіднілих степняків. Для успішних воєн необхідні єдність і внутрішня стабільність, тому сам інстинкт самозбереження змушував кочовиків миритися з централізаторською політикою Даян-хана. Та степ продовжував висихати, мусони лилися на тайгу, а пустеля Гобі розширювалася й, урешті-решт, розділила Монголію на північну та південну. Після смерті Даян-хана (1543 р.) сама природа розрубала його державу навпіл, після чого *ослаблені посухою північні монголи знову розділилися на західних (ойратів) і східних (халхасців), які пригадали колишні образи, а південні (тумети, ордосці й чахари) визнали сюзеренітет Китаю.*

Монголи втрачали ґрунт під ногами. Степ висихав, худоба гинула, племена й роди гризлися між собою за землю й воду. Не дивно, що в такому пеклі кочовики перестали довіряти власним традиційним богам, і *наприкінці XVI ст. Монголія пережила зміну віри, запозичивши з Тибету буддизм у формі ламаїзму.*

Ламаїзм не розв'язав господарські проблеми, не повернув добробут і не припинив війни, зате дарував людям моральний спокій, віру в щастя за майбутніх «перевтілень», а його пропаганда стримувала тотальне перманентне насильство. На нових релігійних засадах почала оживати середньовічна монгольська культура, вершиною якої вважається творчість халхасця Дзанабазара (1635—1723) — письменника, скульптора, художника, на-

уковця, освітянина, автора нового монгольського алфавіту *сойombo*. Гордістю незвичної для Монголії храмової архітектури були сотні величних ламаїстських храмів, серед яких виділялися монастирі Іх-Хуре (1654 р.) та Ердені-Цзу (1586 р.). Здобутками історико-літературної традиції стали літописні повісті «Історія Убаши-хунтайджи», «Алтан-тобчи» («Золоте сказання») тощо. Видатним філософом, істориком і перекладачем Азії був Зая-Пандіта (1599—1662).

Проте політичне роздроблення тривало і не залишало монголам шансів перед маньчжурською агресією. У 1634 р. маньчжури силою підкорили південних монголів, а 1689 р., замордовані набігами ойратів, владу маньчжурів добровільно визнали халхасці. Лише найзатятіші вороги Цинської імперії не захотіли жити під маньчжуро-китайським протекторатом і віддалися під заступництво Росії — від них пішов етнос бурятів.

Джунгарське (Ойратське) ханство (1635—1758). Останнім осередком монгольської державності на схилі середньовіччя стало ханство ойратів (Джунгарія), яке являло собою централізовану конфедерацію чотирьох західномонгольських племен (чорос, хошоут, торгоут і дербет). *Це була остання ординська держава середньовічної Монголії. Її творцем став чороський хан Батор-хун-тайджи (1635—1654), політика якого була спрямована на припинення усобиць, укладення кодексу законів і поновлення грабінницьких набігів на сусідів (завдяки яким джунгари-ойрати сподівалися вижити в умовах засухи й падежу худоби). Кодекс законів («Іх цааз») загальноойратський курултай схвалив у 1640 р., а спільні війни зміцнили єдність джунгарів, але агресивна зовнішня політика посварила ойратів з усіма сусідами (казахами на заході, халхасцями на сході, уйгурами на півдні). Орда, як тип держави-хижака, вичерпала свій ресурс і не мала більше шансів на існування. З поширенням вогнепальної зброї військова технологія осідлих народів остаточно перевищила всі можливості степняків. Кочовики перестали перемагати у війнах, і принцип «немає тюрка без тата» перестав працювати, а без нього орда як специфічно-номадичний тип розвиненої державності не могла існувати. Потрапивши в цивілізаційну пастку, кочовики змушені були повернутися до родоплемінних вождівств, які годували себе власним тваринництвом, внаслідок чого втратили повнокровні державні інститути (публічна професійна влада, система податків, адміністративний розподіл територій тощо). Втративши орду, кочовики залишилися без управлінського апарату, постійного війська, могутніх фінансових ресурсів і стали жертвою маньчжуро-китайської (ойрати) чи російської (казахи) колоніальної експансії.*

Агонія Джунгарської орди тривала століття, аж доки в 1755—1758 рр. Цини остаточно знищили ойратське ханство, вирізавши всіх джунгарів (!). Сотні тисяч ойратів були знищені і зникли як етнос. Цей кривавий геноцид поставив крапку в середньовічній історії народів Великого Євразійського Степу. *Кочове суспільство збереглося, але його цивілізаційний регрес став невідворотним. Так і не ступивши в нову епоху, світ номадів упав у колапс постсередньовіччя без найближчих перспектив виходу з перманентної кризи, культурно-господарського й політичного занепаду.*

¹Сокровенное сказание монголов / Пер. с монг. С.А. Козина. Улан-Удэ, 1990. С. 24.

²Мэн-да бэй-лу («Полное описание монголо-татар») / Пер. с кит. Н.Ц. Мункуева. М., 1975. С. 70—71.

³Там само. С. 48—49.

⁴Цит. за: *Кычанов Е.И.* Очерк истории тангутского государства. М., 1968. С. 312.

⁵*Цыбиков Г.Ц.* Буддист-паломник у святынь Тибета // Избранные труды: В 2 т. Новосибирск, 1991. Т. 1. С. 49.

⁶Цит. за: *Кычанов Е.И.* О татаро-монгольском улусе XII в. // Восточная Азия и соседние территории в средние века. Новосибирск, 1986. С. 98.

⁷Цит. за: *Гумилев Л.Н.* В поисках вымышленного царства. С. 164.

⁸*Лубсан Донзан.* Алтан тобчи («Золотое сказание») / Пер. с монг. Н.П. Шастиной. М., 1973. С. 289.

Лекція 5

Корея

- Природно-кліматичні умови
- Етногенез корейського народу. Середньовічний корейський етнос
- Корея на світанку середньовіччя
- Возз'єднання Кореї. Корея в «епоху Сілла»
- Держава Корьо (920—1392)
- Держава Чосон

Природно-кліматичні умови. Корейський півострів замикає собою східний край Азіатського континенту і є одним із найбільших на Далекому Сході.

З трьох боків Корея омивається водами Жовтого та Східно-Китайського морів і знаходиться в зоні тектонічного розлому: в хроніках зафіксовано до 2000 землетрусів (щоправда, більшість із них невеликі). Річок у країні багато, але всі вони малі і здебільшого несудноплавні. Рельєф в основному гористий (70 % території займають гори або сопки).

Лише низини, розташовані уздовж річок та морського узбережжя, придатні для сільського господарства, тому тут із давніх часів концентрувалась більша частина населення (але й у низинах природні ґрунти не дуже родючі). Практично відсутні на півострові корисні копалини, а береги сильно порізані бухтами й затоками, що сприяло розвитку рибальства та мореплавства.

Клімат мусонний, як і в Китаї, але більш вологий. Влітку стопроцентна вологість і цілодобова спека сприяють розмноженню всіляких шкідливих комах, що перетворює життя аборигенів на справжнє пекло. Зими сухі, але морозні й малосніжні, і лише весна та осінь здаються тихим раєм. Частими гостями в Кореї бувають тайфуни.

Досить своєрідною є корейська флора (10 % рослин — ендеміки), а тваринний світ майже повністю зосереджений в гірських лісах. У середні віки тут водилися тигри, ведмеді, вовки, кабани, косулі, зайці й навіть екзотичні горили, мускусні олені та дикі собаки чіндоке. Особливо багатим був пташиний світ. *Корейці завжди намагалися жити в гармонії з природою, тому екологічні катастрофи їм не загрожували.* Із дикої природи максимально й необмежено брали лише женьшень і дари моря: рибу, їстівні водорості та безхребетних (делікатесних крабів, кальмарів, трепангів тощо).

Природно-кліматичні умови на Корейському півострові не були занадто суворими, але сприятливими для життя вони ставали лише після наполегливої та копіткої праці, а тайфуни та посухи (останні траплялися в середньому раз на вісім років) не давали середньовічним корейцям «розслабитися».

Етногенез корейського народу. Середньовічний корейський етнос. Етногенез корейського народу — проблема заплутана й остаточно не з'ясована, але деякі її аспекти вважаються незаперечними. Серед таких усталених концепцій переважає думка, що *в формуванні корейського етносу брали участь три групи племен: палеоазійська, алтайська та аустронезійська, серед яких першість належала протоалтайцям.*

Вважається, що кілька тисяч років тому протоалтайські племена прийшли до Південної Маньчжурії та Кореї з району Алтаю й Центрально-азійської рівнини. На нових землях вони потіснили й асимілювали місцеві племена палеоазійців (предків сучасних ескімосів) і вступили в контакт з аустронезійцями, які в той час населяли Південну Корею та південь Японського архіпелагу (народи ідзумо, тенсон та ін.).

Саме із суміші цих трьох етнічних субстратів із вкрапленнями китайців, японців і мохе склався, а на рубежі

IX—X ст. остаточно сформувався та самовизначився середньовічний корейський етнос, який за антропологічними рисами належав до східноазійського расового типу великої монголоїдної раси.

Синкретичним є походження надзвичайно своєрідної корейської мови, причому її єдиний наддіалектний тип теж склався досить пізно — не раніше VIII ст. В ранньому середньовіччі на півострові панували чотири основних діалекти: когурьо (північ), махан (південний захід), чінхан (південний схід) та пьонхан (південь). Усі вони дуже різнилися між собою, і лише після об'єднання племен, що населяли півострів, під владою єдиної держави Сілла, її діалект (чінхан) поступово почав переростати в загальнокорейську наддіалектну мову, а в літературі, науці та державному діловодстві довгий час узагалі панувала китайська.

Середньовічна корейська мова досить незвична, її гіпотетичні зв'язки до кінця не з'ясовані, й більшість науковців вважають її ізольованою. Граматично ця мова не знала родів, майже не знала числа (воно ставало зрозумілим виключно з контексту), а залежне слово в реченні завжди стояло перед головним. Зате у середньовічних корейців було чотири часи (два минулих і два майбутніх) і десятки відмінків (із них дев'ять головних і безліч складових).

Надзвичайно міцним у середньовічній Кореї був інститут сім'ї, більше того: всі, хто мав однакове прізвище, вважалися родичами. Кожний сімейний клан мав докладно розроблену генеалогію, яка звичайно, як і вся родина, базувалася на патріархальному принципі. Згідно з глибинними традиціями, підкріпленими конфуціанством, навіть у стосунках родичів зберігалася чітка ієрархія та беззаперечне панування глави родини. Священним обов'язком вважалося підтримувати близькі стосунки з родичами, брати участь у похованнях, весіллях, святкуваннях народження дитини тощо. Вірність сина батькам і дружини чоловікові розглядалася як найвищий закон моралі й етики. Дівчина, якщо її наречений помирав до весілля, не повинна була виходити заміж, зберігаючи пам'ять про єдиного в своєму житті хлопця. При цьому долю молодих, як правило, вирішували батьки шляхом заручин.

Становище корейської жінки в сім'ї було ще більш принизливим, ніж у Китаї. Вона мала все життя коритися батькові, потім чоловікові, а якщо той помирав — старшому синові чи братові. Отже, жити поза сім'єю кореянка не могла. За тими ж принципами, що й у Китаї, існувала в Кореї полігамія, але в значно скромніших масштабах.

Провідною галуззю традиційної корейської економіки було орне землеробство, а основною сільськогосподарською

культурою — рис. Його вирощування не виснажувало ґрунтів, а навпаки, збільшувало їхню родючість (формуючи шар штучних, так званих рисових, ґрунтів), що в умовах середньовічної Кореї мало неабияке значення. А якщо згадати про шалені мусонні дощі влітку, стає зрозумілим, чому рис ідеально прижився на півострові.

Поширеними були також деякі бобові та просяні культури (сорго, чумиза), а з технічних — женьшень, кунжут, коноплі, бавовник. Середньовічні корейці вирощували дині, кавуни, плодові культури (яблука, груші, персики тощо), а з овочевих на півдні переважали гарбуз, цибуля й батат, на півночі — огірки. Найдавнішою галуззю господарства було шовківництво, яке, на відміну від Китаю, базувалося на культивуванні не тутових дерев, а дуба, листям та рициною котрого годували гусениць-шовкопрядів.

Тваринництво завжди відіграло другорядну роль, причому розводили здебільшого велику рогату худобу (яку використовували для оранки і лише в крайньому випадку різали на харчі) і свиней, менше — овець, пташину й собак. У приморських районах важливу роль відігравали рибальство, збирання водоростей та морських тварин (карактиць, крабів, креветок, трепангів, молосків). Серед традиційних ремесел найпоширенішими були виробництво кераміки, лакових виробів із перламутровою інкрустацією, плетіння з соломи тощо.

Основою традиційної корейської їжі протягом усього середньовіччя залишався зварений на пару і без солі рис із приправами, до якого додавали м'ясо (найчастіше свинину або собачатину), рибу (часто сиру) та квашені овочі (насамперед, *кімчі* — перчену засолену капусту зі спеціями). Вживали також сою, папороть, молодий бамбук, безліч дарів моря. Улюбленою стравою вважалася також *кучса* (лапша з рисового чи пшеничного борошна з приправами). Їли паличками або плоскими дерев'яними ложками, а всі напої (зокрема рисову горілку) підігрівали, як і китайці; але, на відміну від китайської кухні, де основна увага приділялася смаковим якостям страви, в корейській головною вимогою до їжі була максимальна корисність і мінімальна шкода для здоров'я.

Традиційний корейський одяг складався у чоловіків з халата, кольорової куртки та білих (узимку на ваті) штанів, які заправлялися в білі шкарпетки. Жіночий одяг складався з короткої кофти з вузькими рукавами, халата і широкої спідниці, яка підв'язувалася на грудях широким поясом. Узувалися в сандалі, зроблені із соломи, шкіри чи шовку або дерев'яні черевики на високих підставках (під час сезону дощів, щоб урятуватися від багнюки). Жінки пов'язували голову хустиною, а чоловіки носили *кат* — бриль із широкими сітчастими полями.

Корейське національне житло вирізнялося надзвичайною лаконічністю. Найпоширенішим типом житлової споруди був каркасно-стовповий будинок із глинобитними стінами та дерев'яною підлогою, під якою обов'язково споруджувався *ондоль* — своєрідний димохід домашнього вогнища й, одночасно, система опалення домівки. Тепла підлога в корейських хатах завжди була бездоганно чистою, по ній ходили тільки босоніж, на ній же спали.

Складні природно-кліматичні умови (обмеженість природних ресурсів, бідність ґрунтів, переважання гірського ландшафту над рівнинним і досить висока сейсмічність), а також тисячолітній культурно-цивілізаційний вплив Китаю сприяли формуванню у корейців відповідних рис менталітету: працелюбність, наполегливість, терпимість, витриманість, повага до влади й старших узагалі, чиношанування, раболіпство перед вищими та зневага до підлеглих, консерватизм, а також іще більший, ніж у «Піднебесній», родо-клановий сепаратизм, сімейність, потяг до автохтонності та самоізоляції.

Корея на світанку середньовіччя. Традиція пов'язує коріння корейської державності з «державою» Давній Чосон та її засновником легендарним Тангуном (2335 р. до н.е.), але всі протодержавні утворення («вождівства»), які почали складатися на півострові, були в III—II ст. до н.е. ліквідовані Ханьською імперією.

На рубежі н.е., в умовах кризи ханьського Китаю, у Кореї почали зароджуватися початки незалежного політичного життя: на півночі виникло «царство» Когурьо (37 р. до н.е.), на південному сході півострова — Сілла (57 р. до н.е.), а на південному заході — Пекче (18 р. до н.е.), які на світанку середньовіччя (III—IV ст. н.е.) перетворилися на повнокровні державні формування східного типу на конфуціанський кшталт (далися взнаки цивілізаційні наслідки китайської окупації). *В історії країни почалася «епоха Троецарства» (рубіж н.е. — 60-ті роки VII ст.).*

Найбільшим із «тріумвірів» було Когурьо, столицею якого (після кількох перенесень) з 472 р. став Пхеньян. Особливістю господарського укладу когурьосців була відносно висока (на тлі південнокорейських царств) роль скотарства.

Пекче (творцями якого були племена махан і пуйо) займало території з відносно м'яким кліматом і родючими (за корейськими мірками) ґрунтами, тому тут незаперечне лідерство в господарстві належало поливному рисівництву, на базі якого уже з III ст. сформувалися всі елементи

державності та розквітла система чиновної ієрархії. Столицею Пекче спочатку була фортеця Хансон, а з 538 р. — місто Сабі, розташоване в гирлі річки Кимган.

Провідною галуззю в господарстві Сілла також було землеробство, проте через несприятливі природно-кліматичні умови тут, окрім рису, вирощувалися й інші, не такі врожайні, зате витриваліші культури, а рис вважався ласощами. Плем'я Сілла було лише одним із багатьох могутніх субетносів на південному сході Кореї, тому особливістю сілланської державної машини залишалася її надмірна милітаризація (без якої утримати панування в регіоні сілланці не могли). Відносно жорсткішою була в Сілла централізація влади, тіснішою етнічна спільнота власне сілланців (на відміну від сісан, кочхільсан, ісо, апток та ін.), досконалішою структура управлінського апарату. Столицею держави став Кьонджу.

Правителі всіх ранньокорейських держав носили титул *ван* (кит. «цар»).

Три корейські «царства» динамічно розвивалися й активно розсували свої кордони. В них функціонували десятки шкіл, а в Когурьо у 372 р. навіть відкрився перший конфуціанський вуз — Техак. Китайці свідчили, що «в Когурьо традиційною є любов до книг. Навіть у родинях торговців і конярів. На кожному перехресті споруджуються великі будинки. Їх називають «храмами просвіти». Молоді люди до одруження вдень і вночі читають книги й навчаються стрільбі з лука»¹. Справжнім культурним скарбом стали поховання когурьоських *ванів*, увінчані пірамідами та прикрашені всередині унікальними фресками.

Сілланці більше прославилися спорудами для живих, особливо своїми містами, спланованими за китайським зразком (прямокутне планування й чітка симетрія кварталів) і прикрашеними храмами, пагодами, палацами, навіть обсерваторіями. А коли славетний сілланський художник Соль Го (Сор Ге) намалював сосни на стіні храму, птахи розбивалися об цю стіну, намагаючись сісти на їхні гілки.

Під впливом буддизму, що прийшов до Кореї у IV—VI ст. із Китаю та Індії, в країні з'явилися печерні храми, вирубані, за індійськими традиціями, просто в скелі, а в Пекче високого рівня досягло мистецтво дерев'яної та бронзової з позолотою скульптури на буддійські мотиви. З'явилися в Кореї також географічні та етнографічні (!) карти.

Але в V ст. необмежена експансія ранніх корейських держав припинилася, оскільки їхні кордони наблизилися впритул один до одного, а південний край півострова (район Мімана) окупували японці. Почалися внутрішньокорейські війни за об'єднання «Країни Вранішньої Свіжості» (поетична назва Кореї) під скіпетром єдиної династії. Кожна з трьох держав претендувала на право стати об'єднувачем усього півострова й шукала союзників. Урешті-решт Пекче (750 тис. населення) почало спиратися на підтримку Японії, Сілла зробило ставку на союз із китайцями, а Когурьо (700 тис. підданих) спробувало діяти самостійно.

Спорадичні війни з перемінним успіхом тривали в Кореї майже два століття, але жодна зі сторін так і не здобула суттєвої переваги (щоправда, вдалося витіснити з Мімани японців). Однак на рубежі VI—VII ст. у корейські справи втрутився Китай. У 598 р. похід на Когурьо організував суйський імператор Ян Цзянь, але китайські стратеги виявили повне незнання місцевих природних умов, бо потрапили точно в сезон дощів. У сухопутних військах інтервентів почався голод, виникли епідемії, а флот загинув від шторму на морі. Похід провалився, але в 612 р., після титанічної підготовки, напад на Когурьо повторив Ян Гуан, сухопутні сили якого налічували 1,1 млн вояків і стільки ж обозних, а 40-тисячний флот мав захопити Пхеньян.

Ворожий флот когурьосці розбили досить легко. Генерал Конму спеціально залишив на березі багато коштовностей, які помітили з кораблів китайці. Коли суйські десантники накинулися на здобич і почали різати один одного, їх раптово атакували корейці, розтрощивши суйський флот.

Боротьбу з основними силами агресора очолив воєначальник Ильчі Мундок. Заманивши ворога вглиб країни, когурьосці зненацька атакували суйців під час форсування ними річки Сальсу: втративши вбитими, потонулими та полоненими 300 тис. вояків, здеморалізовані інтервенти знову відступили. Крах корейської авантюри спричинив зміну династії в Китаї, але Когурьо також було знесилене війною, тому в пошуках підтримки уклало союз із Пекче (а через нього — з Японією). Та далекогляднішими виявилися сілланці, які продовжували орієнтуватися на могутній Китай.

Прийшовши до влади в Китаї (618 р.), нова династія Тан поновила експансію проти Кореї, але чотири лобових походи на Когурьо завершилися нічим.

У 645 р. фортеця Ансінсон завдяки героїчним зусиллям своїх захисників витримала 80-денну облогу, а коли китайці здобули перевагу, наступила зима. Мороз та голод знекровили танську армію і вона змушена була відступити. Так само безрезультатно для Танів скінчилися три наступні походи, хоча обидві сторони зазнали величезних втрат.

Лише стратегічний талант непереможного танського генерала Су Дінфана, якого спішно відкликали на корейський фронт із Центральної Азії, змінив ситуацію на користь агресорів. Узгодивши свої плани з сілланцями, він у 660 р. переправив у Південну Корею через Жовте море 135 тис. вояків для завоювання Пекче, де їм на допомогу прийшло 50-тисячне сілланське військо на чолі з талановитим воєначальником Кім Юсіном. Спільними зусиллями союзники розсіяли 70-тисячну пекчеську армію й оточили столицю Сабі, після чого пекчеський ван Ічжа капітулював і був відправлений до Китаю як полонений.

Туди ж окупанти погнали 20 тис. мешканців столиці, й лише гарем боягузливого короля не здався агресорам: три тисячі придворних красунь, не бажаючи потрапити до рук ворога, кинулися з високої скелі просто у води ріки Кимган, де й потонули, залишившись вічним докором своїм малодушним чоловікам. Місце їхньої загибелі назвали «стрімчаком упалих квітів». Останні надії пекчесці покладали на союзників, але Когурьо було знесилене війнами, а похід японців не змінив ситуацію.

Пекче звернулося за підтримкою до японців: із цією метою до Японії відбув син пекчеського вана принц Пхун, але допомога, яку він отримав, виявилася замалою для того, щоб воювати з непереможними Танами. В битві на р.Пеккан (662 р.) китайці знищили 32-тисячне військо японців і спалили 400 їхніх кораблів. Боягузливий Пхун здався в полон.

Когурьо опинилося наодинці з ворогом, тому шансів вистояти у північнокорейського царства не зосталось. Держава була знесилена 60-річною війною з Китаєм, до того ж у політичній верхівці почалися чвари: в 666 р. помер Перший міністр Когурьо Йонке Сомун, а три його сини перегризлися за владу. Результат усобиць виявився сумним для північнокорейського царства: у 668 р. об'єднана тансько-сілланська армія Лі Шицзі та Кім Юсіна після місячної облоги змусила капітулювати столицю країни Пхеньян. Короля Почжана, всю знать та 200 тис. мешканців міста загарбники погнали до Китаю, а невдовзі Тани захопили всі 176 міст Когурьо.

Держави Когурьо і Пекче перестали існувати, а на їхніх землях китайські інтервенти створили свої намісництва. Така політика абсолютно не влаштувала Сілла.

Воз'єднання Кореї. Корея в «епоху Сілла». Войовнича сілланська верхівка на чолі з ваном Мунму (661—681) претендувала на загальнокорейське панування і не бажала ділити лаври переможця з Танами, тим паче, що Китай

повів себе на півострові надзвичайно зухвало. Сілла не отримала від союзника жодного клаптика землі зі спільно завойованих територій. Більше того, Мунму дістав із Чан'аня «вказівку» спорядити для Танів флот, який китайці мали намір використати для походу на Японію. На захоплених землях танці ввели жорстокий режим китаїзації. Отож, щодо Сілла великодержавна політика окупантів виявилась явно непродуманою. Кращі сили танських військ були в цей час зосереджені на тибетському фронті, а політичну верхівку імперії роз'їдали етнодинастичні чвари. Тож, коли у 670 р. Сілла розпочало антитанські бойові дії, підтримки з Китаю 20-тисячний окупаційний корпус Сюе Женьгуя спочатку не отримав. За кілька місяців Тани втратили 92 фортеці.

Занепокоєний імператор Лі Чжи довів кількість окупаційних військ до 200 тис., але було вже пізно: проти інтервентів повстала вся Корея, і в 676 р. пануванню Танів на Корейському півострові покладено край. *Вперше в історії країни на терені Корейського півострова склалася єдина незалежна держава.* Щоправда, для урегулювання відносин з усе ще могутньою Танською імперією Сілла визнало себе номінально васалом Китаю, і надалі кожен сілланський ван обов'язково отримував інвеституру на владу від китайського імператора. Таким був етикет тогочасної далекосхідної дипломатії, але реально незалежність Кореї була повною. Настала епоха Сілла (676—920).

Возз'єднання поставило перед сілланськими володарями чимало проблем. Війни розорили країну, економіка стабільно розвивалася лише в корінних землях сілланців (де бойових дій не було), а значна частина населення десятиліттями жила війною й не звикла працювати. Країну роздирали пам'ять про старі образи та етноплемінний сепаратизм, але все це не збентежило Мунму, який узяв курс на створення загальнокорейської централізованої держави, *опертої на тотальне одержавлення й плановість економіки та конфуціанську ідеологію.*

У 685 р. в Сілла було введено державну власність на землю, а на її основі створено державну надільну систему. Сілла остаточно перетворилася на централізовану бюрократичну державу з плановою командно-адміністративною економікою і військом, сформованим на засадах загальної військової повинності. В усій державно-політичній та соціально-економічній системі тогочасної Кореї все виразніше відчувався китайський вплив. Китайська писемна мова (*ханмун*) стала мовою державного діловодства й лише культура зберігала певний час свою унікальність.

Об'єднання країни сприяло відродженню нормального господарського життя. Відновлено площі оброблюваних земель (що для Кореї завжди було життєвою необхідністю), ожили міста з їхніми ремеслами, торгівлею і адміністративними функціями, а населення столичного Кьонджу сягнуло 1 млн (!) мешканців. Великим попитом на Сході користувалися корейські вироби з золота, дзеркала, мідний посуд, надійна зброя, непогані тканини (шовк і парча), женьшень.

Корейська мова отримала свою початкову писемність: слова записували китайськими ієрогліфами, зберігаючи їхнє звучання і значення, причому писалися такі знаки як повністю, так і в скороченій формі. Така заплутана писемність дістала назву *иду* («чиновницьке письмо»). Її остаточно кодифікував буддійський наставник Соль Чхон, який у 692 р. завершив процес упорядкування ранньокорейської писемності.

Засоби письма корейці також запозичили у китайців, але й тут сілланці не просто копіювали: якісні й водночас дешеві корейські папір і туш зажили світової слави, експортувалися в Японію і навіть у Китай, а з VII ст. корейці почали ксилографічне друкування книжок.

Динамічно розвивалася поезія, причому як кореємовна (жанр *хянга*), так і *ханмунь* (корейзована китайська), класиком якої став пейзажно-філософський лірик Чхве Чхивон (857—?). У IX ст. поет Віхон склав першу антологію *хянга* («Самдемок»), яка, на жаль, не збереглася. Сілланську географію та етнографію прославив монах Хечхо (VIII ст.), який паломником відвідав Китай, Індію і Середню Азію, залишивши надзвичайно цінні дорожні записки («Оповідь про відвідування п'яти індійських царств»). Знала Сілла і своїх філософів-конфуціанців: Вонхьо (VII ст.), Исан (VII ст.), Чхундам (VIII ст.).

Але безхмарним життя сілланців назвати не можна. *Централізовану надільну систему й одержавлену планову економіку в Кореї спіткала та ж доля, що й у Китаї*: королівським указом 757 р. (майже одночасно з реформами Ян Яня в Китаї) «державно-земельний тоталітаризм» було ліквідовано. Система писемності (*иду*) була дуже складною, й жодній людині не вистачало життя, щоб опанувати її сповна. «Мовні звуки в нашій країні, на відміну від Китаю, не передаються належним чином писемними знаками. Тому серед неосвічених людей багато таких, хто бажає щось сказати, але ніяк не може передати свої думки на письмі»². Торгівлю душили громадська думка (на Далекому Сході це заняття вважалося ганебним, бо належало до невиробничої сфери господарства), а також пильний державний контроль, який розоряв купців податками й відвертим здирством. Тому внутрішня торгівля ледве животіла, задовольняючи лише мінімальні потреби господарства, а зовнішня, хоча й велася з усіма сусідами, і навіть з арабами, була вкрай обмеженою і залишалася цілком у руках іноземців, бо

корейським купцям виїзд за кордон влада всіляко обмежувала. Звідси хронічна збитковість експортно-імпортних операцій для Сілла.

Розвал державної надільної системи суттєво підірвав економічну базу влади, зменшення податкових надходжень розорило державні фінанси, а з ними занепав і політичний авторитет сілланських *ванів*, почастишали антидержавні заколоти. У 767 р. королівський палац ледь не взяв штурмом (його облога тривала 30 діб) впливовий *каккан* (аристократ-вельможа) Тегон, а в 780 р. *ван* Хегон був убитий заколотниками, що остаточно розвіяло ореол недоторканності влади в очах підданих.

Політичні негаразди одразу ж вплинули на економіку, яка через свої порівняно невеликі масштаби була менш стабільною, ніж китайська. Припинилося зростання оброблених площ, справжнім прокляттям стало лихварство, давалися взнаки також вади, характерні для будь-якого суспільства східного типу: хабарництво, приписки, формалізм, некомпетентність, родинно-кланова сімейність (у гіршому значенні цього слова). Не відійшли в минуле й субетнічні суперечності. Тому, коли влада, мріючи розв'язати свої фінансові проблеми, почала підвищувати податки, піддані збунтувалися. Політичною оболонкою цього руху стало відновлення когурьоської та пекчеської державності.

У 890 р. великий бунт спалахнув на південному заході півострова (колишні землі Пекче), де повсталі одягнули, щоб відрізнятись від своїх ворогів, червоні штани. Очолив рух «червоних штанів» селянин Кьон Хвон (Чін Хвон). Проявивши неабиякий організаторський хист, він зумів перевести бунт із руйнівного у творче русло, і в 900 р. заснував державу Ху Пекче (Пізнє Пекче).

Аналогічні процеси відбувалися на півночі. Рух за відродження когурьоської державності очолив Кун Йо, якому вдалося створити в 904 р. державу Ху Когурьо (Пізнє Когурьо) або Тхебон. Кун Йо був сином наложниці з гарему сілланського *вана*, тому, хоч його давно вигнали зі столиці за розпусту й зробили провінційним монахом, для наелектризованих повстанців півночі він залишався чужинцем. Це змусило, врешті-решт, честолюбного Кун Йо поступитися, й 918 р. на чолі Тхебону став місцевий уродженець Ван Гон, який до війни був великим морським торговцем, мав чималі кошти й навіть власний флот.

Офіційний Кьонджу спочатку вдався до репресій, але швидко з'ясувалося, що достатніх сил у центральній владі явно бракує, а наростання народних бунтів загрожувало існуванню самої корейської державності. Перед нею стояв жадливий приклад великої селянської війни IX ст. в

Китаї. Це призвело до зближення Ван Гона з сілланською верхівкою, змушеною визнати його державу.

У 920 р. Ван Гону був «милостиво наданий» титул *вана* («короля») держави Когурьо або Корьо (скор. від Когурьо), після чого спільними зусиллями корьосько-сілланські армії придушили паростки народного невдоволення в країні. Але ціною миру став новий розпад єдиної корейської державності.

Держава Корьо (920—1392). Корея розпалася, але потреби об'єднаного іригаційного господарства й посилення зовнішньополітичної загрози з боку новоствореної могутньої імперії киданів вимагали негайного возз'єднання. Сілланські владки остаточно втратили контроль над країною, тому політичну ініціативу на півострові перехопило Корьо, центром якого став відроджений Пхеньян, перейменований на Согьон («Західна столиця»). Посиленню могутності Ван Гона сприяла також масова міграція до північнокорейського царства мешканців Південної Кореї, де на відміну від Корьо панувало руйнівне безвладдя, і біженців із держави Бохай (Східна Маньчжурія і Примор'я), яку завойовували могутні кидані.

Доки кидані вели виснажливу 10-річну війну з бохайцями (916—926), ван Корьо почував себе в безпеці. Обидві воюючі сторони були зацікавлені в нейтралітеті Ван Гона й підтримували з корьосцями мирні стосунки (навіть кидані в 922 р. прислали Ван Гону багаті подарунки: цінні тканини та екзотичних для Кореї верблюдів). Але в 926 р. кидані перемогли, тому зволікати з возз'єднанням стало небезпечно, тим паче, що південь півострова остаточно перетворився на політичну й господарську руїну.

Мешканці півдня мріяли про стабільність і порядок, тому, коли могутня корьоська армія рушила на Сілла, опору вона не зустріла, а населення вітало Ван Гона як визволителя від анархії і гаранта нормалізації життя. Безкровне возз'єднання Кореї завершилося 935 р., коли королівський двір Сілла визнав зверхність династії Ван. Країна знову стала єдиним політичним і господарським організмом під новим іменем Корьо (звідси походить сучасна назва «Корея», яка прижилася в більшості європейських мов).

Останній етап возз'єднання був мирним, але найвагомішим аргументом Корьо у внутрішньокорейських справах на шляху до об'єднання півострова була, звичайно, військова сила, тому опорою великих корьоських перетворень стала військова знать. Спираючися на її підтримку, нова влада відродила централізований бюрократичний апарат, а на місцях (щоб уникнути спокуси сепаратизму) розділила функції губернатора, запровадивши дві окремі посади: військового та ци-

вільного намісників. У країні відновлено державну монополію на земельну власність, упорядковано податкову систему, введено єдину грошову одиницю, уніфіковано судові правила. Столицею країни став Кегьон.

Проте час не можна повернути назад. *Епоха тотальної державної надільної системи на Далекому Сході вже минула* і відновити її так і не вдалося, а військова верхівка й селяни, завдяки підтримці яких Вани прийшли до влади, сподівалися на віддяку. Влада спробувала змінити ідеологію й проголосила державною релігією в країні буддизм, на відміну від Сілла, де однозначно домінувало конфуціанство. Але проповіді марності буття, *нірвани* та ілюзорності матеріального світу не допомогли, адже податки збиралися зовсім не ілюзорні. Все це змусило владу поступитися. В указі 976 р. йшлося вже про типову для Сходу систему нашарованої, «листяної» земельної власності. Землю проголосили володінням того, хто її обробляв, а на правах співвласника держава отримувала з неї ренту-податок, не втручаючись у внутрішнє життя селянських общин. Для забезпечення матеріального і морального комфорту чиновницької та військової верхівки на тих же засадах узаконено систему земельних пожалувань (*чонсіква*). Військова організація в Корьо також не зазнала суттєвих змін: залишилася в силі система загальної військової повинності на основі общинної кругової поруки, яка, з одного боку, розоряла селян, з іншого — зоставляла армію (50 тис. вояків) непрофесійною, а тому небоєздатною. Лише буддизм, в ідеологічному пануванні якого Вани вбачали запоруку соціальної стабільності в країні, залишився державною релігією Корьо аж до кінця XIV ст. (тобто протягом усієї корьоської історії).

Реформи зазнали невдачі, а проблеми залишилися. Швидко збільшувався чиновницький апарат, буддійські храми, земельні володіння яких швидко зростали, отримали податкові пільги, а кожен восьмий рік (для Корей це стало «законом природи») був неврожайним. Владі хронічно не вистачало коштів і вона постійно збільшувала податки: за перші десятиліття правління династії Ван вони зросли у два рази. Система кругової поруки сприяла масовому розоренню селян, а грабіжницький лихварський процент перетворював вільних селян (*янінів*) на безправних боржників (*нобі*). В країні наростало соціальне невдоволення, проте влада вирішила не лікувати економіку, а обеззброїти народ: 987 р. в усіх селян вилучили зброю (якою вони володіли ще з часів Сілла) і перекували її на сільськогосподарські знаряддя праці, але цей своєрідний засіб утілення в життя

гасла «Перекувати мечі на рала» став для землеробів символом не вільної праці, а повної незахищеності перед свавіллям правителів. На селі набирав сили відкритий владний деспотизм: за несплату податків селян почали шмагати, забивати в колодки, чинити наругу над їхніми жінками, а весь шовк, оголошений владою предметом розкоші, в селян забирали як у недостойних. Ситуацію ускладнило деспотичне самодурство короля Ван Хьона (Хьончжона, 1009—1031), якому стали замалими царські хорони. На копання ставків і будівництво нових палаців зігнали тисячі селян, не звільнивши їх при цьому від податків.

На цьому тлі зовсім по-іншому виглядають успіхи корьоської культури, за які піддані платили високу ціну. Корьоську верхівку вирізняло фанатичне раболіство перед цивілізаційними досягненнями Китаю, які стали для верхів Корьо абсолютним естетичним еталоном. Корьоська епоха — яскравий приклад того, як самобутня культура може трансформуватися під тиском запозичених традицій, майже втратити національне обличчя.

Відчутний китайський вплив проглядається в архітектурі столичного королівського палацу Манвольде (X ст.), за канонами китайського буддизму споруджувалися в Корьо буддійські пагоди, зокрема Хьонхвас (XI ст.) та Похьонса (XI ст.). Явно під впливом китайських наукових канонів перебував найвидатніший історик середньовічної Корей Кім Бусік (1075—1151) — автор славнозвісної «Історії трьох царств» («*Самжук сагі*»). Традиції китасомовного лірика Чхве Чхівона розвивав у поезії пейзажний лірик Лі Гюбо (1169—1241) — творець першої в корейській літературі поеми «Правитель Тонмьон». Як різновид історичної науки з'явилася в Корьо літературна проза: тогочасні прозаїки Лі Інно (1152—1220), Лі Джехьон (1288—1367) та вже відомий Лі Гюбо збирали анекдоти, новели, нариси на історичні теми й оформляли їх у невеликі оповіді «малих форм» (*пхесоль*). Лише корьоський живопис, уявлення про який дають розписи храму Пусокса (XIV ст.) та кілька живописних замальовок у ванських гробницях, зберіг національну специфіку й відчутно відрізнявся від китайського, нагадуючи більше ранні фрески когурьоських могильників. Але найвідоміший корьоський живописець Лі Нен (XII ст.) навчався вже в Китаї.

У пошуках коштів верхівка Корьо мобілізувала експортні можливості країни. За кордон (у Китай, Японію, Великий Степ, Іран, Аравію) вивозили хутра, золото, срібло, білий корейський папір, ліки, шовк, посуд й у величезних кількостях женшень, але імпорт майже не впливав на господарське життя і не поліпшував життєвий рівень населення, бо його основною статтею залишалися коштовності, високоякісні фарби, ртуть і косметика Персії, мечі Японії, музичні інструменти, декоративні вироби, картини й книги Китаю тощо.

Парадоксально: Корьо, держава з розваленою економікою і злиденим рівнем життя населення, імпортувала стільки книг, що сунський Китай навіть змушений був заборонити вивіз книг за межі «Піднебесної», бо не встигав друкувати їх у таких масштабах.

З XIII ст. в Корьо з'явилося власне книгодрукування набірним шрифтом, а письменність стала нормою життя для соціальних верхів. Водночас різюча диференціація доходів і рівня життя роз'їдала країну.

Жахливим продовженням внутрішньої кризи стало загострення міжнародної ситуації в регіоні: з 993 р. на корейські землі почала зазіхати киданьська імперія Ляо.

Тричі Корьо пережило киданьські навали. У 993 р. на півострів вторгнулася 800-тисячна армія Сяо Сюнміна й спершу швидко здобула кілька перемог. Одначе, укріпившись на р. Чхончхонган, корейська піхота зупинила агресорів, які не встигли окупувати всю країну до зими, й з початком морозів змушені були відступити.

Перемога активізувала мілітаристські настрої на півострові, й генералітет на чолі з Кан Чо почав заправляти усіма справами в державі. В країні провели тотальну мобілізацію, набравши до лав війська 300 тис. вояків. Недостатньо войовничого вана Мокчжона (997—1009) було вбито, а на престол військові посадили безвольну маріонетку Хьончжона (1009—1031), який захопився розбудовою своїх апартаментів і не втручався в державні справи.

Кидані вирішили скористатися політичними усобицями: в 1010 р. похід 400-тисячного війська ляоський імператор Шеньцзун очолив особисто. Кидані розсіяли корьоських ополченців і в 1011 р. захопили корейську столицю Кегьон, піддавши її жахливому погрому. Кан Чо потрапив у полон і був страчений, але уряд і ван втекли на південь. У тилу окупантів спалахнула партизанська війна, а новий командувач корьоського війська Кан Гамчхан перевів бойові дії у позиційну виснажливу війну, й урешті-решт змусив агресорів знову покинути півострів. Корьо з величезними труднощами все ж відстояло свою незалежність. Третя навала 1018 р. вже більше нагадувала інерційне продовження двох попередніх і не становила смертельної загрози. 100-тисячну армію Сяо Пайя зустріло повністю відмобілізоване корьоське військо Кан Гамчхана. Тепер уже корейці мали перевагу в силах. Вони самі перейшли в наступ й, оточивши вороже військо, майже поголовно вирізали його. Північні кордони Корьо знову стабілізувались на р. Амноккан, а кидані задовольнилися номінальним васалітетом корейських *ванів*, після чого на зовнішніх кордонах королівства нарешті запанував мир.

Проте виявилися внутрішні проблеми. *Виснажлива війна* вкрай загострила болючі соціальні хвороби корьоського суспільства, чим спробувала скористатися буддійська церква. Вста-

новлення в країні буддійської теократичної монархії було давньою мрією екзархів — служителів «наймилостивішого Будди», і коли державна влада захиталася під тиском нерозв'язаних проблем, монахи вирішили, що настав їхній час.

Заколот очолив монах-віщун Мьочхон, який для пропаганди та збільшення кількості своїх прихильників широко використовував методи геомантиї та шаманізму, чим здобув популярність. Селяни, доведені до відчаю війнами, поборами й знущаннями, прихильно сприймали мьочхонівську демагогію, і навіть *ван* Інчжон (1122—1146), якому хитрий монах пообіцяв панування над 36-ма заморськими країнами, якщо той поверне столицю до Согьону, піддався на хитрощі буддистів. Теократична партія повірила в успіх і в 1135 р. організувала заколот, центром якого став Согьон, де повстанці проголосили створення «Держави великих діань» (*Тевізук*), але уряд зреагував негайно.

Придушення заколоту взяв на себе славетний історик Кім Бусік, призначений міністром оборони. Добірні частини блокували ватажків заколоту в Согьоні, а по всій країні карателям надали надзвичайні повноваження. Жахливий терор швидко привів до тями беззбройних селян, а серед заколотників почалася паніка. Мьочхона зарізали, його голову відіслали до Кегьона, щоб вимолити прощення, але Кім Бусік виявив залізний характер, і після року боїв Согьон упав, а всіх активних заколотників нещадно вирізали.

Спокійніше від цього не стало. Королівський двір потопав у розкошах, голодні піддані зводили величні палаци й храми, а фанатичний король Інчжон (1146—1171) здійснював безперервні жертвоприношення з будь-якого приводу. Авторитет влади роз'їдали всілякі шарлатани й віщунки, а податки збирали навіть із тих, хто вмирав від голоду, заставляв своє життя й родину лихварям. Не зникла й загроза відновлення пробуддійських заколотів, а повстання зневірених селян не вщухали. Держава гинула, й тоді ініціативу взяла до своїх рук армія.

У 1196 р. генерал Чхе Чхунхон здійснив військовий переворот, створив власний уряд й апарат політичної влади (майже виключно із військових) і встановив у країні військову диктатуру. Терором і звірствами були припинені чвари серед чиновників, селянам «подарували» всі недоїмки й повернули землю, а ліквідацію невдоволених і заколотників узяло на себе створене диктатором «управління розслідувань» (таємна поліція). Родовий клан Чхе зосередив у своїх руках усю владу й, спираючись на армію, жорсткими заходами забезпечив порядок, дисципліну й спокій у країні. Жах паралізував суспільство, яким Чхе правили понад пів-

століття (1196—1258). Що ж до королівської влади, то хоч номінально династія Ван залишилася, реальним правителем став Чхе Чхунхон. Протягом свого життя він ліквідував чотири заколоти проти нього, скинув двох, а саджав на престол чотирьох *ванів*, які перетворились на безсилих маріонеток військового диктатора.

Паралельне співіснування двох урядових апаратів (безвладного королівського й військово-диктаторського) лягло подвійним податковим тягарем на виробників, але спокій та стабільність були за нормами корейського менталітету важливішими, аніж матеріальний добробут, а небагатьох невдоволених милітаризована влада швидко виявляла й знешкоджувала. До 1203 р. країна була повністю замирена, а з чжурчженями, які заступили місце регіональної наддержави після знищення імперії Ляо, Чхе підтримували мирні стосунки, визнаючи свій номінальний васалітет і сплачуючи символічну данину у вигляді подарунків, які відвозили в імперію Цзінь корейські посольства.

Гегемонія Чхе була незаперечною, тому після смерті Чхунхона його син Чхе У (Чхе I) успадкував диктаторські повноваження без будь-яких проблем. У країні стабілізувалася економічна ситуація, припинилося масове розорення виробників і пов'язані з ним народні бунти, а в державному апараті запанувала військова дисципліна.

Початок XIII ст. характеризувався посиленням монгольських племен, які у 1206 р. створили власну державу (на чолі з Чінгіс-ханом). Лідери Корьо спочатку не вбачали в цьому загрозу для себе, тому спільно з монголами активно різали чжурчженів і киданів, які намагалися врятуватися на півострові від мстивих вояків Чінгіс-хана. Однак, завоювавши Північний Китай і Хорезм, монголи запропонували у 1224 р. корьосцям встановити відносини на таких самих васальних основах, які раніше існували між Корьо та Ляо чи Цзінь. «Зухвалість» «диких варварів-монголів» шокувала пихатих корейських лідерів і, не довго думаючи, вони зарізали монгольського посла біля прикордонної ріки Амноккан. Відповіддю на цю непродуману й безглузду акцію стало вторгнення монгольських військ, яке очолив у 1231 р. досвідчений степовий воєначальник Салітай.

Сили Корьо значно поступалися армії агресора. Диктатор Чхе У 1232 р. втік на острів Канхвадо, куди не могли по воді доскакати монгольські коні. Загарбники пограбували всю північну частину півострова й покинули Корею лише після того, як отримали шалену контрибуцію і запевнення у васалітеті від *вана* Корьо. На півострові розташувалися гарнізони монгольських військ на чолі з *дарогачами*

(«наглядачами»), що мали опікуватися монгольськими інтересами.

Тільки-но основні сили монголів покинули країну, активізувався Чхве У. Осмілівши, він наказав вирізати всіх *дарогаців*. Монголи відповіли каральною експедицією у 1232 р., але в битві поблизу Йоніну Салітай загинув, і похід провалився. Монгольські армії, задіяні на інших фронтах (Русь, Близький Схід, Південний Китай тощо), тимчасово залишили Корьо у спокої. Та загроза агресії не зникла, тому Чхве свою укріплену фортецю на острові Канхвадо не покинули — й не дарма.

З 1250 р. бойові дії поновилися, але монголи тепер добре підготувалися, сформували з кораблів, «реквізованих» у завойованих народів, власний флот і блокували Канхвадо з моря. Серед військової верхівки Корьо почалась паніка, в якій перемогли капітулянти: у 1258 р. вони зарізали Чхве У (останнього, четвертого диктатора з роду Чхве) і здали острів-фортецю агресорам. Останньою спробою відстояти корейську незалежність було повстання 1270 р. на чолі з Пе Чунсоном.

Приводом до повстання послужив монгольський наказ про розпуск трьох гвардійських корпусів (*самбьольчо*) Корьо — останнього елемента корейської незалежності.

Виступ підтримали народні маси, але *війна проти непереможних монголів завершилась у 1273 р. розгромом повсталих. На території Корьо, яке стало залежною державою Монгольської імперії, були утворені два намісництва з окупаційним режимом.*

80 років (до 1356 р.) Корея залишалася під монгольським ярмом. Офіційно державою продовжував керувати ван Корьо, але реальна влада зосередилась у монгольських намісників.

Більше того, півострів став плацдармом для нових походів Чінгізидів, насамперед проти Японії. Корейці забезпечували окупантів продовольством і фуражем, будували для них кораблі, а 15 тис. корейських солдатів були мобілізовані у 1274 р. в перший монгольський похід на Японію. Ще більше корьосців мобілізували у другий похід (1281 р.), коли майже 100 тис. вояків загинули біля японських берегів, і серед них близько 20 тис. корейців.

Країна була знекровлена, корейці гинули за чужі інтереси, на 25 % скоротилося населення півострова. Окупанти викачували з Корьо колосальну данину, вивозили талановитих майстрів, ловчих соколів, а найвродливіших дівчат та жінок забирали до ханських гаремів³. До всіх бід додалися ще й безперервні після 1281 р. набіги *вако* — японських піратів, які теж не пропускали нагоди пограбувати й познущатись. *Проблема відродження корейської державної незалежності стала проблемою виживання корейців як етносу.*

Сил для війни з могутніми завойовниками один на один у Корьо, звичайно, не вистачало, та своєрідна допомога надійшла з Китаю, де на початку 1350-х років спалахнуло масове антимонгольське повстання. Скориставшись нагодою, у 1256 р. визвольну війну розпочав ван Конмін, який наказав спочатку вирізати всіх монголофілів у своєму оточенні, а потім атакував своїми силами ослаблені монгольські гарнізони. В тому ж році Корьо звільнилася від іноземного поневолення.

Жахливим фіналом антимонгольської війни стала навала «червоних пов'язок» із Китаю, які в 1359 і 1361 рр. мало не знищили слабку корьоську державність. Їхні загони, що налічували до 100 тис. вояків, спалили Пхеньян (Сонгьон) та Кегьон і вирізали десятки тисяч мешканців країни. Лише крайнім напруженням сил корейцям вдалося витіснити «червоних» назад до Китаю, де їх добив Чжу Юаньчжан (засновник імперії Мін).

Руйнівними були також набіги на Корею японських піратів (вако), але з ними Вани впоратися не змогли.

Монгольське ярмо остаточно дискредитувало династію Ван в очах підданих, і Конмін енергійно взявся за відродження свого владного авторитету. Своєю головною опорою Вани, як і раніше, вважали буддійську церкву, тому в 1365 р. Конмін призначив главою корейського уряду відомого монаха неродовитого походження, Сін Дона, наділивши його надзвичайними повноваженнями.

Новий прем'єр-міністр знову анулював усі боргові зобов'язання селян і взяв курс на одержавлення сільськогосподарських земель. Низи суспільства прозвали за це Сін Дона «святим». Одначе генералітет, верхівка чиновництва й офіцерства, лихварі й навіть буддійські храми, що втратили внаслідок цих реформ значні матеріальні ресурси, дотримувалися іншої думки. Розплата не примусила себе довго чекати: 1371 р. Сін Дона та його прихильників оголосили державними зрадниками й стратили після жахливих тортур. Заляканий Конмін не наважився заступитися за свого протеже й піти на конфлікт із могутньою коаліцією. (Що-правда, це його не врятувало: у 1374 р. Конміна вбили заколотники на чолі з Лім Інімом.)

Ще раз проявилось повне безсилля династії Ван, яка більше не контролювала ситуацію в країні. Назривала нова політична криза, каталізатором якої знову стало ускладнення зовнішньополітичної ситуації навколо Кореї.

Після краху монгольської Юаньської імперії зазіхання на великодержавний статус у регіоні знову почали виходити з Китаю. Зокрема, з вимогою визнання васалітету щодо імперії Мін до Корьо прибули китайські дипломати. Вани, які вважали себе, поряд із Мінами, рівно-

правними переможами над монголами, відповіли категоричною відмовою.

У 1388 р. між Корьо та Мінами мало не спалахнула війна, але в справу знову втрутилася корейська армія. Генерал Лі Сонгьо, призначений командувачем корейських військ (38 тис. вояків), направлених Ванами проти Мінів, вважав війну з могутнім Китаєм для Корьо абсолютно безперспективною авантюрою. Він вирішив дарма не губити життя своїх вояків, а, спираючися на військо, захопив столицю, оголосив себе військовим диктатором і негайно уклав з Мінами мир на китайських умовах (які дублювали колишні стосунки Корьо з киданями чи чжурчженями й не були обтяжливими для корейської держави). Незгодні з таким курсом (їх очолив сановник Чхве Ён) були нещадно вирізані. У 1392 р. переворот набув нарешті легітимного оформлення: Лі Сонгьо скинув з престолу останнього корьоського вана (Коняна) й проголосив ваном себе. Так скінчилося майже 500-річне панування дому Корьо й почалося правління династії Лі — останньої монархічної династії Кореї. Була відроджена давня назва країни — Чосон («Країна Вранішньої Свіжості»). Столицею нової держави (1396 р.) став Хан'ян (сучасний Сеул), на будівництво якого Лі Сонгьо зігнав 200 тис. селян.

Держава Чосон. Корея наприкінці XIII — на початку XIV ст. являла собою суспільство протиріч і контрастів. Виборовши незалежність у нелегких битвах з монголами, «червоними пов'язками» і *вако*, країна лежала в руїнах, але культура давала людям надію.

Вийшла в світ унікальна енциклопедія «Велика збірка буддійських священних писань» (6780 томів), видана ксилографічним методом (на вирізку ксилографічних блоків мобілізували населення двох провінцій). В історичній науці зажили слави Ль Йоном (XIII — XIV ст.) та Лі Синхю — автор віршованого літопису корьоського правлячого дому. Поширилося книгодрукування набірним шрифтом, а в ремеслі з'явилася нова технологія виготовлення унікального блакитного фарфору. З 1364 р. в Кореї почали культивувати бавовник.

Країна переживала значне моральне піднесення, яке нова династія Лі спробувала використати для відродження державної могутності.

Буддизм як пануюча релігія так і не став для Корьо ідеологією стабільності й процвітання, тому Лі повернувся до випробуваних конфуціанських доктрин, чим здобули повне розуміння й підтримку могутньої Мінської імперії. На китайсько-конфуціанських принципах чжусіанства реорганізовано державний апарат, а 1390 р. влада провела загальну перереєстрацію усіх оброблюваних земель, що дало

можливість навести порядок в оподаткуванні та стабілізувати бюджет. Остаточну «китаїзацію» пережила корейська культура, чому сприяло відкриття у 1392 р. «Академії живопису» (*Тохваго*), де талановитих корейців навчали «правильно» розписувати сувої (за зразковими канонами китайських майстрів). Значні кошти Лі виділили на реорганізацію корейського війська, на озброєнні якого на початку XV ст. з'явилася вогнепальна зброя.

Посилення збройних сил дало можливість Чосону успішніше боротися з японськими піратами, набіги яких заважали нормальному розвитку корейської економіки. У 1419 р. чосонський флот (200 кораблів, 20 тис. вояків) на чолі з Лі Чонму провів першу успішну масштабну операцію проти *вако*, розгромивши їхні бази на острові Цусіма. Було знищено понад сотню піратських кораблів, після чого ВМС Кореї довели до 800 бойових одиниць, і набіги «морських розбійників» майже припинилися.

Вдалі зовнішньополітичні акції забезпечили спокій на кордонах і підвищили авторитет влади серед усіх верств суспільства, що дало можливість Лі розпочати кардинальну перебудову внутрішнього життя країни. Утвердження нових порядків було пов'язане насамперед з правлінням третього *вана* з династії Лі — Тхечжона (сина Лі Сонгьо), який після ряду вбивств і завдяки перевороту прийшов до влади у 1400 р. Основною проблемою залишалася нерозв'язане аграрне питання. «У руках знаті опинилася колосальна кількість земель, а в тих, хто колись брав участь у сотнях битв і здобув собі славу, немає жодного му (одиниця виміру площі) для того, щоб існувати, немає клаптика землі, щоб можна було встромити хоча б шило, щоб можна було прогодувати батьків, дружину, дітей... Що ж спонукатиме їх бути вірними та відданими, прагнути військових подвигів, оберігати країну від навал чужинців?»⁴ Землі бракувало і селянам, і «служилим людям», зате її мали аж надміру чиновницька верхівка, генералітет, а особливо — буддійські храми, які до того ж не платили податків.

Використовуючи фундаментальний принцип будь-якої державно-господарської структури східного типу, згідно з яким влада завжди залишалася співвласником усіх земель, Тхечжон провів кардинальний перерозподіл земель, націоналізувавши майже всі храмові володіння. З верхівкою армії та бюрократії династія вирішила не сваритися, але й секуляризованих земель (десятки тисяч *кьолюв*) вистачило, щоб зняти гостроту аграрної кризи (земельні ділянки роздали виробникам) і водночас кардинально змінити фінансовий

* *Кьолю* — своєрідна одиниця виміру площі земельних угідь, з якої збирали в середньому 1 *сок* (160 кг) зерна. Отже, розмір *кьоля* залежав від якості землі.

стан країни, бо з колишніх храмових земель до державного бюджету тепер справно надходили податки. Господарство швидко ставало на ноги, і невдовзі напівголодна в минулому країна почала експортувати продовольство, насамперед до Японії.

В країні було відроджено абсолютно підконтрольний *вану* централізований апарат бюрократії, відновлено систему державних екзаменів (давалося взнаки впровадження неоконфуціанства як державної ідеологічної доктрини) і введено три наукові ступені, які давали право на відповідний посадовий ранг.

Збільшення кількості платників податків дало можливість владі знизити процентну податкову ставку, що сприяло динамічнішому розвитку репродуктивних процесів на селі. Суттєво скоротилися корупція та лихварство — вічні прокляття корьоського суспільства. Структурно змінився й корейський експорт; до старих товарів додалися книги власного виробництва, продовольство, тканини та ліки (окрім традиційного женьшеню). Отже, замість сировини Чосон почав вивозити в чимраз більшій кількості високо-технологічні товари. А імпортували тепер мідь, сірку (для виробництва власного пороху), фарби, коштовні ювелірні вироби, твори мистецтва. Звичайно, державне втручання заважало вільному розвитку торгівлі й ремесел, але вже склалася система постійних ринків (*чансі*), а зерно непогано виконувало функцію внутрішньої грошової одиниці.

Тхечжон помер у 1418 р., залишивши своєму наступнику Сечжону (1419—1450) державу зі стабільно працюючою економікою, що значно полегшило проведення подальших реформ.

Особливу увагу влада приділяла поліпшенню іригаційної системи та поширенню найновіших агрономічних знань (у 1429 р. Чон Чхо завершив створення агротехнічної енциклопедії «Книги про ведення сільського господарства»), втриє збільшилися посівні площі (насамперед за рахунок спустошених раніше північно-східних районів). У землеробстві культивувалися нові врожайні сорти проса, озимої пшениці, збільшилися посіви технічних культур (бавовнику, конопель, паперового дерева, рамі, тутового дерева), а в рисівництві з'явилася нова технологія висадки розсади, що дало можливість поширити географію цієї культури на холодні північні райони країни. На «наукову базу» переведено сівозміну (за цим слідували спеціальні агрономічно-чиники). Податки скоротилися до 10 % урожаю, але загальний прогрес виробництва сприяв підвищенню державних податкових доходів до нечуваної цифри — 2 млн

Моків (320 тис. т) зерна на рік, що значно перевищувало потреби. Були створені колосальні державні зернові резерви, що дало можливість регулювати податковий прес на випадок воєн чи стихійних лих та неврожаїв. Лише армійська система, оперта на загальну військову повинність, не зазнала суттєвих змін, але великих воєн Чосон спочатку не мав.

Динамічно розвивалися наука та культура, чому сприяло створення нової, дуже зручної для корейської мови системи письма — онмун або чоним («правильні звуки»).

Замість надзвичайно складної системи іду, в якій для запису текстів використовували фонетичне звучання китайських ієрогліфів, король Сечжон наказав розробити нове письмо. Створена у 1444 р. з цією метою спеціальна комісія використала в своїй роботі досягнення індійського (деванігарі), тибетського, монгольського (квадратного), уйгурського та японського алфавітів, а також врахувала китайську філософську теорію чотири першоелементів, концепцію Ін-Ян тощо. З 1446 р. алфавіт чоним, у якому налічувалося 28 знаків, був запроваджений в життя, а король Сечжон додав до свого імені епітети «Великий» та «Освічений». У королівській постанові з цього приводу говорилося: «Я заново створив 28 знаків. Бажаю лише, щоб усім людям було легко оволодіти ними та зручно користуватися кожного дня. Тепер навіть темний мужик чи баба зможуть легко все зрозуміти, й тоді неодмінно з'являться і вірні чиновники, і шанобливі сини, і добродішні жінки...»⁵

На відміну від сучасної корейської писемності (в якій налічується 40 крафем і пишуть, переважно, фонетично), суто фонетична писемність у Чосоні не прижилася, й тому користувалися письмом змішаним: повнозначні частини слова писалися ієрогліфом, а службові слова та граматичні показники — корейськими буквами.

Запровадження зручної національної писемності створило сприятливі умови для бурхливого культурного розвитку країни. В кожній провінції відкрито буддійські або конфуціанські школи, кількість яких у XVI ст. перевищила за дві сотні. Зростала мережа бібліотек, серед яких найбільшою слави зажили три вузівські та найбільша Центральна дворцева бібліотека Кан'яну, де зберігалось понад 100 тис. книг. Одним із всесвітньовідомих шедеврів архітектури вважається столичний королівський палац Кьонбокхун, у якому за правління Сечжона встановлено перший в Кореї водяний годинник. Дах палацу підтримували 48 гранітних колон (по 5 м заввишки), дві будівлі прикрашала витончена різьба. Центром ансамблю був тронний зал, склепіння якого підтримували 16 колон із коштовного червоного дерева. Славними живописцями епохи були пейзажисти Кан Хіан (1419—1466) та Лі Ам (1498—?).

Активно розвивалася корейська література. В поезії з'явилися нові жанри: тривірші сіджо й велика поема каса, майстром яких став видатний політик того часу Чон Чхоль (1537—1594). Поряд із поезією розвивалася сюжетна проза, в жанрі якої зажили слави сатирик та фантаст Кім Сісип (1435—1493), алегорист Лім Дже (1549—1587) та соціальний утопіст Хо Гюн (1569—1618), автор «Повісті про Хон Гільдона».

У XV ст. вийшли в світ кілька фундаментальних історичних праць, серед яких виділяються колективні «Корьоса» («Історія Корьо») та «Тонгуктхонгам» («Загальний огляд історії Кореї»). Вершиною класичної корейсь-

кої географії вважається творчість Лян Сончжи (XV ст.) — автора унікальної докладної карти всіх провінцій країни, а основою державного правопорядку став кодекс законів «*Кьонгук течжон*» («Великий звід для керівництва державою», 1469 р.).

Період XV — XVI ст. характеризувався значним економічним та культурним піднесенням країни, і лише державно-бюрократичні перепони дещо стримували динамічний розвиток продуктивних сил суспільства. (Зокрема, знову заборонили виїзд за кордон купцям, що аж ніяк не сприяло підвищенню конкурентоспроможності корейських товарів.) Затьмарювали загальну атмосферу в державі й чвари на «політичному Олімпі», й саме вони наприкінці правління сьомого *вана* династії Лі Сечжо (1450—1468) стали першими провісниками майбутніх катаклізмів.

Кожному політологу, як правило, притаманне почуття здорового скепсису щодо дій реальних політиків. У тогочасній Кореї роль політологів виконували науковці-конфуціанці, центральним осередком яких стала придворна чиновницька Академія. Сечжо прийшов до влади завдяки перевороту, скинувши й ув'язнивши свого попередника Танчжона. Нелегітимність влади глибоко вразила схоластично-науковців, які почали невміло організовувати антидержавний заколот з метою повернути на трон «законного Танчжона». Одначе «управління розслідувань» не даремно їло свій хліб. Змовників заарештували, Академію ж закрили, після чого Сечжо розлюбив конфуціанство й сприяв новому відродженню буддійського впливу в країні. Храмам Будди повернули землі й податкові пільги, а для освячення влади збудували новий монастир Вонгакса, який приголомшував своїми масштабами. Кількість вакансій для буддійських монахів була збільшена на 100 тис.

Податкові пільги та грандіозне будівництво розорили державну скарбницю, і тоді Сечжо наказав зібрати з підданих податки на три роки наперед. Селяни змушені були віддавати державі майже половину зібраного врожаю, що в тогочасних корейських умовах викликало масовий голод. У 1467 р. в країні вибухнув грандіозний селянський бунт, який очолив Лі Сіе.

Смерть Сечжо (1468 р.) дещо зменшила напруження в суспільстві, але коли до влади прийшов у 1498 р. принц Йонсангун, політика знову знекровила економіку.

Йонсангун почав правління з чергової різанини конфуціанських науковців, кровопускання яким принц-сатрап влаштував і надалі. Для перебудови королівських резиденцій диктатор зігнав тисячі селян, щоденно влаштував дикі оргії. Державні фінанси вичерпались до краю, але винахідливий принц придумав нові податки, здійснив масові репресії

проти надуманих змовників і конфіскував їхнє майно. Тільки коли Йонсангун наказав зруйнувати навколо столиці всі житлові будівлі, щоб звільнити цю територію для королівського полювання, його скинули, замінивши королем Чунчжоном, але кривавий маятник репресій і ворожнечі не так просто було зупинити.

Державні фінанси залишалися в жалюгідному стані, тому шалені податки ніхто не скасував. У 1519 і 1545 рр. влада ще двічі, «для профілактики», здійснювала масове знищення конфуціанських науковців, після чого політична верхівка розкололася на проконфуціанську, східну (*тонін*) і пробуддійську, західну (*соїн*). Таким чином, смути продовжувались уже в «організованому вигляді» — із двірцевими інтригами, гаремними таємницями, зрадами і вбивствами. До податків додалися реквізиції, в провінції та центральному апараті процвітала шалена корупція, продажність і хабарництво, а влада, щоб зберегти свій матеріальний добробут, замінила військову службу ще одним податком. Країна залишилася без війська (зберегли лише гвардію й таємну поліцію). «Народ настільки виснажений, що сил у нього не більше, ніж у лежачих мерців, а дух його такий слабкий, що важко підтримувати його навіть у мирні дні... Якщо все залишиться як є — країна загине», — писав конфуціанець Лі І наприкінці XVI ст.⁶ Корею заповнили масовий бандитизм і злочинність. *Жахливим фіналом кризи стала іноземна навала, яку організував японський військовий диктатор Тоїотомі Хідейосі.*

Агресія розпочалась у квітні 1592 р. успішним десантуванням японських експедиційних сил (160 тис. вояків, до 1000 кораблів та човнів) у порту Пусан на півдні півострова. Вирізвавши розпорошені корейські гарнізони, які абсолютно не чекали вторгнення, японські армії за півмісяця пройшли переможним маршем половину Кореї і 3 травня захопили столицю країни Хан'ян (сучасний Сеул). Ван Сончжо з усіма міністрами втік до Пхеньяна, але в середині червня впав і Пхеньян, а корейські правителі перебралися до міста Йиджу на самому кордоні з Китаєм.

Здеморалізована корейська армія невдовзі була розбита. Японські самураї (воїни-професіонали) явно переважали корейських ополченців виучкою та озброєнням, однак інтервенти недооцінили бойовий потенціал півострівної держави, яка володіла чи не найкращим на Далекому Сході флотом. Він значно перевершував японський і за кількістю бойових одиниць (у японців переважали транспортні кораблі), і за виучкою матросів, але найнеприємнішим сюрпризом для агресора стала секретна корейська зброя —

кобуксон («череха») — кораблі обшиті листами заліза, перші в світовій історії панцерники. *Національним героєм визвольної війни корейського народу проти японських інтервентів став адмірал Лі Сунсін (1545—1598).*

Лі Сунсін народився в сім'ї дрібного чиновника. Близкуче закінчив у 1576 р. королівське військово-училище, проявив неабиякі здібності флотоводця, і з 1591 р. обіймав посаду командувача флоту лівого крила (одного з двох флотів Чосону). Він першим зрозумів переваги панцерників і розробив тактику їхнього використання.

Стандартний *кобуксон* обшивався залізом, мав гострі залізні тарани на всіх бортах і 14 гармат (*чхонтонів*), вирізнявся коротким, але широким корпусом, що гарантувало високу маневреність корабля.

З початком вторгнення Лі Сунсін організував флотські господарства на селі, чим забезпечив морякам стабільне харчування, а для відливання мідних та бронзових гармат конфіскував у населення весь металевий посуд. Термінові заходи зберегли автономну боєздатність флоту в умовах повної втрати централізованих джерел постачання.

Корейські ВМС також були захоплені зненацька, але вже через кілька тижнів після трагічного початку війни флот активізував свої дії. За перші три місяці боїв флотилія Лі Сунсіна потопила майже 300 японських кораблів і захопила контроль над Корейською протокою. У загарбників відбили Пусан, позбавивши їх можливості постачання експедиційних сил із території Японії. Успіхи флоту повернули корейцям упевненість у власних силах.

Активізувалася корейська дипломатія. Номінально Чосон вважався васалом Мінської імперії. В період миру й спокою про це на півострові майже не згадували, та коли країну окупували інтервенти, корейці звернулися до «сюзерена» за допомогою, і китайський «Син Неба» Чжу Цзюнь (Шень-цзун) не відмовив, задоволений можливістю зайвий раз продемонструвати міць імперії та підтвердити її статус «великої держави».

Стурбовані «зухвалістю східних варварів», Міни відправили на японський фронт 50-тисячну армію на чолі з Лі Жусунем, яка разом із рештками корейських сил зупинила агресора й наприкінці 1592 р. відбила Пхеньян. У тилу ворога спалахнула народна стихійна партизанська війна *ийбьон* («Армії справедливості»).

Японці розв'язали на півострові масовий терор, про ганебність якого вічно нагадуватимуть 40 тис. відрізаних у страчених корейців вух (їх привезли до «Країни Вранішнього Сонця» як трофеї і зарили в Кіото, назвавши це місце «*Мімідзюка*» («Могилою вух»). Окупанти знищували не лише людей, а й культуру — зокрема, зрівняли з землею місто Кьонджу (колишню столицю Сілла), попаливши його безцінні архітектурні та образотворчі пам'ятки, але тактика «випаленої землі» не дала бажаних для самураїв результатів.

Відрізані від Японії корейським флотом, у ворожому оточенні народних месників, залишившись без боєприпасів і продовольства, інтервенти почали втрачати завойовані території і терпіти поразки, а з ними занепав бойовий дух. Здавалося, що агресія захлинулася, але двірцеві чвари при Чосонському дворі мало не врятували японців.

Придворну камарилью налякав зростаючий авторитет Лі Сунсіна. Результатом став донос на адмірала, поданий вану інтриганом Кім Инсоном. У 1597 р. Лі Сунсіна змістили з посади командувача флотом «за боягузтво та невиконання наказів» і засудили до страти, милостиво розжалувавши потім у матроси, а флот очолив бездарний Вон Гюн. Наслідком кадрових змін стала катастрофа червня 1597 р., коли японці пустили на дно весь корейський флот (залишилося 12 бойових одиниць) разом із його безталанним адміралом. Захопивши контроль над морем, агресори перекинули на півострів свіжі підкріплення (140 тис. вояків).

Корейський двір одразу схаменувся і повернув Лі Сунсіну всі посади та повноваження. Підтримали сусіда й китайці, збільшивши свій допоміжний корпус до 140 тис. бійців, але долю війни можна було вирішити лише на морі.

Генеральна битва флотів відбулася в листопаді 1598 р. в бухті Норянчжин. Корейська ескадра Лі Сунсіна (12 кораблів), підтримана китайською флотилією (5 тис. матросів), завдала інтервентам нищівного удару. Японці втратили 200 кораблів (із 300), 10 тис. матросів й останні надії на успішне завершення війни. В розпалі битви Лі Сунсін загинув.

Шануючи пам'ять свого національного героя, КНДР запровадила «орден Лі Сунсіна», яким нагороджують найвидатніших флотоводців республіки.

Після Норянчжинської катастрофи становище японської експедиційної армії стало критичним, і в цей момент до Кореї надійшла звістка про смерть ініціатора вторгнення Тойотомі Хідейосі (він помер 18 серпня). Продовження бойових дій стало для інтервентів неможливим і непотрібним, тому їхній командувач Конісі Юкінага підписав перемир'я з Чосоном і покинув півострів разом з уцілілими самураями.

Семирічна визвольна війна (1592—1598) корейського народу проти японських агресорів завершилася повною перемогою. *Чосон відстояв свою незалежність, але ціна перемоги виявилася непомірно високою.*

На 15 % скоротилося населення Кореї, а кількість оброблюваних земель зменшилася втриє, що викликало

масовий голод і неспроможність виробників сплачувати податки. Протягом війни були втрачені всі державні запаси продовольства, вирізана майже вся худоба. Іригаційна система була повністю зруйнована, а більшість знарядь праці переплавлено на зброю. Країну знекровлювали епідемії. Голодували навіть чиновники, що для далекосхідного регіону завжди означало цілковитий розвал. «Скрізь лежали трупи, але не було кому їх поховати. Батьки мушили продавати своїх дітей, а чоловіки — дружин. Багато лиха завдавали війни нашій країні, але ніколи ще її становище не було таким жахливим, як тепер»⁷. У країні розквітнули лихварства й кабала, в яку потрапила абсолютна більшість селян, а Сончжо, якому бракувало грошей для відбудови королівських резиденцій та гробниць предків, обклав підданих додатковими надзвичайними податками й позганяв тисячі селян та ремісників на реставраційні роботи.

Така політика позбавляла можливості відбудувати господарство, але це не бентежило правлячу верхівку. Вона з посиленням ентузіазмом поринула у двірцеві інтриги. Якщо до війни за владу гризлися дві кліки, то тепер їх стало чотири («західна», «південна» та дві «північні» — «велика» й «маленька»). До всіх бід додався моральний розклад верхів: політику стали визначати результати ворожіння, шаманські ритуали чи примхи розпусних наложниць.

Після смерті Сончжо (1608 р.) на престол зійшов принц Кванхегун (ставленик «великих північних»), але його курс на тісний союз із Мінами, спрямований проти молодій маньчжурської держави, призвів до війни 1618 р., в якій степняки вирізали 30-тисячне чосонське військо.

Зовнішньополітичним провалом скористалися «західні» (сьойн): у 1623 р. вони скинули Кванхегуна й проголосили ваном Інчжо. Але не минуло й року, як «західні» перегризлися між собою, і місце Інчжо посів Хинангун.

Незважаючи на скрутні обставини, розвиток культури не припинився. У країні продовжували творити видатні поети (Юн Сондо (1587—1671) і Пак Інно (1561—1642)), талановиті живописці — Лі Чін (1580 — ?), Лі Чон (1541—?) та Чо Сок (1595—?). Поряд із фарфоровим виробництвом світової слави зажили вироби з корейського селадону. Самобутні філософи Лі Сукван (1563—1628) та Хан Пекьон (1552—1615) пропагували в країні «європейський підхід до знань», дотримуючись радикальної концепції *сірхак* («За реальні науки»), тому свої твори вони підписували псевдонімами (Чібон та Куам). Спочатку через Китай, а потім і прямо Чосон познайомився з європейцями та їхніми

цивілізаційними досягненнями. Голландці стали працювати в Кореї як військові та морські радники, в країні з'явилися католицькі місіонери.

Вичерпавши ресурси для розвитку, Схід шукав нові шляхи, намагаючись творчо синтезувати європейські технології з досвідом своїх предків, але всім цим експериментам на півострові прийшов край після двох маньчжурських вторгнень.

Маньчжури здавна виявляли інтерес до корейських справ. Ще під час японської агресії 1592—1598 рр. маньчжурський хан Нурхаці запропонував допомогу Чосону для боротьби з інтервентами, але Лі віддали перевагу Мінам. Продовженням промінської (а це означало — антиманьчжурської) орієнтації Кореї стала участь чосонських військ у катастрофічній для них антиманьчжурській воєнній експедиції 1618 р. Відповіддю на цю необачну політику була маньчжурська агресія.

У 1625 р. загинув Нурхаці, але його наступники не стали миролюбнішими, й 1627 р. 30-тисячне маньчжурське військо вдерлося на півострів. Для Кореї настали «чорні дні». Вади східної державно-економічної структури, потенціал якої на Далекому Сході вичерпався навіть у великому Китаї (не кажучи вже про Чосон), доповнювалися наслідками руйнівних воєн і боротьби політичних клік. За кілька днів маньчжури захопили Пхеньян. Ван Інчжо втік, як колись Чхве від монголів, на острів Канхвадо. Лише завдяки тому, що основні сили маньчжурів воювали з Мінами, інтервенти запропонували Чосону перемир'я, головною умовою якого став розрив васально-союзницьких зв'язків Кореї з Китаєм.

У ще більших масштабах навала повторилася в 1636 р.: похід 100-тисячної армії очолив особисто імператор маньчжурської династії Цин Абахай (Тай-цзун). Корейське військо потрапило в оточення, на початку 1637 р. Цини захопили Канхвадо, а корейський ван здався ворогові. Чосон був проголошений васалом маньчжурської імперії, півострів окупований, а після падіння у 1644 р. імперії Мін у Китаї будь-який антиманьчжурський опір у Кореї припинився. «Країна Вранішньої Свіжості» змирилася зі своєю долею.

Останнім підтвердженням неспроможності нормального подальшого розвитку корейської економіки, культури, державності в межах традиційних східних цивілізаційних принципів стала самоізоляція країни у 1637 р. За королівським указом під страхом смерті всім корейцям заборонялися виїзд за кордон і будь-які контакти з іноземцями. Всі порушники закону з числа підданих підлягали страті, а іноземцям, які наважувалися порушити цю заборону, загрожувала або

безжалісна смерть, або довічне ув'язнення, яке було не краще за смерть. Усіх мешканців приморських територій переселили у внутрішні райони півострова, а кораблі, які могли плавати в інші країни, демонтували. Лише з Японією торгівля продовжувалася, щоправда, в мізерних масштабах (продавали женьшень, продовольство й тканини; купували мідь, олово, сірку, фарби, прянощі та фарфор) і під повним контролем держави. Цинам сплачували данину золотом, сріблом, шовком, тканинами, папером, рисом. В обмежених масштабах торгували і з Китаєм (оскільки Чосон став цинським васалом, а в 1644 р. Китай також захопили маньчжури), але всі торговельні операції суворо регламентувалися державою.

Як і в Китаї, *традиційні структури в Кореї вичерпали себе*. Майже припинилося зростання посівних площ (протягом 1639—1719 рр. вони збільшилися з 1, 3 млн до 1, 4 млн *кьолюв*), а поширення нових культур (тютюн, батат, перець) лише посилювало тягу Кореї до автаркії. З 1619 р. на півострові знову дозволили користуватися грошима, але податки, як і раніше, майже повністю збирали рисом. Ремесла розвивалися в мізерних масштабах і тільки для задоволення внутрішніх потреб (бо розорені селяни купувати вироби ремісників не могли, зовнішньої торгівлі майже не було, а після маньчжурського поневолення скоротилися й замовлення військового відомства). І хоч апологети концепції *сірхак* Лю Хьонвон (Панге, 1622—1673) та Пак Седан (Соге, 1629—1703) продовжували направляти владі доповідні записки з фантастичними планами модернізації Кореї, це не змінювало стану речей.

У літературі зародився жанр роману, геніальним представником якого був Кім Манчжуна (1637—1692), у царині живопису плідно творили пейзажист Кім Сік (XVI ст.), «побутовик» Юн Досу (1668—?) та «універсал» Чон Сен (1676—1759), але самотутня корейська естетика остаточно зникла з їхніх картин — її заступили китайські канони.

Корея прощалася з середньовіччям в умовах стагнації економіки, стабільного падіння життєвого рівня населення навіть за мирного часу, втрати державного суверенітету і спроб зупинити час, законсервувати відживаючі традиційні порядки завдяки самоізоляції країни від зовнішнього світу.

¹ Рукописная книга в культуре народов Востока: В 2 т. М., 1988. Т. 2. С. 274.

² Там само. С. 284.

³ Цит. за: История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. М., 1987. Т. 1. С. 233.

⁴ Цит. за: Конрад Н.И. Избранные труды. История. М., 1974. С. 442.

⁵ Цит. за: Рукописная книга... Т. 2. С. 284.

⁶ Цит. за: История стран Азии и Африки в средние века. М., 1968.

С. 385.

⁷ Цит. за: История Кореи: В 2 т. / Пер. с кор. М., 1960. Т. 1. С. 327.

Лекція 6

Японія

● Природно-кліматичні умови ● Середньовічний японський етнос ● Японія на світанку середньовіччя ● Японія в епоху Ямато. Поява буддизму ● Переворот *Тайка*. Нарська монархія ● Правління Фудзівары (період секкан) ● Зародження самурайського стану ● Правління *інсей*

Природно-кліматичні умови. Географічно Японія являє собою великий острівний архіпелаг у західній частині Тихого океану, поблизу від материкового узбережжя Східної Азії. Його серцевину становлять чотири найбільші острови (Хоккайдо, Хонсю, Сікоку, Кюсю), але північний Хоккайдо не входив в епоху середньовіччя до складу японської держави, залишаючись під контролем айнів, а невеликий, надзвичайно гористий та лісистий Сікоку (на південь від Хонсю) залишався протягом середніх віків глибокою політичною та культурно-господарською периферією японської цивілізації. Провідним центром соціально-економічного й політичного життя був найбільший, центральний острів Хонсю, на якому при переважанні гірського ландшафту знаходилися відносно великі (за японськими мірками) долини, де проживала лєвова частка населення, функціонували основні цивілізаційні центри «Країни Вранішнього Сонця». Південно-західний Кюсю залишався важливим осередком господарського життя, торговими й політичними «воротами» Японії у зовнішній світ.

Більша частина території середньовічної Японії являла собою лісисті гори, надзвичайно багаті на флору та фауну, хоча й дещо біднішу від материкової (внаслідок острівної ізоляції), але досить своєрідну, представлену переважно дрібнішими, ендемічними формами (японські ведмідь, вовк, олень, гірська антилопа, кабан, лисиця, макака тощо). Птахи переважали морські або перелітні, а стрімкі гірські ріки та блакитні озера кишіли рибою. Багатою була фауна навколишніх морів (Охотське, Японське, Східно-Китайсь-

ке, Внутрішнє Японське), рибу, водорості, молосків, ракоподібних та ссавців, яких активно споживали середньовічні японці. Що ж до рівнин, то їх японці уже на світанку середньовіччя перетворили на суцільний антропогенний ландшафт, унаслідок надзвичайної обмеженості придатних для сільськогосподарського використання земельних ресурсів (не більше 20 % території країни).

Клімат Японії мусонний, але вологіший і тепліший, ніж у Кореї, внаслідок термального впливу теплої океанічної течії Куросіо. Влітку мусони приносили вологу спеку, зливи й тайфуни, взимку — снігопади і температури до 0°C. Природні буйства доповнювали вулкани (серед них найвища вершина Японії — Фудзіяма (Фудзісан), щоденні землетруси та періодичні цунамі, бо архіпелаг розташований в зоні тектонічного розлому.

Ґрунти в країні бідні, але за умови стабільного клімату й терпеливої, наполегливої та сумлінної обробки давали пристойні врожаї. Серед корисних копалин у середні віки практичне значення мали обмежені родовища срібла, міді, олова, свинцево-цинкової та залізної руд.

▲ **Середньовічний японський етнос.** Прямими предками середньовічних японців були монголоїдні «люди *Ва*» або «*ямато*», що прийшли на острови в I тис. до н.е. В результаті асиміляції ними місцевих племен різної етнолінгвістичної та расової належності (ідзумо, тенсон, кумасо-хаято, морських циган і, частково, айнів) антропологічні ознаки пришельців зазнали суттєвих змін, наслідком яких стало формування *синкретичного за походженням середньовічного японського етносу* перехідного расового типу: монголоїдів з елементами австралоїдів.

Генетичні зв'язки класичної японської мови (*бунго*) повністю не з'ясовані: в ній убачають паралелі з алтайськими та аустронезійськими мовами, а також значне нащарування китаїзмів.

Її вирізняє музичний наголос (два тони), бідніший від китайської мови звуковий склад, жорсткий значимий порядок слів у реченні, майже цілковита відсутність таких граматичних категорій, як рід та число, і два часи (минуло-сучасний та сучасно-майбутній). Остаточне формування *бунго* завершилося в IX—X ст., і хоча з XIV ст. жива мова стала дуже відрізнятися від класичної, літературною залишилася класична. Водночас, протягом середньовіччя авторитетною, а то й панівною мовою верхньої страти японського суспільства була китайська — «латинь Далекого Сходу». Писемність спочатку повністю складалася з китайської ієрогліфіки, але її остаточна кодифікація пов'язана зі створенням двох складових абеток та формуванням синкретичного ієрогліфічно-азбучного письма. Засоби для письма також були запозичені з Китаю.

Первинним осередком соціальної організації традиційного японського суспільства залишалася в середні віки патріархальна сімейно-кланова система, де жінка посідала найнижчу сходинку. Шлюб під тиском конфуціанських канонів був, на відміну від стародавніх часів, міцним, а сім'я — переважно моногамною, одначе соціально-політична верхівка дозволяла собі тримати гареми, в залежності від суспільного статусу чоловіка.

Базою традиційного японського господарства залишалося орне поливне рисівництво. Вирощували японці також овочі й фрукти, а в середні віки почали культивувати чай, апельсини й, на рубежі нового часу, — тютюн. Майже все землеробство мало зрошувально-іригаційний характер.

Основа традиційної японської системи харчування — зварений без солі рис, до якого подавали різноманітні приправи з овочів та фруктів. Середньовічні японці майже не знали м'яса, зате дуже активно споживали рибу, ракоподібних, молочків і морські водорості, причому переважно сирими. Пили воду, пиво, соки та рисову горілку *sake*.

Одяг (*кімоно*) мав чітко виражений становий характер. Простолюд носив вузькі штани, широку куртку вільного крою, сандалії-*дзори* на плоскій підшві та солом'яний бриль, підв'язаний стрічкою (і жінки, й чоловіки). Взуття представників військового стану (*самураїв*) було таким самим, але одяг складався з халата й *камісімо* — штанів-спідниці з крилаткою, що одягалася поверх халата. Голову прикрашала екзотична зачіска (череп спереду голили, а з волосся ззаду робили «кінський хвіст»). Аристократи, демонструючи багатство, надягали по кілька *кімоно* (куртка і штани-спідниця), носили таку саму зачіску й *гета* — дерев'яні сандаліі-колодки на високих підставках. *Кімоно* для знатних дам відрізнялось яскравішим кольором, курткою з обов'язковим захбодом, довгими рукавами та широким поясом з великим бантом на спині. Зачіски з довгого волосся робили будь-які, а брови вищипували та малювали значно вище, щоб очі здавалися вужчими (цього вимагав еталон жіночої вроди).

Традиційне японське житло складалось з несучої конструкції (дерев'яної рами) й даху. Паперово-тростинні розсувні стіни (*сьодзі*) водночас слугували й вікнами, а внутрішнє планування будинку створювалось за допомогою пересувних паперових простінків — *фусума*. Підлогу застеляли *татамі* (циновки з тростини). Меблів японці майже не знали, а центром інтер'єру вважалася декоративна ніша (*токонома*), в якій поміщали сувій живопису, рослинну композицію (*ікебана*) чи вазу з квітами. Влітку така будова забезпечувала прохолоду й була дуже зручною, але взимку промерзала, і навіть переносні печі-«буржуйки» (*котацу* або *хібаті*) не рятували, бо легкі стіни не тримали тепла.

Непрості природні умови (обмеженість ресурсів, періодичні землетруси, тайфуни) виховали в японцях незвичайну працелюбність, організованість, винахідливість,

терплячість та воістину «філософське» ставлення до швидкоплинного людського буття, а *острівне розташування Японії породило ряд специфічних особливостей її розвитку*. Географічна віддаленість країни не призвела до її культурної ізоляції. Події на континенті з найдавніших часів впливали на її історичний розвиток, на формування японського етносу, господарства, писемності, релігії тощо. *Середньовічні японці запозичували у сусідів багато й з радістю, але володіли унікальною здібністю все це капітально переробляти та перетворювати на своє*, що дало можливість «Країні Вранішнього Сонця» зберегти цивілізаційну самобутність. Virізняли японців також клановий корпоратизм, шана до влади, обережне ставлення до будь-яких нововведень, фанатичне обожнювання сакральної імператорської династії (яка ніколи не переривалася), повага, на відміну від прочиновницького Китаю, до військової служби та дисциплінована войовничість, доведена до стану масової готовності на самопожертву заради вождя. До цього треба додати потяг до законності та порядку, національну чванливість, віру в унікальність, обраність та божественність своєї країни, схиляння перед начальством, культ сили та стійкості й виняткову особисту охайність японців, які так часто милися, що це дивувало всіх іноземців, які приїздили на острови.)

Японія на світанку середньовіччя. На рубежі н.е. Японія була сукупністю протодержавних утворень, які в науковій літературі дістали назву «чіфдом» або «вождівство». *Протодержави являли собою групу общин, адміністративно підпорядкованих центральному селищу, де перебувала резиденція вождя, завданням якого було забезпечити захист «чіфдома» від нападу сусідів, створити якомога ефективнішу систему управління та оптимально організувати виробництво для отримання максимально високого сукупного додаткового продукту.* З'явилася первинна стратифікація суспільства на вождів та їхніх наближених, жерців, адміністраторів, дружинників і простий люд. Але межі між ними залишалися ще досить аморфними та умовними, тому засобом політичної стабілізації «чіфдома» стало обожнювання, сакралізація влади вождя. Народні збори поступово втрачали свою роль, а їхні функції переходили до освячених фігур вождів, опорою яких ставали їхній ранг першосвященика племінного культу та особиста дружина. *Технологічною базою «чіфдомів» залишалися мотика, рало та копалка епохи ранніх металів (з міді, бронзи, каменю чи дерева).*

Початок середньовіччя пов'язаний в Японії з технологічною революцією та появою на островах перших повнокровних державних утворень, лідерство серед яких захопила держава Ямато. У господарстві почали використовувати залізні знаряддя праці, що дало можливість збільшити обсяг та якість обробки землі й кількість вироблюваної продукції, поліпшити якість ремісничих виробів. Рільництво остаточно набуло рис іригаційно-зрошувального типу, а постійне зростання виробництва продукції рослинництва створило умови для збільшення поголів'я домашньої худоби — більше стало кормів. Мотику замінив плуг, куди впрягали волів. Швидко зростало населення архіпелагу: від 1 млн на рубежі н.е. до 5 млн на поч. VII ст.

Рельєфнішою стала соціальна стратифікація японського суспільства, про що переконливо свідчить поховальний інвентар. Поряд з безвісними кістяками з'явилися кургани, нашпиговані коштовними предметами (дзеркала, мечі, землеробські знаряддя праці, прикраси), а на ранній стадії — кістками принесених у жертву тварин і людей, яких потім замінили керамічні статуетки — *ханіва*. Саме в курганах у труні з дерева або каменю ховали японці на початку середньовіччя своїх царів, тому епоху Ямато (III ст.—645 р.) називають іще *кофун* («епохою курганів»), а *ханіва* стали важливим свідченням розвитку ранньосередньовічного мистецтва Японії. Крім того, вони містили багату інформацію про розвиток її матеріальної культури (зображення одягу, знарядь війни та праці, домашніх тварин тощо).

Прогрес господарства активізував державотворчі процеси. Японська міфологія вважає творцем острівної цивілізації богиню Сонця Аматерасу, яка, вручивши своєму божественному онуку Нінігі меч, яшму та дзеркало, як символи священної влади, відправила його з Неба на Землю правити й керувати Японією. У супроводі кількох богів Нінігі спустився на гору Такатіхо (острів Кюсю), розпочавши тим самим правління небесних божеств на Землі. Його правнук Дзімму став першим японським імператором, який заклав основи державності й започаткував династію, що веде, таким чином, свій родовід від богині Сонця Аматерасу (через її онука Нінігі). Воцаріння Дзімму японська міфологія датує 11 лютого 660 р. до н.е., *проте реальне зародження держави Ямато науковці відносять до рубежу III—IV ст. н.е.*

Походження Ямато мало військовий характер, та конкретне відтворення цих подій залишається предметом дискусій. Перша концепція відштовхується від японської міфології й базується на тезі про «східний

похід» першого царя Дзімму з острова Кюсю на Хонсю, завоювання нових територій і утворення Ямато у 295—300 р. н.е. безпосередньо протояпонцями (*вадзін* або *ямато*). Друга («теорія вершників») приписує утворення Ямато кочовикам Східної Маньчжурії, які в II—III ст. вдерлися до Японії через Корею, підкорили аборигенів і, поваливши шамансько-теократичну владу місцевих царів, утворили тут мілітаризовану державу на зразок кочових континентальних імперій. На доказ цієї гіпотези подають матеріали археологічних досліджень і свідчення *норіто* (тексти заклинань і молитов), у яких згадується притаманний виключно кочовикам спосіб транспортування вантажів у в'юках, коли їдуть «по стежках сухопутних — до коней поклажу тасьмою міцно прив'язавши»¹. Землероби в таких випадках користувалися возами.

Єдиної думки науковці не дійшли, але більшість із них вважає, що рід японських імператорів був пришлим, родом завойовників, а Ямато з'явилося не в VII ст до н.е., а в III ст. н.е., і його культура мала «транзитний» характер.

Інших ознак, аніж у давнину, набув за часів «*кофун*» процес завоювань. Якщо раніше війни закінчувалися пограбуванням і винищенням супротивника або включенням його до складу переможців, то тепер підкорених сусідів залишали на їхніх землях, зобов'язавши сплачувати данину. Раніше кількість виробленого і споживаного племенем продукту майже збігалася, що унеможливлювало накладання данини (інакше підкорені мусили б померти з голоду). Однак підвищення продуктивності праці (внаслідок застосування залізних знарядь праці!) та збільшення обсягу додаткового продукту посилювало інтеграційні процеси й в економіці, й у політиці. Серед населення з'явилася категорія залежних людей (*бемін*), яка формувалася за рахунок внутрішніх джерел (із аборигенів, що потрапили в залежність за вчинений злочин, чи внаслідок завоювання), або через імміграцію з континенту. Рятуючися від кривавих усобиць і кочових навал III—VI ст., частина китайського та корейського населення втекла до Японії. Ці іммігранти, що значно переважали остров'ян у культурно-технологічному відношенні, сприяли *прискоренню процесу суспільно-господарського розвитку Ямато, його перетворенню з вождівства на державу.*

Офіційно на чолі Ямато стояв «цар» — *оокімі* (кит. *тенсі*), але його влада спиралася не стільки на військово-економічний потенціал, скільки на те, що царі вважалися першосвящениками, верховними жерцями сінтоїзму — національної японської релігії.

Сінто («шлях богів») склався на базі стародавньої віри в духів природи та обожнювання померлих предків. Доктринальною основою сінтоїзму була класична японська міфологія, а філософськи *сінто* стверджує, що світ єдиний і не поділяється на живе та неживе, тому що в усьому природному є *камі* («дух»), чим заперечується можливість існування потойбічного

життя і визначається концепція переселення душ («духів»). Крім анімізму й культу предків, природною складовою сінтоїзму були фетишизм і тотемізм (шанували лисицю, мавпу, черепаху, змію). Одначе з діяльністю сінтоїстських богів пов'язувалося походження не всіх людей узагалі, а лише японців, тому *сінто* не міг прийняти іноземець: сінтоїстом можна було тільки народитися (від батька й матері сінтоїстів).

Японія в епоху Ямато. Поява буддизму. Царський рід Ямато вважався носієм особливої магічної сили, яка забезпечувала ефективно сплкування *оокімі* з іншими богами. Та й сам цар, як нащадок Аматерасу, вважався живим богом. *Сакральність забезпечувала стабільність царської родини як політичного інституту, але пріоритетами в економічному чи військовому відношенні тенсі не виділялися в порівнянні з іншими аристократичними родами*, які теж вели свій родовід від богів, щоправда, нижчих рангом аніж Аматерасу. Збільшити свій воєнно-економічний потенціал і політичний авторитет *оокімі* спробували шляхом зовнішніх воєн, тим паче, що за допомогою до Японії звернулося південно-корейське царство Пекче, затиснуте Сілла та Когурьо. На запрошення пекчесців у 363—370 рр. на півдні Корейського півострова десантувався японський експедиційний корпус, який допоміг Пекче відстояти незалежність. Платою за це стало утворення на самому півдні півострова японського володіння Мімана. Одначе багатств і великої здобичі походи царям не принесли, зате видатки від заморських експедицій були відчутними, тому на початку V ст. реальну владу в країні захопив аристократичний клан Кацурарі, залишивши *оокімі* лише релігійні функції сінтоїстського першосвященника та офіційну шану царя.

Кацурарі спробували розширити заморські володіння Японії, але правитель Когурьо Хоте-ван «розбив і прогнав японців, що вдерлися у володіння племені *кая*, яке мешкало уздовж колишньої течії річки Нактонган»². Поразка у війні та пов'язані з нею негаразди ослабили позиції Кацурарі, й, вирізавши конкурентів, у середині V ст. диктатором Японії став рід Хегурі, але виправити ситуацію йому також не судилося. Зовнішньополітичні провали призвели до краху гегемонії клану Хегурі. В 498 р. після кривавих сутичок на політичний Олімп Японії зійшов Отомо Канамура — лідер воєнізованого клану Отомо, що вів свій родовід від бога Оокуменусі, який під час спускання Нінігі на землю прокладав йому шлях військовим жезлом. Війна стала професією цього мілітаристсько-аристократичного клану, а наприкінці V ст. його провідна гілка (родина Сахекі) за особливі військові заслуги здобула право служити в осо-

бистій царській варті (а отже, повністю контролювати дії *оокімі*).

Опинившись біля державного керма, Отомо зажадали відновити авторитет Ямато в Кореї. Похід, здійснений у 536—539 рр. славетним полководцем Отомо Садекіко, завершився блискучою перемогою над Сілла, але це був останній спалах яматоських перемог у Кореї. Скориставшись черговими смугами в Китаї, у справі втрутилося Когурьо, яке разом із Сілла, а потім і Пекче поступово тіснили Мімана аж доки не ліквідували його остаточно в середині VI ст.

Провал корейської авантюри й утрата Мімана підірвали авторитет Отомо. Політичним лідером країни став клан Мононобе, але й Отомо та тісно пов'язані з виконанням сінтоїстських культових дій родини Накатомі, Імбе та Урабе зберегли свій вплив.

Усі вони були аристократичними, вели свій родовід од богів, і тому становили серйозну конкуренцію політико-релігійному авторитетові царів Ямато, які дуже бідували, втратили владу, а сімнадцятий цар Нінтоку шість років узагалі був позбавлений будь-якого фінансування, жив у занедбаному палаці й носив лахміття. Навіть гарячкові спроби царів Анкана (531—535) і Сусюна (587—592) збільшити свій економічний потенціал завдяки розширенню власних земельних масивів не привели до реальних змін на їхню користь у балансі політичних сил. У країні в цей час зусиллями корейських просвітників (Аті Омі, Вані, Хата) поширились китайська писемність, китайські цифри, десятична система, застосовувались циркуль, кутомір, японці опанували всі чотири арифметичні дії, та це не дуже тішило політично безсилим *оокімі*.

В боротьбі за збереження залишків своєї влади оокімі почали спиратися на іммігрантів та служилу неродовиту знать, серед якої провідну роль відігравав клан Сога. Царська підтримка та тісний зв'язок із нащадками корейських просвітників забезпечили швидке зростання авторитету та військово-економічної могутності Сога, одначе їм бракувало ідеологічного підґрунтя. Сога не могли похвалитися божественною генеалогією, бо вели родовід од знаменитого походом на «східних варварів» (айнів) полководця Такеті, тому вирішили підвищити престиж свого роду прийняттям буддизму, оголосивши Будду своїм удзі-гамі (охоронцем роду).

Сприяла поширенню буддизму й політична ситуація в регіоні. В 552 р. Пекче, шукаючи підтримки в Ямато, відправило до *оокімі* посольство. Серед інших подарунків посла привезли бронзову статую Будди та кілька сувоїв сутр, і Сога встановили статую у сінтоїстському храмі, але проти цього рішуче виступили Накатомі, підтримані Мононобе. Боротьба загострилася після втрати Мімана в 562 р. та епідемії, яка спалахнула на островах. Скориставшись невдачами Сога й заворушеннями серед населення, Накатомі та Мононобе оголосили, що розлучені сінтоїстські божества вимагають кари й викупної жертви, і скинули статую Будди у води каналу Наніва. Проте перемога супротивників буддизму виявилась нетривкою. На островах вибухнула епідемія моровиці, під час якої буддисти схилили царя

Кіммея (539—571) на свій бік, і Сога Умако дістав дозвіл відновити культ Будди. Тоді ж Сога захопили контроль над державною скарбницею Японії.

Наступний цар Бідацу (572—585) знову заборонив буддизм, і Накатомі та Мононобе спалили буддійські храми та статуї, а монахів відшмагали й порозганяли.

Розпочалася відкрита релігійно-політична війна про-сінтоїстських аристократів Накатомі — Мононобе з про-буддійськи орієнтованими неродовитими служачками Сога. Її фіналом стала «битва сьомого місяця» 587 р., в якій вояки Сога Умако розгромили дружини Мононобе, а їхнього лідера (Мононобе Морія) знищили разом з усією родиною. На відзначення цієї події переможці збудували два буддійські храми, а на царський престол зійшов Судзюн (політичний протеже Сога), який активно почав насаджувати в країні буддизм. Фактично Сога узурпували всю владу в країні.

Політичне диктаторство Сога, які відтіснили від реальної влади не тільки інші роди, а й клан царів, тривало в Японії з 587 до 645 р. Створивши для себе державну посаду легітимного «управителя» (*сумерагі*) країни при безвладному *оокімі*, Сога, з метою стабілізації свого статусу спочатку ввели правило, щоб *тенсі* брали собі дружин тільки з родини Сога. В 592 р. Умако вбив царя Судзюна й посадив на престол свою небогу Суйко — вдову попереднього царя Бідацу. Влада Сога стала безмежною, а з нею ширилася буддизація країни, причому *оокімі* спочатку свідомо підтримували таку ідеологічну еволюцію, оскільки вона обмежувала політичні апетити родової аристократії. Одначе з часом буддизація суспільства вдарила по самій царській владі, принижуючи авторитет *оокімі* як глави сінтоїстського жрецтва. Шоковою подією стало також зведення на трон жінки, бо в попередніх офіційних літописах не зареєстровано жодного випадку жіночого царювання.

Компромісом стало призначення у 593 р. на посаду спадкоємця царевича Умаядо, який увійшов в історію під своїм посмертним ім'ям Сьотоку Тайсі («Принц Сьотоку», 574—622). Аристократію влаштовувало його божественне походження, Сога — прихильне ставлення до буддизму, а державу — неординарний талант політика та реформатора.

Образ царевича Сьотоку («Свята добродійність») пообростав легендами ще за його життя. Середньовічні мислителі одноставно називали його опорою японського буддизму і навіть *бодхісаттвою*. Школа «національних наук» (*кокугаку*) XVII—XVIII ст. інтерпретувала його життєдіяльність як «антиприклад» — за відданість іноземному буддизму замість національного *сінто*, а після «Реставрації *Мейдзі*» (1867 р.) принца, навпаки, визнали «творцем японського державного організму». Крім того,

всі дорослі японці знають його зовнішній канонічний вигляд, бо до 1984 р. портрет Сьотоку Тайсі красувався на грошовій банкноті вартістю в 10 тис. єн.

Його батьком був цар Йомей (585—587), матір'ю — племінниця Сога Умако, а народився принц у стійлі, звідки пішло його ім'я Умаядо — «Конюшня». (Ісус Христос теж народився в яслах, і це породило легенду, що тут не обійшлося без впливу християнства, хоча перші дані про послідовників Христа (несторіан) в Японії припадають на 635 р.) Хроніки стверджують, що з самого народження Сьотоку вмів розмовляти й передбачати майбутнє. Така людина у 20-річному віці стала спадкоємцем престолу в Ямато.

Реформи Сьотоку перевернули життя країни, заклали підвалини повнокровної японської державності, зробили її авторитетною силою на Далекому Сході. Зразком реформаторові послужив політичний устрій Китаю, який у цей період вийшов із 300-річної кризи, відродившись в єдиній імперії Суй. У 603 р. принц, за китайським зразком, увів чиновницькі ранги. В 604 р. власті обнародували «Закон 17 статей» — своєрідну Конституцію країни, базою якої стали принципи буддизму й конфуціанства. В тому ж році запроваджено китайський 60-річний тваринний календар. Розбудова держави вимагала кваліфікованих кадрів, і в 607 р. до Китаю відправили на навчання групу учнів, які після повернення взяли активну участь у «китаїзації» японського суспільства.

Японці вперше зафіксували сонячне й місячне затемнення, а для орієнтування стали використовувати Полярну зірку. При дворі почали вестися хроніки китайською мовою — «Теннокі» («Літопис царів») і «Кокужі» («Літопис держави»). Японці навчилися виготовляти кольорові фарби, а в 610 р. вперше отримали високоякісний (з додаванням крохмалю) папір, почалася активна розробка копалин срібла, міді, олова, вугілля, нафти (останню використовували як паливо і в лікувальних цілях).

З метою досягнення рівноправного статусу з сусідами змінили титулатуру японського царя: замість *оокімі* або *тенсі* («Син Неба») він став називатися *тенно* («Небесний монарх»), що традиційно перекладається європейцями терміном «імператор». Сама держава дістала нове ім'я: замість Ямато — назви родоплемінного союзу — країну відтепер проголосили *Ніппон* або *Ніхон* («Корінь Сонця»), звідки пішла європейська назва «Японія».

Найменування *Ніхон*, можливо, теж є калькою з самоназви Китайської імперії *Тянь Ся* («Піднебесна»), бо ієрогліфи, з яких складаються ці назви, близькі за змістом:

ні — «день», «сонце»; *тянь* — «небо», «день»;

хон — «корінь», «основа»; *ся* — «фундамент», «основа», «під»; а словосполучення *ама-но сіта* («Піднебесна» японською мовою) японці також широко використовували для поетичної назви своєї країни.

Одначе внутрішньополітична ситуація в країні не була безхмарною. *Наростав конфлікт двовладдя (тенно й суме-рагі)*, і після смерті Сьотоку Тайсі (622 р.) Сога спробували повалити імператорську династію й самим зійти на престол, але заколот провалився. Влада Сога похитнулась, чому «посприяли» воєнно-політичні негаразди в Кореї (куди втрутився Китай) і жахлива чума 624 р., яка спустошила весь південний захід «Країни Вранішнього Сонця». До них додалися неврожай та голод 626 р. (люди їли траву, трупи вкрили поля, а на дорогах хазяйнували банди розбійників). Цим вирішив скористатися син Сьотоку Тайсі царевич Ямасіро Ое, який, після ретельної підготовки, в 628—629 рр. очолив збройний виступ проти засилля Сога в політиці, але був розбитий і загинув.

Могутність Сога досягла апогею. На імператорський зразок вони назвали свій мавзолей *місасагі*, палац — *мікадо*, а дітей — *міко*. Ослаблені аристократичні клани перестали існувати як самостійна політична сила. Єдиним родовитим кланом, який зберіг поряд із *тенно* свою могутність, був рід сінтоїстських жерців Накатомі. Тільки вони могли підтримати імператора, внаслідок чого склався їхній політичний союз, спрямований проти Сога. *Фіналом протистояння став переворот Тайка 645 р.*

Л. *Переворот Тайка. Нарська монархія.* Проімператорську змову очолили Накатомі Камако й царевич Нака Ое. Обидва здобули освіту в китайському дусі й мріяли в такому ж ключі перебудувати державний устрій Японії. Чутки про змову дійшли до Сога, і їхні керівники Емісі та Ірука стали дуже обережними, але на допомогу проімператорській партії прийшов дипломатичний етикет. 14 липня 645 р. при дворі відбувся офіційний прийом послів із Пекче, на який Сога Ірука прийшов, звичайно, без зброї та охорони і був тут же убитий заколотниками. Одразу після знищення ворожого лідера змовники оточили палац Сога, захисники якого, очолені літнім Сога Емісі, не маючи шансів відбитися, спалили себе, щоб не потрапити в полон. З ними згорів державний архів із найдавнішими японськими хроніками. В історії Японії відкрилася нова сторінка. Внаслідок перевороту 645 р. владу в країні захопив безпосередньо імператорський рід, а на престол зійшов новий *тенно* — найстаріший представник династії старець Котоку (645—654). Рік його воцаріння дістав назву перший рік *Тайка* («Великих реформ»), а сама подія увійшла в історію під назвою переворот *Тайка*.

Усіх прихильників Сога знищили. На чолі держави відтепер став безпосередньо імператор, який через рік (646 р.) видав знаменитий «Маніфест про реформи», що символізував епохальні зміни в японському суспільстві. Маніфест передбачав ліквідацію усіх рабських і напіврабських залежностей, за що власникам сплатили компенсацію тканинами; ліквідацію старого родового управління і створення централізованої владної адміністративної системи; ліквідацію усіх приватних та родових земельних володінь, їх одержавлення і створення на базі казенних земель державної надільної системи за китайським зразком (*котікомін*). Для утримання чиновників, кількість яких в одній лише столиці часом сягала 10 тис., та членів імператорської родини ввели систему земельних пожалувань, без права власності на землю й працюючих на ній селян.

«Маніфест *Тайка*» лише започаткував «Великі реформи». Для їхнього дальшого розвитку було прийнято цілу низку державно-правових актів. Проведено кодифікацію сімейного права.

Раніше шлюб у Японії залишався досить вільним, під час свята врожаю влаштовувалися оргії, а в деяких районах існував звичай, коли японки молилися богам, начепивши на себе сковорідки, кількість яких відповідала кількості чоловіків, котрі пізнали їх. Тепер «право для чоловіків і жінок» запроваджувалося юридично. Сім'я стала жорстко патріархальною, а для жінок своєрідною компенсацією за втрачені вільності міг слугувати хіба що детально розроблений поетами канон жіночої краси.

Важливим заходом *тєнно* стало призначення 12 вищих буддійських ієрархів, що свідчило про встановлення повного контролю династії над буддійською церквою. Водночас за імператором зберігався статус першосвященника сінтоїзму.

Для керівництва країною створено централізований, надзвичайно розгалужений бюрократичний апарат, в якому всі чиновники були державними й призначалися особисто імператором. Важливе значення мало також здійснення повного перепису земель і населення та проведення військової реформи. Армія формувалася на основі загальної військової повинності, яку спочатку виконував кожен четвертий, а з 701 р. кожен третій японець-селянин. Озброювався, годувався та викликався на службу призовник за власний кошт, тому військова повинність була надзвичайно обтяжливою, а боєдатність такої армії — жалюгідно малою.

Нака Ое проголосили спадкоємцем престолу, та найпочеснішу нагороду здобув інший керівник заволодування — Накатомі Камако. Він дістав у 666 р. нове прізвисько Фудзі-

вара та нове ім'я Каматарі, заснувавши новий клан Фудзівара, який пізніше залишив вагомий слід в історії японської середньовічної культури.

А коли Нака Ое став імператором (під іменем Тендзі, 668—671), він подарував бойовому другові найдорожче — свою коханку-фаворитку, красуню Кагамі, яка стала дружиною Фудзівара Каматарі.

Результати реформаційних нововведень юридично оформив і закріпив кодекс законів Тайхорьо (702 р.), що відкрив у «Країні Вранішнього Сонця» епоху «правової держави» (ріцурьо кокка — термін із тогочасної Японії), тобто системи, де закони стали обов'язковими й для підданих, і, що найважливіше, — навіть для імператорів, укази яких не могли суперечити легітимним настановам кодексу.

Так, на рубежі VII—VIII ст. на самому сході Азії остаточно склалася міцна держава, що базувалася на принципах правової державності, командно-адміністративної планової економіки, з 8,5-мільйонним населенням і регулярною армією.

Бурхливим було культурне й наукове життя тогочасної Японії. У 671 р. в країні з'явилася державна служба часу, в 675 р. в тодішній столиці Асука збудовано першу обсерваторію. Гордістю країни була Нара — перша постійна столиця (710—794) і, власне кажучи, перше справжнє місто на островах, яке дало назву і стало символом імператорської Японії (Нарська монархія). Населення Нари сягало 200 тис. чол. Вона була чітко спланована на зразок танської столиці Чан'ань.

Прославили столицю найбільший в країні буддистський храм Тодайдзі, який будували 2,2 млн (!) робітників, і найбільша у світі металева статуя Будди Дайбуцу (32 м заввишки і вагою 380 т), виготовлена в 743—752 рр. групою майстрів на чолі з Куні Кімімаро.

Особливе значення мало створення початкової японської писемності на базі китайських ієрогліфів, що їх використовували фонетично як силабеми.

Завдяки цій писемності було завершено у 712 р. написання японською мовою найдавнішої з тих, що збереглися, місцевої літописно-міфологічної хроніки «Кодзікі» («Записи про справи давнини»), а в 759 р. видано «Ман'юсю» («Збірка 10 тисяч листів») — першу антологію японської поезії, шедевр світової культури. Вона складалася з 4,5 тис. фольклорних і авторських (майже 500 авторів) віршів-пісень жанру *танка* (п'ятивірш), *седока* (шестивірш) та *нагаута* («довга пісня»). Серед авторів «Ман'юсю» найвідоміші: перший великий поет Японії, одописець імператора, лірик Какіномото Хітомаро (VII — VIII ст.); співець природи Ямабе Акахіто, буддистський поет-філософ Отомо Табіто (665—731); творець біографічного віршування поет-громадянин Яманое Окура (659—733); унікальний лю-

бовний лірик Отомо Якамоті (718—783). Від імені поетичної збірки китаєзована японська писемність, якою її зафіксували, дістала назву *ман'югани*.

Слідом, уже китайською мовою, складено етнографічні «Фудокі» («Записи звичаїв та земель»), хроніку «Ніхон сьокі» («Аннали Японії») та японську поетичну антологію китайською мовою «Кайфусо».

Активізувалася японська зовнішня політика. Експансія Японії розгорталася у двох напрямках. Перший із них — просування своїх кордонів на північ, за рахунок земель айнів.

У 658 р. флотоводець Абе Хірафу першим серед японців досяг північного краю Хонсю, що стало для «Країни Вранішнього Сонця» епохіальним географічним відкриттям. Пізніше буддійський монах Гьогі Босану (670—749) створив першу загальну карту Японських островів. Однак спроба того ж Абе Хірафу розвинути успіх у 660 р. виявилася невдалою. Оточені айни повбивали своїх жінок і дітей, а потім зробили *пере* (розпороли собі животи). Шоковані японці відступили, а 780 р., після кількох повстань, почалася справжня айнсько-японська війна. Імператор Конін (770—781) кинув у бій 52-тисячне військо на чолі з легендарним полководцем Фудзіваро Огуромаро, але придушити визвольне айнське повстання японці змогли лише в 794 р.

Іншим регіоном «життєвих інтересів» Японії стала Корея, але туди втрутився танський Китай, армія якого у 660 р. розгромила японського союзника — державу Пекче.

Після того, як на острови прибув син пекчеського правителя принц Пхун, який благав допомоги його країні, японська імператриця Саймей (655—661) сама очолила похід. Він закінчився повною поразкою. Саймей померла в дорозі (на 68-му році життя), а японський флот у 662 р. Тани пустили на дно, знищивши на р. Пеккан 400 кораблів і 32 тис. вояків. Залюкани японці у 664 р. відправили до Китаю послів із подарунками й пропозиціями «вічної дружби», а після об'єднання Кореї у 670-х роках під владою Сілла почали «дружити» і з нею.

Реформи Тайка (введення надільної системи, кодифікація законів, формування професійного централізованого бюрократичного апарату, плановий характер економіки та суспільства в цілому) перетворили Японію на початку VIII ст. на «цивілізовану країну» китайського зразка й одну з наймогутніших держав Далекого Сходу. Однак реальне життя завжди багатше найідеальнішої схеми, тому японський експеримент щодо побудованого на науковій основі планового суспільства був приречений (так само як і в Китаї чи Кореї).

Японія завжди відчувала дефіцит родючих земель, а «науково обґрунтована» система, коли кожній селянській родині чиновники давали вказівки про час і навіть місця садіння певних культур та їхній сівообмін, запланований урожай, відповідну кількість податків, у контексті з рентою тканинами, ликом паперового тутовника, натуральними

фарбами, коноплями та різними кустарними виробами (для жінок), та відробітковою й військовою повинністю (для чоловіків), не сприяли інтенсивному освоєнню нових земель. Вирубування лісів, корчування пнів і створення рілничих терас у горах вимагали від селянина неабияких зусиль, але охочих до каторжної праці на не своїй землі було вкрай мало, а без цього зростаюче населення опинилося перед загрозою голоду, бо його збільшення звело нанівець легітимні нормативи земельних сімейних ділянок, через нестачу придатних для обробки земельних угідь. *Командно-адміністративне одержавлене планове господарство опинилося в глибокій кризі.* Потрібні були реформи, а політика насильницького поселення селян на державних землях, покритих гірськими лісами, результатів не дала. Палична дисципліна в господарстві завжди неефективна, тому в 743 р. видано історичний указ: піднята цілина оголошувалася приватною власністю того, хто її обробив — *сьоеном*. Це зламало монополію держави на земельну власність. Піддані так активно відгукнулися на можливість отримати землю у власність, що влада почала всіляко обмежувати та гальмувати цей процес, але припинити його стало неможливим.

Іншим чинником розвалу тотальної державної власності на землю були протизаконні дії місцевих чиновників, які за хабар або для самих себе переоформляли оброблені ділянки як покинуті й занедбані (перелогові землі), потім фіксували на папері фіктивне реосвоєння й, нарешті, оформляли приватизацію. Проте сума податків із кожної провінції жорстко фіксувалася державою, й у разі зменшення кількості державних земель (на користь *сьоєнів*) влада компенсувала нестачу, збільшуючи побори з тих, хто залишався в межах *котікомін*. Подвійний податковий тягар штовхав селян на відкриту втечу від державної юрисдикції і масовий перехід під покровительство *хонка* («опікунів»). *Надільна система, а з нею жорстко централізована планова економіка зазнали краху.*

Кардинальні суспільно-господарські перетворення призвели до змін у політичному ладі. Наділені пільгами, як відроджувачі імператорського правління, Фудзівара, скориставшись розвалом надільної системи, захопили найбільші земельні ділянки, а потім прибрали до рук й управлінську владу. Ставши найвпливовішим після *тенно* кланом, вони контролювали ключові посади міністрів та радників і підтримували (започатковані ще за часів Накатомі) тісні зв'язки з сінтоїстськими храмами.

Ситуацію ускладнила буддійська загроза. Захопивши значні земельні ділянки під час «приватизації-сьоєнізації», храми Будди знову здобули незалежність від держави, створили власні господарства та потужні військові загони воєнізованих монахів, і взяли курс на перетворення Японії на буддійську теократичну державу. Протистояння виявилось нелегким, і *тенно* звернулися до Фудзівара, як природних союзників у боротьбі з буддійською небезпекою. У 729 р. Фудзівара, як свого часу Сога, зобов'язали імператорів брати собі дружин-імператриць виключно з їхньої (фудзіварівської) сімейної групи.

Фатальну роль в історії Японії ледве не зіграло мінливе жіноче серце. На початку 50-х років VIII ст. серед придворних буддійських монахів з'явився Доко (724—773), який мав «сильний і самовпевнений характер». Після раптової смерті імператора Сьому (724—749) престол обіймала його дочка Кокен (749—758), бо в імператорській родині не залишилось осіб чоловічої статі. Однак в процесі її десятирічного царювання такий претендент з'явився — малолітній племінник Дзюннін, який зійшов на престол (758—764), заручившись підтримкою регента Фудзівара Накамаро.

Імператриця, звичайно ж, не хотіла віддавати владу, і з горя тяжко захворіла, але Доко, який славився мистецтвом лікування, вдихнув у Кокен нові сили.

У 762 р. Кокен розпочала війну за владу. Дворічна бійня завершилася розгромом дружин Накамаро, регента стратили, а нещасного Дзюнніна заслали в глуху провінцію, де він «несподівано» помер. Кокен знову стала імператрицею, під новим тронним іменем Сьотоку (764—770), а в Японії настав «золотий вік» фаворитів, серед яких, завдяки успішним сеансам терапії, виділився Доко. Після перевороту 764 р. він «ділив з імператрицею одну подушку і керував Піднебесною»⁴. Доко став першим монахом, якого призначили головним міністром, а Сьотоку прийняла постриг буддійської послушниці (!). Ніколи ще мрії про буддійсько-теократичну державність не були такими реальними: залишалось тільки скинути імператрицю й посадити на престол Доко. Але країна вже й так жила мов на вулкані. Економіку підірвали недороди, викликані почергово то засухами, то зливами. У 50 разів (!) зросли ціни на рис, а приватизація призвела до загрозливої диференціації доходів. Знову відродилося кабальне рабство, куди розорені дотла люди потрапляли цілими сім'ями. Дійшло до того, що кількість рабів сягнула 10—15 % загальної кількості населення.

Це був крах, але Доко непохитно вірив у свою фортуна, і в 769 р. заявив, що боги зажадали, аби він став імператором. Тоді збунтувалася аристократія.

Нашадки богів пішли на хитрість. Жрець *сінто* Ваке Кійомаро привіз до столиці «пророцтво» сінтоїстського бога війни Хатімана такого змісту: «З часів початку нашої держави і до наших днів визначено, кому бути правителем, а кому — підданим. І не бувало ще, щоб підданий став правителем. Престол Сонця Небесного повинен наслідуватися імператорським домом. Неправедного ж потрібно вигнати»⁵. Розлючений Доко перебив Кійомаро сухожилля на коліні й вислав, але шокована імператриця не наважилася на передання влади, а через кілька місяців (770) померла від нервового струсу. Смерть «божественної» коханки стала політичним крахом для Доко: новий *тенно* Конін (770—781) відправив його на заслання.

Розвал економіки та політико-династичні скандали далися ознаки, імператорський рід швидко втратив авторитет. За вплив на нього боролися аристократичні клани Отомо та Фудзівара. Розв'язка настала 784 р., коли, спираючися на власні родові військові загони та підтримку сінтоїстського жрецтва, Фудзівара розгромили Отомо, а імператора Камму (781—806) вивезли на північ від Нари, у провінцію Ямасіро, нашіптовану фудзіварівськими сьоенами (подалі від впливових буддійських храмів Нари). У 794 р. в Ямасіро перенесли офіційну столицю Японії, назвавши її Хейан (Сучасний Кіото). Подальший шлях Фудзівара до вершин влади був уже «справою техніки»: у 858 р. вони «застовпили» за собою посаду сессю (регента при малолітньому імператорі), а 887 р. — кампаку (верховного канцлера країни). При збереженні інституту безвладних імператорів Фудзівара (як колись Сога) стали реальними правителями країни. Зосередження всіх управлінських функцій в системі секкан («регентів-канцлерів»), яку повністю контролювали Фудзівара, гарантувало їм збереження владних функцій.

Правління Фудзівара (період секкан). Японія знову переживала кардинальну ломку суспільного життя. Фудзівара спиралися на сінтоїзм, тому буддизм опинився в опалі. Всі біди (урагани, землетруси, посухи, неврожаї, голод) нові правителі пояснювали гнівом сінтоїстських божеств, покаранням за «буддійську крамолу». Буддизм змушений був перебудовуватися, пристосовуватися до нових політичних реалій. Це йому, зрештою, вдалося завдяки діяльності двох найвидатніших філософів середньовічної Японії — Кукай (774—835) і Сайтьо (767—822).

Кукай народився на острові Сікоку в родині провінційного аристократа. Його мати походила з роду нащадків корейського просвітника Вані, батько — з родини Саекі (гілки клану Отомо). Але все це залишилося в минулому, тому лише завдяки власному талантові й працелюбності Кукай здобув блискучу освіту. В 804 р. він потрапив із посольством до Китаю, де вразив місцевих бонз своєю ерудицією. У Китаї Кукай став патріархом езотеричного буддизму, а на батьківщину повернувся вже славетним проповідником, привіз безліч манускриптів і заснував у Японії новобуддійську секту Сінгон («Слово істини»).

У його концепції все, що існує навколо нас, розглядається як різноманітні прояви єдиного начала — вселенського Будди. Отже, людина і Будда — однакові за природою, а тому зло і страждання не закладені в нас, а містяться в наших неправильних вчинках, про шкідливість яких людина може й не знати. Тому завдання наставника полягає в тому, щоб коригувати діяльність учня й усіх adeptів, і тим самим наблизити її до вчинків Будди, до ідеалу. Це автоматично приведе до злиття adeptа з Буддою (бо зникнуть останні відмінності між ними), а це і є *нірвана*. Визначальною позицією Сінгон у політиці став курс на союз із сінтоїзмом, що сприяло збільшенню кількості послідовників секти: для цього ототож-

нювали близьких «за функціональними обов'язками» сінтоїстських богів і буддйських святих. У X ст. була створена навіть синкретична сінто-буддйська доктрина *рьобу-сінто*.

У складі того ж посольства до Китаю прибув інший видатний проповідник — Сайтьо. Він прийняв інший різновид буддизму — *Тяньтай* («Опора Неба»), в доктрині якого підкреслювалося, що і люди, і сам Будда є скупченням *дхарм*, тому будь-які книжкові знання є зайвими, необхідне лише самопізнання через «поринання у споглядання», точніше, у самоспоглядання (метод *чжи-гуань*), бо якщо ми з Буддою однакові за природою, то, пізнавши себе, ми пізнаємо і його — а це злиття з Буддою і є *нірвана*. В Японії секта дістала назву *Тендай* (кит. *Тяньтай*), а замість книг Сайтьо завіз на острови чай. У політиці *Тендай* обрала курс на тісний союз із Фудзіварою. З цією метою Сайтьо розробив спеціальну політологічну доктрину союзу престолу та його секти, згідно з якою *Тендай* освячує трон, а держава — підтримує секту у воєнно-економічному відношенні. З перемогою Фудзіварою *Тендай* здобула безліч привілеїв, проте в IX ст. вона почала дробитися на школи (*Санмон*, *Дзімон* та ін.), які перегризлилися між собою.

Духовні батьки японського народу займалися не лише філософією та політикою: Сайтьо розводив чайні кущі, а Кукай зажив слави як художник, скульптор, каліграф, мистецтвознавець і навіть співавтор нової японської писемності (разом із монахом Кібі Мабі).

Ман'югана виявилася надзвичайно громіздкою і незручною, що стало однією з причин занепаду японської національної (япономовної) культури в середині VIII ст., коли вплив Китаю на «Країну Вранішнього Сонця» досяг апогею. Нове піднесення національної культури почалося в IX ст., й було пов'язане з переломною подією в історії острівної цивілізації — появою двох складових абеток (*хірагана* й *катакана*, створених на базі ієрогліфіки) і синкретичного комбінованого азбучно-ієрогліфічного письма.

Поява зручної писемності сприяла відродженню й розквіту класичної японської цивілізації. Центром і практично єдиним осередком культурного життя країни стали імператорський двір (де панував рід Фудзіварою) і столиця у широкому розумінні цього слова. Ця культура залишалася невідомою й незрозумілою для народу, але у вузькому середовищі аристократів досягла витонченої рафінованості. Основною естетичною категорією тих часів вважалося *моно-но аваре* («сумна привабливість речей»), тобто прихована привабливість явища чи предмета, про яку не говорять прямо, а лише натякають. Як писав монах-письменник Кенко-хосі (Урабе Канейосі, 1283—1350): «Складати частини в єдине ціле погано. Цікаво, коли що-небудь незакінчене і так залишене, — це викликає відчуття довготривалості життя»⁶.

У IX ст. з'явилася японська літературна проза — *моногатарі* (своєрідний синтез поезії та прози), жанр, що виник із пояснювальних текстів

до віршів. Його зародження ознаменувалося появою «*Такеторі-моногатарі*» («Повість про бамбукоруба»). Хейанську прозу прославили також твори *дзуйхіцу* («вільний пензель») Сей-Сьонагон (X ст.), любовно-моралістичний роман Мурасакі Сікібу (978—1016) — придворної імператорської фрейліни — «Гендзі-моногатарі».

Найвідомішим зібранням тогочасних поетичних творів була «*Кокін вакасю*» («Збірка нових і старих пісень Ямато»), складена у 922 р. Кі Цураюкі. З японської літератури майже зникли *нагаута* й *седока*, зате розквітла *танка*, а свідоме обмеження форми та стагнація канону сприяли поглибленню омонімії, багатозначності у віршах-піснях. Зрозуміти всі тонкощі, зокрема подвійно-потрійний зміст такої літератури, могла лише обмежена кількість естетично освічених людей, для яких вона й існувала.

«Золотий вік культури» проявився не лише в літературі. Придворний лікар Фукае Сукехіто створив на початку X ст. енциклопедію природничих знань. Неперевершеним досягненням фудзіварівської архітектури вважається столичний ансамбль імператорського палацу *Дайдайрі*, й узагалі нова столиця країни Хейан — утілення нарських традицій містобудування.

Бурхливо розвивалося буддійське зодчество, але якщо раніше його осередками виступали міста (оскільки буддійська церква, фактично, була державною), то тепер, коли головну роль у японському буддизмі стали відігравати секти Сінгон і Тендай, центрами храмового зодчества стали ліси й гори. Це зумовлювалося особливостями доктринальних основ даних сект (пропаганда більшого злиття людини з природою), а також впливом сінтоїзму, який сприяв зменшенню офіційності буддизму. Тому шедеври тогочасного буддійського зодчества містилися далеко від столиці (гірський монастир Муродзі, славетний храм Енрякудзі), навіть Конгобудзі (заснований у 816 р.), розташований біля Хейану, і той знайшов собі місце в горах, покритих лісами.

Як справжнє культурне досягнення епохи поцінується класичний японський живопис, який спирався своїми фундаментальними основами на запозичені з Китаю естетичні канони [сувої Кукая, Кудара Каванарі, Такума Таменарі (XI ст.)]. Гордістю хейанівської скульптури стали твори Дзьотто (XI ст.).

Але *перебудова японського суспільства давалася дорогою ціною*. Фудзівара чудово знали на літературі та мистецтві, були рафінованими естетами, проте погано орієнтувалися в державних справах, в економіці, й навіть не бажали вчитися цим «ганебним», з точки зору аристократів, професіям. Проте «бути вправним у поезії чи музиці — непогано, та, хоча й говорять, що перше й друге високо цінують правитель та піддані, схоже на те, що в наші часи марно сподіватися з їхньою допомогою керувати світом. Золото — це чудово, але в залізі, здається, значно більше користі»⁷. Розтринькування державного майна, некомпетентність міністрів і нехтування проблемами економічного життя призвели до розвалу державності в Японії, ослаблення її воєнно-політичного та економічного потенціалу, а зубожіння народу породило «дев'ятий вал» злочинності, який захлеснув країну (особливо столицю). Жах наводили імена леген-

дарного розбійника Хакамадари, першого японського мафіози Ясусуке.

Хейанську поліцію формували з колишніх злочинців (*хамен*), які, використовуючи своє службове становище, брали хабарі, грабували та гвалтували підслідних (навіть аристократок), а бандити захоплювали заложників, тілами яких у разі невиконання їхніх вимог годували бродячих собак. Столичні аристократи, які служили в провінціях, обдирали підлеглих, наживаючи неймовірно багатства, а в столиці серед чиновників і тих же аристократів стало звичним їздити в екіпажах голими. При зустрічі з бандитами вони, аби врятувати своє майно, пояснювали, що їх уже обібрали до нитки по дорозі.

Розвал не обминув навіть общини буддійських монахів, що славилися раніше своєю дисципліною: настоятеля славетного храму Гіон та знаменитого буддійського проповідника Домьо викрили як розпусників, а тут іще землетрус зруйнував у роки Сайко (854—856) столицю, й голова статуї Дайбуцу храму Тодайдзі звалилася на землю, що було сприйнято як свідчення занепаду Закону Будди в Японії. Нормою серед буддистів-священиків стало порушення м'ясних і рибних постів, серед впливових бонз поширилася мода на власні таємні гареми наложниць, а звичайні монахи відкрито відвідували гетер у «веселих кварталах». Уразливий імператор Йодзей (876—884) схилився до того, щоб узагалі заборонити буддизм, але коли гвардієць Мітінорі навчив його чорної магії, *тєнно* настільки захопився цією справою, що збожеволів.

Ситуацію ускладнили негаразди на північних кордонах, де в 800—801 та 811 рр. велися важкі війни з айнами. У 875 р. «варварам» удалося зберегти за собою північну частину Хонсю: айнські вожді Такамару Лютий та Сіро Червоноголовий зупинили на певний час японську агресію на північ.

Суспільство опинилося в глибокій кризі, чим спробував скористатись рід тєнно, метою якого було відродити пряме імператорське правління, державність нарського зразка. Генератором цих ідей став імператор Уда (887—897), а ідейним натхненником — придворний аристократ Сугавара Мітідзане (845—903).

Розвал суспільства наприкінці IX ст. досяг такого рівня, що Фудзівара у цій плутанині «пропустили» на трон Уда, мати якого не належала до клану регентів-канцлерів. Мітідзане блискучу чиновницьку кар'єру забезпечили «божественне» аристократичне походження та неабиякі таланти науковця. Рід Сугавара вважав своїм пращуром-засновником позашлюбного сина Амагерасу — Аме-но Хохі.

Молодий енергійний імператор одразу ж розпочав реформи, з метою перебудови Японії на конфуціанських принципах і буддійських засадах, в ідеальну державу з

повновладним імператором на чолі. Всупереч традиціям, Уда не призначив канцлера й керував самостійно, хоча радився із Сугавара Мітідзане. Одначе Фудзівара контролювали абсолютну більшість міністерських посад. Японію роздирали соціально-економічні суперечності, двірцеві інтриги, а рятувало те, що в сусідів ситуація була ще гіршою.

Китай перетворився на полігон усобиць після жахливої 10-річної війни Хуан Чао, Корея була охоплена полум'ям внутрішніх воєн внаслідок розвалу держави Сілла, а кочовики Великого Степу за браком флоту не могли перекинути свою кінноту на острови. Міцною залишилася держава Бохай (Східна Маньчжурія та Примор'я), але вона підтримувала дружні стосунки з Японією: між обома країнами здійснювалися широкі між-державні та культурні контакти. Від бохайців, зокрема, японці запозичили брелки-*нецке*, які стали, з часом, одним із символів японської культури.

Але розвал досяг нечуваних масштабів, і Японія зважилася на безпрецедентні кроки: за порадою Сугавара Мітідзане у 895 р. *«Країна Вранішнього Сонця»* вперше *«закрилася»* від зовнішнього світу, обірвавши майже всі офіційні контакти з зарубіжними країнами. Такий вчинок для того часу був вражаючим, якщо врахувати вплив континентальних країн на побудову японської цивілізації; зате почався процес опанування, переробки та «японізації» запозичень, що їх країна встигла набрати за попередні століття. Японія остаточно перестала уявляти себе провінцією китайської цивілізації, гостро відчула свій культурний та політичний суверенітет і своєрідність, почала відходити від китайських стандартів у державно-політичному та ідеологічному житті. Почався процес усебічної «японізації» *«Країни Вранішнього Сонця»*, який і зробив Японію Японією.

Проімператорські реставраційні реформи Уда також не довів до логічного завершення. Імператор більше полубляв каліграфію та жінок, уславився як ловелас і тримав величезний гарем, тому боротьбу з політиком-прагматиком Фудзівара Мотоцуне він, звичайно, програв, зрікся престолу, а ставши екс-імператором створив славетний літературний салон. Сугавара Мітідзане одразу відправили служити дрібним чиновником у глуху провінцію на Кюсю, де він невдовзі помер. Одначе в XI ст. ідея імператорського правління знову відродилася, але тепер островитяни, відкинувши китайські стандарти, пішли своїм, неторованим шляхом.

Зародження самурайського стану. Слово *самурай* («служивий») походить від давньояпонського дієслова *самурау* — «служити, охороняти». Так називали озброєних слуг-супутників, що супроводжували аристократа в дорозі. Невелика частина самурайського стану справді вийшла з таких

слуг, але основним джерелом походження низів воєнізованого дворянства Японії стали *гьосі*.

Досвід показав, що поєднання військової служби з селянською працею укупі з цілою низкою податків — шлях непродуктивний. Тому за умов розвалу державної надільної системи й загальної військової повинності для охорони кордонів і воєн з айнами держава створила загони *гьосі* — привілейованих вільних селян, військових поселенців, солдат-селян, які за користування землею несли військову службу, але не платили податків. Саме від *гьосі* й пішла більшість самурайства (в Японії популярніший термін *бусі* — «воїн»). Хоча не всі *гьосі* стали *бусі*, бо статус самурая давав не лише додаткові привілеї, а й багато до чого зобов'язував (зберігати вірність сюзерену, дотримуватися жорсткої дисципліни тощо). Прошарок *гьосі* залишався в системі японського традиційного суспільства протягом усієї середньовічної епохи, поповнюючись селянами, які поєднували в собі дух авантюризму, войовничість, схиляння перед законом. Певною мірою стан *гьосі* можна порівняти з нашими реєстровими козаками.

Розвал державності в період правління Фудзівара нікого не влаштовував, але для боротьби за владу самураям потрібні були організаційні структури. В тогочасній Японії партій не знали, а їхню роль відігравали клани, що ґрунтувалися на родинних зв'язках. Самурайські низи та *гьосі* формувалися без урахування родинності, й тут за справу взялася аристократія.

В Японії часів Фудзівара військова служба вважалася заняттям грубим, придатним лише для неуків-мужланів, тому до самураїв більшість родовитих сімей ставилися зневажливо. Однак аристократичних кланів у столиці було явно забагато (1182 роди), тому боротьба за «місце під сонцем» ішла шалена, й природно, що в ній траплялися роди-невдахи, яких витиснули зі столиці на службу в провінцію, де частіше був потрібен меч для придушення непокірних і воєн з айнами, аніж сувої з малюнками чи віршами. Для багатьох аристократичних родів управління провінціями завершилося крахом, бо вони не бажали виконувати «брудну роботу». Однак ті, хто її не злякався, хто згуртував навколо себе *гьосі*, зробивши їх самураями (тобто включивши їх у систему свого клану), хто оперся на їхню військову міць — здобули вагомий козир у політичній боротьбі. Кланова система таких аристократичних родів стала каркасом, на який наклався неорганізований матеріал *гьосі*, і в такий спосіб сформувалися самурайські клани, на

чолі яких опинилися відгалуження аристократичних сімей, що порвали зі своїми рафінованими столичними родичами, «огрубіли», але тримали відтепер у руках реальну військову міць.

Виникнення самурайського стану відбулося наприкінці X— на початку XI ст. внаслідок складного соціального процесу мілітаризації деяких аристократичних родів у провінції шляхом зміни «профілю діяльності» на військовий самих аристократів і частини їхніх слуг з одночасним включенням до складу цих кланів частини гьосі. Це породило соціальну мутацію таких кланів із аристократичних у самурайські й призвело до появи в суспільній структурі Японії нового стану — бусі (самурайства).

Правління інсей.

Панування Фудзівара влаштувало далеко не всіх, навіть усередині правлячого клану, який розпався на чотири гілки. Його північне угруповання дійсно було правлячим. Решта родів і кланів, а також Фудзівара інших гілок були позбавлені навіть надії на можливість наблизитися до політичного Олімпу Японії. Влада Фудзівара гнітила імператорів, які не забули часів Нарської монархії, буддійські храми, для яких рід регентів-канцлерів був подвійним конкурентом (при розподілі захоплених сьоенів і в науці та мистецтві), а на політичну арену виходила нова сила — самурайство. Ситуацію ускладнила вкрай невдала економічна політика Фудзівара, точніше цілковита її відсутність, що породило самоізоляцію країни.

Для врятування своєї влади Фудзівара хапалися за все, включаючи магію, стверджували, що силач Ваганабе Цуна (953—1024) упіймав самого чорта, але ситуація від цього не поліпшилася. Продовженням жахливих бід стала політична анархія 10-х років XI ст., коли з восьми імператорів лише один пробув на троні більше року, а серед канцлерів з'явилися люди, позбавлені будь-яких талантів, і навіть п'яниці. Склалася ситуація, «коли те, що задумувалося на добре, безумовно ставало таким, за що потім доводилося каятися»⁸.

Політико-економічна криза поставила питання про необхідність зміни системи правління, ліквідацію влади секкан (регентів-канцлерів), але Фудзівара так глибоко вкоренилися у владні структури при дворі, що вирвати у них міністерські портфелі стало марною справою. Потрібна була політична мудрість, щоб розв'язати цей «гордіїв вузол» і водночас зберегти, не розвалити остаточно японську державність, для якої «великі потрясіння» за таких обставин були категорично протипоказаними. Країна потребувала реформ. Їх проведення пов'язують з іменами двох імператорів: Госандзьо та Сіракави — автора та виконавця новаторської політичної ідеї.

Ще наприкінці X ст. для боротьби з Фудзівара *тєнно* запровадили інститут *курандо* — особистий секретаріат при імператорі, через який «нащадки Амаатерасу» намагалися вирішувати державні справи, обминаючи регентів-канц-

лерів. Переконавшись, що вирвати владу у Фудзівара при дворі неможливо, імператор Госандзю у 1072 р. зрікся престолу і, прийнявши сан буддійського монаха, створив власний, паралельний двір экс-імператора, спираючись на який почав вершити державні справи.

Діяльність Госандзю виявилася досить успішною. Вдалося упорядкувати державні фінанси, ввести єдину систему мір і ваги. Екс-імператор всіляко сприяв розвитку літератури й філософії. Раптова смерть (1073 р.) перешкодила йому довести справу до кінця. Лише його наступник Сіракава (*тенно* у 1072—1086 рр.) зумів побудувати після свого зречення у 1086 р. *систему інсей* («храмових правителів») — *правлячих экс-імператорів-монахів*.

Сіракава проявив себе фанатичним буддистом. Особисто здійснював паломництво до святих місць у гори Коя-сан і Кумано, побудував безліч пагод і буддійських статуй, заборонив убивати в країні будь-яку живність, і навіть у побуті намагався бути прикладом для своїх підданих. Якщо більшість тогочасних японців спала головою на схід (як Конфуцій) або на південь, то правлячий экс-імператор спочивав у позі Будди Шак'я-Муні: на правому боці, головою на північ і обличчям на захід.

Після офіційного зречення Сіракава прийняв постриг, залишив Хейан і переїхав до монастиря Хейдзан (Ходзюдзі), де створив власний двір, штат придворних і чиновників, варту та інші атрибути влади. Звідси він почав видавати укази та закони, керувати поточними державними справами, ігноруючи офіційний Хейан. *Відбувся «тихий» державний переворот: Фудзівара офіційно не втратили своїх постів, залишилися на посадах регентів, канцлерів, міністрів, отримували відповідну платню, але замість влади тримали в руках повітря — реальну владу перехопив інсей.* Політичної кризи це не викликало, бо Фудзівара ніколи не виказували особливого завзяття в державних справах. Вони з радістю зосередилися виключно на проблемах літератури й мистецтва. Екс-імператора підтримали сінтоїстські храми (адже імператор вважався першосвящеником *сінто*), буддійські секти зі своїми воєнізованими загонами монахів (бо *інсей* — це *буддійський монах-імператор*), армія та чиновницький апарат, яким набрид політичний і економічний безлад у країні.

*В XI ст. экс-імператори спромоглися відібрати владу у Фудзівара, та коли це, зрештою, сталося, тенно-монахи опинилися перед невтішною реальністю: державна надільна система, на яку традиційно спирався імператорський двір, давно «канула в Лету», а «сьоєнізація» призвела до того, що становим хребтом японської економіки став вільний заможний селянин (*мьосю* — «іменний хазяїн»). Податний*

двір, сплативши податки, далі сам вирішував усі внутрішні проблеми, сам вів господарство, ставши співвласником і розпорядником землі. Це прискорило розвиток японської економіки. Було започатковано сівообмін, збільшилася кількість добрив, що вносилися в землю. Деякі селяни стали отримувати два-три врожаї на рік, населення країни перевищило 11 млн, але все це відбувалося без участі представників *інсей*, бо до керівництва приватними маєтками (*сьоенами*) їх не допускали, а державних земель майже не залишилося. На початку XII ст. екс-імператори-монахи спробували повернути собі економічну владу завдяки збільшенню власного родового земельного домену, але, відбираючи землі, зіткнулися з опором колишніх союзників — буддійської церкви і самураїв. Селяни теж не виказали бажання повертатися під тотальний державний контроль і відповіли на нову політику серією повстань. Самурайські дружини і загони озброєних монахів придушили бунти, але перемога виявилася «пірровою»: *система інсей себе дискредитувала*.

Нестабільність посилили незгоди на півночі Хонсю, де в середині XI ст. повстали айни на чолі з Абе Йорітокі: його озброєні отруйними стрілами вояки наводили жах на самураїв та *гьосі*. Лише після смерті непереможного вождя «варварів» японцям удалося придушити наприкінці XI ст. айнський масовий визвольний рух, але криваві сутички тривали.

Самураї відчули себе єдиною силою, спроможною навести порядок у країні. Відтепер вони взяли курс на встановлення в Японії військової диктатури.

¹ Норито. Сэммі / Пер. со старояп. Л.М.Ермаковой. М., 1991. С.93.

² Цит. за: Кузнецов Ю.Д. и др. История Японии. М., 1988. С.25.

³ Ман'юсю: Ні-кан сенсю. (Збірка десяти тисяч віршів): У 2 т. Токіо, 1982. Т.1. С.43 (№ 2).

⁴ Цит. за: Мещеряков А.Н. Герои, творцы и хранители японской старины. М., 1988. С.78.

⁵ Там само. С.93.

⁶ Сэй-Сёнагон. Записки у изголовья; Камо-но Тёмэй. Записки из кельи; Кэнхо-хоси. Записки от скуки. Классическая японская проза XI—XIV веков / Пер. со старояп. М., 1988. С.352.

⁷ Там само. С. 370.

⁸ Гукансьо (Записки дурня). Токіо, 1967. С.325.

Японія (закінчення)

● Диктатура Тайра ● Камакурський сьогунат ● «Рестаурація Кемму». Утворення сьогунату Муроматі. Японія в епоху «двох династій» ● Сьогунат Муроматі ● Японія на шляху до воз'єднання ● Утворення сьогунату Токугава (Едо). Самоізоляція країни та її наслідки

2 **Диктатура Тайра.** Самурайський клан Тайра вів свій родовід від принца Кадзурахари, п'ятого сина імператора Камму (781—806), а прізвище Тайра дістав принців онук, коли його вислали зі столиці служити губернатором у провінцію. Провінційне «животіння» Тайра не влаштувало, і 937 р. їхній лідер Масакадо влаштував заколот. Фудзівара придушили виступ силою зброї та «чорної магії»: Масакадо убили «містичною стрілою» (мабуть, його отруїли фудзіварівські шпигуни).

Опинившись в провінції, колишній аристократичний клан Тайра став самурайським і почав розширювати земельні володіння навколо столиці, спираючись на самураїв, а після відчайдушної баталії за столицю у 1156 р. встановив у Японії свою диктатуру військового типу. Грізні вояки швидко зламали опір аристократів, а коли були переможені конкуренти з інших самурайських родів, диктатором країни став глава клану Тайра Кійоморі (1118—1181). Свою штаб-квартиру Тайра розмістили в Рокухарі (квартал Хейану), над якою тепер гордо майорів червоний прапор — клановий стяг Тайра.

Ігноруючи фудзіварівські традиції самоізоляції, Кійоморі відновив широку торгівлю з континентом, для чого побудував новий порт Хього (сучасний Кобе). Швидко прогресувало японське сільське господарство, а гордістю ремесла стали найкращі на Далекому Сході самурайські мечі.

Їхне лезо нагадувало сандвіч із надзвичайно загартованої сталевий пластини, на яку з боків накладали смуги м'якого заліза, що запобігало руйнуванню твердої, але дуже крихкої вуглецевої серцевини.

Японія масово експортувала золото, срібло, руть, віяла, ширми, лак, мечі, деревину, а імпортувала шовк, парчу, пудру, фіміам, фарфор, мідні монети.

Японську літературу збагатили анонімна «*Ейга-моногатарі*» («Повість про славу») та історична хроніка «*Мідзу-кагамі*» («Водне дзеркало»). Занепад влади китаїзованих естетів Фудзівара й вихід на арену японської історії самураїв революціонізували образотворче мистецтво, породивши поряд з *кара-е* («китайським живописом») стиль *ямато-е* («японський живопис»), який вирізняли надривний ліризм, акцентовані журба й туга, емоційна перенасиченість творів, на відміну від надто холодного для японців *кара-е*. Кодифікаторами *ямато-е* вважаються Тоба Сьодзо (1053—1140), Фудзівара Такайосі (1150—1174) та Фудзівара Таканобу (1142—1205).

Зберігши офіційно всі владні посади (тенно, сессю, кампа-ку, інсей тощо), самураї залишили аристократам платню із їхніх же сьоенів, дали можливість досхочу займатися науками й мистецтвом, водночас жорстоко караючи за спроби політичних інтриг. Але з часом Тайра пригадали своє аристократичне походження й почали втручатися в спадкову номенклатуру державного апарату імператора, чим викликали активне невдоволення столичної аристократії.

Себе Кійоморі зробив Головним міністром, другу дочку — імператрицею, третю — видав за регента, четверту — за канцлера. Диктатора не зупинила навіть хронічна хвороба: щоб вимолити здоров'я, 50-річний Кійоморі прийняв у 1169 р. постриг, діставши в монашестві ім'я *Дзьокай* («Океан чистоти»), і продовжував дивувати рафінованих аристократів.

Розширюючи власний сьоен, Тайра привласнили 30 провінцій країни з 66-ти, ставши, таким чином, володарями половини земель Японії. А коли дочка Кійоморі (імператриця) народила йому онука, диктатор у 1180 р. силою примусив імператора Такакуру зректися престолу і зробив *тенно* трирічного онука Антоку. Ситуація в країні загострилася до краю.

У відповідь на інтриги та відкритий протест диктатор заслав більш як сорок аристократів, а кількох стратив. Замість засланих і страчених, 16 представників клану Тайра стали вищими сановниками імператорського двору. А щоб надалі проблем з невдоволеними не виникало, Кійоморі вдався до масового терору, виконавцями якого були *кабуру* — банди 14—15-річних молодчиків, розбещених надзвичайними повноваженнями та правом чинити необмежене насильство. У 1177 р. відбулася жаклива пожежа в Хейані. Вигоріла третина міста, загинули тисячі людей, після чого відбудованій столиці дали нову назву — Кіото («Стара столиця»). Зміна назви не допомогла: у 1180 р. на місто налетів жакливий ураган, який став причиною нових руйнувань. Кійоморі наказав перенести столицю до Фукухари (селище в родинних землях Тайра). Наказом всесильного диктатора всіх мешканців столиці (включаючи сановників і міністрів) примусили змінити місце проживання, а будинки Кіото ламали на дошки і сплавляли до Фукухари річкою, де їх, начебто, мали знову зібрати. Але це в теорії. Кіото розламали, та «ламати — не будувати» — еліта Японії залишилася без даху над головою напередодні зими. Стурбований Кійоморі повернув столицю в Кіото на старе згарище, коли вже почалася зима.

Це означало політичний крах диктатури Тайра, а економічні негаразди довершили справу. В 1181 р. країну вразив неврожай: навесні та влітку панувала засуха, восени та взимку — урагани й повінь. Ціни на продовольчі товари досягли космічного рівня, золото втратило свою колишню роль. Країну заповнили юрми жебраків. Наступного року ситуація ще більше погіршилася. В країні спалахнула епідемія, виникла й енергетична криза, бо лісоруби без їжі не могли працювати, і взимку Кіото залишився без палива. Від голоду, холоду й хвороб тільки в столиці вимерло 42 тис. мешканців. Японія була знекровлена, й проти Тайра повстала вся країна.

Жахливими репресіями самураї Тайра придушили виступи на південному заході архіпелагу. Жертвою стала навіть давня японська столиця Нара, яку Тайра спалили та зруйнували дотла, а її мешканців розігнали по навколишніх горах. Храми, сувої, 6 тис. монахів і навіть статуя Дайбуцу були знищені. Половина Японії знову опинилася в руках Тайра. Але на північному сході країни рух очолив інший впливовий самурайський клан Мінамото, з яким Тайра розправитися не змогли.

Засновником роду Мінамото вважається син імператора Сага (809—823) Мінамото Тору (822—895). Посилення клану припадає на середину X ст., коли в придушенні низки антифудзіварівських закатів видатну роль відіграло військо, очолюване Мінамото Цунетомо (917—961). За ці перемоги новостворений самурайський клан отримав в управління дві центральні провінції, що значно підвищило його авторитет і воєнно-економічну міць.

Одразу після приходу до влади Тайра рід Мінамото очолив відкриту збройну боротьбу проти нового володаря Кійоморі, але спочатку зазнав поразки. Деяких членів клану повбивали, інших відправили у північно-східні гори Хонсю воювати з айнами, де бої не вщухали протягом століть.

У цей скрутний для клану час його очолив Мінамото Йорітомо (1147—1199), якого Кійоморі спочатку наказав стратити, а потім усе ж помилував: Йорітомо врятувала його мати, красуня Токіва. Заради збереження життя трьох своїх дітей вона добровільно стала наложницею жахливого тирана й зуміла вимолити їм пощаду.

Позиції Тайра виявилися не такими міцними, як здавалося на перший погляд. Ще на рубежі X—XI ст. єдність клану була порушена: в силу різних причин Тайра розпалися на кілька гілок (Ходзьо, Ісе, Камму, Сейва та ін.), і стосунки між ними далеко не завжди були мирними. Кійоморі так і не переборов ці незгоди, а східна гілка дому Тайра — Ходзьо — воювала в наступній війні проти «червоних» на боці білих прапорів Мінамото, з якими Ходзьо уклали династичний матримоніальний шлюб (Йорітомо одружився з дочкою глави родини Ходзьо Токімаси).

У розпал політичних негараздів тяжко захворів і помер у 1181 р. «залізний» Кійоморі. А тут голод, епідемія... Новий диктатор Тайра Мунеморі опинився в цілковитій ізоляції. Він оголосив амністію, повернув храми на рьським монахам, але було вже запізно, з півночі на Кіото насувалися під своїми білими клановими прапорами жажливі самураї Мінамото. Загартовані у постійних війнах із «варварами», північні самураї навіть тайрівським воякам здавалися дикими та кровожерливими. Крім того, проти 70—80 тис. «червоних» «північні» зібрали під свої білі прапори до 200 тис. головорізів, яких очолили два видатних лідери: холонокровний, обачливий політик Йорітомо та його брат — видатний полководець Йосіцуне (Куро Йосіцуне).

Після кількох жажливих поразок, втративши 90 % війська, Тайра у 1183 р. спалили й залишили столицю, яку потім доруйнували «дикі» самураї Мінамото. Прихопивши малолітнього імператора Антоку, «червоні» втекли на острів Сікоку, а «білі» у 1184 р. посадили на престол свого *тенно* Готобу: до всіх бід додалася схизма імператорського роду.

Генеральна морська баталія, в якій вирішилася доля Японії, відбулась у 1185 р. в Сімоносекській протоці поблизу мису Данноура. Ескадру «білих» (840 кораблів-човнів) очолив Куро Йосіцуне («обличчям білий, ростом малий, а зуби його стирчали наперед»¹). Ще 30 тис. кіннотників Мінамото прибули на Кюсю, щоб відрізати для Тайра шляхи відступу. Сили Тайра налічували 500 кораблів, та «червоні» сподівалися, що на воді зможуть побороти «північних», які звикли битися здебільшого в гірських лісах, а не на воді, та ці сподівання не виправдалися: Тайра були розгромлені вщент, їхні лідери (включаючи малолітнього *тенно* Антоку) втопилися, а малодушний Мунеморі потрапив у полон. Підсумком битви стала кривава різанина: за наполяганням Ходзьо Токімаси весь клан Тайра (його колишніх соратників-родичів) було знищено: малюків топили або живими заривали в землю, дорослих душили або різали кинджалами, а полоненим самураям рубали голови.

Жажливим фіналом тотальної війни став грандіозний землетрус 1185 р., коли «гори розпадались і засипали собою ріки, море... затопило собою сушу... У столиці жоден храм, жоден будинок, пагода чи мавзолей не залишилися цілими»². Людей охопив страх, у якому *народжувалася нова політична система — легітимна військово-самурайська диктатура (сьогунат)*.

4) **Камакурський сьогунат.** Розгром Тайра зробив клан Мінамото найвпливовішою військово-політичною силою Японії. Але тандем залізного полководця (Йосіцуне) та хитрого, підступного політика (Йорітомо) дав тріщину. Боротьба за першість завершилася перемогою останнього. Йосіцуне або загинув, або утік до айнів, і після смерті у 1192 р. екс-імператора Госіракави Мінамото Йорітомо здобув титул Верховного Воєначальника (*сьогуна*), ставши першим узаконеним військовим правителем Японії. Проаналізувавши сумний досвід своїх попередників, Йорітомо видав, а імператорський двір ухвалив, під тиском самураїв, серію законів про *сьогунат (бакуфу)* — *політичну систему, в межах якої тенно залишався верховним жерцем сінто і лише офіційним, номінальним главою держави. Вся політична, економічна й судова влада згідно з новим законодавством зосереджувалася в руках сьогуна.* Сьогунська ставка (*бакуфу*) була розташована в місті Камакура на березі затоки Сагамі, а при дворі імператора в Кіото заведено посаду легального сьогунського наглядача — міністра для зв'язків із режимом Камакури.

Захопивши владу, Мінамото енергійно почали розбудову самурайської державності з центром у Камакурі. Паралельно з безвладними апаратами імператора та екс-імператора вони створили централізований бюрократичний апарат військової влади, очолюваний *сьогун*ом, який реально правив країною. Для запобігання селянських бунтів Йорітомо скасував усі недоїмки й виділив кошти на відбудову поруйнованих храмів, чим збільшив соціальну базу мілітаризованої влади, а для заспокоєння душ переможених Тайра збудували спеціальний буддійський храм Амідайї.

Але невдоволеною владним засиллям самураїв залишилась аристократія, яку очолив імператор Готоба. Мріючи перехопити владу як *інсей*, він у 1198 р. зрікся престолу, а в наступному році загинув Йорітомо (його скинув норовистий кінь, і *сьогун* помер, сильно вдарившись об землю). Готобу підтримали Кудзьо (аристократична родина, що відокремилася від Фудзівара), оригінальним оформленням політичного антикамакурського союзу в 1205 р. стала поетична збірка *«Сінкокін вакасю»* («Нова збірка старих і нових пісень Ямато»), куди увійшли вірші Сайтьо (1118—1190), Фудзівара Йосіцуне (1169—1206), Фудзівара Тосінарі (1113—1204), *інсея* Готоби та інших аристократичних авторів.

А в Камакурі нащадки Йорітомо (наступні сьогун) проявили себе як немічні та слабкодухі правителі. Владу там захопив рід Ходзьо, лідер якого Токімаса проголосив себе

сіккеном («держателем влади») — своєрідним канцлером при дворі сьогуну. За спробу опору прибічники Ходзьо знищили в 1203 р. чергового сьогуну Мінамото Йорійє, після чого Токімаса зобов'язав наступних сьогунів брати собі «сьогунш» виключно з родини Ходзьо, яка стала лідером японського самурайства.

Протистояння *інсей*, дворів *тенно* (де володарювали Кудзьо) і *сьогуну* (де хазяйнували Ходзьо) продовжувалося з перемінним успіхом до 1221 р., аж доки, зібравши всі наявні сили, придворна аристократія не розв'язала відкриту війну з метою повалення військово-самурайської диктатури. Для розгрому численних, але погано організованих і навчених загонів опозиції Ходзьо мобілізували три армії (190 тис. самураїв), і двобій завершився цілковитим розгромом антикамакурських сил.

Японія бурхливо розвивалася. Якісно новий етап настав у розвитку історичних знань: на зміну літописно-хронікальним творам прийшла історична наука, засновником якої став виходець із роду Кудзьо монах Дзіен (1155—1225). Його твір «*Гукансьо*» («Записки дурня») був першою на островах спробою не просто вести хроніку подій, а критично аналізувати минуле, визначати соціальні закони й періоди розвитку суспільства, виробляти політико-історичні концепції для «наукової інтерпретації» історії Японії.

Прихід до влади самураїв справив великий вплив на японську літературу, в якій неабиякої слави зажили *гункі* («військові повісті»). Шедевром цього жанру вважається «*Хейке-моногатарі*» («Повість про родину Тайра»), створена монахом Юкінага наприкінці XII ст. Поряд із буддійською скульптурою, в традиціях якої творили Кокей (XII—XIII ст.), Ункей (пом. у 1223 р.) і Кайкей (XII—XIII ст.), з'явився світський жанр скульптурного портрета: статуї настоятелів, *сьогунів*, *сіккенив*, видатних полководців і знатних вельмож почали встановлювати в храмах. Із Китаю до Японії прийшли нові буддійські течії, серед яких особливу популярність здобули *Дзьодо* (кит. *Цзінту* — «Чиста земля») і *Дзен* (кит. *Чань* — «споглядання»). Останню привіз на острови китайський монах Лінь-цзи (япон. Ріндзай), а першим японцем — адептом *дзен*-буддизму — став Ейсай (1141—1215) — засновник традиції «чайної церемонії».

Стабілізацію самурайської влади юридично закріпила у 1232 р. збірка законів «*Дзьоей сікімоку*» (51 стаття), у яку вперше ввели клятву вірності самурая сюзеренові. У заколотників конфіскували 3 тис. земельних маєтків, а в Кіото розтащували постійний гарнізон камакурських військ. Клан Фудзівара у 1252 р. поділено на п'ять гілок, кожна з яких по черзі контролювала посади регентів-канцлерів — це призводило до чвар серед аристократів і давало спокій Ходзьо. Пізніше на дві гілки (*Дзімьоїн* та *Дайкакудзі*) поділили імператорський рід, й інспіроване *сіккенами* протистояння між двома відгалуженнями роду *тенно* забезпечило

Ходзьо постійну роль посередника у внутрішньоімператорських конфліктах.

Після воєнної перемоги, розколовши ряди конкурентів, Ходзьо стали повними та беззаперечними диктаторами Японії, єдиною реальною силою в політичній системі країни. Але Японію чекало нове випробування. Вперше за часи існування японської держави над нею реально нависла загроза іноземного поневолення з боку монголів.

Прелюдією до агресії стало прибуття до Японії у 1266 р. монгольського посольства, направленою ханом Хубілаєм, з пропозицією визнати васалітет «Країни Вранішнього Сонця» щодо хана. В традиціях далекосхідної дипломатії монголи сприйняли китайську концепцію «Серединної держави» та «варварського оточення», а оскільки вони вважали себе правонащадками великих імперій Китаю, то подібна дипломатична пропозиція здавалася їм цілком виправданою. Ходзьо спочатку промовчали, а коли такі ж посольства прибули у 1268 і 1269 рр., відповіли категоричною відмовою. Війна стала неминучою.

Найімовірнішим об'єктом безпосереднього вторгнення вважалася глибока бухта Хаката (Кюсю), куди могли заходити гігантські кораблі, з яких можна було висадити масований десант. Саме тут японські правителі зосередили самураїв Кюсю й Сікоку і збудували хитрий оборонний мур уздовж усього узбережжя бухти довжиною 6,5 км. Стіну збудували біля урізу води, тому агресор не міг впритул підвести до стіни кораблі, а на вузьку смугу землі перед стіною одночасно могло десантуватися лише небагато вояків: решта нападаючих змушені були б чекати в човнах, коли на узбережжі звільниться місце для висадки. Форти Хаката, наче добра мишоловка, запрошували нападаючих десантуватися на берег, але діяли не згірше капкана, перемелюючи частинами хвилі атакуючих. Для стеження за континентальним узбережжям споруджено безліч дрібних кораблів-човнів («москітний флот»), які могли одночасно нападати на великі, але громіздкі й неповороткі судна-гіганти потенційного агресора.

У 1274 р. гігантський флот монголів (300 великих і 500 малих кораблів) із 30-тисячним десантом монголо-китайсько-корейських вояків захопив кілька японських островів (Цусіма, Ікі) й, злякавшись мурів Хакати, спробував висадити десант у мілководній гавані Імацу (Кюсю), але процес десантування шлюпками з великої відстані відбувався повільно, і японці атакували інтервентів. Щоб відігнати самураїв, кораблі почали обстрілювати японське узбережжя із вогнеметних машин, та захисникам допомогли випадок і природа. Від випадкової стріли загинув командир ескадри вторгнення «адмірал Лю», а під вечір налетів тайфун, який відправив на дно 200 кораблів інтервентів. Загарбники відступили.

У 1278 р. на острови знову прибуло посольство від хана Хубілая з вимогою визнати васалітет Японії, і знервований Ходзьо Токімуно наказав стратити послів. Такого монголи не прощали: тепер у разі монгольського завоювання Японію чекали тотальне спустошення та масова різанина, геноцид, про що свідчили масштаби нової агресії.

У 1281 р. до японських берегів рушили дві ескадри імперії Юань: північна (900 кораблів), побудована корейцями, з 40-тисячним монголо-корейським десантом, і південна (3500 кораблів китайського походження, з яких 1/10 становили судна-гіганти — «плаваючі коштовності») із 100-тисячним монголо-китайським десантом на борту. Після кривавих сутичок північна ескадра окупувала острів Такасіма, але основний удар завдали «південні» — вони рушили на штурм Хакати.

53 дні (з 23 червня до 14 серпня 1281 р.) тривала грандіозна битва, коли юаньський флот атакував, а японці, спираючися на свої укріплення, мужньо відбивалися. Монгольська зброя, військова техніка, тактика явно переважали бойове мистецтво гордовитих *бусі*, але 14 серпня налетів тайфун, який потопив майже весь юаньський флот разом із десантом і командувачем Ваном. Залишки армади в паніці втекли на континент, а монголо-корейський десант на Такасімі самураї вирізали. Ураган, який урятував, таким чином, незалежність японської держави, назвали «божественним вітром» (*камікадзе*).

Монгольська навала провалилась, але її наслідки виявилися руйнівними для влади Ходзьо. Колосальні військові витрати розорили більшість селян, а самурайство перестало існувати як єдиний стан: серед *бусі* з'явилися *даймьо* (великі землевласники), *тюген* (заможні, кіннота) й *асігару* (бідні вояки, піхота). Розорені селяни й *асігару* втрачали землі, що підірвало систему *сьоенів* — економічну базу *сьогунату*. Ходзьо втратили більшість вояків (*асігару* не мали коштів на озброєння, та й захищати їм було нічого), зате посилюлися торгово-ремісничі кола, особливо на півдні, де діячі «москитного флоту» перетворились на *вако* (піратів-купців) за сприяння місцевих самураїв. «Ділова активність» *вако* охопила все далекосхідне узбережжя, до Філіппін та Індонезії. Протягом століть набіги японських піратів стали прокляттям Східної Азії, проте, крім піратського промислу, *вако* вели торгівлю з Китаєм, Кореєю, В'єтнамом, Індонезією.

Розорення дрібних землевласників замінило систему *сьоенів* системою *даймьо* (великих земельних володінь). Магнати (*даймьо*) перестали коритися владі, тому, бажаючи зберегти земельний фонд дрібного та середнього самурайства, Ходзьо з 1297 р. почали анульовувати угоди щодо продажу, застави чи «дарування» самурайських земель, з безоплатним поверненням майна військовим. Зубожіння *бусі* це не припинило (бо непосильні податки залишилися), зате посварило *сіккенів* із лихварями, торгово-ремісничими

колами й тісно пов'язаним з ними південно-західним самурайством: у країні з'явилися *акуто* («погані загони») антикамакурських самураїв. Намагаючись утримати владу, що вислизала з їхніх рук, Ходзьо монополізували всі ключові посади в уряді *бакуфу*, але, втративши колишні фінансові й військові можливості, не могли зберегти колишній авторитет.

Бурхливі політичні події викликали глибоку ідеологічну еволюцію — ренесанс синтоїзму: його клановість створювала ілюзію захищеності людини в умовах кривавих воєн, а «божественний *камікадзе*», що врятував японську незалежність, на думку японців, послали синтоїстські боги. В буддизмі з'явилася перша, суто японська за походженням, секта *Хокке*, засновником якої був монах Нітірен (1222—1282).

На початку XIV ст. в Японії з новою силою спалахнули усобиці. *Сіккенам* перестали коритися *даймьо*, а рід Ходзьо став однаково ненависним і для самураїв південно-західних районів, що активно розвивалися, й для місцевих торговельхварських кіл, і для аристократії. Лідером антикамакурського політичного блоку став імператор Годайго з лінії *Дайкакудзі* (1288—1339), який 1318 р. зійшов на престол. В Японії визріли умови для тимчасового відновлення прямого імператорського правління.

Годайго був високоосвіченою людиною, поетом, знавцем буддизму й неоконфуціанства (чжусіанства), а його політична програма передбачала повалення сіккенівської диктатури й відновлення прямого правління *тенно* — системи, що панувала в Японії у другій половині VII — VIII ст. Вперше Годайго спробував повалити владу Ходзьо у 1324 р., але заколот було розкрито, а його організаторів покарано. Імператора від розправи врятувало лише «божественне походження».

У 1331 р. спалахнуло нове повстання, але й воно зазнало поразки. Годайго втік, переодягшись в жіноче вбрання, та невдовзі його схопили.

За організацію двох антикамакурських заколотів у березні 1332 р. Ходзьо скинули Годайго і заслали його на пустельні острови Окі, а новим *тенно сіккен* Ходзьо Хідетокі (1326—1333) проголосив Когена з лінії Дзімьоїн. Але розбитих імператорських вояків (до 10 тис.) зібрав принц Ясутокі, якого підтримали впливові самураї-*даймьо* Кусунокі Масасіге й Нітта Йосісада, невдоволені політико-економічним розвалом, що панував у країні. Коли Годайго у лютому 1333 р. втік з Окі, його сили налічували вже 100 тис. вояків, до яких одразу приєднався *даймьо* Асікага Такаудзі (1305—1358), армія якого налічувала 20—50 тис. самураїв.

У травні 1333 р. спільними зусиллями союзників камакурські війська були знищені, *сіккен* Хідетокі втік на Кюсю, де й загинув, а весь рід Ходзьо переможці вирізали до ноги.

«Реставрація *Кемму*». Утворення сьогунату Муроматі. Японія в епоху «двох династій». У червні 1333 р. Годайго повернувся в Кіото і знову став імператором. Ця подія дістала у традиційній японській історіографії назву «Реставрація *Кемму*» («Розбудова та військова міць»), політичною програмою якої проголошено «єднання знаті й самураїв» (*кобу-гаттай*). Годайго ліквідував усі владні надбудови, зокрема чиновницькі апарати інсея, сьогуна, *сіккена* тощо й відновив пряме імператорське правління в Японії. Однак епоха *Кемму* не була тривалою (1333—1336). Аристократично-імператорський уряд виявився неспроможним компетентно керувати економікою, а знання філософії, поезії та мистецтва, чим славилася родовита знать, мало допомагали в державних справах.

Зовні все виглядало благополучно: війни скінчилися, країну замирили, бюрократичний апарат скоротили, в сільському господарстві врожаї збирали двічі на рік, а гасло *кобу-гаттай* настроювало на відбудову економіки й бережне ставлення до військових. Одначе непродумані витрати, й особливо воєнні видатки, змусили Годайго ввести п'ятипроцентний податок на майно губернаторів, що підірвало його авторитет у провінціях. Загрузнувши в боргах, імператор видав указ про їхнє скасування, що викликало невдоволення лихварів, а самураї замість поліпшення свого фінансового стану були «нагороджені» додатковими податками й «увагою» нових шпигунів. Для керівництва останніми Годайго навіть завів нову урядову посаду (*муся-докоро*). Значно обмежили, в порівнянні з губернаторами цивільної імператорської адміністрації, повноваження військово-самурайських намісників у провінціях. Отож, за неповних три роки такого правління в Японії визрів ґрунт для відродження сьогунату, що й відбулося у 1336 р.

Скориставшись загальним невдоволенням, *даймьо* Асікага Такаудзі організував заколот проти імператора, й у січні 1336 р. захопив столицю.

Рід Асікага походив із гілки Сейва клану Мінамото (навіть клановий прапор у них був однаковим — білим). Посилились Асікага за часів панування Ходзьо, з якими «білих» певний час пов'язували родинні стосунки. Одначе в умовах занепаду влади *сіккенів* Асікага Такаудзі своєчасно зорієнтувався і взяв активну участь у розгромі Ходзьо, а коли три роки панування придворної аристократії дискредитували ідею прямого імператорського правління, Такаудзі підтримав курс на відродження військово-самурайської державності. Економічною базою Асікага стали їхні величезні земельні володіння у північно-східних провінціях Японії. В тогочасних умовах лише мілітаристська диктатура могла силою зброї утримати єдність країни (яку роздирали кланові та квазіетнічні суперечності), забезпечити надійну охорону кордонів, придушити селянські бунти, продовжити завоювання на півночі архіпелагу (з метою розширення орних

земель) і водночас знайти кошти на розвиток літератури, живопису, архітектури, зберегти економічні зв'язки з континентом.

Годайго запанікував, хоча його становище не було безнадійним. Авторитет імператора, як нащадка богів, залишався високим, що розколело клан Асікага: родини Кіра, Ісіто, Арагава, Ко, Уесугі підтримали Такаудзі, але деякі асікагівські сім'ї (Хосогава, Ацусіяма, Імагава, Ніккі) виступили на захист імператорської влади.

Саме в цей час Такаудзі змушений був перекинути частину своїх *бусі* на Окінаву, де спалахнула антисамурайська селянська війна. Для придушення бунту самураї застосували «половання за мечами» — повне вилучення у селян зброї, під яку підпали навіть ножі, серпи та шила, що ініціювало поширення серед повстанців китайської боротьби *карате*.

Сьогуни Скориставшись розпорошеністю проімператорських сил та відсутністю серед них єдиного керівництва, Такаудзі розбив армію *тенно* в битві на р.Мінатогава (поблизу теперішнього Кобе) і в листопаді 1336 р. проголосив відновлення військово-самурайського управління в Японії, призначивши себе *сьогуном*. Ставкою Асікага став квартал Муроматі в Кіото.

Сьогун знову скинув Годайго з престолу, посадовивши на трон свою маріонетку Комьо (з лінії Дзімьоїн). Годайго не захотів змиритися з поразкою. У 1337 р. він утік у священні, неприступні гори Йосіно (південь Хонсю), де зібрав розпорошених прибічників і знову назвався *тенно*. Почалася епоха боротьби «Південної та Північної династій» (*Намбокутьо, 1336—1392*), протягом якої Південну династію представляла лінія Дайкакудзі (Годайго та його нащадки), а Північну — лінія Дзімьоїн, причому Дайкакудзі виступали за пряме імператорське правління, а Дзімьоїн залишилися політичними маріонетками *сьогунського режиму Муроматі*.

Зміцнивши свої позиції, «південні» спробували перейти в наступ, але Асікага відповіли ударом на удар, а влітку 1339 р. Годайго помер. Трон посів його син Гомуракамі (1339—1368), якому виповнилося тоді всього 12 років, тому реальним лідером «південних» став досвідчений політик, видатний історик і політолог, один із фундаторів японської національної ідеї Кітабатаке Тікафуса (1293—1354) — автор «династичної концепції» японської історії.

Його класичний для японської історіографії та політології твір «*Дзіно сьотокі*» («Записи про правильне наслідування божеств та імператорів») утверджував святість і безперервність роду *тенно*, в існуванні якого Тікафуса убачав запоруку вічності й процвітання Японії, проголошував «Країну Вранішнього Сонця» «божественною», унікальною й неповторною й відстоював виключне право лінії Дайкакудзі на імператорський престол.

Бойові дії тривали з перемінним успіхом. Двічі (в 1352 і 1353 рр.) «південні» захоплювали Кіото, але в 1354 р. їхній лідер Кітабатаке Тікафуса помер. Компенсувати втрату визнаного лідера «південні» не змогли, й у 1354 р. Асікага Такаудзі відбив столицю.

Все життя Такаудзі відчував докори сумління за вчинені злочини та низку зрад, якими було сповнене його життя. Він зрадив Ходзьо, потім Годайго, отруїв або зарізав на шляху до влади багатьох родичів (у тому числі рідного брата Тадайосі). Просьогунсько-просамурайські налаштовані дзенські монахи співали йому дифирамби, стверджуючи, що «Такаудзі мав три головні риси. Перша — мужність... Друга риса — його співчуття: він жодного разу не ненавидів нікого, хоча не раз зустрічався з жорстокістю ворогів і навіть дітей. Третя — великодушність»³. Та все було марно, і в 1358 р. Такаудзі помер, так і не позбавившись своїх мук, із каменем на серці.

Наступні війни «двох династій» протікали мляво й тривали кілька десятиліть, проте культ грубої сили, що панував у політиці, стомлював людей. Навіть самураї після кривавих битв і запеклих сутичок мріяли про спокій і тишу, про фізичну, моральну й соціальну реабілітацію, тому вік панування військових став блискучою епохою не лише для вояків і полководців, а й для митців. Звідси популярність монохромного живопису Мокуюана (?—1348) та Као (?—1345), штучних садів і чайних альтанок Мусо Кокусі (1276—1351). Поряд із кам'яними монстрами фортець прижився *Кінкакудзі* («Золотий павільйон») — приміський палац сьогунів Асікага з вкритими позолотою стінами. 1374 р. вважається офіційною датою народження японського національного театру *Но* («дійство»), творцем якого був талановитий актор, драматург і постановник Кан'амі Кійоцугу (1333—1384). Децю занепала в XIV ст. японська поезія, зате прозу збагатили епохальна воєнна епопея Кодзіми (?—1428/29) «*Тайхейкі*» («Повість про великий мир»).

Крок за кроком *Дайкакудзі* здавали свої позиції, і в 1392 р., цілком утративши владу, останній «південний» імператор Гокамеяма відмовився від боротьби й передав «божественні регалії» «північному» *тенно* Гокомацу (1382—1412). *Єдність імператорського роду була відновлена, але тенно залишилися безвладними політичними маріонетками сьогунів Асікага. Їх знову пошановували як нащадків богів і першосвящеників сінтоїзму, але про політику імператорський рід мусив забути на цілих п'ять століть.*

Сьогунат Муроматі. Перші десятиліття існування сьогунату Асікага були непростими. Довготривала кривава боротьба з Південним двором ішла з перемінним успіхом, але наприкінці 1393 р., після розгрому останніх «південних» загонів, уся Японія офіційно визнала владу третього сьогуну з роду Асікага — Йосіміцу. В повному обсязі було відбудовано управлінський апарат військово-самурайської державності Японії, але реальна влада Асікага не витримувала зіставлення з можливостями й повноваженнями їхніх попередників —

володарів із Камакури. Режим Муроматі контролював ситуацію лише в Кіото й на невеликій частині території навколо столиці.

Безперервні війни й непосильні податки остаточно розорили дрібних землевласників. Великі господарства (*даймьо*) витримували там, де *сьоени* розорялися, втрачаючи будь-які шанси на відродження, тому селяни міцніше гуртувалися в общини, а самураї залишали свої *сьоени* і йшли служити до великих землевласників (їх теж називали *даймьо*). *Даймьо* мали великі доходи, за рахунок яких утримували власні військові загони, тому рахувалися із *сьогуном* тільки як із першим серед рівних.

Асікага намагалися протистояти сепаратистським тенденціям. Але на початку, в умовах тривалої та виснажливої війни з Південним двором, вони потребували підтримки регіональних *даймьо*, тому йшли на поступки. Коли ж номінальна єдність країни поновилася, володарі провінцій настільки зміцніли, що ніяке *сьогунське* втручання їх уже не лякало. Єдине, на що спромоглися *сьогуни*, — це надати удільним князям статус *канрьо* — своїх «управителів-намісників», показавши тим самим свою повну неспроможність опиратися відцентровим тенденціям. А коли в середині XV ст. спалахнули чвари в клані самих Асікага, почався розвал.

Не тільки влада імператора, а й влада *сьогуна* стала тепер номінальною. Аналогом *сіккена* в системі Муроматі виявилася посада *кіото-канрьо* («управителя Кіото» — Першого міністра *сьогунського* уряду). Але якщо за режиму Камакури посаду *сіккена* міцно тримали Ходзьо, то за крісло *кіото-канрьо* точилася відчайдушна боротьба між найближчими до Асікага родами — Сіба, Хатакеяма та Хосокава. Вбивства, отруєння, кривава помста, низки самогубств (*септжу* або *харакірі*) в комплексі з витонченими двірцевими інтригами — таким стало щоденне життя при дворі *сьогунів*. Квінтесенцією цього перманентного кошмару вважалася «смута років *Онін*», яку японці сприйняли як катастрофу національного масштабу.

«В першому році *Онін* (1467 р.) країна переживала сильне заворушення. Протягом тривалого часу п'ять із лишком провінцій та сім областей перебували в повному безладді... Вказівки щодо управління країною давалися під час коротких пауз між безпробудним пияцтвом і розвагами»⁴. Тільки на будівництво свого особистого палацу *сьоун* Асікага Йосімаса витратив астрономічну суму в 60 тис. *кан* срібла (1 *кан* — 3,75 кг срібла). Державна скарбниця спорожніла, податки зростали, і провінція

більше не бажала миритися з такою владою. Рух проти придворної сьогунської камарильї розпочав клан Ямана (що контролював 11 провінцій країни з 66), якого підтримав інший впливовий клан Оуті. Західна коаліція, очолювана цими родами, мала в своєму розпорядженні чимале військо (116 тис. *бусі*), але проти них виступила східна коаліція (на чолі з Хосокава), армія якої налічувала 161,5 тис. самураїв — і в 1467 р. спалахнула жорстока війна.

«Війна *Онін*» охопила 2/3 території країни, тривала 11 років і припинилася в 1477 р. сама собою, бо ворогуючі армії в битвах настільки знекровили одна одну, що самураї змушені були зупинитися. Дотла спалено столицю, по всіх округах країни хазяйнували банди розбишак, почалися голод та епідемії. «Країна Вранішнього Сонця» перетворилася на справжнє пекло, і над щедро политою кров'ю землею постав новий взірець людини — самурай. Саме після «війни *Онін*» сформувався у початковому вигляді самурайський кодекс «*Бусідо*» («Шлях воїна»), кодифікований у XVI ст., що став морально-етичним фундаментом японської нації.

На утримання кількох чиновницьких апаратів (імператора й *сьогуна*), численні війни, розкішні двори й підтримку місцевих *даймьо* потрібні були чималі кошти — і їх брали з селян. Податковий прес у Японії був найтяжчим на Далекому Сході — 40 % урожаю, що в умовах малородючих японських земель дорівнювало пограбунку. *Виробники утримували величезний бюрократичний апарат і найбільший військовий прошарок: бусі становили більше 10 % населення* (в Європі кількість рицарів ніколи не перевищувала 2 %), але самураї не даремно їли свій хліб (точніше, рис) — селянських воєн Японія не знала.

Спробою селянського самозахисту став інститут *ніндзя* («прихованих, таємних»), але ці селянські бойовики стали з часом професійними шпигунами й пішли на службу до *даймьо*. Селянам залишилося мовчки працювати, зіщипивши зуби, платити податки й виживати. Альтернативою була гарантована смерть від голоду або в загонах розбійників, бо проти селянських «Робін Гудів» самураї діяли швидко й немилосердно.

Селянам допомогли особливості японського менталітету — надзвичайна працелюбність, витриманість, терплячість. Героїчними зусиллями простих людей вдавалося утримувати максимально можливі площі оброблюваних земель, збирати по всій Японії по два врожаї на рік, вирощувати 100 сортів рису, 12 пшениці, 14 — бобових, набули поширення бавовник, конопля, олійні й лакові культури. Збільшилася кількість городян, чому сприяла внутрішньополітична ситуація. Війни наплодили безліч замків, а біля них виникли

ремісничо-торговельні посади, які в комплексі переростали в міста, де ремісники й торговці, щоб вижити, об'єднувалися в корпорації *дза*. Розвивалася зовнішня торгівля, яка давала 3—6-кратний прибуток: Японія імпортувала шовк, парчу, пудру, фіміам, сандалову деревину, фарфор і мідні монети, а вивозила золото, срібло, мідну руду, ртуть, віяла, лаковані вироби, ширми, пиломатеріали і першокласні мечі. Каторжною працею більшості населення утримувалося господарство, що, в свою чергу, сприяло розвитку культури.

Вершиною театрального мистецтва *Но* стала творчість видатного драматурга, режисера-постановника, філософа-естета й актора Дзеамі Мотокійо (1363—1443). Монохромний живопис прославили Сьобун (поч. XV ст.) і Сессю (1420—1506). Творцями чайної церемонії були Мурато Сьюко (XV ст.) і Ноамі (XV ст.). Шедевром архітектури визнано *Гінкакудзі* («Срібний павільйон») у Кіото — резиденцію *сьогуна* Асікага Йосімаси (1449—1471).

На початку XVI ст. авторитет *сьогуна* остаточно занепав, а коли в 1507 р. зійшла нанівець могутність роду Хосокава (останнього оплоту централізації), в Японії настала жахлива епоха *сенкоку* («воюючих царств») — коли всі воювали проти всіх. У 1542 р. на Кюсю вперше прибули європейці (португальці), від яких самураї запозичили вогнепальну зброю. Це прискорило повну «професіоналізацію» війни й збільшило собівартість бойових дій, що обернулося новим податковим тягарем на виробників. Японію рятували терплячість і працелюбність підданих, але земельна оранка все-таки скоротилася на 100 тис. *тьо* (майже 100 тис. га). В господарстві з'явилися перші мануфактури, що дало можливість збільшити експорт, але навіть японському терпінню зрештою настав кінець. Країна потребувала спокою, стабільності, єдності, майнової захищеності, законності й порядку. Асікага владу розгубили, тому ліквідація у 1573 р. інституту *сьогунів* нікого не стурбувала.

В Японії творили видатні майстри живопису з роду Кано (Масанобу (1434—1530) і Мотонобу (1476—1559), геній чайної церемонії Сенно Рікю (XVI ст.) — автор еталонного чайного павільйону саду Тейен у Кіото (1573 р.). Поширилося унікальне мистецтво «сухих» садів із каміння, піску й моху: шедевром цього жанру вважається сад храму Рьоандзі в Кіото митця Соамі (XVI ст.).

Японія понад усе потребувала нових державних людей, які б відродили її з політичного хаосу. Процес відновлення державної єдності започаткував знаменитий полководець Ода Нобунага (1534—1582).

Японія на шляху до возз'єднання. Нобунага став главою клану Ода після раптової смерті батька в 1551 р. Сім років Нобунага витратив на боротьбу з конкурентами всередині

власної родини. При цьому він проявив себе жорстоким, схильним до інтриг політиком, знищивши майже всіх своїх родичів (включаючи рідного брата), а в 1558 р. взявся за сусідів.

У цій людині мирно уживалися погордливість, чванливість, пихатість, нехтування будь-яких авторитетів, й, водночас, жорстка самодисципліна, майже аскетичний спосіб життя, відсутність честолюбства. «Це була людина середнього зросту, тендітної статури, з рідкими вусами й високим, приємним голосом. Він був честолюбним і гордовитим, але любив справедливість, не пробачав образи, хоч би хто її завдавав... Вина не пив, був невибагливим до їжі, надзвичайно простим у поведженні»⁵. З березня до вересня Нобунага купався в річці, щоденно вправлявся у виїзді та рукопашному бою, займався тактикою й удосконаленням зброї. Але головною запорукою його блискучих перемог стали масове використання вогнепальної зброї, організація її масштабного виробництва і розробка тактики її використання (аналог європейської лінійної тактики).

Військовий талант, удатливість та неймовірна жорстокість Нобунаги, здавалося, не мали меж. Його диктатура стала кривавою сторінкою в історії Японії, але не слід забувати, що сучасниками цієї людини були Генріх VIII («Синя борода») та Іван IV Грізний. Жорстоке століття виносило на гребінь влади жорстоких правителів, інші — не виживали.

До середини 1582 р. Ода Нобунага контролював майже половину країни (30 провінцій із 66), але довести справу до кінця йому не дали. Його жорстокість лякала підлеглих, і 1 червня 1582 р. 10 тис. заколотників на чолі з Акеті Міцухіде оточили Нобунагу в храмі Хоннодзі (Кіото), де 48-річний диктатор, щоб не потрапити в полон, вдався до *сеппуку* (*харакірі*).

Найближчі соратники Нобунаги — Токугава Іеясу (1542—1616) і Тойотомі Хідейосі (1536—1598) вирішили помститися за смерть сюзерена. Пощастило Хідейосі: 12 червня 1590 р. його 40-тисячне військо перемогло заколотників у грандіозній битві поблизу Ямадзакі. Акеті Міцухіде вбили селяни, коли він, тікаючи, намагався награбувати харчів і корму для коней. Хідейосі посів місце Нобунаги, Іеясу до певного часу приборкав свої честолюбні мрії і підкорився новому диктаторові. Сина Нобунаги — Ода Нобутаку — Хідейосі примусив до самогубства.

Тойотомі Хідейосі був вихідцем із простолюду: мати розгубила залишки аристократизму на засланні, а батько походив із роду бідних самураїв-напівселян. Маленький на зріст, дуже негарний, з темним, майже чорним обличчям, за що дістав прізвисько *сару* («мавпа»), Хідейосі розпочав військову кар'єру з посади *асігару* у війську Нобунаги. Однак талант блискучого полководця й сміливого вояка підніс уперше (й востаннє) людину з простолюду на владний Олімп Японії.

У 1582 р. він став володарем половини, а через вісім років війни — всієї Японії. У 1590 р. єдність країни було відновлено.

Тойотомі Хідейосі отримав тяжку спадщину. Японію розорили війни, централізований чиновницький апарат був відсутній, країну наводнили розбійники, а на обрії вже маячили кораблі європейських колонізаторів. Розбійників 200-тисячна армія диктатора безжально винищила, а щоб вони не плодилися й у майбутньому, нічийних самураїв узяли на службу, а в селян, як завжди, відібрали всю зброю (включаючи серпи, коси й ножі). Для керування країною створено уряд, а для досягнення економічної стабільності введено високий, зате стабільний податок (2/3 врожаю) — вищий, ніж у попередні роки, але відсутність воєн, розбійництва та конфіскацій давала можливість селянам вижити. Стабілізувавши фінанси, Хідейосі помирився з буддиською церквою і навіть виділив їй кошти на відбудову храмів.

Велику небезпеку для японської державності становила європейська колоніальна експансія. З островів європейці вивозили срібло, мечі, зерно, вироби з лаку, віяла, а завозили, як посередники, цінну деревину, ліки, шовк, кераміку, золото, тканини, шкури й пір'я екзотичних тварин, корали, мускус, високоякісні фарби, оцинковане залізо з Китаю, Кореї, Південно-Східної та Південної Азії. Крім вогнепальної зброї, японці запозичили у європейців пісковий годинник, окуляри, виноградні вина та... християнство, яке спочатку підтримав Ода Нобунага, борючися з могутністю буддиських храмів. Кількість японців-християн досягла 300 тис. Проте невдовзі колонізатори показали своє справжнє обличчя, розгорнувши на Кюсю роботу торгівлю. «Японців сотнями, в тому числі жінок і дітей, купують і доставляють на чорні кораблі, заковують у ланцюги, заганяють у трюми, піддаючи жорстоким тортурам»⁶.

Підлив масла у вогонь португальський матрос, який напідпитку почав у Нагасакі «просвіщати диких японців». Шпигуни одразу доповіли Хідейосі зміст його балачок. А моряк, зокрема, говорив таке: «Наші королі починають із того, що посилають у країну, яку вони бажають завоювати, священників, котрі спонукають народ приймати нашу релігію; і коли ті вже досягають значного успіху, вони викликають військо, яке вступає в союз із новими християнами; і тоді нашим королям уже неважко довершити все інше»⁷. Останньою краплею стала відмова португальців допомогти японцям у побудові багатотоннажного флоту, який Хідейосі мріяв використати для подальшого завоювання Кореї, Китаю та Індії.

Японія давно не знала работоргівлі, а поневолити її не змогли навіть монголи, тому 19 червня 1587 р. Тойотомі Хідейосі видав указ, згідно з яким усім християнським місійнерам пропонувалося протягом 20 днів, під загрозою смерті, залишити країну. Християнство для японців оголошувалося

поза законом. Суворо заборонялися работоргівля, вбивство, продаж і вживання в їжу коней та буйволів. Кількість японців-християн різко зменшилася, а 26 найактивніших «неслухів» (із них дев'ять європейців) піддано жакливим тортурам, їх розіп'яли на хрестах у Нагасакі. Перший натиск колонізаторів було відбито.

Наприкінці XVI ст. в країні запанував політичний спокій, почалося економічне піднесення, припинилося падіння життєвого рівня. Життя було важким, але терпимим. У країні існувало півтисячі міст, а загальна кількість городян перевищила 10 % населення (1,5—2 млн). Із них 300—400 тис. мешкали в Кіото, 200 тис. — в Осака, 150 тис. — в Едо (сучасний Токіо). В сільському господарстві культивувалися нові сорти чаю та бавовнику, почали розводити тютюн, удвоє збільшився японський експорт, а до традиційного імпорту додалися килими, оксамит, цукор, слонова кістка, вироби зі скла.

На схилі років всесильного диктатора потягло на молоденьких дівчат, і він завів собі гарем, «укомплектувавши» його 12—13-річними красунями; побоюючись заколотів, набудував цілу низку страхітливих кам'яних замків, при спорудженні яких замість цементу використовували рідкий свинець (на ці будови зганяли сотні тисяч селян). Бурхливе життя, безперервні походи, жахи заколоту та бездумні сексуальні подвиги підкосили залізне здоров'я Хідейосі, він став вважати себе живим богом війни (Хатіманом) і, підкоривши всю Японію, зажадав світового панування.

Вирішено було розпочати з Кореї, яку Хідейосі взагалі вважав японською територією, виходячи з тверджень давньояпонських хронік про успішні завоювання перших японських царів на півострові. Найближчі плани передбачали завоювання Китаю, Індії та країн Південно-Східної Азії.

У країні провели тотальну мобілізацію, підготували 300 тис. вояків (при 20 млн населення), 1000 кораблів та човнів, командувачем експедиційних сил призначили Укіту Хідейе. План кампанії передбачав блискавичну висадку, розгром у прикордонній битві корейської армії, вихід на китайський кордон. Після цього Хідейосі розраховував здійснити такий же блискавичний розгром китайських збройних сил та завоювання Індії. В основу стратегічного задуму було покладено тактику «бліцкригу». Зокрема, завоювання Кореї планувалося завершити за 4—5 місяців.

Війна почалась у квітні 1592 р. і спочатку йшла дуже вдало для агресора, але героїзм корейського народу, допомога китайців й успішні дії корейського флоту на чолі з легендарним адміралом Лі Сунсіном не залишили японцям

шансів на перемогу. Втративши майже весь флот і десятки тисяч вояків, експедиційний корпус Укіти Хідейе опинився восени 1598 р. в критичній ситуації. 18 серпня 1598 р. ініціатор корейської авантюри Хідейосі помер. Хідейе завершив ганебну війну безславним миром і повернув армію до Японії.

Утворення сьогунату Токугава (Едо). Самоізоляція країни та її наслідки. Незадовго до смерті Тойотомі Хідейосі, переживаючи за долю свого сина й спадкоємця Хідейорі, утворив регентську раду з п'яти найвпливовіших *даймьо*, з яких узяв письмову клятву на вірність Хідейорі. Але після смерті диктатора ця клятва перетворилася на простий шматок паперу. Першими претензії на владу висунули ветерани корейської війни, яких очолив Ісіда Міцунарі, але перемогу здобув лідер «диких» самураїв північного сходу Токугава Іеясу. Він не поступався жорстокістю своїм видатним попередникам, мав неабиякий талант полководця й умів вицікувати: дипломатичний дар та незвичайна політична інтуїція не підвели Іеясу. Він дотепно зумів уникнути широкої участі у корейській авантурі, зберігши сили, а коли Хідейосі не стало — розпочав боротьбу за владу. Заморська війна коштувала дорого, податки з селян сягнули 80—90 % урожаю, що довело населення до голоду, а клан Токугава вів свій родовід від славетного роду Мінамото, мав певний авторитет, значний воєнно-економічний потенціал і міцну базу — північний схід Хонсю, кубло «диких, кровожерливих і лютих» самураїв. Конкурентів відповідного масштабу у вождя «східних бусі» не залишилося — отож і ризик було зведено до мінімуму.

21 жовтня 1600 р. відбулася вирішальна битва поблизу Секігахари (провінція Міно), в якій 140-тисячне військо Токугава вщент розбило 95-тисячну коаліцію Ісіди, який загинув у бою. У переможених ворогів Іеясу конфіскував усе майно, і родина Токугава стала найбагатшою в Японії.

У 1603 р., «з санкції імператора», Іеясу проголосив себе сьогунтом, започаткувавши третій сьогунат — Токугава чи Едо (1603—1867). В 1605 р. він відмовився від посади сьогуна на користь свого сина Хідетади. Щоправда, в дійсності Іеясу залишився до самої смерті (1616 р.) диктатором, але, легітимно закріпивши за сином сьогунську владу, він підкреслив її спадковий характер.

У 1614 р. Іеясу обложив фортецю Осака — резиденцію Тойотомі Хідейорі, останнього конкурента на шляху до повної влади. У 1615 р., після тривалої облоги, замок було захоплено. Хідейорі покінчив життя самогубством, зарізавши дружину та дітей.

Помираючи у 1616 р., Іеясу міг бути спокійним: клан Токугава став найбагатшим у Японії, мав найбільші в країні загони самураїв і легітимно закріплену прецедентом систему успадкування влади всередині родини Токугава. Важливу роль у закріпленні режиму Едо (де Іеясу розташував свою ставку) відігравала система заложників, започаткована у 1635 р. третім сьогуном династії Іеміцу (1632—1651). В країні збудували п'ять стратегічних шляхів, які з'єднали Едо з усіма куточками країни і сприяли розвиткові внутрішньої торгівлі. Найнебезпечніших для Токугава *даймьо* виселили в глухі окраїни, а інформацією *сьогунів* щедро забезпечувала надзвичайно розгалужена система розшуку (*мецукє* — «прикріплене око»). Копіткою і невтомною працею, хитрістю, політичними інтригами, грубою силою та улесливими обіцянками Токугава зосередили в своїх руках необмежену владу, чи не найбільшу за всю історію Японії. І хоча, як і раніше, *на чолі «Країни Вранішнього Сонця»* номінально залишався *тенно*, але реально в руках *сьогунів* відтепер зосередилась безмежна диктаторська влада.

Токугава продовжили активну боротьбу з християнством. Тортури й смертні вироки для християнських священників та їхніх підручних стали звичним явищем, а в 1630 р. заборонено ввозити в Японію книги, де хоча б згадувалося християнство. Апогей боротьби із «заморським злом» випав на роки правління Іеміцу (1632—1651), коли всіх підозрілих пропускали через *ефумі* («топтання картини») — перевірку релігійної благонадійності. Людина, яку перевіряли, мала топтати ногами зображення Христа, що фіксувалося документально: непокірних палили живцем, розпинали на хрестах, топили в морі, розпилювали на шматки або вливали в рот воду, аж доки у людини не попався шлунок.

На більшій частині території країни ці дії не зустрічали особливого опору, але на Кюсю, у містечках Сімабара й Амакуса (поблизу Нагасакі) японські християни повстали, захищаючи своє право на свободу совісті. В 1637 р. 37 тис. японських католиків засіли в фортеці Хара й успішно боронилися від 50-тисячної токугавської армії. Але на допомогу сьогунату прийшли протестанти-голландці на чолі з представником нідерландської Ост-Індської компанії Кьокенбеккером. Завдяки голландським гарматам замок Хара впав у 1638 р., а сьогунські вояки влаштували повстанцям криваву баню.

Логічним результатом антихристиянсько-антиколонізаторського руху стали масова еміграція з Японії англійців та

іспанців, а після ухвалення серії законів 1633—1639 рр. — вигнання португальців, заборона самовільного виїзду японців за кордон і заборона будувати кораблі водотоннажністю понад 500 коку (80 т). *Токугавська Японія остаточно завершила перехід до політики самоізоляції від зовнішнього світу. «Країна Вранішнього Сонця» врятувала себе від європейського колоніального поневолення, але ціною незалежності стала тотальна самоізоляція з усіма негативними наслідками такого статусу (автаркія, натуралізація економіки, технічна відсталість, науково-культурна обмеженість).* Лише китайцям і голландцям дозволили підтримувати незначні економічні стосунки з японськими партнерами, але ці контакти всіляко обмежувалися й перебували під пильним контролем сьогунського уряду.

Припинення усобиць, стабілізація законодавства та влади, майнова захищеність і повернення надій на краще життя сприяли деякому зростанню японського господарства в XVII ст., піднесенню матеріального й духовного добробуту населення. Протягом століття в країні удвоє збільшилася площа оброблюваних земель, що в умовах дефіциту на островах придатних для обробітку ґрунтів було показником справжнього економічного піднесення. Податки на селян (на користь держави і *даймьо*) становили від 40 до 70 %, давалася взнаки також система кругової поруки і система прописки (селянин був прикріплений до землі), а в 1643 р. сьогунський указ «Про регламентацію селянського життя» зобов'язав селян вживати в їжу лише грубі злаки, заборонялося носити одяг із шовку.

Політика самоізоляції сприяла загальній «японізації» японської культури, розвитку власних фундаментальних традицій, коли слова «патріотизм», «гордість за свою історію та культуру», «дослідження своїх цивілізаційних коренів» не були пустим звуком. Традиції славетних майстрів чайної церемонії розвивав у XVII ст. Фурута Орібе. У жанрі живопису зажили слави баталіст Тоса Міцудзосі (1539—1613), засновники урочисто-монументального стилю *сьюін* з родини Кано (Ейтоку, Санраку, Сансецу, Тан'ю та ін.). Визнаним майстром монохромного живопису стилю *ямато-е* був Огата Корін (1658—1716), якого називають «найбільш японським з усіх японських живописців». Класиками мистецтва живописної гравюри вважаються Іваса Матабей (1578—1650) і Торії Кійонобу (1664—1729).

Про рівень розвитку освіти свідчить утворення в 1633 р. Центральної Академії в Едо, засновником якої був видатний науковець Хаясі Радзан (1583—1659). Поширення розбірного шрифту дало можливість забезпечити країну дешевими друкованими книгами (протягом XVII ст. видано 457 назв). Справжній прорив в історичній науці, особливо в галузі джерелознавства, здійснили Міто Міцукуні та Кадо Адзумамамаро (1669—1736). Поряд з ними в цей час плідно творили видатні філософи, поборники антисьогунської проімператорської опозиції Іто Дзінсай (1627—1705), Каїбара Екікен (1630—1714) і Муро Кюсо (1658—1734). Знайомство з

досягненнями європейської технократичної цивілізації дало поштовх розвитку в Японії природничих наук. Прославленими вченими були, зокрема, математик Секі (Кова) Такакадзу (1623—1708), ботанік-енциклопедист Іно Дзякусуй (1655—1715), економіст Араї Хакусекі (1657—1725).

У царині літератури світових вершин сягнула творчість прозаїка-новеліста Іхара Сайкаку (1642—1693) та поета Мацуо Басьо (1643—1694), який перетворив на високе мистецтво тривірш *хокку* (*хайку*). В XVII ст. виник театр *кабукі* (де спочатку грали тільки жінки, а з 1629 р. — чоловіки) і театр ляльок *дзьорурі* (засновником якого став оповідач казок Такемото Гідаю (1651—1714). Сценарії для них писав класик японської драматургії Тікамацу Мондзаемон (1653—1724).

Мистецтво художньої ілюстрованої ксилографії започаткував у Японії видатний художник, різьбяр і друкар Моронобу Хісікава (1638—1714). Широкою популярністю користувалися твори видатного скульптора-проповідника Енку (1628—1695). Неперевершеним майстром *ікебани* сучасники вважали Ікенобо Сенко (XVII ст.), чудові вази для котрого виготовляв Огата Кендзан. Саме в цей період розквітнуло мистецтво нецке (поясних брелків).

У XVII ст. японське суспільство, що базувалося на східних цивілізаційних принципах, досягло апогею у своєму розвитку, та зрештою на рубежі XVII—XVIII ст. воно потрапило в глухий кут.

На 30 % збільшився в XVII ст. валовий збір рису. Швидкими темпами зростало населення (з 18 до 26 млн). У сільському господарстві широко культивувалися такі культури, як квасоля, морква, гарбуз, шпинат, солодка й біла картопля, тютюн, бавовник, цукрова тростина, тутові дерева. В іригації почали активно використовувати водне колесо, а на полях як добрива використовували не тільки гній, а й сушену рибу та макуху. Кількість городян сягнула 4 — 4,5 млн, а міста Едо, Осака, Кіото, Сакаї, Нагасакі, Фусімі, Хаката, Нагоя, Канадзава, Хіросіма стали торговельно-ремісничими центрами загальнодержавного значення. Виникла регіональна спеціалізація: на півночі Кюсю виготовлялися фарфор і бавовняні тканини; Кіото й Нара поставляли парчу, саке, шовкові, металеві та лаковані вироби; Нагоя — кераміку й фарфор; Нагано — шовк; Сацума — цукор, Тоса й Тьосю — рисовий папір тощо. Формувався загальнояпонський ринок, а біржа м. Осака диктувала ціни на рис, рибу та овочі по всій країні. Виникли перші фінансові акули-монополісти (*кабунакама*): родини Йодоя, Міцуї, Коноїке та ін., які контролювали всю цінову політику. Набули поширення мануфактури, а міста Сакаї, Хаката, Осака й Нагасакі здобули статус незалежних міст на правах самоуправління.

Але досягнувши максимуму на рубежі XVII — XVIII ст. традиційна Японія впала у стагнацію. Монополісти, захопивши ринок, використовували ціни як невичерпне джере-

ло власного збагачення та обкрадання більшої частини населення, а *даймьо* і *сьогуни* вони задобрювали періодичними пільговими кредитами й хабарями. Падіння життєвого рівня, доходів людей, у свою чергу, призвело до спустошення державної скарбниці, бо «вибивати» податки з платників ставало дедалі складніше.

Ускладнила ситуацію легковажна політика п'ятого *сьогуна* династії Токугава Цунайосі (1680—1709), який так активно транжиривав гроші, що заліз по самі вуха у боргову кабалу до лихварів. Люди прозвали його «собачим сьогуном» за велику любов до домашніх тварин, яких у сьогунському палаці тримали сотнями. Держава-банкрут вдалася до пожежних заходів з метою зберегти свій фінансовий імідж — до псування монети (крім золота туди стали домішувати срібло), що призвело до її катастрофічного знецінення, інфляції та цінової лихоманки.

У різних районах країни періодично відбувалися неврожаї та голод, спалахували епідемії тифу, дизентерії, холери. Постійно зменшувалася кількість оброблюваних земельних площ, падав валовий збір зерна, хронічно дефіцитним став державний бюджет. Жахливих розмірів набув процес розорення самураїв як стану — вони масово ставали *ронінами* (бродячими самураями, що не мали сюзерена). *Суспільство опинилося в глибокій кризі, вихід із якої в рамках традиційних структур став неможливим.* Японія прощалася з середньовіччям.

¹ Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII в.) / Пер. со старояп. И.Львовой. М., 1982. С.159.

² Ходзьокі (Записки з келії). Токіо, 1981. С.55.

³ Цит. за: *Varley H.P. Imperial Restoration in Medieval Japan/ New York; London, 1971. P.133.*

⁴ Цит. за: *Искендеров А.А. Тоётоми Хидзёси. М., 1984. С.22.*

⁵ Цит. за: там само. С.85.

⁶ Цит. за: там само. С.208.

⁷ Цит. за: там само.

Тибет

● Природно-кліматичні умови ● Тибетський середньовічний етнос ● Тибет на світанку середньовіччя ● Тибетська імперія (629—842) ● Держава тангутів (982—1227) ● Тибет за часів політичної анархії. Зародження ламаїзму ● Утворення теократичної держави далай-лам. Занепад суверенної тибетської державності

Природно-кліматичні умови. Тибет («Дах світу») являв собою гігантське плоскогір'я, розмежоване по центру Трансгімалайським хребтом і обмежене на півночі високими горами Куньлунь, а на півдні — найвищими на землі вершинами Гімалаїв. На Півночі Тибету розташовані сухі, холодні високогірні рівнини, де мало опадів, різкий континентальний клімат, небагата рослинність, і де навіть у липні на поверхні бувають уранці заморозки. Південніше Трансгімалаїв — тепліше, вологіше, очі радують живописні річкові долини Цангпо (Брахмапутри) та її притоків, але терени тут також високогірні, а тому в повітрі явно бракує кисню. Третьою складовою Тибетського нагір'я є Шаншун (Північно-Західний Тибет), куди за панування низьких температур ущелинами річкових долин Дзачу (Меконгу), Янцзи та Нагчу (Салуїну) немов по коридору регулярно прориваються мусонні дощі з Індійського океану. Тут дуже холодно й дуже сиро (майже щоденно — зливи). Гори покриті лісами, в яких водиться безліч всілякої звірини (яки, антилопи, архари, зайці, ведмеді, вовки, лисиці). Озера багаті рибою, зокрема лососевими й короповими. Але людям у постійно вологому й холодному кліматі Шаншуну жити важко, тут навіть дрова не хочуть горіти. Лише у південно-східній окраїні плоскогір'я переважає теплий субтропічний клімат.

До цієї класифікації треба додати ступінчате природно-кліматичне районування по вертикалі — звичайне для будь-яких гір (від субтропіків глибоких долин до високогірних тундр та вічних снігів вершин).

Тибетський середньовічний етнос. Строкатий рельєф породив безліч кліматичних зон, ландшафт, природа й температури котрих залежали від багатьох показників (абсолютної широти й довготи, наявності чи відсутності мусонних опадів тощо), тому мешканці Тибету з давнини жили досить ізольовано один від одного («В кожній долині — своя мова, у кожного вчителя — своє вчення»¹). На заході, у верхів'ях р. Інд, мешкали мони й дарди — арійські землеробські племена європеоїдів, які расою, мовою та культурою ріднилися з мешканцями Паміру й Північно-Західної Індії; у

пекельних природних умовах Шаншуну блукали близькі до саків племена мисливців, рибалок і збиральників; на сході пасли на гірських пасовиськах овечі отари монголоїдні тибетомовні пастухи кяни (цяни), а в долинах займалися рільництвом жуни, але глобальні етнополітичні зміни в Євразії на межі давнини й середньовіччя якісно змінили етнічну карту Тибету. Дардів і монів із їхніми замками включили в свою державу ефталіти, а кяни пережили розкол: «традиціоналісти» (нголоки, банаги) продовжували займатися кочовим тваринництвом (розводили яків, овець, кіз, волів), а «новатори» (боти), покинувши чисте кочівництво, змішалися з жунами, перейняли навички землеробства (пшениця, ячмінь, гречка, горох, рис) і дали початок тибетській народності з гібридною, рільничо-тваринницькою культурою, коли землеробство в долинах (ронг) сполучалося з випасом худоби на гірських схилах (дрог), а між цими двома рівнями плодоносили фруктові сливові сади (шинг) — і все це в межах одного селища! Попутно тибетці розвивали ткацтво і плавили метали (залізо, срібло, мідь).

Природа не балувала тибетців. Люті вітри з заходу видували родючі ґрунти, довга холодна зима й снігопади губили худобу, весняні паводки загрожували грязьовими лавинами, влітку цілими днями йшли дощі. Лише холодну осінь полюбляли за ясну й безвітряну погоду. Суворий клімат виховував у тибетцях терплячість, витриманість й залізну волю, а синкретичність господарства давала можливість вижити: худоба давала добрива для землеробства (каторжна праця — тягати в кошиках гній на поля — вважалася суто жіночою справою), садові посадки захищали поля від ерозії, а сіно й солома (побічний продукт рільництва) давали можливість прогодувати худобу в разі втрати пасовищ.

Свій одяг тибетці виготовляли переважно із шкір та вовни. Він складався з унтів (лахмпой), панталон (гутун) і сорочки (огчжу), на яку надягали своєрідну жилетку й халат (чуба). Жінки ходили простоволосими, а чоловіки носили найрізноманітніші капелюхи. Вживали в їжу пшеничні та ячмінні коржі, м'ясо й сливи (іноді рис і гречку), пили молоко, пиво та чай з молоком і сіллю. У сімейних відносинах чудово уживалися полігамія та поліандрія, причому ідеалом вважалося одруження кількох братів на одній нареченій або кількох сестер з одним нареченим.

Китайці писали про тибетців, що це «народ надзвичайно хоробрий, загинути в бою вважається у них щастям, померти від хвороби — нещастям. Немов тварини, вони вкрай терпляче витримують холод, навіть жінки при пологах не ухиляються від суворості клімату»².

Так на рубежі нової ери зародився тибетський етнос зі своїми неповторними типом господарювання, психологічним складом і культурно-побутовими традиціями.

Тибет на світанку середньовіччя. III—IV ст. стали переломними в політичній та культурно-господарській історії Тибету. Раніше всі народи нагір'я поклонялися різним богам, а їхні криваві культові ритуали залишалися ще досить примітивними, але на світанку середньовіччя закордонні місіонери принесли в Тибет нову релігію, а з нею — нові політичні, культурні й господарські традиції, які напрочуд вдало прижилися в тибетських умовах. Називалася ця релігія бон (її європейський аналог звався мітраїзмом).

Безпосередня історія бону починається одночасно з проповідями Заратуштри (Зороастра), з яких синкретична релігія індо-іранського дуалізму розпалася на зороастризм і бон-мітраїзм. Засновником «світлої релігії світла й правди» вважається проповідник Шенраб (Шенрабмібо) родом із країни Елам (на кордоні Месопотамії та Південно-Західного Ірану). Прийняття Ахеменідом Ксерксом (VI ст. до н.е.) зороастризму не залишило гнаним мітраїстам шансів на ідейну перемогу в стародавньому Ірані. Послідовники Шенраба емігрували й розсіялися по всій Євразії від Риму до Монголії, і в перших століттях н.е. бон спочатку через ефталтів потрапив до Шаншуну (країна Гільгіт), а потім прийшов і до тибетців.

Окрім ораторських здібностей, бонські проповідники (*шени*) вміли ворожити, чаклувати, лікувати й убивати травами та гіпнозом, володіли секретами телепатії, і навіть запевняли, що можуть регулювати погоду, тому результат їхньої пропаганди виявився блискавичним: тибетці масово прийняли мітраїзм.

Священну книгу Шенрабмібо переклали тибетською (так виник священний бонський канон Тибету — *Лубум*). По всій країні були створені осередки бонської церковної організації з відповідною ієрархією, кліром, організованим культом і тенденцією втручатися в політику. Мітру тибетці звали *Кунтуцзанго* («Всеблагий»), а Матір-Землю — або як ніжну «Велику Матір Милосердя й Любові», або як гнівну «Славну царицю трьох світів» (Неба, Землі та Підземно-Підводного царства). Жерці бону (*шени*) здобули колосальний авторитет, носили білий одяг і викликали пошану в простих адептів масштабністю й кривавістю урочистих музично-жертвних містерій.

Засилля *шенів* стурбувало деяких племінних вождів, проте зупинити мітраїзацію Тибету вони не змогли, й змушені були поділитися владою з пришельцями, тим паче, що шени принесли нові, інтенсивніші технології. На Тибеті з'явилися іригація (що різко збільшило продуктивність рільництва й садівництва), мостобудівництво (сприяло товарообміну), ткацький верстат, у тваринництві з'явилися ефективніші від попередньої тяглової худоби гібридні породи мулів (помісь віслюка й коня) і хайників (помісь яка й корови).

Карколомне зростання продуктивності господарства сприяло швидкому демографічному піднесенню (населення

плоскогір'я сягнуло 2,5—3 млн чоловік, що збігається з показниками XX ст.), а збільшення обсягів додаткового продукту створило сприятливі умови для інтенсивного державотворення, але возз'єднання племінних вождівств не влаштувало бонську церкву. Сильна, централізована влада могла стати серйозним конкурентом для шенів, а пам'ять про ахеменідські переслідування аж ніяк не спонукала їх до підтримки ідеї могутньої деспотії, тому в середньовіччя тибетці вступили розділені «на безліч родів, які не мають правителя і не визнають єдиновладдя, а живуть общинами»³. 17—20 князівств постійно воювали між собою, а ті з «царів» (*ценпо*), які загрожували бонській владі, швидко розплачувалися за це життям. Однак перманентна тотальна різанина, що тривала століттями, втомила людей, і врешті-решт процес консолідації почався.

Збирати єдину державу почав удачливий вояка і реформатор Намрі (570—620) — вождь племені Ярлунг. Суспільство поділялося тепер на три стани: аристократів, з яких формувався державний апарат (радники, чиновники, придворні, воєводи, гвардійці тощо) і котрим як бенефіції давали на час служби *кхол-юл* («землю за службу»); вільних простолюдинів — які платили «царю» (*ценпо*) ренту-податок за користування землею і служили в разі війни у війську; а також *трен* (особисто залежних) — котрих позбавляли земельних ділянок і права служити у війську «за шкідливі думки, гордість, неприборканість»⁴. Владні структури утримувалися за рахунок доходів із земель «царського домену», податків із простолюдинів і майна страчених злочинців, проте грошей на утримання армії та чиновників бракувало — і Намрі як талановитий полководець знайшов вихід у війні.

Шлях мілітаризації виявився надзвичайно продуктивним. Війна (військова здобич і данина з поневолених народів) ситно годувала військо, а задоволена добробутом армія молилась на *ценпо*, якому тепер, здавалося, не були страшними шени. Намрі об'єднав під своєю владою весь Південно-Східний Тибет, здійснив кілька вдалих походів у Східну й Центральну Індію, вибив з Тогону тюркютів. Однак в 620 р. Намрі втратив обережність й одразу ж поплатився за це: його умертвили шени.

Після смерті вождя суперечності створеної завоюваннями держави проявилися на повну силу. Повстали підкорені племена (наелектризовані бонськими жерцями), переризлися за владу аристократичні роди, збунтувалися невдоволені жорстокістю й несправедливістю царського

суду *трен* тощо. Кривава війна всіх проти всіх тривала дев'ять років, і тільки коли підріс і ступив на престол Сронцзангамбо (син Намрі), в державі страшними репресіями вдалося відновити порядок. Опорою централізації знову стала збідніла в період усобиць армія, яка пам'ятала про «золоті часи» Намрі, коли переможні завоювання давали гвардійцям добробут, повагу підданих і впевненість у майбутньому. З такою опорою можна було діяти енергійніше, і молодий 13-річний (!) ценпо Сронцзангамбо (629—649/650) — «людина відважна й з великими здібностями»⁵ — навів порядок драконівськими методами (вісім вищих вельмож за спробу вчинити опір вінценосний юнак зарубав власноручно, а решту «бунтівників» віддав на розправу гвардійцям). Шенам ценпо довіряти більше не міг. У пошуках підтримки він звернув увагу на невелику общину бритоголових монахів, які прийшли в VI ст. до Тибету з Непалу. Це були буддисти.

Тибетська імперія (629—842). Буддійські монахи не вимагали великих видатків на утримання, вгамовували своїми проповідями ілюзорності світу соціальну напругу. До того ж їхнє вчення було в пошані у танського імператора Тайцзуна (Лі Шиміня, 627—649) та непереможного північно-індійського царя Харші (616—646/647) — всевладних, стабільних і самодержавних володарів. Що ж до глибини філософських висновків, масштабності й переконливості обіцянок — тут буддисти могли позмагатися навіть із шенами. Адепти буддизму, зі свого боку, залишаючись чужинцями для більшості прагматиків-тибетців, не відчували себе впевнено без владної підтримки, а тому всіма силами ратували за стабільну й сильну царську деспотію. Союз «трону й буддійського вівтаря» виявився вигідним для обох сторін — і тому відбувся.

Цитаделлю й символом нового порядку стала нова державна столиця *Лхаса* («Земля небожителів»), заснована Сронцзангамбо у 639 р. Державний статус буддизму закріпили династичні шлюби ценпо з китайською принцесою Вень-чень (637 р.) та непальською княжною Брікхуті (639 р.), кожна з яких прибула до Лхаси з юрбою буддійських радників, озброєних священними сувоями, реліквіями і т. ін. Влада отримала досвідчених політиків, дипломатів, психологів.

Зусиллями буддиста Тхонмісамбхоти на базі індійського алфавіту *деванагарі* була створена перша тибетська азбука (з 34 знаків). Лхасу прикрасили чудові храми, а з Китаю прибули спеціалісти по виготовленню шовку, вина й будівництву млинів. Пожвавилася тибетська зовнішня

торгівля: з Китаю імпортували чай, фарфор, папір і шовк, із Індії — книги, парчу, корали й ліки; а продавали — золото, срібло, сіль та якісні вовняні тканини. Почався масовий переклад на тибетську мову священних буддійських книг.

Сронцзангамбо проголосили уособленням «бодхісаттви милосердя» Авалокітешвари, але милосердя ценпо змушений був постійно відкладати на майбутнє. *Буддизм заперечує вбивства, тому армію Сронцзангамбо в буддизм не святив — і очолювані кривавими бонськими жерцями, під бойовими прапорами, на яких красувався грізний лев, його вояки завоювали весь Тибет, Бутан, Ассам, поневолили Непал.*

Війна задовольняла й годувала військо, а воно вірою та правдою служило царю, придушуючи будь-які прояви невдоволення. Парадний ганок царського палацу Лхаси постійно прикрашали «вирвані очі, відрізані голови, кінцівки та інші частини тіла людей»⁶.

Проте засилля іноземних радників при дворі й укладення династичних шлюбів із сусідами (з якими тепер неможливо було воювати) викликало невдоволення серед аристократів, а вільним простолюдинам (яким теж раніше перепадало дещо від військової здобичі) замість походів, що приносили славу й прибуток, пропонували тепер не вживати м'ясо, сидіти на пісній їжі та рятувати душу, гублячи тіло. Войовничим тибетцям це не могло подобатися — і в 639 р. «одягнені в біле» шени скинули Сронцзангамбо й посадили на престол його сина Гунрігунцзана (639—644). Титанічними зусиллями в 644 р. Сронцзангамбо повернув собі трон, та повернути колишню могутність не зумів, і коли в 649/650 р. помер — посада ценпо виявилася зовсім номінальною. До влади прийшов типовий бонець, «великий радник» Донцзан із роду Гар, який «не знав грамоти»⁷, зате поновив успішні війни з Китаєм та індусами і захопив Східний Туркестан — а отже, й контроль над частиною прибуткового «Великого шовкового шляху». Та кривава й дика влада тибетців швидко розчарувала гордих дардів і монів, багатих купців Центральної Азії та невловимих нголоків. М'якіший режим Танів виглядав за цих обставин значно привабливішим, тому війни з Китаєм перестали бути успішними й переможними для Тибету, а рід Гар, захопившись зовнішньополітичною експансією, проспав внутрішнього ворога.

Ценпо Дуйсрон (679—703) ступив на трон малолітнім, але тільки-но підріс — зібрав у 699 р. всіх вірних соратників під приводом облавного полювання і, скориставшись відсутністю основних сил уряду Гар (армія воювала з Китаєм), раптово атакував і перебив понад 2 тис. поборників мілітаристської диктатури.

Рід Гар вирізали, але усобиці тривали. Тибет ослаб, напади на Китай у 700—702 рр. завершилися поразкою горян, а в 703 р. ценпо Дуйсрон загинув під час походу на Індію, де його розбив кашмірський цар Лалітадітья (700—736). Лише в 705 р. аристократичні родини Ба і Дро відновили силою зброї порядок у державі. (Виграли від тансько-тибетської виснажливої різанини тільки «блакитні тюрки», які відродили свій каганат на рубежі VII—VIII ст.)

Тільки у 720 р. війни між Танами і Тибетом поступово затихли, а кордони визначив природний рельєф: на рівнині латна кіннота китайців зминала тибетську піхоту, а в горах заковані в залізо горяни («шоломи й лати їхні чисті й світлі, й покривають усе тіло, крім очей») засипали танців хмарами стріл та градом каміння з пращей — і громили ворожу кавалерію.

У подальшому тибето-танські війни спалахували ще не раз, так і не змінивши суттєво географію кордонів, зате під час заколоту Ань Лушаня Тани самі запросили тибетців на допомогу для придушення «бунту». Скориставшись ситуацією, тибетці пограбували й випалили половину території Китаю, у 763 р. окупували Чан'ань (захопивши там багату здобич), а потім уклали з Танами мирний договір згідно з бонським ритуалом (з принесенням у жертву коней, биків, собак, свиней та овець). Одначе ніякі зовнішньополітичні успіхи не могли усунути буддійсько-бонські суперечності, тим паче, що адептами буддизму залишалися іноземці, а корінні тибетці, як і раніше, сповідували бон.

Розв'язка настала в 755 р., коли в Тибеті спалахнула епідемія віспи. Черговий ценпо Меагцом (704—755) помер, залишивши лише малолітнього спадкоємця. Скориставшись певним політичним вакуумом, шени приписали заразу чарам іноземців — і всіх буддистів силою вигнали з країни. Новому ценпо Тісрондевцзану (755—797) на момент коронації виповнилося всього вісім років, тому уряд очолили регенти — аристократи Машан (Мажан) і Такралукон — рішучі противники буддизму.

«Сановники видали закон, який забороняв сповідувати буддизм, а також ужили ряд інших заходів по викоріненню буддизму»⁹. Зокрема, були зруйновані всі буддійські храми, а центральну кумирню Лавран демонстративно перетворили на бійню. Тепер «у Центральному Тибеті не існувало жодного монастиря, і як народ, так і цар були однаково темними в законі Будди»¹⁰.

Здавалося, що бон переміг назавжди — та ця ейфорія підвела шенів. Машан знав, що буддистам заборонено вбивати, і втратив обережність. Його хитрі супротивники заманили всевладного міністра до підземної печерної гробниці й завалили вихід камінням. Замурований живцем,

Машан помер, але формально ніхто його не вбивав. А далі, скориставшись відсутністю 130-тисячної пробонської армії (вона в цей час грабувала Китай, «придушуючи» заколот Ань Лушаня), поборники буддизму повернули до Лхаси своїх соратників, спалили частину бонських книг (решту включили до буддійського канону), здійснили чистку державного апарату й оголосили ценпо Тісрондевцзана все-сильним самодержавним володарем — уособленням бодхісаттви мудрості й просвіти Маньчжустрі. *В Тибеті запанувала напівтеократична буддійська деспотія на чолі з обоженюваним царем.* Коли навантажена багатими трофеями армія повернулася додому, було вже пізно: переворот відбувся.

Знешкодивши опозицію, молодий ценпо діяв швидко і рішуче. Для активізації буддійської пропаганди до Тибету були запрошені сотні впливових проповідників. Із Непалу прибули монахи Шантіраکشита й Камалашила, з Індії — «великий учитель» Падмасамбхава, а з Китаю — апологет чань-буддизму Хешан. Проте для влади необхідне військо (а воно складалося з бонців). Сам же ценпо був життєлюбом, войовничим, гордим і владним правителем — тому й бон не забував, твердячи: «Щоб мені самому втриматися, бонська релігія потрібна так само, як буддизм; щоб захищати життя підданих, обидві потрібні; щоб здобути блаженство, обидві потрібні. Жажливий бон, шанобливий буддизм; тому я зберігатиму обидві релігії»¹¹.

Спочатку такий політико-релігійний інфантілізм дав непогані плоди.

В умовах відносного внутрішнього примирення розквітло мистецтво тибетського іконопису (*тан-ка*), портретної скульптури, масштабної монументальної архітектури (символом якої став величний царський палац-фортеця Потала у Лхасі, який почали будувати в VII, а завершили аж у... XVII ст. — масштабність зодчества вклалася всього в тисячу років!).

У 781 р. ганебний для себе мир підписав з Тибетом Китай, а в 791 р. вояки ценпо завоювали на заході Тибету землі дардів і монів, об'єднавши у складі єдиної імперії все нагір'я. Але на цьому успіхи припинилися.

Китай залишався Тибету ворожим, із півночі нависали уйгури-маніхеї (найкривавіші гонителі усього буддійського), а завоювання Західного Тибету занепокоїло арабів, і могутній багдадський халіф Харун ар-Рашид (786—809) розпочав війну з тибетцями. *Війна на трьох фронтах швидко виснажила обмежені ресурси Тибетської імперії, до того ж далися ознаки всі вади політики бонсько-буддійського співіснування, яку проводив Тісрондевцзан.* Ценпо хотів усім догодити, а тому для всіх став поганим і втратив владу в 797 р.

Тісрондевцзан став жертвою чорної магії шенів, а можливо його отруїла дружина-тибетка, яка завжди схилилася до бону і не любила буддизм. Як би то не було, а в 797 р. новим ценпо став його син Мунецзанпо.

Війни й усобиці виснажили країну. В пошуках виходу цар Мунецзанпо (797—798) проголосив себе «ворогом багатих» і почав силою конфіскувати майно у знаті. Проте в самому розпалі масових експропріацій (коли у заможних вилучили «на користь бідних» усе золото, срібло, перли, бірюзу й одяг) безглузлого сина отруїла власна мати.

Наступні десятиліття промайнули під грізний акомпанемент перманентних інтриг, зрад, убивств, воєн і усобиць; криза вразила і бон, і буддизм, і державу. Потрібні були реформи, і їх спробував здійснити фанатичний буддист ценпо Ральпачан (817—839). Раніше буддизм у Тибеті проповідувався тільки у формі махаяни, адепти якого вбачали «спасіння» в аскетизмі й бездіяльності, проте махаяністи Непалу, Індії та Китаю ніяк не могли дійти згоди. Чвари та взаємозвинувачення підривали авторитет релігії, тому Ральпачан звернувся до вчення секти сарвастивадінів, які належали до буддизму хінаяни й проповідували шлях до *нірвани* через «накопичення заслуг» (тобто будівництво храмів, кумирень, монастирів тощо). На здійснення «заслуг» потрібні кошти — і кожен монах отримав по семеро кріпаків. Потрібні «добрі діяння» — і весь Тибет заповнили будівельні майданчики, на яких зводили 8 тис. буддійських храмів. Вся економіка запрацювала тепер на утримання общин «досконалих мудреців», господарство розвалювалося, народ голодував, а будь-яке невдоволення влада придушувала показовими репресіями.

Укази ценпо попереджали: «Суворо забороняється зневажливо дивитися на моє духовенство та вказувати на нього пальцями; хто в майбутньому це собі дозволить, тому виколоть очі та відрубайть вказівний палець». І дійсно, уряд, керований монахом Йонтеном, діяв рішуче: «Злодії, розбійники, шахраї, інтриганти знишувалися, і ті піддані, котрі були ворожі Вченню або незадоволені ним, жорстоко каралися, їхнє майно конфіскували, а самі вони опинялися у глибоких злиднях»¹². Деяких аристократів стратили за те, що вони... любили своїх дружин більше, ніж Будду (!).

Проте криваву м'ясорубку доносів легко почати, але важко контролювати, а тим паче зупинити. У 839 р. після чергового наклепу позбавили голови Йонтена, а невдовзі мстиві аристократи задушили «доброзичливого» кривавого сатрапа Ральпачана. Навіть гвардія не стала захищати одіозного тирана.

Буддизм втратив авторитет, і коли на престол зійшов фанатик бону Лангдарма (839—842), він сповна відплатив «служителям наймилостивішого Будди» за всі їхні звірячі експерименти.

Розгром «буддійського зла» оформили цілком легітимно. Ценпо заявив, що бажає перевірити на диспуті, яка з вір

краща, й наказав жерцям бону і Будди в одну ніч (на 15 липня) служити молебни. Під час церемоній почалася гроза, і блискавка вдарила по даху буддійського храму. Задоволений Лангдарма заявив, що це — знак божий, що релігія бон сильніша, а буддизм — це зло та інсинуації.

Буддійські книги й святині знищили, храми закрили, а монахів (яким релігія забороняла вбивати) перетворили на придворних м'ясників або мисливців. Незгодні змушені були втікати або втрачати голову, а Лангдарма демонстративно пив вино, їв м'ясо, різав людей і тварин та влаштовував дикі оргії при дворі.

Розплата настала у 842 р. Монах Лхалунг-Балдордже знав, що Будда забороняє вбивати, але «пішов на смертний гріх» і застрелив ценпо під час офіційної аудієнції — і тоді почався розвал.

Лангдарма мав багато дітей, але всі вони були малолітніми. Тоді на трон посадили його племінника, якому теж виповнилося всього три роки. Розгром буддизму розв'язав руки шенам, а вони не підтримували ідеї централізації. У країні набирав силу родоплемінний сепаратизм, царську армію, що втратила боездатність, знищили у 861 р. уйгури *ідикута* Бугу Цзюня. Тоді ж остаточно занепала імперія Тан (де поважали буддизм), а в Індії буддизм гинув у полум'ї «індуїстської революції», коли бритоголових монахів індуси палили на багаттях живцем.

Тибетська імперія розпалася на безліч племінних союзів, які 200 років воювали всі проти всіх — і над усім цим кривавим мороком процвітав бон. Лише в XI ст. знекровлені взаємною різаниною горяни спробували вгамувати безмежне насильство, проте державу спромоглися створити тільки їхні сусіди й мовні родичі тангути — нащадки цяньських (кянських) кочових племен, що мешкали навколо озера Кукур-нор на кордоні Китаю і Тибету.

Держава тангутів (982—1227). Мовою та походженням тангути (самоназва мінья) близькі до тибетців, але на відміну від сородичів, етнос мінья залишався народом осілих тваринників, економіка якого базувалася на domestikації коней, корів, овець. Щоправда, для задоволення своїх мінімальних потреб тангути змушені були культивувати на місцевих солончакових землях в обмежених масштабах коноплі і тувоник та видобувати сіль із соляних озер, але ці галузі господарства так і залишилися допоміжними. Довгий час тангути не мали власної державності і жили окремими племенами, але в X ст. агресія сусідів (киданів із півночі, Сунів із півдня) змусила їх об'єднатися. Боротьбу за суверенітет очолив вождь центральних тангутів Цзітянь (982—1004), який у 982 р. розпочав війну за

незалежність. Від китаїців мінья відбилися, проте кидані виявилися сильнішими, і в 986 р. Цзітянь визнав себе ляоським васалом.

Слабкою втіхою для тангутського вождя стала киданська принцеса, що поповнила його гарем.

У війнах тангути проявили себе як надзвичайно войовничий, хоробрий та жорстокий народ. Вони рідко брали полонених, уперто дотримувалися традицій кривавої помсти, із черепів убитих ворогів робили чаші, з яких пили вино та кров, а в родовитих бранців вирізали та з'їдали печінку. Перед боєм вони намертво прив'язували себе до сідел, тому під час наступу щільною кінною лавою тангутів не могли зупинити ані стріли, ані каміння — навіть мертвий вершник не падав з коня, а мчав із живими в атаку.

Різде посилення тангутів стурбувало сусідів, і невдовзі проти мінья об'єдналися колишні вороги китаїці, уйгури та тибетці. В 1004 р. Цзітянь загинув у боях із тибетцями, але в тому ж році Суни розбили кидані; грізні, проте розпорочені тибетські племена загрузнули в кривавих міжродових усобицях, а пізні уйгури залишалися народом мирним, тому визнали за краще примиритися з небезпечними сусідами.

Знайомство з уйгурами й китаїцями залишило певний слід у культурі й господарстві тангутів. Вони познайомилися з буддизмом. До відомих їм домашніх тварин добавилися осли, мули, верблюди та свині, а поява іригаційних споруд сприяла інтенсифікації землеробства. Тангути почали вирощувати рис, просо, пшеницю, сою, персики, шипшину, виноград, коноплю. Збільшилося видобування й обробка заліза, азбесту, мускусу, з'явилося бджільництво.

В XI ст. тангутський етнос кількісно сягнув за 2,5 млн. У 1006 р. Китай, що прагнув миру з тангутами, уклав з ними угоду, згідно з якою Суни зобов'язалися платити данину грошима, тканинами і чаєм, а тангутський правитель Демін (1004—1031), мріючи включити свій народ до сонму «цивілізованих народів» далекосхідного регіону, взяв курс на широку китаїзацію своєї держави. Він перестав ворогувати з Китаєм, запровадив кодекс законів і дворцевий церемоніал за китаїським зразком. У 1007 р. тангути запозичили китаїський календар, а в 1020 р. перенесли свою столицю із солончакових степів на нещодавно завойовані родючі землі Хуайюаню, де спробували якісно розширити рільничу галузь свого господарства. Тангутську державу Демін проголосив нащадком і продовжувачем табгачсько-китаїських імперій Північна Вей і Тан та шатоських династій Китаю епохи «П'яти династій» першої половини X ст. В тому ж 1020 р. тангути успішно відбили напад 500-тисячної армії киданів, після чого поновили експансію на землі уйгурів.

Після смерті Деміна (1031), його син Юаньхао успадкував могутню імперію, яку новий молодий володар назвав Великою Ся (в пам'ять напівлегендарної старокитайської держави часів династії Ся (XXI—XVI ст. до н.е.), кордони якої частково збігалися з володіннями тангутів). Китайці іменували Тангутське царство скромніше — *Сі Ся* (Західне Ся).

Наймогутніший та найвідоміший тангутський володар Юаньхао (1031—1048) «був людиною сміливою і непохитною, багатого та обширних задумок, надзвичайно винахідливою. Полюбляв і знав живопис. Був він круглолицим, довгоносим, зростом понад 5 *чи* (1,6 м)... Добре знав учення Будди, вивчив тибетське й китайське письмо... Постійно займався військовими вправами та співав бойових пісень»¹³. Проте домінантою в його характері виявилася ненависть до всього китайського.

Вивчаючи історію, Юаньхао добре знав, чим завершувалася китаїзація для хуннів і сяньбі, табгачів і тюрків, чув про руйнівні наслідки китаїзації в киданській імперії Ляо. Тому програма, з якою виступив новий володар, була простою: «Одягатися в шкіри та вовну, займатися тваринництвом — ось що рідне для кочовиків. Народившись героєм, треба панувати над іншими; навіщо шовкові тканини?.. Тангути не люблять Китай і користуються такими правами й звичаями, яких забажають»¹⁴. Ідея була одна, проте наслідків вона породила багато.

«Десять реформ» Юаньхао якісно змінили обличчя тангутської держави. В Сі Ся проголосили повну віротерпимість — і до тангутів емігрували тисячі грамотних китайців, невдоволених конфуціанським догматизмом Сунів. Замість китайського, Юаньхао увів своє літочислення (яке сам же й придумав), демонстративно відмовився від дарованого йому китайського прізвища й повернувся до тангутського — Веймін. На відмінних від тогочасного Китаю засадах були створені: тангутський чиновницький апарат, 500-тисячне військо (на основі загальної військової повинності), ієрогліфічна писемність із 6 тис. знаків (теж відмінна від китайської). Відкрилася тангутомовна школа. Готуючись до воєн, Юаньхао запровадив у державі режим жорстокої військової диктатури, узаконив тотальну трудову повинність, незгодних «за найменшу провину зв'язували... й кидали в річку»¹⁵. Символом масштабних перетворень стала нова екзотична зачіска *туфа*, яку диктатор теж започаткував, щоб відрізнятись від китайців.

Тепер тангути-чоловіки голили череп на тім'ї й потилиці, підрізали попереду чубчик, а на висках залишали довгі пасма. Незгодним рубали голови.

Курс Юаньхао на повний суверенітет викликав неоднозначну реакцію. Суни припинили торгівлю шовком і чаєм — а це вдарило по життєвому рівню тангутів. Деспотичні нахили володаря суперечили традиціям «степової вільності» племен — але антидержавний заколот Юаньхао розкрив. Щоб залякати підданих, володар стратив учасників бунту, у тому числі й рідного дядька, дружину з малолітнім сином і матір, потім погромив тибетців та уйгурів. У 1038 р. він проголосив себе уцзу («Сином Неба» — «імператором») «Білої Високої держави Великого Ліга». Проте змиритися з наявністю ще одного імператора на землі не міг Китай, і в 1039 р. Суни оголосили мінья війну.

На перший погляд, широкомасштабні бойові дії 1040—1044 рр. завершилися вдало для тангутів. Уже в 1040 р. в битві поблизу Саньчуанькоу мінья погромили 200-тисячне сунське військо Лю Піна (сам він потрапив у полон), після чого десяткам тисяч полонених китайських вояків тангути, з метою залякування, відрізали вуха й носи і «відпустили додому». Ще 300 тис. убитими (включаючи 10 генералів) Суни втратили при Хаошуйчуані (1041 р.). Перемоги були гучними, але для тангутської економіки війна виявилася катастрофічною. Китай припинив закупки тангутської солі, і мінья залишилися без шовку й чаю. До господарських негараздів додалися чвари у «верхах». У 1042 р. загадково помер син Юаньхао, спадкоємець престолу Нінмін.

За офіційною версією, він захопився даосизмом, «довго не вживав їжу й помер»¹⁶, заморивши себе голодом. Проте повірити в це важко.

Суни сформували для війни ще одну 215-тисячну армію, і під тиском підданих Юаньхао мусив змінити політику. В 1044 р. Сі Ся уклало з Сунами мирну угоду, згідно з якою тангутський володар відмовлявся від імператорського титулу за умови отримання «відкупних» платежів із Китаю (100 тис. відрізів шовку та 18 т чаю щорічно).

Добити тангутів спробували в 1045 р. кидані, але їхню 200-тисячну армію вторгнення мінья знекровили тактикою випаленої землі та партизанських дій. А коли киданські вояки з'їли всіх своїх коней і почали масово вмирати з голоду, Юаньхао кинув проти них добірну латну кінноту. Більшість киданів загинула, а полонених тангути знову відпустили додому, відрізвавши попередньо всім носи.

Тангутське царство виграло всі війни, Суни платили йому данину, й здавалося, що Сі Ся міцнітиме й надалі, але Юаньхао підвело сластолюбство. Китайці писали, що він «полюбляв вітер і місяць» (земні радощі), «припадав до земного нефриту й червоних рум'ян» (мав багато коханок) і постійно перебував в оточенні «частоколу золотих шпи-

льок»¹⁷ (наложниця), та володарю усе було мало, і в 1048 р. він відібрав наложницю у власного сина, спадкоємця престолу Нінліге. Син батька «не зрозумів» і заколов списом. Нінліге стратили за батьковбивство, а потім, після низки дворцевих смут, убивств, зрад та інтриг царський престол захопили типові чинуші з роду Лян, яких терпіти не могла армія.

Скориставшись смутами в Сі Ся, Суни припинили виплату данини. Нова тангутсько-китайська війна тривала до 1119 р., й довела до повного виснаження хвору тангутську економіку.

У 1142 р. Сі Ся визнало себе васалом чжурчженської імперії Цзінь.

З політичної точки зору XII ст. було періодом невідворотного занепаду тангутської могутності. Припинилися успішні війни, ніхто не платив Сі Ся данину, більше того, тангути надсилали чжурчженям по 800 кращих коней щорічно. Мінья жилося скрутно, а в неврожайні роки цілі роди вимирали з голоду (наприклад, у 1142—1143 рр.).

Бурхливо розвивалася у XII ст. тільки самотня тангутська культура, яку цар Женьсяо (1139—1193) намагався використати для морального піднесення в суспільстві.

У 1162 р. відкрилася Тангутська Академія наук (*Ханьлінь сюеши юань*). Влада підтримала створення повної «Історії Сі Ся» та великої «Енциклопедії знань». Тангути почали карбувати власну монету, широко перекладалися філософські твори (з китайської, тибетської, санскриту, палі, уйгурської). Дуже популярними були тангутська музика, школа живопису та епічно-воєнна поезія.

Культура давала надію на можливе відродження міжнародного авторитету й добробуту підданих. Але всім цим сподіванням поклала край монгольська навала.

Монголи не мали до тангутів претензій, але Сі Ся вважалось васалом ворожих степнякам чжурчженів, і в 1205 р. Чінгіс-хан наказав атакувати державу мінья. Сил для відсічі агресору тангути не мали, допомоги від Цзінь не отримали — і в 1209 р. капітулювали, визнавши себе васалами монголів. Проте наказ виділити вояків для служби в монгольських збройних силах Сі Ся категорично відхилило. Тангутський посол порадив Чінгіс-хану не бути каганом, якщо йому бракує власного війська — і цим підписав смертний вирок своїй батьківщині.

Каральний похід проти Сі Ся 1225—1227 рр. коштував Чінгіс-хану життя, проте монголів це не зупинило, а підсумок бойових дій для тангутського етносу підвела коротка фраза з китайського літопису: «Білі кістки вкрили степ»¹⁸. Землі колись могутнього царства іронічно звалися надалі *Нінся* («Заспокоєне Ся»).

Більше створити власну державу тангутам не судилося, у XVII ст. їхня мова й писемність забулися, а етнос розчинився в тибетцях, монголах і китайцях.

Тибет за часів політичної анархії. Зародження ламаїзму. Розпад величної Тибетської імперії в IX ст. перетворив «Дах світу» на сукупність дрібних і абсолютно ворожих одне одному князівств, мешканці котрих поголовно сповідували бон, але двісті років тотальної різанини знекровили суспільство, а загроза з боку молодого Тангутської держави Сі Ся підштовхнула тибетців до єднання. Потреба у відродженні загальнотибетської державності особливо загострилася в XI ст., коли агресивні акції з боку Сі Ся (в період правління кривавого реформатора-завойовника Юаньхао, 1031—1048) почали серйозно загрожувати суверенітету розпорошених тибетських племен — і як наслідок у *Тибеті знову з'явився буддизм, який єдиний міг протистояти дезинтеграційній філософії бонців. Однак тепер це був уже інший буддизм, який завойовував владу не силою, а всілякими обіцянками, виконанням обов'язків третейського суду при вгамуванні міжплемінних конфліктів, завдяки пишним ритуалам та ліричній поезії.*

Тибет XI ст. захлинався у власній крові. «Миру й щастя часи минулися. Грубості нескінченної часи прийшли. Люди розумні, мужі величні — зникли. Коли настають часи, подібні цьому, залишають межі своєї країни, вирушають у землі чужі»¹⁹. Люди панічно шукали виходу, коли в 1042 р. до Тибету прибув славетний буддійський проповідник Атіша (982—1054). Він народився в Індії, вчився в Індонезії, але безсмертя здобув у Тибеті, де почав проповідувати м'яку форму буддизму школи *кадампа* (яка від лобової конфронтації з боном перейшла до тактики взаємного релігійно-ідеологічного замирення, з включенням бонських богів, книг, святинь і жрецьких урочистих одягнень шенів до буддійського канону). А коли за пропаганду *кадампи* взявся найвидатніший тибетський поет Міларайпа (Міларепа, 1040—1123), кількість правовірних буддистів із числа корінних тибетців почала зростати лавиноподібно.

Міларайпа все життя ходив у лахмітті, з неприбраним волоссям і годувався милостинею, але в своїх віршах-піснях, що оспівували «вчення Будди», так переконливо й реалістично описував людські страждання від пристрастей та майбутнє блаженство нірвани, що виснажені століттями насильства тибетці не витримали й через поезію «втягнулися» в буддизм. Навіть непримиренний в минулому бон розпався на «чорний» (ворожий буддизму) та «білий» (який став на шлях компромісу).

Відродження буддизму на Тибеті потроху вгамувало пристрасті, пом'якшило наслідки міжплемінних суперечок,

зменшило соціальну напругу в суспільстві. Проте відродити буддійську імперію виявилось справою набагато важчою, ніж здавалося. Слідом за сектою *кадампа* до Тибету прийшли інші буддійські школи — сакьяпа, каджупа, кармапа тощо — і це аж ніяк не сприяло релігійно-політичному єднанню країни. У XIII ст. до Тибету вдерлися монголи, і роздроблені тибетські племена майже без опору визнали сюзеренітет монгольських ханів.

Ніякої данини горяни степнякам не платили, зате дозволили своїм «гарячим головам» добровольцями піти служити під бойові знамена переможців («сплавивши» у такий спосіб занадто агресивних співвітчизників, як свого часу зробила це через «хрестові походи» Західна Європа). Крім того, тибетські священики познайомили монголів із «м'яким» буддизмом, розробили їм писемність, запровадили календар і т.ін.

Авторитет монгольського протекторату сприяв припиненню внутрішніх тибетських усобиць, дав можливість горянам знову зосередитися на розвитку власної науки, вершиною котрої став грандіозний буддійський канон, що складався з двох частин: *Ганчжур* (100 томів, 1114 творів), який вміщував проповіді й настанови Будди, і *Данчжур* (225 томів, 3459 творів) — енциклопедію всіх наук, визнаних науками у тогочасних тибетців (ведичні знання, граматики, астрологія, музика, сексологія, медицина, математика, історія, наука про збагачування, наука про плавання на воді тощо).

До політичного возз'єднання Тибету залишався один крок — і його зробив ламаїзм (новаторська течія в буддизмі *ваджраяни* (*тантраяни*), що склався на початку II тис. н.е.

В центрі вчення ваджраяни стоїть фігура *гуру* — вчителя, наставника, живого бога, носія таємного знання, котре він передає учням. Зовнішньо тантраяна схожа на хінаяну, бо теж зорієнтована на накопичення релігійних «заслуг», але насамперед у вигляді «знань», а не храмів, ступ і кумирень. Найвідомішою течією ваджраяни став ламаїзм, засновником котрого вважається видатний тибетський філософ-теолог Цзонхава Лобзандакпа (1357—1419) з роду Мал.

Народився Цзонхава в Китаї, але батько його був тибетцем, і шістнадцятирічний Цзонхава поїхав опанувати мудрість до храмів Центрального Тибету. 15 років життя він присвятив навчанню, і лише ставши «професором» усіх наук, які шанувалися тоді в Тибеті, почав розробляти власну релігійно-філософську систему. (Саме тому Цзонхава може слугувати взірцем для всіх науковців: це геній, що створив себе сам, своєю працелюбністю і наполегливістю, який перш ніж критикувати та удосконалювати вчення своїх попередників, спочатку сам став найавторитетнішим їх знавцем.)

Якщо вірити офіційним біографам, творець ламаїзму був надзвичайно красивою людиною: мав круглу голову, високе чоло, м'які брови, гарний ніс, довгі пальці, осину талію, надзвичайно білу шкіру та непоборно чарівні очі з чорними зіницями²⁰. Щоправда, Цзонхава не міг похвалитися міцним здоров'ям (науки нікому його не додають), тому прожив він усього

62 роки (небагато за мірками буддійських монахів), зате встиг здійснити за цей час докорінне реформування тибетського буддизму.

Він запровадив пишну обрядність (чим посилив авторитет церкви в очах простолюду), заснував низку нових монастирів для монахів-тибетців, увів жорстку церковну ієрархію (в якій авторитет старшого як носія вищої мудрості став законом для нижчих) і поставив у центр культурної практики вшанування Майтреї — Будди Майбутнього, слушно вважаючи, що покладатися насамперед треба не на Будду Шак'ямуні (епоха котрого, на думку всіх буддистів, наближалася до кінця), а на Будду Майбутнього, з приходом якого у світ, за класичною буддійською міфологією, «поєднуються Сонце й Місяць, і Тішья, і Юпітер, тоді настане вік Сатія — вік істини»²¹, епоха тріумфу добра, миру й злагоди. Секта, заснована Цзонхавою, дістала назву *гелукпа* («жовті шапки» — за кольором капелюхів, що їх носили адепти необуддизму), або ламаїзм (від слова *лама* («вищий»), як називали монахів *гелукпа*). У 1409 р. Цзонхава заснував перший ламаїстський монастир Галдан.

Утворення теократичної держави далай-лам. Занепад суверенної тибетської державності. В XIV — XV ст. на Тибеті вже діяли десятки найрізноманітніших буддійських сект, і появу нової школи вони, звичайно, зустріли украй вороже, ставши для *гелукпа* «якими супротивниками, як летюча миша й сонячне світло»²², але перемога в боротьбі за уми віруючих залишилася за ламаїзмом. *Розпорошені й аморфні, галасливі, але недисципліновані школи ортодоксального буддизму не вистояли перед експансією згуртованих залізною дисципліною й слухняністю ламських общин, які на початку XVI ст. очолив всевладний патріарх далай-лама («вище море мудрості»). На засадах суворої субординації в надрах гелукпа функціонувала жорстко централізована система церковних бюрократів, готова в будь-який момент перетворитися на теократично-державний чиновницький апарат. Для повного захоплення політичної влади над усім Тибетом ламам бракувало тільки військових загонів, бо мирним монахам заборонялося брати до рук зброю.*

Свій авторитет буддисти зміцнювали спочатку виключно здобутками в галузі науки й культури, де, запозичивши багато чого в сусідів (особливо в індійців та китайців), тибетці досягли світових вершин. Крім уже згаданих діячів, «Дах світу» прославили видатні історики Будон (1290—1364), Шоннубал (1392—1481) й Соднам-Чжалцан (1312—1375); математик Рінченбал (1230—1309), письменник Бротонба (1004—1064), перекладачі Балцег, Ємей-де, Гой-Чойдуба. Всесвітньовідомі успіхи тибетської медицини, основи якої викладені в загадковому каноні «Чжуд-ши» («Чотири тантри»), секрети котрого не може розкрити простий переклад²³.

Проте гола наука, не оперта на силу зброї, не приносить владу — і це добре розумів видатний політик, історик та філософ, п'ятий далай-лама Агван-Лобсан-Чжамцо (1617—1682). Його план вражає простотою й ефективністю. *На рубежі XVI — XVII ст. ламаїзм масово прийняли монголи — і саме на підтримку цих войовничих єдиновірців вирішив спертися п'ятий далай-лама.*

Степняки в цей момент були політично роздроблені на три крила: ойратів, халхасців та «південних». «Південних» у 1634 р. поневолили маньчжури, халхасці були далеко, зате могутні ойрати (джунгари) щиро сповідували ламаїзм, і коли в 1637 р. Агван-Лобсан-Чжамцо звернувся до них за допомогою, джунгарський хан Гуши (четвертий великий хан ойратської орди) не став довго вагатися.

У 1637 р. «він прийшов на Кукунор і в битві, що відбулася того ж року, погромив вщент 40-тисячне військо Цокто»²⁴, а в 1642 р. Гуши-хан «прибув до Цзану, захопив Цзанба-хана (головного суперника далай-лами)... і став царем Тибету»²⁵.

Джунгарське завоювання Тибету супроводжувалося масовими звірствами й різаниною, спаленням храмів і селищ, десятками тисяч жертв, проте далай-лама «пробачив» хану всі гріхи заради торжества ламаїзму. *Секта галукпа стала пануючою в Тибеті, а далай-лами зробили перший крок до повної державної влади.*

Останнім конкурентом ламаїстської теократії залишилися колишні союзники — ойратські хани, що «мали абсолютний контроль над збройними силами... також вважалися номінальними главами цивільного уряду»²⁶. Але повністю втілити свою ідею в життя Агван-Лобсан-Чжамцо не встиг, бо помер у 1682 р., залишивши нащадкам 25 томів своїх творів. Лише в 1717 р., скориставшись загальним занепадом джунгарської могутності, тибетці позбавилися ойратського нав'язливого сюзеренітету над своєю батьківщиною. У Тибеті остаточно сформувалася ламаїстська, чисто теократична держава, функції чиновницького апарату в якій перехопила жорстко централізована церковна ієрархія секти галукпа. Проте ця політична еволюція залишила Тибет без армії, а отже, беззахисним перед будь-якою агресією, бо монахам-ламам убивати забороняла релігія, а немонахів до владних структур не допускав режим жорсткої буддійської релігійної теократії.

Продовжувала розвиватися самотутня тибетська культура. Зокрема, на ґрунті фольклору зародилася на рубежі XVII — XVIII ст. новаторська для Тибету світська лірична поезія (засновником якої вважається шостий далай-лама — поет Цанчжан-Чжамцо (1683—1706)). У XVII ст. було

завершено 1000-літнє будівництво центрального царського палацу Лхаси — кам'яної *Потали*, яка приголомшувала сучасників своїми розмірами, неприступною суворістю, монументальним лаконізмом і масштабами (999 кімнат!).

Без постійного війська будь-яка влада безсила, тож панування холодного ламства (від якого вимагалася цнотливість) не вселяло надій на якісь внутрішні державні зміни в майбутньому. Після краху *Джунгарського ханства (1758 р.)* беззахисний Тибет змушений був визнати себе васалом *Маньчжуро-Китайської імперії Цин*, яка сама на той час уже перебувала в цивілізаційній пастці постсередньовіччя.

¹ Цит. за: Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. М., 1989. С. 267.

² Цит. за: *Гумилев Л.Н.* Величие и падение Древнего Тибета // Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. М., 1993. С. 389.

³ Цит. за: Там само. С. 389.

⁴ Цит. за: Там само. С. 395.

⁵ Цит. за: *Гумилев Л.Н.* Старобурятская живопись. М., 1975. С. 24.

⁶ Цит. за: *Богословский В.А.* Очерк истории тибетского народа. М., 1962. С. 41.

⁷ Цит. за: *Гумилев Л.Н.* Величие и падение Древнего Тибета. С. 405.

⁸ Цит. за: *Гумилев Л.Н.* Древние тюрки. М., 1993. С. 348.

⁹ Тибетская летопись «Светлое зеркало царских родословных» / Пер. с тибет. Б.И.Кузнецова. Л., 1961. С. 29.

¹⁰ Цит. за: *Гумилев Л.Н.* Старобурятская живопись. С. 26.

¹¹ Цит. за: *Гумилев Л.Н.* Величие и падение Древнего Тибета. С. 421.

¹² Цит. за: Там само. С. 425—426.

¹³ Цит. за: *Кычанов Е.И.* Император Великого Ся. Новосибирск, 1991. С. 40.

¹⁴ Цит. за: *Кычанов Е.И.* Очерк истории тангутского государства. М., 1968. С. 78.

¹⁵ Цит. за: Там само. С. 104.

¹⁶ Цит. за: Там само. С. 295.

¹⁷ Цит. за: *Кычанов Е.И.* Император Великого Ся. С. 123.

¹⁸ Цит. за: *Кычанов Е.И.* Очерк истории тангутского государства. С. 313.

¹⁹ Цит. за: Введение в изучение Ганчжура и Данчжура: Историко-библиографический очерк. Новосибирск, 1989. С.118.

²⁰ *Цыбиков Г.Ц.* Цзонхава и его сочинение «Лам-рим чэн-по» // Избранные труды: В 2 т. Новосибирск, 1991. Т. 2. С.61.

²¹ Цит. за: *Рерих Н.* Алтай — Гималаи: Путевой дневник. Рига, 1992. С. 33—34.

²² Пагсам-Джонсан: История и хронология Тибета / Пер. с тибет. Р.Е. Пубаева. Новосибирск, 1991. С. 41.

²³ «Чжуд-ши» — памятник средневековой тибетской культуры / Пер. с тибет. Д.Б. Дашиева, С.М. Николаева. Новосибирск, 1988.

²⁴ Цит. за: *Цыбиков Г.Ц.* Буддист-паломник у святынь Тибета // Избранные труды: В 2 т. Т. 1. С. 59.

²⁵ Цит. за: Там само. С. 231.

²⁶ Цит. за: Там само. С. 233.

Тема II

ЗАХІДНА АЗІЯ ТА ПІВНІЧНА АФРИКА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Західна Азія охоплює території Ірану, Месопотамії (Іраку), Східного Середземномор'я, Малої Азії (Анатолії) та Аравійського півострова. Разом із Північною Африкою ці терени стали батьківщиною найдавніших людських цивілізацій (Єгипет, Дворіччя) і являли собою строкатий конгломерат різноманітних географічних регіонів, етнополітичних утворень, соціально-економічних та культурних структур. Однак ще в епоху давнини значна частина їх неодноразово об'єднувалась у складі Ассирійського та Нововавилонського царств, перської імперії Ахеменідів, потім під владою Александра Македонського, внаслідок чого через елліністичну, а пізніше — римську експансію все *відчутнішим ставав тут вплив західних культурно-цивілізаційних надбань. Саме тоді з'явилось поняття Близького Сходу, який був для Європи «близьким» не лише географічно, а й цивілізаційно. Унікальний для регіону вплив європейської культури, майже не притаманний для решти країн Азії та Африки доколоніальної доби, залишався в регіоні й надалі, але його масштаби в епоху середньовіччя були значно скромнішими.*

Початок середньовіччя в Західній Азії ознаменувався крахом останніх залишків еллінізму та перемогою східних цивілізаційних принципів, форпостом яких стала перська імперія Сасанідів. Проте основною цивілізаційною домікантою, що остаточно об'єднала близькосхідні народи в єдиний суперетнос, став іслам. Завдяки арабо-мусульманським, тюркським і турецьким завоюванням всі ці території перетворилися на певну спільноту — ісламський світ, цивілізаційні протуберанці якого поширилися з часом на Судан, Індію, Індонезію, Середню Азію та Східну Європу.

Близькосхідний суперетнос вирізняла висока політизація релігій і водночас релігійний, навіть сакральний характер влади, висока централізація і жорсткість розгалужених управлінських структур. Більшого поширення в регіоні набули приватна власність і рабство (на засадах тієї ж приватної власності). Причому, на відміну від держав китайсько-конфуціанського типу (не кажучи вже про індусо-буддійські), багатство на Близькому Сході завжди користувалося повагою і цінувалося, але *суттєвою компенсацією*

цих «західницьких» особливостей залишилося необмежене, унікальне навіть для Сходу всесилля влади, сувора регламентація державою всіх людських взаємостосунків, жорстка обрядово-етична дисципліна, структурно-державницький консерватизм, релігійна нетерпимість, тотальна «рівноправність» усіх підданих у плані абсолютного безсилля перед правителем. До цього треба додати високий ступінь імперської мілітаризації всіх близькосхідних суспільств і хронічно-тотальну корумпованість будь-якого державного апарату, що впливала із престижності багатства в суспільстві та всесилля чиновництва. Таким всевладним чиновництвом було ще тільки в Китаї, але там його «апетити» обмежувала конфуціанська етика (престижність праці та здобутої цією працею власності, потяг до суспільної гармонії, пропаганда ідей особистого самовдосконалення тощо). Близький Схід такої етики не знав, тому після краху залишків еллінізму хабар («бакшиш») став майже узаконеним елементом функціонування чиновницького апарату.

Склавшись у середні віки, близькосхідний суперетнос проявив себе надзвичайно агресивним, войовничим та експансіоністським культурно-господарським і політичним конгломератом, який протягом середньовіччя постійно розширював власний географічний ареал, втягуючи в орбіту своїх цивілізаційних принципів нові території, але його серцевиною залишалися Західна Азія та Північна Африка, які навіть політично іноді з'єднувалися в єдину державу. Це змушує розглядати історію Близького Сходу як єдину спільноту (полікультурну, поліетнічну, багатоукладну, різноманітну всередині, але спільноту) на фоні інших суперцивілізацій Сходу.

Лекція 9

Держава Сасанідів (Еран-шахр)

● Природно-кліматичні умови ● Середньовічний етнос персів-зороастрійців ● Іран на світанку середньовіччя. Утворення держави Сасанідів ● Розбудова сасанідської державності. Боротьба з Римом і маніхейством ● Імперія Сасанідів у IV—V ст. Маздакізм та його наслідки ● Еран-шахр за правління Хосрова I Ануширвана (531—579) ● Занепад і крах держави Сасанідів

Природно-кліматичні умови. Кордони імперії Сасанідів динамічно мінялися протягом усього періоду її існування і, переважно, перетинали з певними варіаціями території Іра-

ну, Дворіччя (Іраку), частини Афганістану та Закавказзя. Іноді під тимчасову юрисдикцію Еран-шахру потрапляли також Східне Середземномор'я, Південна Аравія, частина Середньої Азії і, можливо, форпости на Цейлоні. Проте закріпитися там надовго Сасанідам не вдалося.

Корінними землями Еран-шахру залишилося Іранське плоскогір'я, розташоване між Індом і Тигром, Каспієм і Перською затокою. Річок тут багато, але всі вони дрібні і не мають природного стоку в море, а губляться в сухих степах та пісках пустель. Переважна частина плоскогір'я — це неродючі, кам'яністі або солончакові пустелі й напівпустелі, над якими панують вітри (особливо навесні), майже не буває дощів, повітря надзвичайно сухе, чисте й прозоре, а сяйво зірок уночі нагадує денне світло. Періодично цю ідилію порушують снігові або піщані бурі, але дощові хмари зустрічаються лише на вузьких приморських смугах окраїн. Клімат суворий, континентальний: влітку панує нестерпна спека, а взимку — сильний холод. Родючі землі зустрічаються лише на прикаспійській низині та в Хузистані (південний захід Ірану), де природні умови давали можливість отримувати багаті врожаї. На решті території умови для землеробства вкрай несприятливі, але можна було займатися скотарством, виганяючи на випас у спекотливий сезон коней, велику та дрібну рогату худобу на гірські пасовиська Ельбрусу, Загросу, Південно-Іранських чи Туркмено-Хорасанських (Копет-Даг) гір. Там же, в горах, поряд з альпійськими луками, зеленіли в середні віки ліси, багаті на деревину, звірину й птаство.

У наш час основним багатством Ірану стала нафта, використання якої в середні віки було досить обмеженим, але надра країни містили в собі також золото, срібло, олово, мідь, свинець, залізо, самоцвіти (зокрема, червоно-синій коштовний лазурит, родовищами якого славився Афганістан).

Суворі природно-кліматичні умови компенсувалися надзвичайно вдалим географічним розташуванням плоскогір'я на шляху між Сходом (Індія, Китай) і Заходом. Одомашнення верблюда та наявність оазисів давали можливість розвивати караванну торгівлю, тому перси контролювали європейський імпорт шовку, а також боролися з конкурентами (араби, візантійці, ефіопи, євреї) за панування над товарними потоками прянощів, перлів, самоцвітів тощо. Отримуючи за посередницькі послуги величезні бариші, Сасаніди до кінця боролися за цю монополію, аж доки їхня держава не впала під натиском арабів.

Житницею імперії була Месопотамія — країна з багатотисячолітньою землеробською культурою, бідними на ко-

палини, але надзвичайно родючими землями (внаслідок розливів Тигру та Євфрату), бідною флорою (очерет, верба, фінікова пальма) і досить багатою фауною.

На рівнинах Ірану й Месопотамії водилися азіатські леви, дикі віслоки, бики, кабани, газелі, зайці, страуси, а в горах — гірські барани й козли, ведмеді й барси. Річки й озера були багаті на рибу, в пустелях панували змії та ящірки. Комашня тут дошкуляла не більше, ніж у Європі, і лише очеретяні болота єдиною в середні віки Тигро-Євфратської дельти кишили смертоносним гнусом і вічними бацилами лихоманки, малярії та інших жакливих хвороб.

Природні ресурси регіону в давнину були досить багатими, але людська активність суттєво їх підкосила, а в часи середньовіччя популяції деяких рослин й особливо тварин майже зникли. Причинами екологічних проблем була не лише експансія антропогенних ландшафтів, а й настанови зороастризму, які поділяли всіх тварин на корисних і шкідливих, причому останні підлягали знищенню. Екологічний бандитизм згубно вплинув на місцеву флору й фауну. Лише завдяки меншій, аніж у Китаї, густоті населення природа змогла витримати цей удар, але й за таких умов місцеві популяції азіатських левів і барсів люди вибили майже поголовно, а дикий ячмінь залишився тільки в горах.

Природа Ірану й Іраку характеризується багатьма контрастами. Рівнини і гори, пустелі і ліси, спека і холод стикаються тут, як ніде на Сході — і це вихвало у місцевих мешканців відповідне чорно-біле мислення. Безкомпромісність природи вчила безкомпромісності людей, зробила конфронтаційний дуалізм психологічною домінантою середньо-перського етносу (персів-зороастрійців).

Середньовічний етнос персів-зороастрійців. Іран у середні віки пережив не одне потрясіння, бачив десятки династій. На його теренах різалися перси, вірмени, араби, візантійці, турки, монголи, турки, хорезмійці, багато інших народів. Проте, незважаючи на свою строкатість, *етнічна історія Ірану доби середньовіччя поділяється на два якісно різні етапи, пов'язані з фундаментальними цивілізаційними змінами в регіоні.* Перший із них — епоха доісламська, сасанідська, що ґрунтувалася на глибинному зороастрійському корінні перського етносу; другий — часи мусульманського Ірану. Ці етноси мали більше відмінного, аніж спільного, тому розглядатимуться вони окремо, хоч і в руслі єдиної іранської домінанти.

Як етнос перси-зороастрійці сформувалися ще в епоху Ахеменідів (VI—IV ст. до н.е.), але після завоювань Александра Македонського надовго (на цілих сім століть!) утратили власну державність, з чим пов'язаний і певний занепад їхньої етнічної самосвідомості. Відродження зороастрійської імперії у III ст. розглядалося офіційною пропагандою як відновлення і логічне продовження ахеменідської державності. Проте сасанідські перси уже помітно відрізнялися від своїх давніх пращурів (мовою, суспільно-становою структурою, військовими традиціями, масово-

психологічними звичками, сімейним укладом), що свідчить про існування окремого середньовічного перського етносу на зороастрійських засадах, динамічну історію якого насильницьки перервало арабо-ісламське завоювання.

Сасанідські перси були дуже своєрідними людьми. Як і китайці, вони вважали себе єдиним цивілізованим народом Всесвіту, завжди прагнули виконувати нележку месіанську роль. Все іноземне вони вважали не просто чужим, а апріорі поганим, а всі інші народи — огидними «варварами», і ставилися до них з надзвичайним презирством (наприклад, арабів перси-зороастрійці зневажливо називали «ящероїдами»). Себе сасанідські перси вважали своєрідною кастою особистостей, свою віру (зороастризм) — єдино правильною, а «варвари» сприймалися ними як недорозвинені істоти, що не мали права навіть переходити в зороастризм, занадто складний для їхніх примітивних голів, з точки зору пихатих персів. «Вогнепоклонником» можна було лише народитися (якщо і батько, і мати — зороастрійці). При цьому всі сусіди (окрім Геродота, якого явно ввели в оману) відзначали їхню надзвичайну підступність, хитрість, недовірливість, чванливість, схильність до містики і переобтяженість забобонами.

За антропологічними ознаками перси належали до індо-середземноморської раси, великої європеїдної раси.

Розмовляли перси-зороастрійці середньоперською мовою, яку ще називають пехлевійською, індоєвропейської мовної сім'ї.

Ця мова стала результатом логічної еволюції давньоперської (ахемідської) мови, завдяки спрощенню її граматичних категорій (зокрема, в іменників не стало родів і відмінків, у дієслів минулого часу зникла безліч особових форм тощо). Писали тогочасні перси справа-наліво знаками арамейського письма, причому канонізовано позначалися лише приголосні з довільною або нульовою голосною, яка не мала значущого змісту. Науковці називають таку писемність квазіалфавітною.

Родина у сасанідських персів була патріархальною, але моногамною, із досить високим статусом жінки (особливо матері). Тільки правителі, окрім дружини, тримали гареми наложниць. Особлива увага приділялася питанню «чистоти крові», тому заохочувалися шлюби тільки між зороастрійцями (навіть між братом і сестрою)*, діти від яких ставали повноправними персами — «вогнепоклонниками». Напів-

* Моральний кодекс вимагав від зороастрійця «виказувати шляхетність, молитися, бути у вірі твердим, вступати у кровнородинні шлюби», а зороастрійський патріарх IV ст. Атурпат Міхраспандан прямо наказував: «Беріть дружину із свого роду, щоб рід ваш продовжувався». Див: Изведать дороги и пути праведных / Пер. со среднеперс. О.М.Чунаковой. М., 1991. С. 83, 97.

кровки втрачали право на сповідування «віри Заратуштри» і статус належності до панівного етносу сасанідської імперії. Такі традиції породжували в державі етнодемографічні проблеми, бо кількість стопроцентних персів-зороастрійців постійно зменшувалася. Проте від своїх освячених релігією сімейних канонів «вогнепоклонники» не відійшли.

Основою економіки Еран-шахру залишалося зрошувальне землеробство. В імперії вирощували ячмінь, пшеницю, рис, чечевицю, боби, крок, просо, дурру, квасоллю, горох, кунжут, вику, а також цукрову тростину, з якої виробляли найкращий в тогочасному світі сніжно-білий цукор. Серед плодових культур найпоширенішими були маслини, айва, гранати і яблука, а серед баштанних — дині й кавуни. Разом із продуктами виноградарства це забезпечувало щедрий та різноманітний стіл, куди потрапляли також кокоси й прянощі, але останні завозилися з інших країн. Пили перси воду, вино й пиво, молоко, а їжу вживали тільки у другій половині дня: сніданку в персів-зороастрійців не було.

Не втратило своєї ролі й тваринництво: особливо полюбляли «вогнепоклонники» молоко і сир, хоча вживали також і м'ясо (овець, корів, кіз). Тварин, як і весь живий світ, зороастрійці поділяли на дві частини — служителів добра (корисних) і служителів зла (поганих). До останніх відносили змій, жаб, свиней, будь-яких комах і слимаків, мишей, пацюків, левів, слонів, гієн, котів, рисей. Вживати м'ясо «тварин Арімана» (темної сили) категорично заборонялося, зате священним правом і обов'язком вважалося знищувати їх.

На щастя, технічні можливості та технології в ті часи були значно скромнішими, аніж сьогодні (інакше не уникнути б Західній Азії глобальної екологічної катастрофи). Проте й своїми царськими полюваннями перси звели нанівець у середні віки місцеве поголів'я тигрів і азіатських левів.

Колосальну роль у сасанідському господарстві та забезпеченні побутових потреб відігравала транзитна торгівля, хребтом якої був «Великий шовковий шлях». Своїх еспортних товарів Еран-шахр майже не мав, а золото й срібло перси більше любили накопичувати, аніж віддавати за дорогі заморські товари, тому торгівлею на теренах імперії займалися майже виключно «іногородці» (вірмени, євреї, араби, візантійці, согдійці та ін.). *Зате митні збори за транзит озолочували країну.* Сасаніди до кінця трималися за посередницьку монополію, билися за неї з арабами, ефіопами, візантійцями, ефталітами, тюрками, хазарами, і до VII ст.

контролювали ситуацію, а коли втратили панування над торгівлею — загинув Еран-шахр.

Одяг тогочасних персів складався з шовкових штанів, сорочки та накидки з бавовнику, а взимку до них добавлялися кафтан (*каба*) або сюртук (*сердарі*) та кожух із овечої шкіри. Обов'язковим для кожного вірного зороастрійця був сакральний пояс (*кусті*). Він складався з трьох мотузок, а вручав його хлопчику на повноліття (15 років) жрець один раз, після чого зороастрієць носив *кусті* все життя. Комплект чоловічого одягу доповнював капелюх, який в еліті та жерців був конічним, гостроверхим, а в решти — овальним. До жіночого одягу входили сорочка, штанці або шаровари, з пришитими до них панчолами, кофта й середньої довжини плісирована спідниця, туфлі без задників.

Колір одягу визначався становим статусом носія: жерці носили білий одяг, воїни — червоний (колір крові) і т. ін.

Традиційне глинобитне або цегляне житло мало плоский дах, критий соломною або очеретом, але не мало вікон, які заміняли двері та отвори у стелі (дощі в Ірані — рідкість). Лише в багатих лісом горах будинки споруджувалися з дерев'яних колод і мали двоскатний або конічний дах.

На вулицю така будівля була повернута, як правило, глухою стіною. Внутрішнє убранство складали килими, матраци, посуд і м'які меблі. Взимку помешкання обігрівала спеціальна жаровня під широким столом (*курсі*).

Особливості природно-кліматичних умов (контрастність природи), цивілізаційних традицій (тісні контакти із Заходом) та господарської діяльності (паразитизм транзитного монополіста) виховали у сасанідських персів повагу до власності та багатства, потяг до накопичення, національне самолюбство. Їх вирізняли надзвичайна вразливість і дотепність, хитрість і спокійне ставлення до несправедливості, обожнювання влади та панічний страх перед її силою, обдарованість, але не дуже велика стійкість у власних переконаннях, жвавий розум, але відсутність у маси підданих патріотичного духу, розчавленого безмежним державним деспотизмом.

Іран на світанку середньовіччя. Утворення держави Сасанідів. Наприкінці II ст. н.е. наймогутнішою державою Західної Азії було Парфянське царство, утворене войовничими іраномовними кочовиками *парнами* (*дахами*) — шанувальниками дракона, вихідцями з південної Туркменії. На чолі Парфії стояла єдина династія Аршакідів, але в політичному відношенні імперія являла собою федерацію напівнезалежних «царств», залежність яких забезпечувала тільки військова могутність парфян.

Основну ударну силу царської армії складала краща на той час у світі парфянська кіннота, насамперед, важкоозброєна, закована в обладунки кавалерія, коли лати покривали і воїна, і коня. Структурно військо

складалося з кланових родових загонів, очолюваних могутніми родами парфянської військової знаті (Карени, Сурени, Міхрани та ін.). Що ж до системи адміністративного устрою, то кожне з 18 «царств», підвладних «царю царів» з династії Аршакідів, мало власний управлінський апарат. Від васалів парфяни вимагали лише сплати данини та допоміжних військових контингентів на випадок війни.

Парфянська державність мала яскраво виражений воєнно-політичний і родоплемінний характер, але в культурно-цивілізаційному відношенні імперія Аршакідів залишалася останнім реліктом елліністичного світу, що було наслідком попереднього панування Селевкідів у регіоні. Грецька мова залишалася однією з трьох офіційних мов парфянського діловодства, великі полісні привілеї мала більшість міст Парфії, а в мистецтві панували естетичні традиції високого еллінізму. В країні продовжували шанувати античних богів, процвітало рабовласництво.

Відсутність державної централізації розмивала імперську єдність, і на початку III ст. в регіоні знову посилювалися перси, політичним центром яких залишалася область Парс (Персида) — одне із залежних «царств» Парфії. Їхньою ідеологічною зброєю стало гасло відродження повнокровної зороастрійської імперії персів ахеменідських масштабів, а в реальній політиці — *ліквідація залишків «західницьких» елліністичних традицій в регіоні та відновлення в Західній Азії деспотичної державно-політичної структури східного типу*. Очолив персів Арташир, «син Папака із сімені Сасана».

Рідним батьком Арташира був Сасан — перський жрець-аристократ, який вважав себе нащадком Ахеменідів. Ще в юнацтві його батько Бахман вигнав неслухняного сина з дому за неповагу до старших. Гордий Сасан утік у гори Курдистану, де з різних бродяг та волоцюг зібрав банду і жив грабіжництвом та жебрацтвом, але така доля його не приваблювала, і він змушений був повернутися до Парсу. Бахман на той час уже помер, і Сасан кілька років наймитував пастухом у «правителя Парсу» Папака, якого призначив своїм *марзбаном* («намісником») у Персиді парфянський «цар царів» Ардабан V. Дізнавшись, що його пастух — нащадок Даріїв, — Папак видав за Сасана свою дочку, а коли від цього шлюбу народився Арташир — усиновив останнього, зробивши його своїм спадкоємцем.

За іншою версією рідним батьком Арташира був Папак, а Сасан — жрець зороастрійського храму богині Анахіти — його дідом.

У 208 р. держава парфян розкололася. За престол у Селевкії (столиця Парфії) змагалися два брати: Валарш V і Ардабан V. У події одразу втрутився римський імператор Каракалла, що вкрай загостило внутрішню політичну кризу.

Занепад парфянської могутності активізував сепаратистські тенденції серед імперських васалів, для боротьби з якими «царі царів» увели систему заложників. Як заложник

потрапив до двору грізного Ардабана й Арташир. Проте миритися з іноземним пануванням перси уже не хотіли, тому повстали. Арташир утік з почесного полону й очолив після смерті Папака боротьбу свого народу за відродження власної державності.

У 223 р., підтримані месопотамськими союзниками, перси захопили парфянську столицю Селевкію, а невдовзі Арташир «повністю розбив військо Ардабана, захопив його майно, худобу, ставку та військовоє спорядження, а сам обрав резиденцією Стахр... Він убив Ардабана, все майно Ардабана потрапило до його рук. Він одружився на дочці Ардабана»¹. Із шкіри останнього Аршакіда зробили барабан, а в 227 р. Арташир проголосив себе «шаханшахом» («царем царів») держави Еран-шахр (офіційна назва Сасанідської імперії). Останньою політичною акцією першого Сасаніда став похід у римську Сирію, але війна з могутніми римськими легіонами затягнулася, і в 243 р. Арташир помер, залишивши своєму сину Шапуру наспіх збиту державу, війну з Римом і досить туманні перспективи на майбутнє. Проте перший крок було зроблено. Утворилася імперія на чолі з перською династією колишніх зороастрійських жерців Сасанідів (227—651).

Розбудова сасанідської державності. Боротьба з Римом і маніхейством. Сасанідський Іран успадкував від Парфії майже всі її землі, але це поставило перед Шапуrom I (243—273) безліч проблем. В імперії проживало 240 етнічних груп (племен і народів), причому крім зороастризму (релігії персів) популярними залишилися античні боги, іудаїзм (серед євреїв), кілька християнських течій, безліч поганських етнічних культів і навіть буддизм (поширений на сході імперії, в районі Балху). До цього треба додати відсутність єдиного чиновницького управлінського апарату, єдиної грошової системи і єдиних стандартів ваги й довжини.

За правління Шапура I з елементами політичної аморфності було покінчено. Спираючись на солідну державницьку традицію (на відміну від парфян, у яких таких традицій не було), перси створили міцний централізований і надзвичайно розгалужений управлінський апарат, на зразок ахеменідського. Силою зброї повністю ліквідували колишню автономію залежних «царств» (шахрив). Їх перетворили на намісництва (типу ахеменідських сатрацій), куди шаханшах особисто призначав намісників (шахривів). Всі піддані зберегли право сповідувати свої релігії, але панівним етносом імперії стали перси, а офіційною державною релігією — зороастризм. Міня-

ти релігію у державі Сасанідів заборонялося під страхом смерті.

Еран-шахр очолював всемогутній *шаханшах* — лідер і уособлення держави, влада якого мала ще й сакральний характер (правитель вважався носієм *фарру* (*хварени*) — харизми влади й щастя, наданих згори). *Все населення країни* (близько 20 млн) згідно з релігійними настановами зороастризму було поділене на чотири спадкових стани, причому перехід із одного стану в інший став майже неможливим.

До першого стану увійшли зороастрійські жерці (*маги*), які відали справами культу, освіти й судочинства (ними не вдовзі було кодифіковане іранське право). Вищий розряд жерців становили *мобеди* — еліта зороастрійського духовенства.

Другим станом були воїни, що поділялися на *васпухрив* (членів семи давньоперських аристократичних родів, яким належали спадкові права на важливі військові й державні посади), *вазургів* («великих») та *азатів* («вільних») — служилої військової знаті, яка годувалася й озброювалася за рахунок жалуваного із державних земель наділу, без права власності на цю землю і селян, які на ній працювали. Жалувався, фактично, обсяг фіксованих державних податків, сплачуваних працюючими на цій землі виробниками. Саме *азати* становили заковану в залізо кінноту — основну ударну силу сасанідської армії. До складу війська входили також загони союзних племен і мобілізовані на час війни піхотинці з простонароддя, але вони відігравали допоміжну роль. Використовували перси і бойових слонів, проте менше ніж у Південній Азії, бо це була «імпортна» зброя (з Індії або Цейлону).

Третій стан складали *дабіри* («писці») — державні чиновники, лікарі, астрологи, перекладачі, науковці, дипломати тощо.

Четвертий стан об'єднував *землеробів, ремісників, купців та городян*. Вони платили державі ренту-податок (1/10 доходів плюс подушна подать) і зобов'язані були відробляти певні повинності.

До четвертого стану належали також всі інородці-неперси, піддані імперії, але за їхню лояльність і податкову дисципліну відповідали їхні лідери: місцевий патріарх за християн, *реш-галута* («глава вигнаних») за євреїв тощо.

На чолі станів стояли вищі після *шаханшаха* державні ієрархи: глава жерців *мобедан мобед*, командувач армії *еран-спахбед*, глава чиновників *дабірбед* і глава податного стану *вастріюшан-салап*. Кожен стан мав свій центральний храм.

Поza становою структурою залишалися раби, причому інститут рабства набув у Еран-шахрі значного поширення.

Земля спочатку поділялася на *дастакерт* (царську) і *шахр* (володіння дрібних царків і міст), але за правління Шапура I майже весь аграрний фонд країни перевели в *дастакерт*, за користування яким четвертий стан сплачував податки, а перші три стани — служили.

Доля сасанідської імперії вирішувалася на її західних кордонах.

Війни з Римом розпочалися ще у 230 р., коли Арташир повів сасанідське військо на Сирію, але армія імператора Александра Севера зупинила, а потім відкинула персів. Ударом у відповідь римляни вибили супротивника з Вірменії та Північної Месопотамії. Еран-шахр мало не втратив свою житницю (Дворіччя), але подальшим успіхам римської зброї завадили внутрішні чвари: в Римі почалася смутна епоха «солдатських імператорів». Недооцінка ворога дорого коштувала Заходу.

Наступні війни з Сасанідами були для Європи сумною необхідністю. Китайський шовк, який античний світ отримував через Іран, коштував шалені гроші, але здоров'я, комфорт і гігієна, що він забезпечував, гарантували повну ліквідність цього товару. Шовк перетворився на світову валюту, якою Рим розплатувався зі своїми легіонерами, переважно найманцями з «варварських» народів, і платив «відкупні» войовничим сусідам. З III ст., коли «варваризація» римського війська стала майже тотальною, від кількості шовку в імперії стала значною мірою залежати військова міць Риму, тому Європа мріяла, щоб шовку привозили багато і дешевше. Але мрії Сасанідів були прямо протилежними: вони хотіли максимально обмежити обсяги товарообміну та підвищити ціни: це гарантувало приплив грошей до перської скарбниці за рахунок високих митних зборів і знекровлювало римську військову міць. Торгівля йшла (бо без неї перси теж обійтися не могли — вона озолочувала сасанідських правителів), але в жорстко регламентованому обсязі. Європу це не влаштувало, а налагодити прямий зв'язок із шовкоекспортерами через північний шлях, навколо Каспію, не вдалося: каравани купців грабували дикі угри. Залишалася війна.

Все правління Шапура I (243—273) пройшло під знаком безперервних римо-сасанідських воєн. Спочатку внаслідок інтриг Філіппа Аравітянина загинув молодий, малодосвідчений римський імператор Гордіан III. Під час війни з персами Філіпп штучно розвалив систему постачання римського війська і голодні легіонери розірвали Гордіана на шматки. Аравітянин уклав у 244 р. мир з Шапуром I, сплативши останньому репарацію в 500 тис. денаріїв.

За наступні шість років перси повернули собі Вірменію і Північну Месопотамію, до того ж римляни почали тіснити ще й готи. В 251 р. у східних провінціях Римської імперії спалахнула чума, але це не зупинило Шапура: у 256 р. перси взяли штурмом Антіохію. *Спасіння римлян ледь не прийшло в особі жажливої синкретичної самознищувальної релігії — маніхейства.*

Засновником маніхейства був видатний художник, каліграф, оратор і письменник Мані (215—276) — родом із Месопотамії, який у пошуках істини їздив учитися до Індії, а з 242 р. почав проповідувати в Ірані.

Свої ідеї Мані виклав у семи канонічних книгах, які він супроводив збіркою власних ілюстрацій — «Арджанг» (це слово стало на Близькому Сході символом шедевра живопису). Поза канонам найвідомішою його книгою був «Шапурхакан», де Мані конспективно виклав своє вчення спеціально для шаханшаха Шапура I, мріючи перетягнути останнього у свою віру.

Мані проповідував, що раніше світ (добро) і темрява (зло) існували окремо. Та ось хмарини мороку, що перебували в постійному еклектичному русі, в один із моментів випадково вдерлися в площину світла. Цьому зіткненню намагався запобігти Ормузд (зороастрійський Ахурамазда), але темрява його захопила й пошматувала світле ахурамаздівське тіло на частини, змішавшись з ним. Ця суміш і є наш світ: синтез світла й тьми, добра і зла, і саме тому він такий недосконалий, причому мороком Мані вважав матерію. *Релігійна мета маніхейства полягала в бажанні звільнити краплини світлої нематеріальної душі Всесвіту від полону ганебної матерії.* Своїми пророками-попередниками, які, мовляв, раніше намагалися здійснити таке розшарування, Мані вважав Заратуштру (Зороастра), Будду та Христа. Себе він називав останнім пророком Мані-Утішителем.

В основу маніхейства було покладено категоричне неприйняття реального світу з усіма його цінностями, й навпаки, «антицінності», тобто все, що сприяло загибелі існуючого буття людей, освящалось маніхейською доктриною як найвище благо. Вбивства, розпуста, неправда, садизм — усе, що дезорганізує життя людей, проголошувалося добром, а безпосередньою метою жажливої релігії став відрив людської душі від тіла. Самогубство у даному випадку не рятувало, бо Мані вчився в Індії і вірив у переселення душ, які після такої смерті просто перейдуть в іншу матеріальну форму і продовжать своє перебування в нашому ганебному світі. Вихід Мані вбачав у тому, щоб убити в душі бажання переселятися, знищити її тягу до матерії, а для цього вбивство не підходить (тому маніхейство навіть забороняло убивати теплокровних тварин). Не велів Мані також кохати та одружуватися, бо це прив'язує людську душу до тіл дружини й дітей — а це матеріальний морок. Щоб знищити в собі (точніше, у своїй душі) смак до життя, пропагувалися повний аскетизм і періодичні оргії з алкоголем, наркотиками та абсолютною розпустою (для розрядки), адже все,

що губить організм — сприяє звільненню душі від тіла. Душа аскета-розпусника так утомиться від шаленого буття, що повертатися до життя не захоче. Це остаточно відокремить душу від тіла і дасть бажаний результат: світла душа вознесеться, а ганебна матерія нехай гине. В ідеалі вважалося, що аскетизм і оргії підірвуть здоров'я, та й дітей від такого життя не буде, людство вимре за одне-два покоління, а світлі душі житимуть окремо від огидної матерії.

Залізна логіка, приваблива екзотичність, особиста привабливість Мані, його таланти проповідника, оратора, письменника та художника забезпечили маніхейству шалену популярність. Але воно підривало самі основи сасанідської держави — сім'ю, мораль, етику, кохання, любов до дітей, здоров'я, віру в майбутнє. Пропаганда жажливих анти-суспільних поглядів немов ракова пухлина роз'їдала сасанідську державність, і сумні результати одразу далися взнаки.

Енергійний римський імператор Валеріан швидко виправив ситуацію на фронтах, витіснивши персів із Сирії, але моральний розклад римських легіонерів перевищив найбільші побоювання. У 260 р. поблизу Едесси зійшлися дві армії: римська (імператора Валеріана) і сасанідська (*шаханшаха* Шапура). Майбутня битва мала вирішити долю римського панування в Сирії, Єгипті, Східному Середземномор'ї та Малій Азії. І тут сталося те, чого ніхто в Римі не міг уявити навіть у кошмарному сні: легіонери заявили Валеріану, що вони втомилися від походів і відмовляються воювати, зажадавши від імператора під загрозою розправи на місці, щоб він поїхав до перського шаха й уклав із ним мир. Однак Шапур наказав скалічити й ув'язнити Валеріана, після чого колишній імператор, а тепер раб-євнух змушений був тримати стремено шаханшаху. Валеріан помер від горя та знущань через 10 років. Більшість легіонерів, що залишилися без керівництва, перси оточили й вирізали, а полонених перетворили на рабів, руками (й на кістках) яких побудували грандіозну іригаційну систему на р. Карун, глумливо прозвавши її *Банді Кайсар* (греблею Цезаря). Після грандіозної перемоги перси взяли штурмом 36 римських міст, а зупинив їх лише напівнезалежний римський васал, арабський цар Пальміри Оденат.

Шапур I був цілком задоволений результатами свого царювання. Військова могутність Еран-шахру ніким не ставилася під сумнів, підконтрольний владі транзит забезпечував стабільність фінансів, розвивалося містобудів-

ництво, яке також тримала під своїм контролем держава. Міста будувалися за певним планом: округлими (Гур, сучасний Фірузабад), або прямокутними (Нішапур), чи комбінованими, як розкішна сасанідська столиця Тісфон (Ктесифон), нашпигована симетричними палацами.

Усі вони були оточені широкими парками з вигонченими арками, а їхні стіни прикрашало казкове різьблення. Вгорі палаци, як і зороастрійські храми, вінчали купол та арочні перекриття. Розмахом і масштабністю вирізнялося також будівництво шляхів, мостів, гребель (Дізфуль, Шушгер, Банді Кайсар тощо).

Світову славу здобули сасанідське мистецтво лиття з дорогоцінних металів, чеканка, різьблене скло, неперевершені *гемми* (печатки й амулети з коштовних металів і самоцвітів).

Шкіряний «фартух Саве» — бойовий державний прапор Сасанідів, оздоблений коштовностями та увінчаний золотим орлом, наводив жах на сусідів. Останньою величною будовою Шапура I стала його гробниця, вирубана полоненими римлянами в скелях поблизу Бішапура. Над могилою постала висічена із сталактита велетенська (10 м заввишки) статуя покійного володаря. На цьому ж місці у 273 р., після смерті Шапура I на престол зійшов його син Хормузד-Арташир.

Смерть непереможного шаханшаха окришила римлян, які знову активувалися. Маніхейство знесиловало Еран-шахр, тому Хормузд I не зміг зупинити наступ імператора Авреліана і втратив владу. Проте у 275 р. легіонери зарізали свого «пана й бога» Авреліана, і наступний шаханшах Варахран I вирішив, скориставшись передишкою у бойових діях, навести, нарешті, порядок в імперії.

Діставши підтримку від влади, запеклу ідеологічну боротьбу з маніхейством повело зороастрійське жрецтво, але аргументів і логіки магам у диспутах з Мані не вистачало, і мобедан мобед Картір пішов на хитрість.

Картір заявив, що його душа побувала в потойбічному світі й була представлена самому Ахурамазді. Від нього він (Картір) начебто дістав точні вказівки, як жити людям, причому вони якимось дивно збігалися з релігійними настановами зороастризму. «Саме в цих молитвах і догматах, у справах релігійних та вірі, які тепер запроваджені мною для мешканців цього земного світу, хай кожен стане твердішим, а інші (молитви, справи й віру) — хай не сповідує. І хай він знає: є рай і є пекло, і той, хто обрав добро, хай потрапить до раю, а той, хто обрав зло, хай у пекло буде скинутий. І того, хто обрав добро і неухильно йде шляхом добра, тлінне тіло тієї людини здобуде славу й процвітання, а душа його здобуде праведність, яку і я, Картір, здобув»².

Заручившись такими чудовими аргументами, *мобеди* викликали у 276 р. Мані на диспут, визнали його вчення фальшивим, зідрали з нього шкіру і, набивши соломкою, повісили її біля міських воріт Бішапура, а після того, як «Апостол світла» (Мані) піднісся «до місця божественного збору і залишився у отця Ормузда-бога»³, винищили більшість його прихильників.

Рятуючись від терору, маніхеї розбрелися по всій Євразії, у Вавилоні, зокрема, осів їхній «цар віри» (маніхейський патріарх). Та ідеологія заперечення життя губила сама себе. Лише один раз в історії маніхейство стало державною релігією — в Уйгурському каганаті (VIII—IX ст.), але цей експеримент логічно завершився катастрофою.

Імперія Сасанідів у IV — V ст. Маздакізм та його наслідки. Розгромивши маніхейство, перси врятували суспільство й державність, але наслідки ідеологічної кризи далися взнаки, а основний ворог, Рим, швидко ставав на ноги. У 283 р. римляни мало не захопили сасанідську столицю: тільки черговий бунт легіонерів і смерть імператора Проба врятували Еран-шахр. У 284 р. римським імператором став Діоклетіан, і оновлена його реформами Римська імперія знову атакувала персів. У 298 р. сасанідська армія була знищена під Нісібіном, Вірменія та Північна Месопотамія знову стали римськими. Лише економічні проблеми та виснажлива внутрішня боротьба з християнством не дали можливості римлянам розвинути успіх, і наступні 40 років пройшли для Еран-шахру досить спокійно, а коли шаханшахом став енергійний Шапур II (309—379), перси знову перейшли в наступ.

Шапур II був грізним і жорстоким правителем, але мову терору іранські піддані завжди поважали, а знищення занадто самостійних аристократів лише укріпило його владу й дало можливість Еран-шахру продовжити завойовницькі війни. Спочатку перси вигнали бунтівливих арабів із Бахрейну, внаслідок чого під контроль Сасанідів перейшло аравійське узбережжя Перської затоки.

Консолідації держави сприяла грандіозна реформа зороастризму, яку провів на початку правління Шапура II мобедан мобед Атурпат Міхраспандан. Він «очистив від скверни й заново відродив давню віру»⁴, здійснивши нову кодифікацію Авести («Божественного прозріння») — священної книги зороастризму.

Вперше було здійснено її письмову фіксацію (раніше Авеста існувала лише в усній формі, як і індійські Веди). Для цього довелося розробити спеціальний «авестійський» алфавіт із 46 знаків, що дало можливість точно передати звучання священних гімнів, а для кращого розуміння архаїчних текстів 21-ї книги Авести склали обширний коментар — Зенд.

Сасаніди проголошувалися живими богами, які ведуть свій родовід від Даріїв та Кейянідів (царська легендарна династія в Авесті). Вдячний Шапур, у свою чергу, всіляко підвищував престиж і роль зороастрійського жрецтва у державних справах. Зороастрійську церкву очолив тепер *магунат магунатів* — своєрідний зороастрійський патріарх (раніше верховним жерцем вважався шаханшах), за що *маги й мобеди* безнастанно славили владу. «Союз престолу й вівтаря» відродив внутрішню стабільність Еран-шахру, а постать Атурпата стала найбільш шанованою після Заратуштри в зороастрійській традиції.

Бурхливо розвивалася за правління Шапура II сасанідська культура. Прикладом історичного роману-повісті може слугувати «Книга діянь Арташира, сина Папака», а повість «Ардавіраз-намак», де описується подорож жерця Ардавіраза в зороастрійські рай та пекло (сюжет випередив славетну комедію Данте на тисячоліття), започаткувала жанр літературної фантастики. В архітектурі поширився новий тип храмового зодчества — відкритий павільйон із священним вогнем у центрі (стиль «чотири арки»).

Укріпившись, відчувши свою силу, Шапур II, невдоволений принизливими умовами Нісібінського миру, поновив у 338 р. війну з Римом. Після млявих бойових дій у Вірменії і Північній Месопотамії, перси змушені були перекинути свої сили на схід, де проти Еран-шахру виступили у 356 р. кидарити (хіоніти). Натиск варварів було відбито, однак римський імператор Юліан Відступник вирішив скористатися оголеністю перських кордонів і в 363 р. вирушив у похід. Війна завершилася черговою катастрофою для Риму: Юліан загинув, а його наступник Іовіан уклав мир (387 р.) із персами, віддавши їм Східну Вірменію, Лазику й Північну Месопотамію.

Активізувалися Сасаніди й на сході: в 60-х роках IV ст. Шапур II погромив Кушанське царство, захопивши частину Середньої Азії.

Однак війни дорого обходилися сасанідському господарству. Занепала торгівля, а смерть Шапура II спричинила династичну кризу, бо шаханшах не залишив заповіту. 20 років престол міняв хазяїв, і тільки шаханшах Йездигерд I (399—420) знову стабілізував ситуацію. Для відродження порушеної війнами й усобицями економіки він уклав союз із Візантією (Східно-Римською імперією, що виникла після смерті імператора Феодосія та розпаду єдиної Римської держави у 395 р.) — шаханшах навіть вважався певний час опікуном малолітнього візантійського *василевса* (імператора) Феодосія II. В Селевкії було скликано Церковний Собор, учасники якого намагалися примирити іранських

християн із християнством Візантії. Самоуправство аристократів Йездигерд I припинив масовими прилюдними стра- тами непокірних.

Наступні шаханшахи відчули себе знову хазяями ситуації, відкинули релігійні компроміси, поновивши тотальний диктат зороастризму. Провівши низку успішних воєн, вони відвоювали у Візантії всю Вірменію, а на сході розбили кидаритів й ефталітів (памірських горців), відсунувши кордони Еран-шахру до Амудар'ї.

Але за правління Пероза (459—484) Сасанідів спіткала катастрофа. В боротьбі за владу з братом Хормуздом Пероз «купив» ефталітську допомогу, віддавши їм Середню Азію, Герат і Мерв, а коли врешті здобув престол, то зіткнувся з могутнім ворогом, якого сам викохав. Війни з ефталітами склалися вкрай невдало. До того ж іранське господарство вразила жадлива засуха, коли «був семирічний недорід: ріки та джерела пересохли... злидні, голод, різні біди поширилися серед мешканців нашої країни»⁵. В пошуках виходу Пероз знову напав у 484 р. на ефталітів, мріючи виправити ситуацію завдяки військовій здобичі. Проте ефталіти здобули повну перемогу, Пероз загинув, а переможці захопили багато полонених, обоз, державну скарбницю і навіть шахський гарем. Еран-шахр мав сплачувати данину, а син покійного шаханшаха Кавад опинився у ефталітів як заложник. Проти влади Сасанідів повсталася Вірменія, Картлі, Албанія, бунтували християни, держава залишилася без грошей, а значить і без армії.

Шаханшах Валаш (484—488) дав автономію вірменам і Картлі, а несторіанам і монофізітам (християнським течіям, що ворогували з офіційним візантійським халкедонітством) повернув право на власне вільне богослужіння. Несторіанський патріарх, який жив у Тісфоні, та монофізитська верхівка підтримали ці почини, і бунти припинилися. А коли Валаша скинули й осліпили аристократи-заколотники, династія не перервалася — «заложник» Кавад видав свою сестру за ефталітського царя Ахшунвара і за підтримки шурина став шаханшахом.

За правління Кавада (488—531) в імперії був повністю придушений сепаратистський опір аристократії і відновлена повна централізація — але якою ціною! Ідейною основою владного терору стали демагогічні проповіді колишнього зороастрійського жерця Маздака, вчення якого Кавад використав, щоб не стати безсилою маріонеткою своїх вельмож.

Погляди, що їх пропагував еретик-проповідник Маздак (?—528), не відзначалися оригінальністю. Він також вважав наш світ поганим, але причину такого неподобства ідеолог-новатор убачав у тому, що люди кинули суспільні справи на самоплив, жили як живеться, а не як радить висока наука.

Маздак учив, що анархічність і відсутність теоретичного підґрунтя людського життєустрою є причиною усіх бід, і закликав перебудувати буття суспільства на наукових засадах, тобто спочатку накреслити схему ідеального суспільства, а потім примусити людей за нею жити. Методом досягнення цієї мети жрець-теоретик вважав агітацію і насильство проти непокірних.

Щодо схеми ідеального життя, то Маздак також не відзначався великою оригінальністю: він заявив, «що бог послав на землю засоби для існування з тим, щоб люди поділили їх між собою порівну, щоб кожен мав лише свою частку; проте люди почали поводитися несправедливо один до одного, прагнути до зверхності; сильний пригнічував слабого і захоплював його їжу та майно. Необхідно взяти майно у багатих і віддати бідним, так, щоб у всіх було порівну»⁶. Заодно Маздак пропонував скасувати інститут шлюбу, оголосивши спільними жінок та дітей. Останнє дуже сподобалося шаханшаху Каваду, який був «охочим до жінок, задивлявся на них. Це вчення йому полюбилося, він прийняв його і надав йому міцну підтримку, так що воно відкрито поширилося, й кожен незаможний забирав у іншого його майно, також відбирав жінку і тримав при собі скільки бажав»⁷.

Популістський принцип «зрівнялівки» забезпечив Маздаку широку підтримку серед не переобтяжених майном низів, а узаконена сексуальна розпуста сподобалася «нерозумним молодикам» і Каваду, який до того ж мріяв руками маздакітів винищити неугодних впливових вельмож. Маздак став *вазург-фрамадаром* («великим розпорядником» — прем'єр-міністром) Еран-шахру, другою після шаха людиною в державі. Його вчення панувало в країні 40 років (488—528), аж доки не поставило Іран перед катастрофою внаслідок господарського краху, занепаду моралі і внутрішнього терору маздакітів, які грабували й убивали незгодних, знущалися з жінок і дівчат.

Спробою припинити жадливий соціальний експеримент став заколот 496 р., коли дворцева верхівка ув'язнила Кавада й посадила на престол його брата Дьямаша. Але Маздак врятувався, а Кавад утік з полону. Й цього разу йому знову допоміг шурин-тесть — ефталітський владика (Кавад одружився на його дочці, тобто своїй племінниці). Ефталітська інтервенція 499 р. повернула Каваду престол, і все почалося спочатку. Дьямаша осліпили, заливши очі киплячим жиром.

Повний розвал в економіці, повна незахищеність людини перед терором бандитів-люмпенів, моральний занепад, зникнення інститутів сім'ї і власності — ось що приніс маздакізм Ірану. «Маздак, син Бамдада, був дияволом у подоби людини, гарний обличчям, але з чорною душею, приємної зовнішності, але з мерзенними намірами, солодкий на словах, але гіркий на

ділі»⁸, — писав про нього середньовічний ісламський філолог Абу Мансур ас-Са'алібі.

Та все має свій кінець. Візантійці під керівництвом молодих, енергійних полководців Сіти й Велісарія «вдерлись у підвладну персам Персовірменію, спустошили значну частину цієї землі, захопивши в полон багато вірменів»⁹ і місцеві родовища золота. З півдня тисли араби, а соціальний протест усередині країни став масовим, і в 528 р. настав перелом.

У цьому році під тиском нечисленних уже вельмож і сина-спадкоємця Хосрова пристарілий шаханшах Кавад, якого дівчата перестали вже турбувати, дав нарешті добро на викорінення «диявольського вчення». Зороастрійські жерці пішли протореним шляхом: Маздака викликали на диспут, де визнали його концепцію неправильною, після чого повісили догори ногами, аж доки він не помер від крововиливу в мозок. Найвідоміших маздакітів також догори ногами закопали живцем у землю, а решту «бунтівників» просто знищили. Особливу активність виявила при цьому аристократична молодь, яка прагнула помститися за смерть батьків. Жахливим фіналом «смутих часів» стало повстання християн на чолі з Анушзадом, яке також потопило в крові. Всі в імперії Сасанідів жадали спокою і порядку, а знесилену державу звідусіль тіснили вороги. Саме в цей час до влади прийшов Хосров I Ануширван (Нушинраван — «безсмертний дух») — син Кавада від ефталітської княжни, яка, у свою чергу, була його (Кавада) племінницею.

Еран-шахр за правління Хосрова I Ануширвана (531—579). Останні роки життя Кавад царював, а не правив, втративши інтерес до політики. Розправу над маздакітами очолив спадкоємець престолу Хосров, який став реальним володарем країни, знищив, щоб позбавитися конкурента, рідного брата Зава, а після смерті батька у 531 р. зійшов на престол.

Маздакський терор зліквідував будь-які залишки непокори владі в країні. Навіть жерці та знать плазували перед шаханшахом, але й сама влада опинилася в надзвичайно скрутному становищі. За часів смуги загинула абсолютна більшість *азадів*, внаслідок чого держава залишилася без армії. Імперії потрібні були широкомасштабні реформи, щоб оздоровити економіку, стабілізувати ситуацію в країні. Їх провів Хосров I, якому вдалося укріпити могутність і політичний авторитет Еран-шахру. Видатну роль у здійсненні реформ відіграв також перший міністр Еран-шахру, напівлегендарний геній адміністративного управління Бузурджмехр (Вузургміхр) — великий мудрець і радник Ануширвана.

Насамперед державі потрібне було військо. Хосров I сформував найману армію, кістяк якої становили 12 законаних у залізо кінних корпусів найманців-професіоналів,

які отримували від шаханшаха зброю й зарплату. Водночас ліквідовано посаду *еран-спахбеда* (військового міністра). Функції останнього розподілено між чотирма *паткоспанами* (військово-адміністративними намісниками чверті імперії). Збереглися й посади *марзбанів-шахрабів* (намісників областей), які тепер наввипередки з *паткоспанами* писали один на одного доноси шаху, і Хосров міг повністю контролювати ситуацію. Військо підкорялося тепер тільки шаханшаху.

Була проведена також податкова реформа. В період воєн, смут і усобиць зловживання чиновників довели податки до 1/3 урожаю, що в умовах Ірану призвело до хронічного голодування селян. Тепер податки стали фіксованими, бо нараховувалися не від урожаю (який чиновник визначав на свій розсуд), а від кількості та якості землі. Перепис земель зменшив можливості проявлення чиновницької сваволі і сприяв відродженню продуктивних ресурсів виробництва. Податки доповнювалися грошовою подушною податтю на чоловіків 20—50 років із четвертого стану (залежала від майнового статусу) і митними зборами з купців.

Стабілізація фінансів дала можливість збільшити військо, бойовий потенціал якого забезпечила повна професіоналізація та система матеріальних заохочень для найманців.

Реформи подобалися не всім, бо «Хосров, син Кавада, був характеру неспокійного, надзвичайним любителем усіяких нововведень. Тому й сам він завжди перебував у тривозі й неспокої і був причиною того ж і для всіх інших. Невдоволені його правлінням, найдіяльніші з персів стали радитися, щоб обрати собі іншого царя з дому Кавада»¹⁰. Проте основним методом упровадження реформ став жакливий терор, масштабами якого Хосров I виділявся навіть на фоні своїх далеко не гуманних попередників. Кількість засуджених на смерть у сасанідських тюрмах щоденно сягала іноді 800 осіб. Своему старшому синові, запідозреному в інтригах, Хосров I «наказав випалити розпеченим залізом нижні й верхні повіки, щоб він уже не міг претендувати на трон»¹¹.

Реформи зміцнили Еран-шахр. Бурхливо розвивалися науки, література й мистецтво. За правління Ануширвана у столичному Тісфоні було збудовано величний шахський палац *Тахі-Кісра* з випаленої цегли, з вишуканими мозаїками, що свідчило також і про розвиток хімії. Світової слави зажив «звірний стиль» сасанідського срібного лиття, не схожий на скіфський, але так само вражаючий своєю вишуканістю. Там же, в Тахі-Кісра, був створений чарівний сад із золота, срібла й самоцвітів. Підлогу палацу вкривав парадний килим. Через 100 років цей сад і килим порубали на шматки араби, щоб поділити військову здобич між усіма «воїнами Ашаха». Килим прикрашали золоте шиття й коштовності, тому майбутній четвертий халіф Алі продав свій «шматочок» за 20 тис. *дирхемів* (срібних монет!). Енергійно працювала колегія сасанідських перекладачів,

які за наказом Хосрова I переклали середньоперською мовою багато грецьких та індійських книг, серед них славетну індійську «Панчатантру» (в перекладі — «Каліла й Дімна»). Національну літературу збагатили масштабні мелодраматичні романи «Валік і Азра» та «Віс і Рамін».

Така держава не могла вже миритися з візантійською експансією, яка особливо посилилася за правління іншого кривавого володаря, славетного константинопольського *василевса* Юстиніана Великого (527—565). І Еран-шах відновив битву за політичну й економічну гегемонію на Близькому Сході.

Хосров I не дарма коронувався свого часу в храмі Атур Гушнасп (Південний Азербайджан), вогонь якого освячував стан воїнів. У 540 р. перси перейшли в наступ у Сирії: захопили Суру, Халеб, Ієрополь, Апамене, Дару, навіть Антіохію. У Візантії спалахнула епідемія моровиці, тому за перемир'я візантійський імператор Юстиніан зобов'язався сплачувати щорічно по 400 фунтів золотом, і Візантія платила їх Еран-шаху до 571 р. (І це за правління великого Юстиніана, коли візантійці відвоювали у «варварів» Північну Африку, Італію, розбили готів та вандалів і майже відродили Римську імперію в її колишніх кордонах!)

Наступним місцем зіткнення інтересів Візантії й Ірану стала Південна Аравія, через яку Європа намагалася торгувати зі Сходом, обминаючи персів, але в 575 р. Ануширван провів блискучу акцію. Він відправив на завоювання Південної Аравії засуджених до страти злочинців, яким пообіцяли в разі успіху амністію та здобич. Очолив кримінальне військо досвідчений полководець Вахріз. Коли професійних убивць, грабіжників, розбійників та злодіїв привезли кораблями до Ємену, вони стерли на порох місцеву цивілізацію, і до 628 р. в Південній Аравії правили сасанідські намісники. За деякими даними, наприкінці царювання Хосрова I його флот захопив навіть частину Шрі-Ланки, ставши гегемоном у західній половині Індійського океану, а на сході Хосров I у союзі з тюркютами розгромив державу ефталтів. Вирішальна битва (565 р.) поблизу Несефа тривала вісім днів. Більшість ефталтів союзники вирізали, а решта, рятуючись від тюркського геноциду, підкорилася персам.

У 571 р. знову відновилася ірано-візантійська війна за Вірменію, але довести її до кінця Хосров I не встиг.

За правління Ануширвана Еран-шах досягнув вершини своєї могутності, але іноді перемоги діють згубніше, аніж поразки, і цю істину імперія Сасанідів невдовзі відчула.

Занепад і крах держави Сасанідів. Після смерті Хосрова I шаханшахом став його син Хормузד IV (579—590), мати якого була тюркютською царівною. Свого часу Ануширван

одружився на ній, щоб закріпити династичним шлюбом антиефталітський союз із каганом Істемі. Але тюркюти в цей час активно викачували данину шовком з Китаю і мріяли *масово* продавати цей товар у Європу, тому ірано-тюркські відносини швидко попсувалися, і степняки уклали антиперський союз із Візантією через посередництво грузинського царя Гуарама Багратіда. Скоординувавши свої дії, на Еран-шахр у 589 р. напали візантійці з заходу, тюрки зі сходу, з півдня, через пустелю, виступили арабські шейхи Аббас Кривий та Амр Блакитноокий, а з півночі через Дар'яльську ущелину до перського Закавказзя вдерлися хазари.

Ситуацію ускладнювала внутрішньополітична криза, в яку ввергнув державу Сасанідів Хормузд IV. Шаханшах без особливої причини вирізав 13 тис. представників сасанідської політичної верхівки — весь панівний прошарок суспільства.

Еран-шахр залишився без полководців, дипломатів, міністрів, науковців, кваліфікованих жерців і адміністраторів, а на питання «навіщо?», Хормузд IV відповів: «Я не знайшов у них ніякої провини, але побачив, що жах передо мною у серцях їхніх безмежний і вони не довіряються повністю моєму царюванню. Я злякався, як би вони із жаху зазнати від мене зло, не задумали знищити мене. Тому я застосував слово мудреців, що мовили: Бійся того, хто боїться тебе... Тому змія кусає пастуха у п'яту, що боїться, як би не розбив він їй голову каменем...»¹² Керуючися такими геніальними «аргументами», Хормузд IV розв'язав тотальний терор проти власних «державних мужів», а коли напав ворог — залишив країну беззахисною.

Ситуацію урятували *мобеди* та генерал Бахрам Чубіне — виходець із давнього аристократичного парфянського роду Міхранів. За порадою *мобедів* Хормузд віддав візантійцям спірні території, чим купив мир. Хазари й араби, обтяжені награвованою здобиччю, повернулися додому, але з тюркютами, які розсіяли 70-тисячне сасанідське прикордонне військо, довелося вступити в битву.

Армії у персів не залишилося, і проти 300—400 тис. тюркютів Бахрам Чубіне зібрав лише 12 тис. воїнів, але це були добірні вояки 40—50 років, ветерани-головорізи. Сам Бахрам наводив жах на ворогів своїм виглядом. «Був він темношкірий, високий на зріст, сухорлявий; тому його звали *Чубін* («Дерев'яний»)»¹³.

Хитрі перси заманили тюркютів у вузьку Гератську долину-ущелину 12 км завширшки, де розстріляли ворожих слонів вогняними стрілами, цілячись у хоботи й очі. Налякані «тварини-танки» потоптали своїх хазяїв-тюркютів, які не вмiли поводитися зі слонами. У вузькій долині почалися

паніка, давка й різанина, а перси рубали тікаючих. З походу повернулася додому ледве 1/10 тюркського війська.

Еран-шахр вистояв, але Хормузд IV боявся популярних лідерів і наказав у 589 р. Бахраму здати армію. Чубіне не став чекати і збунтувався. Знать також не збиралася більше терпіти витівки кривавого шаханшаха: у 590 р. заколотники скинули й осліпили Хормузда, посадивши на престол малолітнього Хосрова II Парвіза (590—628). Проте Бахрам Чубіне сам зажадав стати шаханшахом і коронувався в тому ж році, вигнавши Хосрова II із столиці. Першою акцією нового шаха була страта сліпого Хормузда IV.

Іран розколовся, але Хосров II проявив себе здібним політиком. Віддавши Візантії Вірменію, Картлі й Північну Месопотамію, він уклав «вічний мир» і союз з імператором Маврікієм (582—602). Об'єднана ірано-візантійська армія розбила військо Бахрама Чубіне, і Парвіз знову став повновладним шаханшахом. Бахрам утік до тюркютів, де загинув внаслідок інтриг сасанідської дипломатії. Від нової тюркської навали знесилений Еран-шахр врятувала китайська імперія Суй, яка в 603—604 рр. зламала хребет великому степовому каганату.

Хосров II Парвіз (590—628) був останнім «стабільним» володарем із династії Сасанідів. Він дуже полюбляв рибні страви, чим дивував своїх підданих. Його дружиною була красуня-вірменка Ширін, а оскільки вірмени сповідували монофізитське християнство, в Еран-шахрі знову запанувала віротерпимість. При дворі Парвіза творив славетний музикант, співак і композитор Барбед, ім'я якого стало на Близькому Сході символом генія музики, а храмово-палацовий комплекс Такі-Бостан, збудований поблизу сучасного Керманшаха на рубежі VI—VII ст., вважався шедевром сасанідського зодчества.

Але мир, спокій та ідилічна дружба із Захсдом тривали недовго. У 604 р. спалахнула нова ірано-візантійська війна. Візантія на той час переживала справжню громадянську війну, тому за 18 років виснажливих походів перси захопили Північну Месопотамію, Сирію, Вірменію, окупували Єгипет і тричі облягали Константинополь. Антивізантійськими союзниками Сасанідів стали могутні авари, та енергійний імператор Іраклій (610—641) зумів переломити хід подій. На озброєння візантійського війська надійшла нова зброя — «грецький вогонь» (горюча суміш смоли, селітри, сірки, нафти, масел, секрет якої залишився невідомим) — справжній рідкий напалм.

Секретну суміш нагрівали в герметичних котлах, а потім відкривали мідний сифон. Кипляча рідина під великим тиском викидалася з котла, запалюючись у повітрі, й живим вогнем знищувала ворога. Загасити її водою було неможливо.

У 626 р. авари та перси на чолі з Сарвазаром втретє облягли Константинополь і вперше зіткнулися з «грецьким вогнем». Візантійці здобули повну перемогу, й до 628 р. повернули всі захоплені персами землі. Рятуючи становище, Хосров II увів надзвичайні податки, але країну спіткала екологічна катастрофа: жаклива повінь Тигру та Євфрату знищила весь месопотамський врожай. Війну програли, господарство занепало, в імперії запанував голод, і в 628 р. Хосрова II вбили заколотники.

У державі Сасанідів почалася вакханалія убивств і переворотів. За наступні чотири роки змінилося шість шаханшахів. Із них один зарівав у боротьбі за престол батька й 18 братів, одного під час офіційної коронації вразив кривавий понос, а двоє взагалі були жінками. Лише останньому Сасаніду Йездигерду III (632—651) вдалося затриматися на престолі, але знесилена імперія уже гинула.

Новий хазяїн «Білого палацу» (офіційної резиденції шаханшахів), онук Парвіза, Йездигерд III (632—651) був здібним правителем. Він дбав про відродження сасанідської економіки, зменшив податки з виробників. Великі державні запаси коштовностей, золота й срібла спрямували на відбудову месопотамської іригації, розвиток культури і науки. Черговим генієм музики при дворі став Шахін, вершиною сасанідської історіографії визнана «Книга владик» («*Хвадай-намак*») — повне канонічне зведення історії Ірану. Вірною опорою молодого, енергійного і не дуже жорстокого шаханшаха стала армія на чолі з досвідченим полководцем Рустамом. Візантію роз'їдали соціально-політичні усобиці «зеленої» та «блакитної» партій і релігійні чвари халкедонітів і монофізитів, тому серйозної небезпеки для Ірану вона не становила, *але часу для відбудови Еран-шахр уже не мав.*

У 633 р. араби на чолі з Мусанною ібн Харісом захопили Хіру і розстрожили персів у «ланцюговому бою». Іранці боялися фанатичних мусульман і скували себе ланцюгами, щоб ніхто не міг утекти. Але під час бою це завадило персам маневрувати і навіть бігти, тому всі вони або загинули, або потрапили в полон.

У 634 р. Рустам взяв у арабів відчутний реванш: полоненого ісламського командувача Абу Убейда прилюдно й урочисто розтоптали слоном. Проте генеральну битву 637 р. поблизу Кадісії перси програли начисто.

Різанина тривала три дні, але на четвертий день з півдня подув вітер пустелі. Хмари піску засліпили сасанідських вояків, бо дуло їм в обличчя, а арабам — у спину. Перські коні й слони в паніці почали топтати своїх, а мусульмани довершили розгром. Араби захопили іранську столицю Тісфон з усіма державними багатствами, військова здобич переможців стягнула 900

млн дирхемів (!), городян перетворили поголовно на рабів (навіть дочку шаханшаха продали до гарему Хусейна — онука пророка Мухаммеда).

Еран-шахр залишився без скарбниці і регулярної армії, а спішно зібрані ополченці були легко розсіяні мусульманами в битві поблизу Нехавенду (642).

Дев'ять років після цієї поразки Йездигерд III метався по колишній імперії, тікав від арабів і шукав вихід, але жоден намісник не підтримав шаха, що опинився без війська і грошей. У 651 р. покинутого усіма «царя царів» зарізав на околиці Мерву безвісний мельник, поласившись на багатий одяг невідомої йому людини.

¹ Книга деяний Ардашира сына Папака / Пер. со среднеперс. О.М.Чунаковой. М., 1987. С. 72.

² Цит за: История древнего мира: В 3 т. М., 1989. Т. 3. Упадок древних обществ. С. 266.

³ Фрагмент о вознесении Мани // Поэзия и проза Древнего Востока. М., 1973. С. 534.

⁴ Цит за: История древнего мира. Т. 3. С. 269.

⁵ Цит. за: История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. М., 1987. Т. 1. С. 100.

⁶ Цит. за: *Фирдоуси. Шахнаме* / Пер. с перс. Ц.Б.Бану-Лахути и В.Г.Берзнева: В 6 т. М., 1989. Т. 6. Примечания. С. 569.

⁷ Цит. за: Там само. С. 596.

⁸ Цит. за: Там само. С. 595.

⁹ *Проконий Кесарийский. Война с персами* / Пер. с греч. А.А.Чекаловой. М., 1993. С. 37.

¹⁰ Там само. С. 37.

¹¹ Цит. за: *Фирдоуси. Вказ. праця.* С. 604—605.

¹² Цит. за: Там само. С. 625.

¹³ Цит. за: Там само. С. 626.

Лекція 10

Араби в середні віки. Виникнення ісламу та арабської державності

● Природно-кліматичні умови Аравії ● Середньовічний арабський етнос ● Аравія на світанку середньовіччя ● Доісламська Аравія ● Зародження ісламу. Створення загальноарабської держави

Природно-кліматичні умови Аравії. *Аравійський півострів є одним з найбільших у світі (майже 3 млн км²), найбільшим в Азії й являє собою її південно-західну кінцівку. Із заходу його*

омивають води Червоного моря, зі сходу — Перська та Оманська затоки, а з півдня — Аденська затока й Аравійське море. *За площею півострів дорівнює майже чверті всієї Європи, а за природними умовами поділяється на три не схожі одна на одну зони.*

1. Південна Аравія, або Ємен («Країна, що розташована праворуч», тобто на півдні — згідно з давньоаравійським поділом на сторони світу), з найдавніших часів славилася своїми родючими землями (внаслідок сумлінної іригації), жарким, але не засушливим кліматом, непоганими бухтами та відносно багатими флорою й фауною. Теплі води Аравійського моря, й Аденської затоки зокрема, кишили в епоху середньовіччя рибою та молюсками (в тому числі перлинними), а на суші водились антилопи, страуси, вовки, лиси, газелі, віслюки, зайці, тигри, леви, гієни тощо. Разом із Єменом Південну Аравію утворювали два краї, розташовані трохи східніше: Хадрамаут («Берег ладану») — гірсько-рівнинна країна, відома завдяки своїм верблюдам і ладану (пахощі, що отримували зі смоли місцевих ладанових дерев), та гірський Оман, уславлений надзвичайно родючими на рубежі нашої ери ґрунтами та безліччю зручних портів, які називали «дверима в Китай».

2. Західна, або Кам'яниста, Аравія, або Хіджаз («Перепона») — аравійське узбережжя Червоного моря, яке в давнину називали також Аравійською затокою. Ґрунти тут кам'яністі й неродючі, річок і, відповідно, іригаційних систем немає, флора та фауна дуже бідні (непогано росли лише фінікові пальми, а серед тварин переважали верблюди, кролики, лиси, дикі коти та гірські орли з воронами), але відносно часто траплялися природні джерела води й струмки, навколо яких розросталися невеликі оазиси та пасовиська. Клімат жаркий, а Червоне море — тепле, багате на рибу й корали (добувати які небезпечно через велику кількість місцевих акул), але не глибоке й перенасичене рифами, що робило його малосудноплавним.

3. Решту Аравії (а територіально абсолютно переважаючу частину її площі) утворювала велика Аравійська пустеля. Оподи тут не рідкість (Аравія з трьох боків оточена водою), але вдень спека така, що дощова вода іноді випаровується, не досягаючи поверхні землі (де температура повітря часом сягає +57°C!), а вночі доходить до заморозків. Жорсткість клімату зробила безводні засушливі степи Аравійської пустелі надзвичайно бідними на рослинність і тварин, у природі тут панували піщана буря та *нефд* («дюна»). Виживали

лише верблюди, ящірки, змії, а рослинний покрив становили верблужі колочки. Лише взимку, коли дощі частішали й жара спадала, на цих теренах ненадовго оживала зелена рослинність, але новий подих спеки знову випалював землю, а місцями зливи спричиняли засолонення ґрунтів, роблячи порізану річищами дощових потоків землю абсолютно безживною.

Єдиним винятком на тлі цього сумного пейзажу залишалася вузька смуга Бахрейну — низинного аравійського узбережжя Перської затоки. Його землі переважно родючі (хоча місцями заболочені або перетворилися на солончаки), особливо на фініки; води багаті на перлини, а узбережжя порізане бухтами щільніше за Оман або Ємен.

В Аравії не було великих річок (лише *ваді* — сухі річища — в період зимових злив ненадовго перетворювалися на брудні потоки), тому вода завжди становила головне багатство місцевих мешканців. Для її збереження робили штучні ставки, копали колодязі й канали, споруджували цистерни та відстійники. Проте бідною на природні ресурси Аравію не назвеш. Крім згаданих перлів, червоних і чорних коралів та ладану, на всю Євразію славились аравійські мірра, бальзам, алое, кориця, шафран; гірські хребти півдня рясніли білим мармуром, оніксом та лігдіном (різновид алебастру). На півострові траплялися золото, срібло, олово, свинець, залізо, мідь, сурма, деяке коштовне каміння (смарагди, берили, бірюза), вдосталь було соляних родовищ. І все ж *головним багатством Аравії протягом століть залишалося географічне положення: через її територію проходила ціла низка транзитних торговельних шляхів, що поєднували Європу з країнами Сходу (насамперед Індією, Китаєм та Східною Африкою).*

Середньовічний арабський етнос. *Араби — народ, відомий ще в епоху стародавності, але в ті часи вони залишалися далекою напівдикомою периферією цивілізованого світу, не мали єдиної державності й не дуже відчували свою етнічну єдність, що проявилось навіть у легендах про їхнє походження. Згідно з біблійними переказами, араби чітко поділялися на північних — нащадків Ізмаїла, сина Авраама від його опальної наложниці-египтянки Агарі, яку разом із сином вигнала жіночими інтригами в пустелю старша дружина Авраама Сарра (Кн.Буття: гл.16,21); і південних, пращуром яких Святе Письмо вважає Кахтана (Іоктана) — праправнука легендарного потопного Ноя через його сина Сіма (Кн.Буття: гл.10). Отже, із сивої давнини мешканці Аравії чітко розмежовувалися на південних (єменіти, або племінна група кахтан, до якої належали племена лахм, хім'яр, кинда, гасан тощо) і північних, які вважали своїм безпосереднім*

предком нащадка Ізмаїла — Нізара (Маада). Відповідною була самоназва північних арабів — нізарити (маадити), або ізмаїліти. Серед безлічі північноарабських племен знайшло свою політичну й господарську нішу плем'я курейш, із якого вийшов майбутній творець нової світової релігії та першої загальноарабської держави Мухаммед.

Витоки розмежування еменітів і ізмаїлітів були значно глибшими, ніж проста пам'ять про відмінність походження: різнилися їхні господарський уклад життя, одяг і побутові традиції, культура та сімейні канони, антропологічний тип і ментальність.

В абсолютній своїй більшості південні араби належали до індо-середземноморського типу великої європеїдної раси, північні — до балкано-кавказького типу тої ж раси. Не було в доісламській Аравії єдиної літературної мови: безліч племінних діалектів утворювала умовні західну й східну групи. Писали тогочасні аравійці сабейським, набатейським або арамейським шрифтами, і лише на рубежі VI—VII ст. остаточно склалася, а в Корані була кодифікована загальноарабська норма класичної літературної мови, яку відносять до семітської мовної сім'ї.

Її вирізняють надзвичайна кучерявість, складна система словотворення, напівжорсткий порядок слів у реченні (спочатку йде присудок, потім підмет, а визначуване слово завжди передє означенню), наявність таких граматичних категорій, як рід, число, особа, стан, вид, та трьох відмінків (які втратили сучасні арабські діалекти). Тоді ж остаточно склалося й фонетичне арабське національне письмо — в'язь із 28 приголосних фонем, три з яких паралельно використовувалися для відтворення на письмі довгих голосних, і система додаткових позначок, яку ввели наприкінці VII ст. Писали середньовічні араби справа наліво й обов'язково в межах певного графічного стилю (пошибу) — *дівані, магриб, талік, насталік, сульс, куф, насх* тощо.

Абсолютно унікальною була арабська система антропонімії (особових імен). Араби не мали прізвищ у звичному для Європи або Далекого Сходу розумінні, зате система імен іноді утворювала ланцюг із десятків слів. По-перше, відзначимо *алам* — первинне, особове ім'я людини у вузькому розумінні слова. Існувала *кунья* — тектонім, до якого обов'язково входили елементи *abu* («батько») або *umm* («мати»), що розумілися в широкому сенсі як «володар» чогось (Абу-л-Хасан — «батько Хасана», Абу-л-Хайр — «володар добра, добрий» тощо). Далі йшов *насаб* — по батькові, яке оформлялося через елемент *ібн* («син» такого-то). Четвертий — *лакаб* — прізвисько або епітет, який для простолюдина просто приєднувався (...Тавіл — «Довгий»), а для сановних людей оформлявся через шляхетний елемент *-дін, ад-дін, -мульк, -іслам* тощо (Нур ад-дін, Шамс ад-дін тощо). Нарешті, замикала все *нісба* — етнічний, релігійний, соціальний або географічний детермінант (аль-Хорезмі — «Хорезмієць», Бекрі — «прибличних Абу-Бекра», Шіі — «шіїт», Алфі — «тисячник», тобто раб, якого купили за 1000 монет, тощо). Традиційний порядок елементів включав *кунью, алам, насаб, лакаб* та *нісбу*, що утворювали іноді кумедні для європейця іменні ланцюги, тому в нашому посібнику імена всіх діячів

арабського середньовіччя подаватимуться в конкретній скороченій формі, яка вже прижилася в європейському сходознавстві.

Основу господарського життя арабів півдня становили насамперед землеробство та мореплавання.

Єменці культивували пшеницю, рис, просо, цукрову тростину, льон, бавовник; з городніх культур — бобові, огірки, кавуни, дині, гарбузи, ріпу, цибулю, салат, перець, моркву; сади рясніли виноградом, мигдалем, гранатами, маслинами, яблуками, горіхами, абрикосами, персиками, бананами і, звичайно, славетними фініками. Іноземцям Ємен здавався справжнім раєм, де іригаційна система, мусонні дощі й працелюбність мешканців забезпечували досить високий, бодай гарантований від голодної смерті рівень життя. Єменіти розорали навіть гори, покривши їх терасами: це дало 5 млн га обробленої оранки (що становило до 80% усіх земель Південної Аравії). Допоміжну роль у сільському господарстві відігравало скотарство, спеціалізоване насамперед на великій рогатій худобі.

Другим масовим заняттям єменців була заморська торгівля, в якій араби довгий час утримували світову першість і яка згадується вже в Біблії (Третя Царств: гл. 9,10). Ще за 1000 років до н.е. вони почали торгувати з Індією та Африкою, першими у світі перейшовши від каботажного плавання до прямих морських та океанічних подорожей з урахуванням течій і мусонів. Південноаравійські порти (Аден, Клісма, Аїт тощо), а також бахрейнський Хатт приголомшували сучасників масштабами торговельних операцій та їхньою прибутковістю (яка ніколи не була меншою за 50% вкладених коштів). Єменські купці міцно тримали в руках монополію на десятки видів товарів, бо ретельно берегли свої професійні секрети (про маршрути подорожей, ринки, джерела сировини тощо), й тому не дивно, що римський історик Пліній Старший (I ст. н.е.) писав: «Араби живуть тим, що дають їхні моря»¹.

Кораблі «Щасливої Аравії» привозили із-за моря китайський шовк, бавовну-сирець, тканини та списи з Північної Індії; корабельну деревину, коштовне каміння та перець із Південної Індії; слонову й носорогову кістку, равів і золото з Африки; перець, срібло, олово й корицю з Цейлону; срібло, папірус, вино та хліб із Заходу. Що ж до експорту, то поряд із транзитними товарами єменіти пропонували й власну продукцію — ладан, алое, мірру, білий мармур і зброю, що сприяло розвитку місцевого ремесла. Крім цього, хахтан видобували вдома сіль, золото, срібло, сердолик, онікс, хризоліт, кували чудові мечі, а з моря отримували рибу, перли й корали, якими кишіли моря навколо Аравії.

Господарське життя ізмаїлітів якісно відрізнялося від південно-аравійського: *основним заняттям північних арабів залишалися кочове скотарство, караванна торгівля, мито з купців («плата за покровительство») і прямий бандитизм, яким іноді жили цілі племена бедуїнів («людей пустелі»).*

Для більшості з них усе господарство крутилося навколо колодязя, фінікової пальми та верблюда, причому лише domestикація останнього наприкінці II тис. до н.е. дала змогу *арабам* («бродяги, кочовики») стати володарями пустелі. Крім верблюдів (які могли нести до 300 кг вантажу, проходити в день до 160 км і при температурі понад +50° триматися 5 діб без води), бедуїни розводили віслюків, мулів, дрібну й велику рогату худобу та коней (славетних арабських скакунів), проте останніх було мало, годувати їх треба було дефіцитним ячменем і поїти дорогоцінною водою, а тому скакуні вважались елементом розкоші в пустелі. Крім скотарства, яке давало бедуїнам шкіру, м'ясо, вовну, молоко й транспорт, кочові араби

збирали дикий мед, полювали в оазисах, а також контролювали славетну «дорогу ладану» — торговельний шлях із Ємену через Кам'янисту Аравію (уздовж Червоного моря). Звичайно, північні араби самі теж приторговували (шкіри, м'ясо тощо), але частіше стягували з купців мито, а якщо складалися сприятливі умови — жили грабіжництвом.

Унаслідок відмінностей господарського життя різнилися в арабів їжа, побут та одяг.

Бедуїни носили довгополу сорочку з довгими рукавами, головну хустину та розстібний плащ (*аба*), споживали м'ясо й верблюже молоко, прісні коржі з пшениці, проса або ячменю та фініки, а жили в чотирикутних палатках-шатрах із чорної (переважно козячої) вовни. Жіночий одяг був майже таким, як і чоловічий (різнився лише способом носіння та особливостями оздоблення), зате бедуїнки носили безліч прикрас (каблучки, серги, браслети на руках і ногах), татуювали й фарбували обличчя, долоні, ступні та інші інтимніші частини тіла.

Надзвичайно сильними в бедуїнів залишалися сімейні, родоплемінні та кланові зв'язки, які цементувалися пам'яттю про спільного пращура та кровною помстою, бо в пустелях людина без роду й племені вижити не могла. Щодо внутрішніх сімейних канонів, то при збереженні патріархальних основ суспільства статус дружини-бедуїнки, яка вела господарство, доки чоловіки воювали або полювали, вважався досить високим, що не виключало елементів полігамії, особливо якщо мова йшла про наложниць-невільниць. Соціальний статус останніх був надзвичайно низьким, а покарання за їхню неправильну поведінку могли позмагатись із садизмом. (Так, за усну сварку з хазяїном-чоловіком невольниці могли відрізати язика й запхати його в *кусс* — статевий орган².) Наречену жених або купував за *калим* у майбутнього тестя, або крав, причому особливо шанувався крос-кузенний шлюб.

Що ж до еменітів, то їхній одяг складався із запнутої спідниці (*фута*) й головної пов'язки або круглої шапочки, у спекотні дні *фута* заміняла поясна спідниця — відріз тканини, обмотаний навколо стегон. Одяг жінок — пряме темне покривало, що надягалось поверх сукні вільного крою. Основу їжі становили: зернова каша, козяче молоко, овечий сир, зелень, бобові та овочі, м'ясо (баранина та яловичина), безліч фруктів, прянощі, велика кількість алкогольних напоїв (із фініків, ячменю, проса, меду, винограду та ізюму), а на узбережжі ще й риба (включаючи сардини та в'ялене м'ясо акули). Жили еменіти в печерах та кам'яних домах-фортецях у горах або в глинобитних хатинах із гостроверхим дахом із соломи та пальмового листя на узбережжі.

Стосовно сімейних традицій еменітів, то в небагатьох родинах «чистих» землеробів панував тотальний патріархат, але в більшості сімей, де чоловіки активно займалися торгівлею, жінка почувала себе надзвичайно привільно (що й не дивно, бо чоловік часто-густо плавав за тридев'ять

земель). Шлях до шлюбу розчищав лише *калим*, який платив майбутній чоловік батькам нареченої: умикання нареченої в еменітів майже не практикувалося.

Щодо ментальності арабів, то всі іноземці відзначали їхні гордість, мужність, вільнолюбство й потяг до незалежності, священну гостинність, колосальний родоплемінний сепаратизм і сімейність, багату фантазію, жадобу до грошей і багатства, схильність до пияцтва й розпусти, любов до поезії та сластолюбство. Араби вирізнялися відносною віротерпимістю, нестриманістю у вчинках, політичним скептицизмом і неготовністю терпіти знування від владик, бунтівливістю та войовничістю, оспіваною в безлічі поем. Середньовічні араби не були надто працьовитими, тому рільництво й ремесло вважались у них заняттями «плебейськими», а до елітних занять належали торгівля, лихварство, поезія та воєнні подвиги.

Колосальних змін зазнало етнічне обличчя арабів із приходом ісламу, й особливо зі створенням світової мусульманської імперії. З одного боку, це породило значну етнічну уніфікацію арабів, хоча релікти протистояння південних — північних, а осілих арабів-городян — бедуїнам проявлялися протягом усього середньовіччя. Перетворившись за життя одного покоління з принижених васалів або цивілізаційних провінціалів на «панів світу», араби відчували себе надлюдьми, свою релігію й культуру — найвищими, свою зброю та військове мистецтво — найкращими у світі.

Якісно новим стало господарське життя. В межах халіфату, що розкинувся на трьох континентах, араби познайомилися з цитрусовими, які запозичили з Індії, — й найкращим плодом вони тепер вважали лимон. Розширився діапазон городніх культур, а «найкращим овочем» визнали цикорій. У захоплених регіонах з'явилася нова регіональна спеціалізація: Єгипет давав зерно, рис, льон, бавовну й цукрову тростину; Північна Африка — маслини; Сирія та Палестина — виноград, фрукти й цукрову тростину; Аравія — фініки й ладан; Ірак — пшеницю та ячмінь; Іран та Азербайджан — бавовну, городні й баштанні культури та білий мов сніг цукор. Повсюдно поширилося конярство. Багдадські килими, сирійські тканини, ерусалимські дзеркала, золототкана матерія Тунісу, аравійська фарба індиго, шкіри Аравії, папір, скло та зброя Дамаска славилися на весь світ і активно йшли на експорт, за що араби отримували: прянощі, алое, коштовне каміння та цінну деревину з Індії й Південно-Східної Азії; шовк, порцеляну й мускус з Китаю; слонову кістку й невільників з Африки; рабів зі Степу та Східної Європи тощо. Багдад, Дамаск, Каїр, Бухара, Самарканд, Басра, Александрія, Аден як ісламські міста перетворилися на центри світової торгівлі. І все це за життя трьох поколінь!

Проте етнічні процеси, що їх пережив халіфат, виявлялись іноді несподіваними. Коран дозволяє чоловікові мати до чотирьох дружин і безліч наложниць залежно від

його фізичних і фінансових можливостей, а також соціального статусу, тому мусульманські завоювання часто супроводжувалися вирізанням чоловіків і захопленням жінок, яких ділили між собою переможці.

Звичайно, арабська сім'я була патріархальною, і жінка в ній мала набагато менше прав порівняно з чоловіком. У суді голос чоловіка дорівнював двом жіночим, вона зобов'язана була слухати й поважати чоловіка (батька, старшого сина), за провину або внаслідок фінансової скрути чоловік міг її вигнати, вона ховала на вулиці обличчя від сторонніх, та й сам інститут гаремної полігамії може розцінюватися як приниження жінки. На відміну від бедуїнок або еменіток, які вели все господарство, жінку тепер майже цілком вилучили з виробничої сфери, залишивши їй виховання дітей і побутові турботи (особливо в родинах соціально-майнової верхівки), а з цим «канули в Лету» всі її колишні «вільності». Втім, думка про те, що жінка за ісламу — зразок забитості — не зовсім правильна. Порівняно з доісламськими часами дружина дістала чіткий юридичний статус, за нею завжди зберігався її посаг, її не можна було вигнати без причини, тим паче продати, якщо вона мусульманка. Чоловік повинен був повністю утримувати своїх жінок, ублажати їх фізично й матеріально, а в разі проблем дружина йшла до мулли (релігійно-духовного мусульманського настоятеля й наставника), і той примушував чоловіка приділяти жінці належну увагу (ці «пільги» не поширювалися тільки на невільниць). Не дивно, що більшість жінок на ісламському середньовічному Сході була цілком задоволена життям, а деякі ставали навіть правительками держав.

Багатшою стала арабська кухня, а з цим забулися жадливі випадки заривання бедуїнами своїх дочок живими в землю, бо не було чим їх годувати. Щоправда, іслам запровадив певні харчові табу (на мертвечину, алкоголь, свинину тощо), але, якщо вірити джерелам, сприйняли араби не все: зокрема, вина вони пили чимало й охоче. Заборонив Коран і содомію, але цей гріх, перейнятий арабами в розбещених візантійців, зберігся в ісламських містах. Що ж до лесбійства, то воно процвітало в грандіозних гаремах мусульманської політичної верхівки.

На нових землях, особливо в містах, поступово розвалилася міцна бедуїнська родоплемінна система, а канони степової доблесті, гордості, вільнолюбства та взаємодопомоги загинули під тиском бюрократичної деспотії та безконтрольного всевладдя політичної верхівки. Родинні зв'язки заступив непотизм, доблесть змінилася користюлюбством, гордість — раболіпством перед начальством, вільнолюбство — потягом до розкоші та життєвих утіх, а взаємодопомога — «качанням прав» перед владою. Лише «дикі, неосвічені й нецивілізовані» бедуїни, які не купилися на грабіжницькі трофеї й залишилися жити в пустелі, зберегли свій менталітет недоторканим.

За все треба платити. Перемоги наповнили арабські гареми персянками, «румійками», вірменками, грузинками, «франками», тюрчанками, слов'янками, індіями, берберками, «зінджанками», абіссінками, согдійками тощо, але доки чоловіки воювали або вершили державні

справи, дітей виховували матері — й кожна, звичайно, в традиціях свого народу. Наслідки цих неконтрольованих шлюбів виявилися жахливими. Рідні брати (через батька, але народжені та виховані різними матусями) діставали абсолютно різне виховання і засвоювали різний стереотип поведінки, що робило їх абсолютно чужими один одному й батькові. Син гречанки полюбляв вино й філософію, «зінджанки» (африканки) — мелодичні пісні й ритми «тамтамів», син слов'янки вмивався під проточною водою, а син західноєвропейки — бовтався в тазу, син персіянки любив азартні ігри, а син тюрчанки — скакати на конях тощо, і за століття єдність арабського етносу розвалилася на шматки. Піддані халіфа перестали відчувати себе етнічною спільнотою й різалися між собою тотальніше, ніж з «невірними», а місце етнічної ознаки заступила релігійна належність. Поняття «вітчизна» замінилося на поняття «держава», а патріотизм поступився місцем відданості правителю — і це стало кінцем панування «чистих» арабів у власній державі. Їхні традиції панували в літературі, науці, одязі, естетиці від Атлантики до Індської долини, від Середземномор'я, Кавказу та Середньої Азії до портів Східної Африки й нігерійських степів, але арабська войовничість, степова дружба й кровна помста стали надбанням легенд, а народ вільних родів-бедуїнів перетворився на неспокійних, іноді бунтівливих, але врешті-решт заляканих і покірних підданих всесильного владика.

Аравія на світанку середньовіччя. З давнини політичний, соціально-економічний та культурний розвиток на теренах Аравійського півострова відбувався вкрай нерівномірно. *Північні араби жили родоплемінними кочовими й напівкочовими об'єднаннями, які ще не вийшли за межі вождівства («чіфдому»)*. Такі об'єднання, чисельність кожного з яких через суворі природно-кліматичні умови не перевищувала 600 осіб (більша кількість на такому бідному ландшафті не могла прогнотуватися), очолювалися напіввиборними-напівспадковими вождями, які мали титул *сейїд* («оратор»), що значною мірою пояснює джерело їхнього політичного авторитету. Державоутворюючі процеси й господарська еволюція за цих обставин просувалися вкрай повільно, а нетривалі й хиткі міжплемінні союзи бедуїнів формувалися так само блискавично, як і розвалювалися. Метою цих союзів були набіги на сусіда для умикання тварин, жінок і дітей, яких потім повертали за викуп. Лише колективна взаємодопомога, родинна солідарність і закон кривавої помсти стримували розгнужане насилля, що царювало у відносинах між бедуїнськими племенами, тому вбивати ворогів під час «спортивних» грабіжницьких набігів не рекомендувалося.

В релігійному житті бедуїнів панувало язичництво, ускладнене строкатим культово-племінним сепаратизмом. Шанувалися боги стихій та астральні божества, *бетіли* (сторч поставлені кам'яні брили), існував культ предків (і мертвих узагалі) з елементами фетишизму й тотемізму, прощали знахарство й мистецтво різноманітних заклинань. Богам і духам

приносили жертви, але вираженої касті культового жрецтва ще не існувало.

Зовсім іншою була ситуація *на осіло-торговельному півдні Аравії*. Тут шалені торгові прибутки та досконала культура іригаційного землеробства, оплотом якого була грандіозна Марибська гребля (600 м завдовжки, 15 м заввишки), збудована ще в VII ст. до н.е., забезпечили виробництво високого відсотка додаткового продукту, а це *активізувало державоутворюючі процеси*. Поступово серед низки клаптикових карликових державок регіону (Саба, Катабан, Маїн, Аусан, Хадрамаут) піднялося на рубежі н.е. Хім'яритське царство (утворене в 115 р. до н.е.), столицею якого став Зафар.

У релігійному житті еменітів панував політеїзм, але особливо шанувався бог Місяця аль-Маках.

Ще одним осередком державоутворюючих процесів в арабів стала північна окраїна Аравії, де на кордоні з Римською імперією та Іраном виникали ілюзорні царства. На початку нашої ери найвідомішими серед них були Набатеїське царство (столиця Петра) й царство Пальміра, але вони постали в результаті скоріше політичного впливу і штучного втручання сусідів, ніж внутрішніх державницько-економічних процесів. Ці державки-сателіти ніколи не мали стабільної політичної й економічної структури, залишалися нетривкими й аморфними утвореннями, які дуже рідко відігравали самостійну роль у політиці, а араби-бедуїни взагалі не сприймали їх серйозно.

В релігійному житті набатеїв-політеїстів ознак верховного божества поступово набував бог *Душара* («владика гірської країни»), а серед пальмірців дедалі більшого авторитету набирали елліністичні боги (Аполлон, Гермес, Лето тощо).

Такою була ситуація в Аравії на початку нашої ери — ситуація, яку можна назвати реліктом стародавнього світу, але середньовіччя зруйнувало цю хитку рівновагу.

Подвійний погром Іудеї римлянами (66—73 та 132—135 рр.) спричинив масову втечу євреїв із «землі обітваної», зокрема до релігійно терпимої Аравії. Це ускладнило релігійну ситуацію на півострові (тут з'явився іудаїзм і поширились ідеї монотеїзму), а євреї, прибравши частково трансаравійську караванну торгівлю до своїх рук, не забули, хто їх вигнав з батьківщини, й підтримували всіх ворогів Риму, а потім — Візантії.

Другого удару по давньоарабських політико-релігійних традиціях завдала християнізація Римської імперії на початку IV ст. Змінивши свої античні кульги на прозелітичне християнство, Захід посилив не лише військово-економічну, а й ідеологічну експансію в Аравії, підтримуючи місцевих християн у боротьбі за торговельні шляхи з Індією та Китаєм (насамперед проти перської караванно-шовкової гегемонії).

Третім ударом стало утворення та посилення зороастрійської імперії Сасанідів, для яких боротьба за аравійську торгівлю становила питання й політичне, й фінансове, а в союзі з нею виступили єврейські купці.

Ще одна сила, яка виявила заінтересованість в аравійських справах, — Аксум (державна на терені сучасної північної Ефіопії), котрий після прийняття християнства монофізитського напрямку став природним союзником християнського Риму (Візантії) й запеклим ворогом персів та іудеїв у регіоні.

За кілька десятиліть Аравія перетворилася на ідеологічний вулкан, осередок політико-релігійних течій і суперечностей, ускладнених економікою. Приморські араби давно славилися як чудові мореплавці й корабели, їхні судна ходили до Мадагаскару, Індії, Суматри й Китаю, а основним сухопутним торговельним шляхом була славетна «дорога ладану» — караванний шлях з Ємену через Мекку (Кам'яниста Аравія) до Пальміри, звідки араби розвозили по світу західноаравійські шкіри, срібло, фініки й найкращий у світі ізюм; африканських рабів та золото; прянощі, слонову кістку й тканини Індії; бахрейнські перли та китайський шовк. Назад купці везли античні тканини, сукно, папірус, скляний посуд, металеві вироби, зброю та предмети розкоші, а також маслинові олію й зерно, які швидко збували бедуїнам на ярмарках Мекки, Шабви, Тімни, Ясіла, Ясріба, Таїфа, Сани, Адена тощо. Араби сумлінно берегли свої купецькі секрети, контролювали світовий ринок перцю й кориці, вдало підриваючи сасанідську монополію на торгівлю шовком. Проте кожен посередник «накручував» ціну, що не влаштовувало споживачів (насамперед Захід), а перси хворобливо сприймали зазіхання на їхню гегемонію, тому в умовах політичної строкатості та ідейного розбрату довго це тривати не могло.

Першими почали скорочувати кількість торговельних посередників римляни: в 106 р. імператор Траян знищив Набатеїнське царство, перетворивши його на римську провінцію Аравію, після чого хім'яритські царі Ємену оголосили себе «друзями та союзниками Риму» (тобто васалами Римської імперії). В II ст. н.е. римляни ледве не стали володарями Аравії, але Едеська катастрофа 260 р. підірвала їхні авторитет і міць та розвіяла відчуття непереможності римських легіонів. Імперію тоді врятував цар Пальміри Узейна (римляни звали його Оденат), який відкинув персів, за що отримав від вдячного імператора Галлієна царську корону, але у 266 р. налякани зростаючим авторитетом арабського шейха-царя римляни його отруїли. Опір Риму очолили вдова Одената Бат-Себін (лат. Зенобія) та її син Вахбаллат, яким удалось окупувати ненадовго Єгипет і більшу частину Малої Азії, та у 273 р. оновлена й возз'єднана Авреліаном імперія витіснила арабів зі своїх східних провінцій і знищила Пальміру.

Пошматована чварами Аравія вступила в середньовіччя як полігон, на якому билися за гегемонію дві супердержави регіону — Рим та Еран-шахр.

Доісламська Аравія. З точки зору клімату I тис. н.е. пройшло в Аравії під знаком поступового й невідворотного збільшення опадів, джерелом яких були мусонні вітри Індійського океану, але якщо для ізмаїлітів це стало благом (зеленіла пустеля, зростали бедуїнські отари худоби, а з ними посилювалася кочова політико-економічна міць), то для єменітів — трагедією. Іригаційна система, на якій базувалося місцеве землеробство, була розрахована на певну кількість води, а коли маса опадів перевищила місткість каналів і водоймищ, греблі не витримали. Хім'яритські владики, які, скориставшись римо-пальмірськими війнами, звільнилися близько 300 р. від римського протекторату, мусили зосередити максимальні зусилля на збереженні господарської інфраструктури, проте виробництво неухильно падало, і з відносно перенаселеного Ємену почався масовий відтік людей на північ.

Зустріч єменітів з бедуїнами не можна назвати мирною, але на боці кахтан були елементи державності, досконала зброя, гроші, зароблені на торгівлі, та лють людей, у яких немає виходу. Цього тиску ізмаїліти не витримали, й деякі південні арабські племена осіли в Аравійських степах, потіснивши бедуїнів.

Вони принесли з собою традиції державотворення й досконаліші ремесла, але сприйняли бедуїнські канони життєустрою, а коли в справі втрутилися могутні сусіди, в Аравії знову з'явилися номадичні протодержави. Перси й візантії мріяли використати ці арабські племена як прикордонну варту та військового сателіта для боротьби з конкурентами, й південні за походженням племена лахм, гассан та кинда створили на цьому хиткому ґрунті свої ефемерні вождівства: в другій половині III ст. Лахміди (столиця — м.Хіра біля давнього Вавилону), які пізніше прийняли християнство несторіанського напрямку (прокляте у Візантії), стали вірними союзниками Сасанідів; Гассаніди (Фінікія, Палестина, Синай) обрали монофізитське християнство й сперлися на підтримку Візантії; Киндиди укріпилися в Центральній Аравії та спробували здобути цілковиту державну незалежність.

Племена кахтан утворили на півострові чотири держави (Хім'яр, Лахм, Гассан і Кинда), але жодній із них не судилося перерости в загальноаравійську політичну спільність.

Збільшення опадів спричинило в 450 р. перший прорив гігантської Марибської греблі. Грандіозна іригаційна катастрофа підірвала основи місцевого землеробства й тимчасово знелюднила більшість єменських земель. Царі Хім'яру були ще досить могутніми, щоб примусити своїх підданих і васалів якнайшвидше відбудувати іригаційні споруди, але відродити їх цілком сил не вистачило. Занепад господарства та зниження життєвого рівня породили ідеологічну кризу, зневіру людей щодо сили своїх богів, які не рятували більше Ємен від катастрофи, й урешті-решт це спричинило зміну віри. Дедалі більший авторитет у регіоні здобували

іудаїзм та християнство (з якими люди пов'язували сподівання на краще), але це не принесло Ємену злагоди. Боротьба місцевих християн (за підтримки Аксуму й Візантії) з місцевими іудаїстами (підтримуваними єврейськими купцями й Сасанідами) була шаленою. В 516 р. після смерті царя-християнина Маадікаріба (ставленика аксумітів) шляхом перевороту царем Хім'яру став Юсуф Асар Ясар (араб. Зура *Зу-Нукас* — «Завитий, з кучерями»), який прийняв іудаїзм і влаштував у державі погром та ризинину християн. Перша спроба реваншу з боку християн завершилася невдачею: 15-тисячне військо аксумітів заблукало в пустелі й загинуло від спраги, а опір християн Ємену Зу-Нукас потопив у крові, спаливши живими ініціаторів повстання разом з мощами єпископа Павла. Та коли візантійський імператор Юстиніан I відрядив ефіопам на допомогу досвідчених флотоводців-радників, *нагаша-нагашт* («цар царів») Аксуму Каліб Елла-Ацбиха збудував флот (70 великих і 100 малих кораблів) і в 525 р. перекинув своє 13-тисячне військо до Ємену морем. У тил Юсуф Асар Ясару вдарили кинда, яким іудеї заважали брати мито з купців, тому влада іудеїв у Хім'ярі впала. Зу-Нукас загинув, його сім'ю ефіопи продали в рабство, а в країні знову запанувало християнство. В 30-х роках VI ст. аксумський намісник у Ємені Абраха оголосив незалежність Хім'яру від Ефіопії, але аксуміти-завойовники зберегли владу, а християнство залишилося пануючим культом у Південній Аравії, що його й згубило.

В 542 р. вода знову прорвала Марибську греблю. Завойовники поспіхом її залатали руками насильно мобілізованих еменітів, але в 570 р. сталася нова катастрофа. Країна залишилася без родючих ґрунтів, населення масово емігрувало на північ, а «Щасливу Аравію» вперше вразив голод — і все це еменіти пов'язали з пануванням християнства й аксумітів-завойовників.

Останнього удару квітучій Південноаравійській цивілізації завдали перси: в 575 р. сасанідське військо злочинців на чолі з Вахрізом розгромило й вигнало з Аравії ефіопів, покінчивши й із місцевими християнами. Перси, яких еменіти спочатку радісно зустріли та підтримали повстанням як визволителів від прохристиянської кривавої диктатури аксумітів, перемогли ціною цілковитого знищення місцевої іригаційної цивілізації та штучного припинення транскеанської арабської торгівлі. Перські намісники правили Єменом до 628 р., й протягом усіх цих років Сасаніди залишалися повними монополістами в східно-західній торгівлі. Животів лише «Шлях ладану» (з Ємену через Мекку до Середземномор'я), але стратегічний потік шовку йшов тільки караванами через Іран. На цьому базувалася могутність імперії Хосрова I Ануширвана та його найближчих наступників, але для арабських мореходців, Аксуму та Візантії це означало крах усіх сподівань.

Не кращою виявилась і доля держав, створених еменітами на півночі та в центрі Аравії.

Держава Лахмідів, заснування якої традиція відносить до 252 р. й пов'язує з іменем вождя Амра ібн Адія, спиралася на допомогу персів. Протягом тривалого часу Лахміди залишалися язичниками й навіть не

гребували людськими жертвопринесеннями, що врешті-решт збентежило персів-зороастрійців. Шаханшах Шагур II (309—379) приструнчив бунтівливого васала, але після його смерті Лахміди знову розширили свою автономію, а за часів правління одноокого Нумана I (V ст.) укріпилися, збудувавши собі нову неприступну фортецю-ставку Хаварнак (біля столиці Хіри). Після успішного завершення будівництва її автора — візантійського архітектора Сінімара — скинули за наказом Нумана I з кріпосної стіни, щоб він не розкрив фортифікаційні таємниці Хаварнака можливим ворогам Лахмідів.

Апогею могутності держава Лахмідів досягла за правління Мунзіра III ібн Нумана (505—554), який поширив свої володіння на частину Центральної Аравії, регулярно грабував східні провінції Візантії та вів незалежну від Сасанідів політику, ставши не васалом, а союзником Ераншахру. Персам це не подобалося, але в часи смертельного двобою з Візантією вони змирилися, та коли після смерті Мунзіра III лахм прийняли християнство (несторіанського напрямку), терпець урвався, і в 602 р. Сасанід Хосров II Парвіз підступно знищив правлячу лахмідську династію.

Останній Лахмід Нуман V був виродливим, малорослим, його обличчя покривали потворні червоні плями й струпи, зате він мав вишуканий естетичний смак, любив жінок, вино й поезію і вирізнявся залізною волею та нестримним характером. Перси його боялися, тому хитрістю запросили в 602 р. до Тісфона, де за наказом шаханшаха царя Нумана V розтоптали слоном. Після царської смерті 11 його братів перегризлися за владу, й держава Лахмідів розпалася.

Гассаніди, держава яких склалася в III ст., прийняли християнство (монофізитського напрямку) значно раніше за Лахмідів і спиралися на підтримку Візантії.

Апогей могутності Гассанідів теж припав на VI ст., коли їхньої підтримки дуже потребували візантійці. Юстиніан I Великий навіть дарував Гассаніду Харісу V ібн Джабалі *Аль-Араджу* («Кульгавому») титул патриція за перемогу над Лахмідами, після якої новоспечений патрицій продав у рабство 20 тис. полонених, але більшу славу Гассаніди здобули не на «полі брані», а завдяки меценатству, зокрема підтримці поетів, які десятками товпилися при їхньому дворі.

Двічі гассанідські владики відвідували Константинополь (у 563 р. Харіс V, у 580 р. — його син Мунзір), де на них чекала пишна зустріч, але посилення васала-союзника й тут непокоїло сюзерена, тому в 581 р. останнього гассанідського царя Мунзіра ібн Харіса візантійці підступно заарештували, звинуватили в зраді й заслали на Сицилію. Царство Гассанідів за відсутності законного спадкоємця розтягли між собою 15 шейхів.

Останньою впливовою державою арабів доісламських часів було царство Кинда (Центральна Аравія, III—VI ст.), яке не тільки проводило цілком самостійну політику, а й зуміло примирити з владою південних пришельців корінних

бедуїнів (племена бекр, тагліб тощо), купивши їхню прихильність ідеєю спільного пограбунку багатих північних сусідів (Ірану та Візантії). Це, правда, не завадило племенам бекр і тагліб періодично воювати між собою (кривава помста!), але за правління енергійного Харіса ібн Амра (V—VI ст.) кинда грабували всіх і вся, наводячи жах на сусідів. Лише завдяки колосальному напруженню сил Лахміди розбили агресора, а Харіса ібн Амра в 529 р. піймали й стратили за наказом жадливого Мунзіра III.

Син Харіса Імру аль-Кайс (500—540) державних талантів батька не мав, тому відродити могутність кинда не зумів, зате прославився як поет (співець жіночої вроди й сексу) та ловелас, діставши прізвисько «блукаючий цар». Закінчив Імру аль-Кайс своє життя при дворі великого Юстиніана в Константинополі, де поета-розпутника задушили за те, що він спокусив саму дочку грізного імператора. Правляча династія киндитів перервалася, а держава розвалилась у чварах еменітів із бедуїнами.

Всі осередки державотворення, які постали в Аравійських пісках зусиллями еменітів, упали, самі пришельці остаточно «бедуїнозувалися», а еменські іригація та торгівля зовсім занепали. Здавалося, що араби назавжди залишаться напівдиком, безправною й напівголодною периферією «цивілізованого світу», але самих аравійців, і насамперед ізмаїлітів, це не влаштовувало. На півострові кипіло життя й вирували пристрасті, приходили й стикалися різні релігії, творили сотні поетів.

Серед них, крім Імру аль-Кайса, варто виділити Амра ібн Кульсума (?—600) та Харіса ібн Хіллізу (VI ст.), які оспівували кожен своє плем'я, славлячи його успіхи в минулому та бажаючи перемог надалі. Тарафа ібн аль-Абд (538—561) та Лабід ібн Рабіа (?—661) співали дифірамби патріархальній старовині та плакалися, що «не та нині молодь», а ізгої *салукі* («поети-розбійники»): Шанфара (початок VI ст.), Тааббата Шарран (перша половина VI ст.), Урва ібн аль-Вард (VI—VII ст.), яким категорично не подобався існуючий світ, волали, що він переповнений злом. Антара ібн Шаддад (525—615) вихваляв військову доблесть, Омейя ібн Абу-с-Сальт (?—630) шукав істину, а перші панегіристи (й тому — довгожителі) Набіга аз-Зуб'яні (535—604), Зухайр ібн Абу Сульма (530—627) та Аша Маймун ібн Кайсаль-Бекр (530—629) славили своїх меценатів-покровителів.

Ніколи ані до, ані після аравійська земля не народжувала такої кількості геніїв віршованих рядків, а про їхній вплив на маси свідчить той факт, що конкуренції з боку поетів боялися навіть релігійні пророки (*ханіфи*), включаючи самого Мухаммеда, який казав словами Корану:

«І поети — за ними йдуть заблудні.

Хіба ти не бачиш, що вони всіма долинами блукають і що вони говорять те, чого не роблять», —

та обіцяв їм місце в пеклі (сура 26 (Поети): вірш 224—226). Крім іудейського Яхве, християнської Трійці (в халкедонітів), Христа-бога (в монофізитів) або Христа-людини (в

несторіан), існували культу небесних світил (Сонце, Місяць, Венера, Сузір'я Плеяд тощо), бога дружби Вадда, бога блукаючих отар Суви, бога дощу Ягуса, бога перепони Яука, божественного орла Насра, богині долі Манат, богинь родючості й землі аль-Лат та Руди, всемогутньої Уззи. Монотеїсти-ханіфи закликали вірити в єдиного бога Рахмана-милостивого, а фетишисти звергалися до культу величезних поставлених на ребро кам'яних брил: Чорного Каменя святилища *Кааба* («куб») у Мещці, Червоного Каменя святилища *Кааба* в аль-Абалаті (південніше Мекки). До цього треба додати загальносемітський культ Неба, культу предків, мертвих, кровну помсту й т. ін. Напруження пристрастей, яке великий російський сходознавець Л.М.Гумільов назвав *пасіонарністю* (від лат. *passio* — «пристрасть, жага»), клекотало в арабах (особливо в ізмаїлітах), животіння здавалося їм гіршим за смерть, і в умовах загибелі всіх еменітських за походженням держав бедуїни взяли свою долю у власні руки.

Ще до появи ісламу сусіди змогли в цьому переконатись. У 570 р. (можливо, в 560 р.) аксуміти Абрахи спробували захопити Мекку, де були розгромлені племенем курейш, а в 611 р. (або в 604 р.) союз бедуїнських племен на чолі з бекр розтросив персів у битві біля Зу-Кари, зупинивши сасанідську агресію на півострів, яка розпочалася після знищення ними держави Лахмідів.

Не вистачало лише сили, яка б об'єднала всіх арабів для справ грандіозних і жахливих. Такою силою став іслам.

Зародження ісламу. Створення загальноарабської держави.
Засновником ісламу вважається Мухаммед ібн Абдаллах (570—632) — виходець із роду хашим бедуїнського ізмаїлітського племені курейш, яке складалося з десяти родів.

Народився майбутній Пророк і Посланець єдиного бога Аллаха в місті Мекка в рік, коли аксуміти Абрахи спробували завоювати Мекку, але були побиті й вигнані в Ємен.

Його батьківщина Мекка являла собою один з найбільших торговельних пунктів Західної Аравії, центральний перевалочний пункт «дороги ладану». Саме через Мекку йшли на північ каравани зі шкірами, сріблом, ізюмом та фініками Аравії; ладаном та алое Ємену; золотом і темношкірими рабами Африки; прянощами, слоновою кісткою й тканинами Індії та шовком Китаю. Їм назустріч везли візантійські й перські тканини та сукно, скляний посуд, зброю, цукор, предмети розкоші, маслинову олію та зерно. Землі навколо Мекки неродючі, тому рільництва тут не було, зате торгівля давала фантастичні прибутки, місцеве

джерело постачало питну воду, а ремесло, осіле тваринництво й процвітаюче лихварство доповнювали картину господарського життя.

Другим джерелом доходу й авторитету міста було місцеве святилище — храм Чорного Каменя Кааби, який шанувався всіма арабами. Навколо чорного базальту метеоритного походження (головної святині Кааби) стояли зображення багатьох язичницьких аравійських богів, тому прочани з усіх куточків Аравії, що наводняли Мекку, теж вносили свою лепту в процвітання міста, назва якого походить від південноаравійського слова *макраб* («святилище»).

На світанку середньовіччя владикою мекканського оазису було багате й могутнє плем'я еменітів джурхум (хузай), яке заволоділо ним у результаті великої північної експансії південноаравійських племен III—V ст. Що ж до решти племен, які мешкали навколо (курейш, сакиф тощо), то вони жили досить бідно за рахунок здавання внайми своїх верблюдів для караванної торгівлі або грабування купців на «дорозі ладану» та прочан до храму Кааби. Врешті-решт напівголодне й принижене існування курейшитам набридло, і їхній вождь Кусай удався до хитрощів. Спочатку він обпоїв до нестями вождя хузайтів Абу Губшана й виторгував у нього за додаткову склянку алкоголю ключі від Кааби, а потім, спираючися на свій авторитет настоятеля шанованого храму, зібрав усі частини племені курейш під свою руку й вигнав джурхумітів з Мекки. Захопивши владу, Кусай проголосив закони, побудував біля Кааби власну резиденцію й започаткував давньомекканську курейшитську протодержаву, відновивши в Мекці владу бедуїнів-ізмаїлітів. Відтепер курейшити стали контролювати Каабу (релігійний центр язичницької Аравії) й усю Мекку (один із найважливіших і найприбутковіших центрів караванної торгівлі), що значно посилило військово-економічний, політичний та релігійний авторитет племені, найбагатшою і наймогутнішою паростю якого був торговельно-лихварський рід Омейядів.

Мухаммед з роду Хашимітів вважався нащадком Кусая у п'ятому поколінні, був далеким родичем Омейядів (через спільного прапрадіда). Отже, він належав до бедуїнської аристократії, але дитинство та юнацтво майбутнього Пророка не були усипані трояндами. Свого батька, дрібного купця Абдаллаха, він не знав зовсім, шести років утратив мати (Аміну), яка залишила по собі 5 верблюдів, кілька овець та одну рабину, а через 3—4 роки помер його дід Абд аль-Муталліб. Виховав і поставив на ноги Мухаммеда дядько Абу Таліб, якому майбутній Пророк пас овець.

Ставши дорослим, Мухаммед працював караванником у багатій вдови Хадіджі, відвідав Сирію, де познайомився з

християнськими монахами, а 25-ти років одружився на 40-річній Хадіджі, яка на той час уже мала трьох дітей від своїх попередніх чоловіків. Одруження дало Мухаммеду фінансову забезпеченість, а бесіди з християнськими монахами, *ханіфами*, іудеями виховали його переконаним монотеїстом. Хадіджа (її Мухаммед дуже поважав і шанував до самої смерті) подарувала молодому чоловікові кілька дітей, але вижила лише хвороблива й меланхолічна дочка Фатіма, яка, ставши дружиною Алі ібн Абу Таліба (двоюрідного Мухаммедового брата), опинилася згодом у самому центрі релігійно-династичних суперечок.

Мухаммед був стрункою, костистою, середнього зросту широкогрудою людиною, «на тулубі сиділа великих розмірів голова з високим відкритим лобом. Розкішне, дещо кучеряве волосся, довга широка борода чорного як смола кольору... облямовували худе обличчя світлого відтінку... вкритого здоровим, яскравим рум'янцем. З-під чорних, дугою зрослих брів, з-під довгих вій сяяли нестримним блиском великі чорні очі. Виразність, котру вони надавали всьому обличчю, посилювалася ще більше довгастим, ледь вигнутим носом... В особистому спілкуванні... він зберігав люб'язність і вибачливість»³. Не дивно, що Хадіджа втратила голову від такого красуня (за арабськими канонами).

Мухаммед був дуже вразливою, меланхолічною особою, він легко розпалювався й так само легко проймався зневірою, вирізнявся психічною неврівноваженістю, іноді впадав у транс, що межував з епілепсією, а з *610 р. в такому стані на нього почали сходити «божественні прозріння»*, згідно з якими єдиний бог Аллах обрав його своїм медіумом, пророком і посланцем (*расулом*), устами котрого віщуватиме людям свою волю. Мухаммед був неписьменним, але віщування, які він проголошував у стані трансу, являли собою римовану прозу (*садж*).

Три роки Мухаммед розповідав про свої видіння лише в інтимному колі, але під тиском неблаганних «божественних наказів» почав проповідувати ідею монотеїзму проти язичництва й ідолопоклонства, наважившись постати перед мекканцями як посланець бога Аллаха. Він проповідував повне єдинобожжя, кінець світу і Страшний Суд, ідею пекла й раю та вважав усіх монотеїстів (християн, іудеїв, різноманітних ханіфів) своїми єдиновірцями.

Першими в його божественну сутність повірили дружина Хадіджа й кузен Алі, а потім до них приєдналися десятки послідовників, яких переконали запальні промови пророка. Серед них були: багатий купець Абу Бекр — людина спокійна й розумна, пряма й надійна, доброзич-

лива, але тверда у вірі як скеля, що підтримувала в разі потреби меланхоліка Мухаммеда; войовничий головоріз Са'д ібн Абу Ваккас; Осман ібн Аффан з високошановного роду Омейядів; викуплений із рабства ефіоп Білаль, який завдяки гучному голосу став першим *мудзіном* (кликаючим на молитву); Омар ібн Хаттаб — двометровий гігант, що поєднував у собі фізичну силу, рішучість, сміливість і прозорливість — полум'яний таран пророка.

*Свою релігію Мухаммед називав іслам («покірність»), послідовників-правовірних — мусульманами («покірними (богу)»), а вимагав від них: віри в єдиного бога Аллаха й посланницьку місію Мухаммеда; щоденної п'ятиразової молитви (намаз), на яку мусульман скликав Білаль; та закяту — «податок на бідних», що вносився в касу общини з розрахунку 2,5 % від кількості майна (а не доходу) правовірного. Пізніше до них додався піст протягом місяця *рамадану* (навесні), коли не можна їсти, пити й дивитися на жінок, доки світить сонце. В богословському плані вимагалася віра в єдиного Бога, в ангелів, божественне прозріння, у пророків і Страшний Суд. За це мусульманам дозволялося мати до чотирьох дружин і безліч наложниць, а після смерті на них чекали райські кущі з вином і *гуріями* (вічно чистими дівами, які хочуть і вміють як ніхто ублажати справжніх праведників). До традиційних релігійних заповідей не красти й не розпусничати Мухаммед додав заборону пити вино, їсти свинину й мертвеччину, вбивати своїх дітей (чим грішили раніше напівголодні бедуїни) й утримувати мусульман у рабстві. Ібрахіма (Авраама), Мусу (Мойсея) та Ісу (Ісуса Христа) Мухаммед вважав своїми попередниками і єдиновірцями.*

Омейяди на чолі з Абу Суф'яном виступили категоричними противниками ісламу, побоюючися, що проповіді монотеїзму та засудження ідолопоклонства спричинять падіння культу Кааби з її істуканами, а це викличе занепад ходіння на прощу, підірве релігійно-політичний авторитет Омейядів і врешті-решт призведе до краху їхньої влади, втрати багатства й могутності. Проте покарати Мухаммеда хашиміти (хоч і здебільшого немусульмани) не дали: спрацював принцип родової корпоративності. За це мекканське жрецтво оголосило хашимітам бойкот, але серед мусульман були представники всіх мекканських родів — і бойкот провалився. Нові адепти рознесли ідеї Мухаммеда по всій Аравії й навіть в Ефіопію, а принципи родоплемінної взаємодопомоги й кровної помсти скували руки Омейядам,

та все ледь не загинуло в 619 р., коли помер глава роду хашимітів, дядько пророка Абу Таліб, який до кінця захищав племінника від нападок, хоча й не став мусульманином.

Новий глава роду прокляв Мухаммеда за те, що той гарантував Абу Талібові пекло (бо дядько помер язичником). Без родової підтримки Мухаммед став людиною поза законом і кілька років жив на межі смерті під захистом не законів, а лише соратників. Та коли небезпека перевищила захисні можливості мусульман, пророка змусили емігрувати; й улітку 622 р. він здійснив *хіджру* («переселення») до Ясріба (місто трохи північніше), де три племені з п'яти сповідували іудаїзм (Мухаммед вважав їх тоді єдиновірцями), а серед двох інших (аус та хазрадж) племен багато хто вже прийняв іслам. Уклавши з іудаїстами союзницький договір, Мухаммед став реальним лідером Ясріба, а місто дістало нову назву *Медина (Мадинат ан-Набі* — «Місто Пророка»). Мусульмани молилися тепер, дивлячися в бік Єрусалима, та невдовзі з'ясувалося, що іудаїсти Мухаммеда своїм не визнають і, більше того, насміхаються з його «релігійної безграмотності», що породило ісламо-іудейський конфлікт. Мусульмани перемогли, іудеїв вигнали, вирізали або поневолили, а Мухаммед почав війну з Меккою.

Створивши з правовірних мобільні бойові загони, він наказав грабувати каравани купців і прочан, перерізавши та паралізувавши «дорогу ладану». Це залишило Мекку без доходів і продовольства, а прорвати блокаду мекканцям не вдалося. І хоча після поразки в битві при Бадрі (624) язичники Мекки взяли реванш при Ухуді (625), ледь не вбивши Пророка, того самого року в «битві біля рову» мусульмани здобули цілковиту перемогу.

Війна знесилила й виснажила обидві сторони, і тоді переміг компроміс. Мекканські жерці прийняли іслам і визнали Мухаммеда посланцем єдиного Аллаха, але за це Каабу оголосили центральним храмом ісламу, а Чорний Камінь — святинєю, яку послав на землю Аллах. Збереглась і система ходіння на прощу (*хадж*) до «куба» (це стало священним обов'язком кожного мусульманина), але вже під ісламськими прапорами, а молитися мусульманам Пророк наказав стоячи на колінах обличчям на Мекку (а не на Єрусалим). У 629 р. Мухаммед сам здійснив показовий хадж до Кааби, а в 630 р. всі поганські ідоли в храмі були знищені. В Мецці запанував іслам, кількох найупертіших язичників обезглавили, й навіть Абу Суф'ян офіційно став мусульманином.

Мусульманська община (*умма*) захопила контроль над «дорогою ладану», а Мухаммед надіслав шести правителям

сусідніх держав (сасанідському шаханшаху, візантійському імператору, нагаша-нагашту Аксуму, губернатору Єгипту, гассанідському князю та вождю племені ханіфа в Південно-Східній Аравії) листи з наказом прийняти іслам, а коли ті відмовилися, поділив світ на *дар аль-іслам* («земля ісламу») і *дар аль-харб* («земля війни»), причому на останню мусульмани повинні були поширювати іслам усіма засобами, включаючи *джихад* (*газават* — «священну війну»). Участь у війні з «невірними» стала релігійним обов'язком кожного правовірного, а смерть у бою давала перепустку до раю. Іслам остаточно відокремився від інших монотеїстичних релігій. Мухаммеда оголосили «печаткою пророків» (тобто останнім і найвагомішим пророком), а Каабу зробили центральним ісламським святилищем — *Масджид аль-Харам* («Заповідна мечеть»). Мухаммед назвав це відновленням монотеїзму Ібрахіма (Авраама), який є давнішим, а тому істиннішим від іудаїзму та християнства, і взявся за поширення ісламу на весь світ.

Уже в 629 р. біля Мути мусульмани зіткнулися з візантійцями, але зазнали поразки. Наступним був Ємен, де після смерті в 628 р. Сасаніда Хосрова II Парвіза перські намісники втратили підтримку від метрополії — Південна Аравія стала ісламською. Що ж до військової здобичі (*ганіма*), то її розподіляли просто: 1/5 йшла Пророку (державі), а решту ділили переможці (причому кіннотник отримував втрое більше від піхотинця). Загиблі в боях за віру діставали перепустку до раю й прав на ганіму не мали.

Зростання політичного й економічного потенціалу, підтримка впливових мекканських жерців, чутки про незліченну здобич, які притягували жадібних до багатства бедуїнів, культове освячення та задоволення природної людської (особливо чоловічої) агресивності: як сексуальної (полігамія), так і соціальної (джихад) — усе це забезпечило ісламу безліч прихильників по всій Аравії, а те, що заради цього треба було розбити своїх ідолів, п'ять разів на день молитися й платити закят, не дуже обтяжувало. Неспроможність розколотих племен протистояти монолітним рядам ісламських фанатиків проявилася швидко, і за рік — два після завоювання Мекки майже вся Аравія підкорилася Мухаммеду, а племена формально прийняли іслам. Тепер Мухаммед міг замахнутися на більше, почавши готувати похід на північ (проти Візантії й персів), але в розпалі підготовки Пророк захворів і 8 червня 632 р. помер від плевриту. Пророка поховали в Медині, де його могила одразу стала святиною мусульманства.

Більшість бедуїнських племен, які прийняли нову віру не серцем, а формально, відпала від ісламу. Зі смертю

Мухаммеда припинилися «божественні віщування», державного апарату не було, системи владного успадкування — теж. Молода держава й віра знову зависли на краю загибелі. На північному заході Аравії почав свої проповіді «лжепророк» Тальха, в Ємені — архаїст Айхала аль-Асвад, серед бедуїнського племені тамім з'явилася «лжепророчиця» Саджах, а серед ханіфа (схід півострова) — «лжепророк» Маслама (Мусейліма).

¹Цит. за: *Ахмад ибн Маджид*. Книга польз об основах и правилах морской науки / Пер. с араб. Г.А.Шумовского. М., 1985. С.35.

²Книга Тысячи и одной ночи / Пер. с араб. М.Л.Салье: В 8 т. М., 1958. Т.2. С.113.

³*Мюллер А.* История ислама с основания до новейших времен / Пер. с нем.: В 4 т. СПб., 1895. Т.1. С.103.

Лекція 11

Арабо-мусульманський халіфат

●Арабський халіфат за правління перших (праведних) халіфів ●Халіфат Омейядів (Дамаський халіфат) ●Халіфат Аббасидів (Багдадський халіфат)

Арабський халіфат за правління перших (праведних) халіфів. В умовах абсолютно кризової ситуації новий лідер умми потребував повної довіри й підтримки з боку правовірних мусульман, тому набрав чинності демократичний принцип, і новим ісламським вождем обрали Абу Бекра, але новим пророком він стати не міг, бо це б суперечило постулатові ісламу про Мухаммеда як «печатку» (тобто останнього з пророків). Тож *мусульманська політико-державна думка розродилася концепцією халіфа («заступника») пророка і в цій іпостасі — лідера мусульманської общини (й політичного, й релігійного).*

Правління першого халіфа Абу Бекра було недовгим (632 — 634), але роль, яку він відіграв у цементуванні ісламського державного організму, важко переоцінити. Як давній соратник і тесть Мухаммеда він мав колосальний авторитет, а суворість тверезого політика й одностайна підтримка мусульман-фанатиків дала йому в руки зброю,

проти якої роз'єднані бедуїни знову не вистояли. Через рік весь півострів сповідував іслам, «лжепророків» ліквідували, але халіф чудово розумів, що примирити гордих бедуїнів з новою владою й новою релігією зможуть лише багата воєнна здобич, обширні завоювання з усіма здобутками, які вони приносили переможцям у середні віки (гроші, жінки, раби, землі тощо). Вже в 633 р. арабське плем'я шейбан на чолі з аль-Мусанною ібн Харісом удерлося до перської Месопотамії й захопило Хіру (колишню столицю Лахмідів). Тоді ж мединці вперше атакували візантійську Сирію, але більшого старий Абу Бекр зробити не встиг, померши в 634 р. від гарячки (на смертному одрі рекомендував обрати своїм наступником Омара). *Другим халіфом був обраний залізний Омар ібн аль-Хаттаб (634 — 644), і в його правління халіфат став імперією.*

Арабам протистояли дві наймогутніші імперії тогочасного світу, тому масштабні арабські завоювання здаються дивом. Візантія мала майже 20 млн населення і 120-тисячне військо найманців-професіоналів, а імператор Іраклій (610 — 641) проявив себе талановитим і енергійним правителем та полководцем. Такими ж приблизно силами володіли Сасаніди. Населення Аравії налічувало тоді 5 млн, тому для зовнішніх воєн халіфат міг виділити не більше за 80 тис. вояків. Арабське озброєння значно поступалося візантійському або перському: в арабів була запалювальна суміш, але вони не мали облогових знарядь. Воювали араби спочатку пішки, здійснюючи марші на віслюках чи верблюдах (бо коні залишалися розкішню). Лише розбагатівши, араби створили свою непереможну кінноту, тому спочатку кльккісна й якісна перевага була на боці ворогів, але і Візантія, й Іран знеслились у війнах між собою. Візантію виснажувала боротьба зеленої й блакитної «партії», християн з іновірцями, халкедонітів з монофізитами й несторіанами, а гніт «ромеїв» над контами Єгипту, арамеями Сирії, берберами й вандалами Північної Африки тощо зробив ці народи скоріше союзниками, ніж ворогами арабів.

Внутрішня ситуація в державі Сасанідів була ще гіршою. Населення Єгипту, Палестини, Дворіччя в етнічному та релігійному відношеннях значно відрізнялося від пануючих в імперіях етносів, тому прихід арабів апатично сприйняло не як завоювання й трагедію, а як просту зміну володарів, причому нові стали менше брати податків. Але головною причиною перемог була пасіонарність, жадаба до ганіми й фанатизм арабів, народу-воїна, якому не могли протистояти ополчення з представників розбещених верхівок та армії професійних найманців, котрі більше дбали про свої гроші й життя, ніж про перемогу та державу. Ось чому за правління Омара араби, вирвавшись за межі півострова, підкорили весь Близький Схід.

Отже, араби були народом-воїном, а пасіонарність поде-сятерила їхні сили, яких вистачило вести війну одразу на двох фронтах. Перші успіхи на перському фронті нав'яли впевненість арабському військові Халіда ібн аль-Валіда, якого за лютість, непереможний полководницький дар і жахливу жорстокість звали «мечем Аллаха».

Проте на візантійському фронті справи йшли спочатку погано, тому в травні 634 р. за наказом Омара жакливого Халіда перекинули з 3000 добірної кінноти до Сирії. Арабів у Персії очолив інший жакливий войовник Са'д ібн Абу Ваккас, і проти такої двоголової гідри ворог не встояв.

У серпні 636 р. в битві біля р.Ярмук (Гіеромакс) вирішилася доля Палестини й Сирії. Імператор Іраклій виділив для відсічі арабам 80 тис. вояків (з них 40 тис. — вірмени й араби-християни гассанідського князя Джабала ібн аль-Ейхама) на чолі з вельможею Федором Сакелларієм («Скарбником»). Мусульман налічувалося вдвоє менше, але це були суворі воїни, а очолював їх могутній Халід ібн аль-Валід. Бездарний Сакелларій вишикував свою піхоту гігантським прямокутником, поставивши на флангах кінноту, й повторились античні Канни. Гассанідська й вірменська союзна кіннота не витримала та втекла, легіонерів араби оточили й вирізали до останнього, а Сакелларій загинув. Дамаск, Кесарія, Єрусалим, Халеб, Антіохія впали одне за одним. Але зростаючий авторитет грізного Халіда налякав Омара, й халіф зняв «меча Аллаха» з посади головокма, призначивши командувачем арабських сил у Сирії не дуже енергійного, зате спокійного й покірливого Абу Убейда.

В 640 р. 4 тис. вояків арабського племені акк на чолі з Амром ібн аль-Асом вдерлися в Єгипет, який вони називали «країною, найбагатшою добром і найслабшою в битвах та війні»¹.

Візантії спочатку зупинили агресора, але халіф Омар відрядив іще 4 тис. вояків, а в тилу «ромеїв» повстали копти. Амр — «низькорослий, з великою головою, нависаючим лобом, широким ротом, великою бородою, широкими плечима, великими руками й ногами»² — виступив перед своїми вояками з палкою промовою, приніс у жертву барана і повів арабів у генеральну битву біля оазису Геліополіс.

Два тижні тривала серія боїв, у яких візантійців розбили вщент, а у вересні 642 р. (після дев'яти місяців облоги) впала Александрія. В полум'ї цього завоювання згоріла найбільша у світі Александрійська бібліотека, але загибель славетного книгосховища тогочасних арабів не вразила. 6-мільйонний Єгипет став провінцією халіфату, а в 643 р. на правому березі Нілу Амр заклав свою резиденцію — місто Фустат (суч. Старий Каїр).

Ще трагічнішою виявилася доля Еран-шахру. Перське стотисячне військо араби на чолі з Са'дом ібн Абу Ваккасом (40 тис. вояків) розтрошили на початку 637 р. біля Кадісії. Тісфон упав, а воєнна здобич мусульман становила 900 млн дирхемів: кожен араб-переможець отримав ганіму в розмірі 12 тис. дирхемів (!).

Остаточного удару Сасанідам мусульмани завдали в 642 р. при Нехавенду (південніше Хамадана), де 60 тис. персів-ополченців зібрав досвідчений полководець Ферузан. Для персів це був останній шанс зберегти свою державу і врятуватися від мусульманського поневолення. Кривава несамовита різанина із 40-тисячним арабським військом Нумана ібн Мукарріна тривала три дні. Нуман загинув і, здавалося, перси візьмуть реванш, але в критичний момент битви араби отримали підкріплення, а з ним — перемогу. Один за одним упали Рей (Тегеран), Кум, Казвін, Зенджан, Хамадан, Кашан, Ісфахан і нарешті Істахр (Персеполіс — давня столиця Персиди).

Еран-шахр перестав існувати як держава. Останній Сасанід Єздигерд III був убитий у 651 р. біля Мерва, а спроби його сина спертися на допомогу тюрків та китайців зазнали невдачі.

На захоплених землях араби заснували нові міста (Куфа, Басра тощо), всі завойовані державні землі оголосили прямою власністю халіфа (тобто ісламської держави), а мусульманам володіти землями на завойованих територіях Омар заборонив, вважаючи, що так вони втраять свою войовничість і степову доблесть. На нових підданих-немусульман наклали харадж (земельний податок) і джизью (подушну подать) на користь халіфату, які залишалися більшими від закяту та ушуру (земельний податок з мусульман), але виявилися меншими від того, що здирали перси й візантіяці. За підданими-іновірцями зберігалися їхнє майно, храми й право на богослужіння, а якщо іновірець приймав іслам (для цього треба було визнати, що немає бога, крім Аллаха, а Мухаммед — посланець Аллаха, і пройти обряд обрізання), то він ставав абсолютно рівним своїм завойовникам, здобував податкові пільги та статус панівного етносу у халіфаті. Проте спочатку бажаючих прийняти іслам серед іновірців було мало, бо «новий мусульманин» одразу втрачав право на володіння землею в захоплених краях.

За десятиріччя омарівського правління халіфат перетворився на *найбільшу державу регіону*, а останнім важливим внутрішньополітичним актом великого Омара було введення в дію нового ісламського календаря, відправною точкою якого став рік *хіджри* (622).

Від тяжких державних справ халіф геть облісів, але здоров'я його ще не підводило. Цей двометровий гігант продовжував вести простий і здоровий спосіб життя, покидаючи періодично столицю Медину для оздоровлення в сухому (і справді корисному) пустельному повітрі, мало спав, їв просту їжу, носив грубий одяг, а бороду, яку вибіпила сивина, вперто фарбував у чорний колір, щоб виглядати молодшим за свої роки.

Правити другий халіф збирався ще довго, але в 644 р. раб перс-християнин Фіруз накинувся з кинджалом на

Омара, коли той молився в мединській мечеті, і заколов халіфа, шість разів встромивши в його тіло кинджал з подвійним лезом. Убивцю-смертника невдовзі впіймали й стратили разом з дружиною й дочкою, але суворого, справедливого, прозорливого й енергійного правителя не стало, а новим, третім халіфом Мекка обрала Османа ібн Аффана з роду Омейядів (спрацювали мекканська корпоративність і те, що Осман був зятем Пророка).

Халіфство Османа (644 — 656) почалося на хвилі грандіозних зовнішньополітичних успіхів: араби дозавоювали Іран, Вірменію, Грузію, захопили Лівію й Триполітанію. Втілюючи в життя ідею Омара, мусульмани руками коптів відбудували канал, що з'єднував Ніл з Червоним морем (цей канал існував за фараонів, але потім його занесли піски через погане доглядання). Тепер дешева єгипетська пшениця прямувала морем в Аравію (де були проблеми з харчуванням унаслідок розвалу господарства), а назустріч їй рухалися транспорти з мусульманськими вояками. Осман налагодив бюрократичне управління завойованими територіями, запровадивши посади намісників (*емірів*). За часів його правління були бережно зібрані, кодифіковані й записані групою науковців на чолі із Зейдом ібн Сабітом усі «божественні одкровення» Пророка Мухаммеда — так склався канонічний список Корану («читання, декламація») із 114 глав. Пізніше створили Сунну — офіційну біографію Пророка, опис його діянь і вчинків (записаних зі слів його родичів і соратників), як взірць для нащадків і послідовників. Оповіді, з яких складалася Сунна, дістали назву *хадіси*, а глави римованого Корану називалися *сурами* й поділялися на *аяти* («вірші»).

Осман був поважною людиною, але настійливості йому явно бракувало, а хибно тлумачена родова корпоративність спонукала його познімати з усіх впливових державних і військових посад реальних творців арабської могутності, замінивши їх своїми родичами Омейядами. *Забули закон Омара про заборону володіти мусульманам землею на «нових територіях», а це породило там масову ісламізацію іновірців (тоді меншими ставали податки), що підірвало державні фінанси.* Ці мусульмани здебільшого не були щирими, бо прийняли іслам із суто матеріальних міркувань, формально, а не серцем. З іншого боку, розклалась арабська бюрократична верхівка в провінціях, законно й незаконно захоплюючи землі. Та й сам Осман любив жити шикарно (він був багатим купцем у минулому), тому відійшов від аскетично побутових традицій перших халіфів.

При мединському дворі знову з'явилися заборонені й прокляті Пророком музика, танці, вино, поезія тощо. Медину наводнили *шаіри* (вішуні), *мутріби* (співаки) й *равії* (розповідачі переказів), а в резиденції халіфа знову звучали *касида* (поема), *хіджа* (сатирична пісня), *хида* (караванна пісня), *наух* (елегія), *мартія* (плач) тощо.

Халіф із прибічниками неприховано порушував пости й харчові заборони, а його родичі набивали скрині, грабуючи провінції, розквітло хабарництво, і в 656 р. мусульмани-ортодокси відкрито запропонували Османові звільнити крісло халіфа. Осман наказав їх четвертувати, але фундаменталісти про це дізналися, повстали й у червні 656 р. схопили та зарізали старезного халіфа, кров якого зросила список Корану, що лежав перед ним.

Гаслом повсталих, ідеологами яких виступили араб Абу Зарр аль-Гіфарі та ісламізований єврей Абдаллах ібн Саба, стало повернення влади найближчим родичам Пророка, з яких під рукою опинився Алі ібн Абу Таліб — кузен і зять Мухаммеда, чоловік його улюбленої дочки Фатіми. Його й оголосили мусульманські фундаменталісти четвертим халіфом (656 — 661). *Прибічники Алі назвалися шиїтами (шиат Алі — «партія Алі»).*

Проте далеко не всіх арабів задовольнив кривавий прихід до влади, і насамперед це стосувалося Омейядів, яких очолив сирійський намісник Муавія ібн абу Суф'ян, що правив у Дамаску й мав у розпорядженні 60-тисячне військо. Закривавлену сорочку Османа й Коран, политий його кров'ю, виставили на центральній площі Дамаска, а Муавія оголосив війну вбивцям халіфа, закликавши знищити їх. Там, де панували Омейяди (Сирія, Басра, Палестина), прибічникам Алі влаштували криваву баню. Навіть у Мецці новому халіфові стало незатишно, й Алі переніс офіційну столицю халіфату в Куфу (Ірак), де зібрав 15—20 тис. соратників.

На арабів чекала громадянська війна, в якій білим прапорам Омейядів протистояли зелені прапори шиїтів. Проте першими, хто виступив проти Алі, стали мединці, яких повела в бій «мати правовірних», честолюбна вдова Пророка й дочка Абу Бекра Айша (вона сама мріяла про владу). Криваву битву біля Хурейби (південь Іраку, листопад 656 р.) прозвали «верблужим боєм», бо Айша керувала своїми вояками, сидячи на верблюді. Алі переміг. Айшу полонили й вислали до Мекки, а Алі став володарем Аравії й Іраку. Кількість шиїтського війська досягла 70 тис. бійців, коли в червні 657 р. воно зіткнулося біля Сіффіни (південний правий берег Євфрату в його верхів'ях) із 60-тисячною армією Омейядів.

Кількісна перевага, моральне піднесення після перемоги над Айшею, халіфський титул — усе було на боці Алі, і битва почалась успішно для шіїтів, але син Абу Таліба виявився людиною нерішучою, і цим скористалися Омейяди. В критичний момент на третій день битви сирійські араби нанизали на свої списи аркуші Корану, виїхали так назустріч шіїтам і запропонували розв'язати суперечку з допомогою третейського суду (мовляв, такі питання має вирішувати Аллах, а не люди зброєю), і Алі на своє горе з цим погодився. Такий поворот викликав серед «зеленопрапорних» розчарування в Алі як лідері, і 12 тис. вояків покинули його табір та обрали нового халіфа (рядового воїна Абдуллу ібн Вахба), назвавшись *хариджитами* (*аль-хаваридж* — «ті, що відокремилися, що пішли, бунтівники, відщепенці»).

Османівська кров тяжіла над халіфом, тому суд він програв, після чого звернувся до хариджитів по підтримку, а коли дістав категоричну відмову — оточив і вирізав у 658 р. всіх «відщепенців» (у живих залишилося тільки восьмеро, які не дали загинути хариджитському рухові). За цю різанину в січні 661 р. хариджит-смертник ібн Мулджам розрубав череп м'якотілого халіфа Алі в Куфі під час молитви, і через два дні огрядний зять-кузен Пророка віддав Аллахові душу. Його могила в Неджефі (Ірак) стала однією із святинь для шіїтів, куди вони здійснюють хадж поряд з Меккою (до Мекки кожен мусульманин має бути хоч раз за життя, якщо має на це гроші).

Останнім легітимним конкурентом Муавії залишився безвольний і не схильний до політики старший син Алі (онук Пророка!) Хасан ібн Алі, але його відмову від боротьби за владу хитрий Омейяд купив грошима, надіславши Хасанові пергамент із текстом відмови від халіфства, куди запропонував онукові Пророка власноручно вписати суму «відкупних». Хасан так і зробив — і залишився в живих.

Муавія знав, з ким має справу. Хасан проявив себе абсолютно безхарактерною людиною, в якій надмірна побожність дивовижно поєднувалася з неабияким сластолюбством, за що його прозвали *аль-Мітлак* («Розриватель шлюбів»). Як щирий мусульманин Хасан завжди мав чотирьох дружин, але часто їх міняв, і за життя його дружинами побували 70 жінок. Продавши халіфство за 5 млн *дирхемів* (срібних монет), наступні роки він провів тихо, в багатому споглядальному неробстві.

У 661 р. єдиним халіфом усіх арабів залишився Муавія ібн Абу Суф'ян з роду Омейядів, який заснував династію, що правила арабами майже століття (661 — 750). Столицею халіфату став Дамаск.

Халіфат Омейядів (Дамаський халіфат). Засновник Дамаського халіфату Муавія ібн Абу Суф'ян був талановитим і

грізним політиком, який не гребував жодними засобами для досягнення своєї мети — стабільності халіфату та омейядівської династії.

Гаслом його правління (661—680) став принцип «милості або батога», і хоча халіф був далеким від завзятої неприборканості, тим паче від безцільної жорстокості, прояви непокори каралися дуже жорстоко. Своїх ворогів Муавія завжди намагався насамперед купити, але якщо цей шлях не давав результатів, у хід ішли шалені репресії, опорою яких, крім війська, стала колосальна поліція (варта), створена за наказом халіфа в кожному великому місті (тільки в Басрі кількість охоронців порядку становила 4 тис. стражників). «Володарювання Муавії зміцнювалося рішенням. Він примушував народ до покори, старанно караючи та виймаючи меч; хапали з приводу найменшої недовіри, карали на основі підозри. За весь час його правління люди боялися його, як вогню, доки скрізь не запанував спокій»³.

Якісного оздоровлення зазнав державний організм халіфату. Для відродження економіки Муавія не лише не збільшив, а подекуди навіть зменшив податки (в прошиїтському бунтівливому Іраці майже вдвоє), але фінансові проблеми розв'язував усіма можливими методами (збираючи, наприклад, десятки тисяч золотих із християнських церков «за протегування»). Чиновницький апарат почали формувати з прагматиків-спеціалістів, навіть християн (!), якщо вони добре знали на місцевих порядках. Халіфат здобув фінансовий суверенітет: почалося карбування власних грошей (золотих *динарів* і срібних *дирхемів*). Омейяди навіть спробували поновити завоювання, але, вирвавшись на простори Анатолії, не змогли подолати опір візантійців, яким активно допомагало місцеве населення.

На відміну від Сирії, Палестини й Єгипту, де «romeї» сприймалися місцевими коптами й арамеями як колонізатори, Мала Азія була тоді корінною землею греків, де арабів-семітів зустріли вороже, як «варварів», а без підтримки населення успіх арабам не судився.

В 674 р. величезний флот Омейядів на чолі з Язідом (сином Муавії) обложив Константинополь, та п'ять років війни не принесли мусульманам переможних лаврів: у 678 р. їхній флот візантійці спалили «грецьким вогнем» (решту флоту згубила жаклива буря), а сухопутна армія в паніці покинула негостинну Анатолію, втративши 30 тис. вояків.

Проте грандіозного будівництва Муавія не вів, двір і сам халіф жили досить скромно (за східними мірками, звичайно), тому грошей синові Абу Суф'яна вистачало, тож коли стабілізаційні реформи завершилися, навіть смерть Муавії не спричинила крах династії, хоча його спадкоємці значно поступалися йому волею й державницькими талантами.

Відчуваючи наближення смерті, старезний Муавія під загрозою страти наказав усім арабам прилюдно присягнути його синові Язиду як спадкоємцю халіфського престолу. Незгодним відрубали голови, і в 680 р. перший Омейяд помер зі спокійним серцем, але його смерть спробували

використати Аліди. Найнебезпечнішим для халіфа Язіда (680 — 683) став шийтський бунт в Іраці, який очолив другий син Алі та Фатіми, рідний онук Пророка Хусейн — енергійний і честолюбний, якісно відмінний характером від старшого брата Хасана. Він зібрав у Куфі 12 тис. прибічників і під зеленими прапорами рушив на Дамаск. Омейяди відповіли швидко й жорстоко: біля Кербели (Північний Ірак) їх зустрів найкращий полководець «білопрапорних» Омар, син Са'да ібн Абу Ваккаса (переможця й героя Кадісії). Повстанців оточили й поголовно знищили, а Хусейна солдати Омара в буквальному розумінні колективно пошматували (бо ніхто індивідуально не хотів брати на себе відповідальність за смерть онука Посланця Аллаха).

Повстали не лише шіїти. Язід не був войовником, зате полюбляв майже все, що забороняв Коран (вино, музику, поезію, азартні ігри тощо), тому проти нього повстали Мекка й Медина (!), де мусульмани-ортодокси обрали в 680 р. халіфом Абдаллаха ібн аз-Зубейра (онука першого халіфа Абу Бекра), в 684 р. повстали під червоними прапорами хариджити на півдні Іраку, а в 685 р. знову збунтувалися шіїти Куфи (їх очолив Мухтар ібн Абу Убейд). Язід потрапив у патову ситуацію, вихід з якої вкрив його вічною ганьбою.

В каральну експедицію проти святих міст ісламу відрядили 12 тис. головорізів, яким виплатили «для ентузіазму» подвійну премію, а очолив їх фанатичний язичник (!) Муслім ібн Укба з бедуїнського племені мурра, що сильно потерпіло за часів ісламізації Аравії від правовірних. Помста була жажливою: в 683 р. розлютована солдатня взяла штурмом Медину, де переможці буйствували три дні як справжні завойовники. Городян вирізали або обернули на персональних рабів халіфа. В облогу взяли Мекку, яку обстріляли палаючою рідиною: від вогняного пекла лопнув Чорний Камінь Кааби (!). Але в тому самому році Язід (якому не сповнилося ще й 40 років) раптово помер від пересичення вином, їжею та жінками.

Його старша вдова походила з південноаравійського племені кельб, тому, спираючися на єменітів, звела на трон свого малолітнього сина (Муавія II), та проти цього виступило північноаравійське плем'я кайс. Молодого халіфа отруїли (?), після чого кайсити й кельбіти організували бійню в центрі Дамаска. Те ж саме зробили в Іраці племена темім і азд. Халіфат розвалювався, і лише обіцянками і «миротворчим діалогом» халіф Мерван I (684 — 685) припинив безглузду різанину.

Воз'єднання держави завершив халіф Абд аль-Мелік (685 — 705), який згуртував усіх сирійських арабів навколо білих прапорів ідеєю боротьби із схизматиками (хариджитами й шиїтами). Так остаточно сформувалася на ґрунті «боротьбизму» партія в ісламі, яка дістала назву суннітів (від слова Сунна, що свідчить про особливості їхньої ідеологічної доктрини).

Три початкові течії в ісламі (сунніти, шиїти, хариджити) склалися як політичні угруповання, але з часом відмінності виявилися і в ідеологічних концепціях різних мусульманських фракцій.

Сунніти (прибічники Омейядів) вважали, що не лише Коран, а й Сунна в повному обсязі має бути покладена в основу життя кожного правовірного. У VIII — IX ст. всередині суннізму виділилися чотири основні течії (ханіфіти, шафіїти, малікіти й ханбаліти), які відрізнялися тонкощами тлумачення Корану й Сунни та прийняттям за авторитет «думки вчених» (*іджма*), «суспільної користі» (*істіслаха*), «нововведення» (*біда*), «особистої думки» (*рай*), «аналогії» (*кяяс*). Проте всі чотири течії вважались у суннітів однаково правовірними та визнаними, що дає підставу розглядати суннізм як єдину мусульманську школу.

Шиїти (прибічники Алідів) цілковито визнавали Коран, але, на відміну від суннітів, у 115 *сурах* (у Корані суннітів — 114 *сур*), а в Сунні вважали цілком правдивими й тому священними лише ті положення, що базувалися на авторитеті сім'ї Пророка (записані зі слів родичів Мухаммеда). *Хадіси*, записані за словами соратників, але не родичів Пророка, шиїти священними, авторитетними й обов'язковими для виконання не вважали, проте мали свої перекази про Пророка (*Ахбар*), які, звичайно, не визнавалися суннітами (бо там стверджувалося, що Пророк заповідав, аби його спадкоємцями були лише Аліди).

Політичну базу шиїзм обмежував чистим сімейно-династичним легітимізмом (тому шиїти боролися проти «узурпаторів» Омейядів на боці прямих нащадків Пророка). Крім того, однією з дружин Алі стала дочка останнього сасанідського шаханшаха Йездигерда III, що сприяло поширенню шиїзму в Ірані, де Алі вбачався більшістю персів «законним» правителем і спадкоємцем володарів Еран-шахру та ще й мучеником і ворогом ненависних Омейядів — халіфів арабів, які завоювали й зруйнували перед цим перську імперію зороастрійців. В очах шиїтів лише Аліди могли бути законними халіфами всіх «правовірних», але за умов, коли реально халіфат перебував у руках Омейядів, посада шиїтського лідера стала називатися *імам* («керуючий молитвою»), який, на відміну від суннітів (де імам — це лише обраний людьми релігійний предстоятель), став для шиїтів напівбожественним і харизматичним нащадком Пророка, світським і духовним вождем. Святинями, до яких здійснюють хадж шиїти, окрім Мекки й Медини, стали Неджеф (де похований Алі) й Кербела (де похований його син Хусейн) в Іраці.

Третю течію в ісламі утворили хариджити, які, буквально тлумачачи Коран, вважали добродесність вищою якістю людини й тому обстоювали необмежену виборність халіфа общиною мусульман. У питаннях віри хариджити виступали поборниками «чистоти» ісламу та вирізнялися скрупульозним виконанням усіх релігійних настанов. Суннітів і шиїтів вони вважали віровідступниками, бо віра, за їхніми переконаннями, визначається діями, а вбивство віровідступників (включаючи халіфів) стало релігійним обов'язком у хариджизмі. Жертвою хариджитів упав халіф Алі,

з не меншою завзятістю вони бились із суннітами, спираючись на свою базу аль-Батаїх (у болотах Південного Іраку в районі Басри).

Згодом хариджити теж почали дробитися на секти, яких усього налічують до 20. Найвпливовішими серед них були азракіти, ібадіти, суфрити. Крім Іраку й Ірану, хариджити поширили активність на Аравію, а після продовження ісламських завоювань — на Північну Африку, та жодної повнокровної держави створити так і не спромоглися: цьому перешкодили досить поширені серед хариджитів ідеї зрівнялівки, а також крайній фанатизм, нетерпимість та жорстокість до всіх, хто не сприймав їхніх настанов.

Коли в 685 р. халіфа Мервана задушила подушкою вночі власна дружина — горда бедуїнка, невдоволена чоловіком, — на плечі його 40-річного сина Абда аль-Меліка («Раба Бога») звалився важкий тягар. Халіфат перебував у безладді, але цей побожний, високоосвічений, мудрий і жорстокий халіф (який ще й писав чудові вірші) відродив мусульмано-суннітську могутність, використовуючи методи свого діда Муавії й спираючися на фанатиків-виконавців.

Його каральним мечем став намісник Іраку й Ірану аль-Хадждадж ібн Юсуф, якому Абд аль-Мелік надав найширші повноваження. Спочатку в 687 р. жакливими репресіями придушили шийтський бунт у Куфі, а лідера шийтів Мухтара пошматували. Рішуче припинив халіф і смуту серед родичів, власноручно заколовши кузена Амра ібн Саїда. В Ліванських горах поголовно вирізали або виселили в пустельні степи повсталих християн (*мардаїтів*), після чого Абд аль-Мелік зосередив усі сили проти м'явого «халіфа Мекки» ібн аз-Зубейра. Коли кривавий аль-Хадждадж у 689 р. обложив Мекку, залякані мекканці швидко капітулювали, а «анти-халіф» Абдаллах ібн аз-Зубейр за порадою своєї 100-річної матері кинувся в атаку й загинув у бою. Останніми залишилися хариджити, що знову збунтували Ірак і половину Ірану, але аль-Хадждадж і тут не зупинився перед найкривавішим терором. З полонених знімали шкіру або забивали до смерті киями, а тих, хто здався і приймав суннізм, — прощали. До 697 р. повстання придушили, стративши загалом 130 тис. «бунтівників».

Залишки неспокою були остаточно ліквідовані в 704 р.: халіфат Омейядів вступив у період внутрішньої стабільності, зовнішнього блиску та нових масштабних завоювань.

Відродження державної єдності вимагало відповідного монументального втілення, і Абд аль-Мелік розпочав здійснення грандіозних архітектурних проектів, які продовжили його послідовники. Коран забороняє зображувати живих тварин і людей, вважаючи це ідолопоклонством, тому живопис в арабо-мусульманському суспільстві великого поширення не дістав, обмежившись орнаментальним розписом стін, де геометричні фігури й рослинний орнамент чергувалися із стилізованими узорчастими написами (*арабески*). Зате архітектуру таке художнє оздоблення зробило пишною і вражаючою. В Єрусалимі на голій скелі, де колись стояв зруйнований римлянами Соломонів Храм і куди, за легендою, ангели приносили свого часу Мухаммеда, Абд аль-Мелік наказав спорудити восьмигранний храм-мечеть «Купол скелі» з мозаїчним склепінням та мармуровими колонами. Наступний халіф аль-Валід I (705 — 715) перетворив церкву Св. Йоанна Хрестителя (де міститься його могила) —

найбільший християнський храм Дамаска — на грандіозну мечеть, яка після реконструкції стала називатися «Мечеть Омейядів». Дамаських халіфів славили поети-панегіристи аль-Фаразак (641 — 732), Джарір ібн Аттія (653 — 733) і навіть християнин-сирієць аль-Ахталъ (640 — 710).

Розбудувавши з вірних виконавців державний апарат, Омейяди потребували коштів, і Абд аль-Мелік знайшов чудовий вихід: ліквідував податкові пільги для новомусульман-неаравів. З них теж почали стягувати *харадж* (звільнивши лише від *джизьї*), фінанси стабілізувалися, а панівним етносом халіфату стали виключно араби — мусульмани-сунніти. Халіфат остаточно набрав рис арабо-ісламської монархії, після чого поновив завоювання.

У 696 р. впав Карфаген, візантійці майже припинили опір арабам у Північній Африці, віддавши її непереможним мусульманам. Лише останки Св. Аврелія Августина вивезли до Європи.

Опір мусульманам спробували чинити місцеві розрізнені племена берберів, але вистояти проти численніших, краще озброєних і організованих завойовників не зуміли, а масована мусульманська пропаганда й відповідна ісламізація берберів остаточно зруйнувала їхню оборону. Лідер берберського руху за незалежність поганська жриця аль-Кахіна («Віщунка») мужньо загинула в бою (703), а «сини Сахари» купилися на обіцянки багатой здобичі та посмертного раю й приєдналися до своїх поневолювачів, щоб разом продовжити завоювання.

Останнім оплотом опору агресорові була візантійська фортеця порт Сеута. Оборону очолив єврейський купець Юліан, якому імператор Юстиніан II дарував титул патриція, але не прислав підкріплень, тому Юліан, шукаючи союзників, відрядив посольство до християн-візиготів Іспанії. До складу посольства Юліан включив рідну дочку Лакабу (Флорінду), щоб вивезти її з приреченого міста. Але останній король візиготів Родеріх (Родріго, 709 — 711) славився невгамовним сластолюбством і, побачивши красуню Лакабу, коли та оголена плескалась у басейні, він силою взяв її до свого «гарему» й зробив наложницею. Довідавшись про це, розлютований Юліан здав Сеуту арабам без бою й навіть виділив мусульманам кораблі для завоювання Іспанії.

В 711 р. 300 арабів та 7 тис. берберів-мусульман на чолі з Таріком ібн Зіядом удерлися на Піренеї. Агресора підтримав Оломунд, син попереднього візиготського короля Вітізи (701 — 709), якого скинув і вбив узурпатор Родеріх. У битві біля містечка Херес-де-ла-Фронтера, що тривала сім діб (!), армію короля Родеріха розпорошили, сам він загинув. З полонених Тарік кількох зварив живими, а решту відпустив, і вони рознесли жах по всьому королівству. Один за одним упали Есіх, Арчідона, Ельвіра, Кордова й, нарешті, столичний Толедо (браму по-зрадницькому відкрили євреї, яких переслідував у минулому Родеріх).

У 712 р. на підтримку вторгненню прибув омейядський намісник Північної Африки Муса ібн Нусайр (640 — 716) із 18-тисячним військом, що заздрило масштабним завоюванням Таріка. І в 713 р., дозавоювавши

Шедуну, Кармону й Севілью, мусульмани завершили поневолення Іспанії. Зупинив великий західний похід арабів лише франкський войовник Карл Мартелл, що розбив арабський авангард у битві при Пуатьє (733). Наступні франксько-арабські війни завершилися вничю, тому Західна Європа мусульманського завоювання уникла.

Другим напрямком агресії став схід. Протягом 705 — 717 рр. військо арабського полководця Кутейби ібн Мусліма, зламавши опір місцевих князьків, захопило Хорезм і Фергану, а в 712 р. *іхшид* («цар») Согду й Самарканду Гурек визнав себе васалом халіфа, затиснений між дикими войовничими тюрками й могутніми Омейядами. В 712 р. арабо-мусульмани вдерлися в Індію, захопивши Сінд (долину низини річки Інд). Лише хазари й візантійці в Малій Азії витримали шалений натиск.

У 717 р. араби знову взяли в облогу Константинополь, але їхній гігантський флот «ромеї» спалили «грецьким вогнем». Залишившись без підтримки, агресор пережив під стінами візантійської столиці сувору зиму. Серед мусульман почався голод, вояки їли трупи своїх загіблх соратників, але облогу не знімали, та навесні візантійці знову спалили нову арабську ескадру з усіма припасами, а в тил арабам ударили православні болгари (єдиновірці греків). Становище агресора стало критичним, і в серпні 718 р., втративши понад 100 тис. вояків, араби зняли облогу. Останнього удару ворогові завдав *василевс* Лев III Ісавр (717 — 741) у сухопутній битві при Акроїні в 741 р., після якої Мала Азія міцно закріпилася за Візантією. Зате араби підкорили Вірменію, Картлі, Кавказьку Албанію, після чого через Дербенд і Дар'яльську ущелину мусульмани спробували вдертись у Східну Європу, де в 40-річній кривавій війні їх ціною великих зусиль зупинили хазари.

Масові завоювання перетворили арабів на «панів світу». Їхні гареми переповнили полонянки (для нагляду за якими мусульмани перейняли у візантійців огидний інститут євнухів). Поряд з Меккою, Мединою й Дамаском центрами ісламської цивілізації стали Шираз, Куфа, Басра, Рамла, Фустат, Кайруан. Разом з арабською літературою і релігією арабська мова запанувала як офіційна, казенна мова діловодства від Середньої Азії до Іспанії, а Ірак, Сирія, Єгипет, Північна Африка зазнали суцільної арабізації.

Бурхливо розвивалася система освіти, фундамент якої становили *мед-ресе* (релігійні навчальні заклади), де поряд із теологією та філософією вивчалися точні й природничі науки. Початкову освіту в містах давали приватні вчителі, а в селах і дрібних містечках — місцеві *мулли*. Окремо діяла система неарабомовних шкіл серед завойованих народів — вірмен, грузинів, греків тощо.

Шедеврами Омейядської архітектури стали: мечеть Куфи (VII ст.), мечеть Амра у Фустаті (VII ст.), замок Кусейр Амра (розписаний християнськими живописцями) та фортеця Мушатта в Йорданії (поч. VIII ст.).

Зусиллями релігійних діячів Абу Ханіфи (? — 767) і Маліка ібн Анаса (713 — 795) у суннізмі відокремилися дві релігійні течії, перша з яких

(ханіфізм) пізніше закріпилася в Індії (суч. Пакистан) і Єгипті, а друга (малікізм) — в Іспанії, Єгипті й Північній Африці.

Халіфат Омейядів здавався непохитним, але його соціальна база (араби-мусульмани, насамперед сирійські) залишалася вузькою, а більшість лідерів були кривавими інтриганями. Кількість невдоволених постійно зростала, причому в різних прошарках суспільства.

Пророк Мухаммед стверджував, що перша крапля вина губить людину, але при дворі Дамаска вино лилося рікою. Для цього брали чималенький жбан вина, опускали туди пальці, струшували з них першу краплю вина, а жбан випивали, бо, мовляв, про решту «крапель вина» Мухаммед нічого не казав. Пророк прокляв поетів і музику з танцями, але при дворі Омейядів славилися співаки й композитори ібн Сурайдж, Мелік ат-Таї, ібн Айша, співачка Джаміле, музикознавець Юсуф аль-Катіб, музиканти-негри Маабад та ібн Місджах, солісти-перси Саїб Касир та Муслім ібн Мухриз. Усе це виводило з рівноваги мусульман-ортодоксів.

Мусульман-неарабів обдурили обіцянками про рівність усіх мусульман, але з арабами в правах не зрівняли, надавши їм статусу *мавалі* («клієнтів») і здираючи *харадж*; сотні тисяч (!) немусульман, які чинили опір агресії, обернули на рабів. (Лише в Північній Африці Муса ібн Нусейр зробив рабами 300 тис. візантійців і берберів). Шаленими ворогами Омейядів залишалися шіїти й хариджити. Невгамовне марнотратство халіфів Дамаска розорило скарбницю. Почали вводити додаткові побори, а це остаточно зруйнувало продуктивні ресурси й владний авторитет династії, ще більше зменшило бюджетні надходження. Фінансова криза спонукала халіфа Хішама (724 — 743) ввести за несплату податків прилюдне катування й тюремне ув'язнення, але це, не додавши грошей, викликало відкрите невдоволення й масові бунти: согдійців (728 — 737), берберів (734 — 743), шіїтів Куфи (744), хариджитів Дворіччя (744 — 747). До цього треба додати чергову криваву чвару кайситів з кельбітами в самому Дамаску, коли за 35 років після смерті халіфа аль-Валіда I (705 — 715) влада п'ять разів переходила від одної племінної кліки до іншої.

Мусульманам офіційно дозволили володіти землями поза Аравією, а це підняло на новий щабель хабарництво й здирство чиновників усіх рангів. Так поряд із савафі (державною землею халіфа) на нових землях з'явилися мульк (приватні володіння) й ікта (скадкові земельні ділянки, що підлягали державному оподаткуванню, але їх можна було продавати).

Після смерті Хішама (743) кайсити знову зчепилися з кельбітами, внаслідок чого за рік (743 — 744) на престолі змінилися чотири халіфи, а коли нарешті «володарем пра-

вовірних» став у 744 р. енергійний, хитрий і жорстокий Мерван II (744 — 750), династію вже не можна було врятувати. Проти прогнилого Дамаського халіфату піднялися мусульмани-ортодокси, шиїти, хариджити, пригноблені народи, обдурені неомусульмани, а справжнім «чорним днем» Омейядів стало 9 червня 747 р., коли в Мерві колишній раб, а тепер таємний емісар Аббасидів перс Абу Муслім підняв чорний прапор, який символізував траур за Алі та Хусейном і став офіційним кольором Аббасидів.

Аббасиди відлічували свій рід від дядька Пророка Мухаммеда аль-Аббаса Абд аль-Муталліба (? — 653), який вирізнявся неабиякою гнучкістю й унікальним політичним нюхом. Ці корисні здібності передавалися нащадкам. Спочатку Аббасиди вірно служили Омейядам, але коли престол Дамаска захитався, а халіф аль-Валід прилюдно образив Аббасида Мухаммеда ібн Алі (правнука Аббаса), той зв'язався з Алідами. Політична хитрість та інтриганство дали Аббасидам змогу відтиснути Алідів від керівництва антиомейядським рухом і таємно стати коло керма впливової підпільної політичної організації з центром у Куфі. Розпливчате гасло «додержуватися Корану й Сунни» забезпечило Аббасидам широку підтримку серед антиомейядської опозиції, й за наказом Аббасида Ібрахіма ібн Мухаммеда його емісари розпочали в 747 р. повстання.

Халіф Мерван II, дізнавшись про заколот, наказав отруїти Ібрахіма (749), але його брат Абу-ль-Аббас Абдаллах уник страти й став політичним лідером антиомейядського повстання.

Розгромивши омейядського намісника Хорасану Насра ібн Сайяра, «чорні» здобули в 749 р. Куфу, де вільновідпущеник Абу Салама спробував передати владу Алідам, але Аббасиди руками Абу Мусліма знищили конкурентів.

У листопаді 749 р. Куфа присягнула Абу-ль-Аббасу як халіфу.

Вирішальну битву на р. Великий Заб (біля Мосула) Мерван II програв на початку 750 р., а через півроку його ввіймали й знищили в Єгипті. Переможці вирізали всіх Омейядів, крім Абд ар-Рахмана, який утік до Іспанії, де заснував окрему від Аббасидів ісламську державу із столицею в Кордові.

Прийшовши до влади, Абу-ль-Аббас оголосив амністію покірним (ставши *ас-Саффах* — «Той, що дарує гріхи») й обнародував *політичну програму Аббасидів, яка полягала в перетворенні арабо-мусульманського халіфату на теократичну ісламську імперію*. Таким був результат масового персько-шиїтського руху, на хвилі якого Аббасиди здобули владу.

Халіфат Аббасидів (Багдадський халіфат). Аббасиди вистали міну, закладену під халіфат релігійно-династичними чварами. Шиїти, базою яких стали Іран і Хорасан, намагалися знищити «узурпаторів» Омейядів і повернути владу родові Пророка, а також ліквідувати владну монополію арабів, замінивши її суто релігійною ісламською державою. Цьому сприяли активне поширення ісламу серед персів та розмитість арабського етносу внаслідок поповнення гаремів іноземками. Прийшовши

до влади, Аббасиди оголосили, що не будуть відрізняти шиїтів від суннітів, мусульман-арабів від мусульман-неарабів, і закликали всіх «правовірних» до загального єднання, але, відтиснувши Алідів, заклали ще одну бомбу під халіфат — бомбу, що спрацювала пізніше.

Опорою нової династії одразу став шиїтсько-аббасидський Ірак, тому володарювання Саффах розпочав перенесенням столиці халіфату з Дамаска в іракське місто Анбар. Другий акт становило спільне з Алідами знищення Омейядів, третій — силове поширення влади на всі ісламські землі, але довести справу до кінця Абу-ль-Аббас не встиг, бо в 754 р. 30-річний халіф раптово помер од віспи.

Другим аббасидським халіфом став його старший брат Абу Джафар на прізвисько *аль-Мансур* («Непереможний, якому допомагає Аллах», 754 — 775).

Зміну халіфа спробували використати Аліди, повставши в 754 р., та звалити аль-Мансура вони не змогли. Абу Джафара недаремно називають «геніальним негідником». Саме такий обдарований політик, побожний лицемір, підступний та хитрий інтриган, жорстокий володар без тіні сумнівів міг навести порядок у хаосі, де вирізали один одного перси й араби, шиїти, сунніти й хариджити, прибічники Аббасидів, Алідів і Омейядів, тому удар по Алідах був нищівним. Після поразки біля м. Нізібіс (754) жертвами терору стали сотні тисяч (!) справжніх і ймовірних прибічників «зеленопрапорних», а сам рід Алідів майже поголовно пустили під ніж: з їхніх набальзованих трупів похмурий аль-Мансур зробив музей мумій, якими милувався в години гордині. Лише кільком Алідам пощастило вимолити пощаду й ліченим одиницям — утекти. Серед останніх був Ідріс, який знайшов порятунком серед берберів Північної Африки, заснувавши на крайньому заході Магрибу державу Ідрісидів.

Останньою серйозною небезпекою для Аббасидів залишився Абу Муслім, який спочатку привів їх до влади, а потім замирив Хорасан і Середню Азію й активно вирізав Алідів. Коли в 751 р. полководець Абу Мусліма Зіяд ібн Саліх, скориставшись підтримкою тюрків-карлуків, розгромив у грандіозній битві на р. Талас (Тараз) танське (китайське) військо Гао Сяньчжи, авторитет колишнього перса-раба досяг апогею. Ця перемога остаточно закріпила превалювання ісламу в Середній Азії. Від полонених китайців мусульмани довідалися про секрет паперовиробництва й налагодили випуск власного паперу в Персії, Іраці й Сирії. Але аль-Мансура непокоїла зростаюча популярність та владні можливості Абу Мусліма, тому в 755 р. його запросили до палацу халіфа й підступно вбили.

Смерть Абу Мусліма викликала декілька перських національно-визвольних бунтів (на чолі з Сунбадом Магом (755), під керівництвом Устада Сіса (767)), але їх своєчасно придушили.

З іменем аль-Мансура пов'язане заснування славетної столиці Аббасидського халіфату міста Багдад («Богоданний») у 762 р. на березі р. Тигр поблизу від руїн старовинного Вавилону та сасанідського Тісфона (Ктесифона). Багато

запозичили в персів Аббасиди в плані державно-політичного устрою. При дворі ввели в дію сасанідські (й навіть ахеменідські) традиції, зберігши офіційний статус арабської мови, залучили на службу багато письменних персів і хорасанців (і шиїтів, і сунітів), а серед політичної верхівки правою рукою халіфів стали представники перського роду колишніх жерців Бармекідів (нащадків балхського мага Бармека), що сприяло примиренню персів з арабською династією. *Араби втратили статус апіорі панівного етносу халіфату, бо всіх мусульман зрівняли в правах.* Для повсякденного керівництва розгалуженим державним апаратом ввели посаду *візира* (першого міністра халіфату), а з метою забезпечення інформаційного простору відродили якісну поштову службу (теж запозичили в персів). Для боротьби з інакомисленням створили в 783/784 р. справжню інквізицію, глава якої мав титул «ката *зіндіків*» («чаклунів»). Зміна династії спричинила втрату Іспанії, але держава Аббасидів залишалася світовою імперією, яку омивали 6 морів і 2 океани, а продуманий терор, припинення чвар, підвищення виконавської дисципліни, релігійна демагогія й наведення елементарного порядку сприяли господарському відродженню країни.

До 400 млн дирхемів збільшилися державні доходи, і бюджет знову отримав позитивне сальдо. Халіфат (особливо Багдад із 300-тисячним населенням) став ареалом світової торгівлі, куди йшли товари з усього світу. Приноси, цінна деревина, коштовності й фарби з Індії та Індонезії; шовк, порцеляна й мускус із Китаю; олово Сіаму; перли, діаманти, смарагди, сапфіри й рубіни Шрі-Ланки; яшма Мавераннахру (Середня Азія); бірюза Ірану; гірський кришталь Вірменії; мальдівські кокоси; тюркські та слов'янські хутро й невільники обмінювалися тут на рис, овочі, льон і папірус Єгипту; папір, скло й метали Сирії; цукор Хузистану; залізо Кермана й Фергани; арабську зброю; шовк, пахощі й фрукти Персії; килими Багдада, а найбільшу славу здобули місцеві тканини, назви яких стали інтернаціональними: *атлас* (гладенький шовк), *дама* (тонке полотно з Дамаска), *балдахін* (багдадська тканина) тощо. Поширилося виробництво барвників і квітів.

Перманентна війна з Візантією тривала (у формі місцевих грабінницьких набігів), але масштабних воєн перші халіфи Аббасиди не вели, бюджет залишався стабільним, зупинилося падіння життєвого рівня, а це навіть за відносно невисоких податків підтримало державні фінанси.

Тривожним сигналом для влади послужила активізація маздакитських проповідників, які пропонували втомленим людям прості рецепти розв'язання всіх проблем: впровадження тотальної соціальної та майнової рівності через насильницький перерозподіл майна від багатих — бідним. Результатом демагогічних закликів та обіцянок стало грандіозне повстання в Мавераннахрі, яке очолив валяльник вовни або вибильник тканин, чаклун і віщун Хашим ібн Хакім на прізвисько *аль-Муканна* («Закритий покривалом»), бо на людях він завжди ховав обличчя під златотканим запиалом. Своїм попередником-пророком Муканна оголосив загиблого

Абу Мусліма (в канцелярії якого недовго служив дрібним секретарем) і в 776 р. підняв десятки тисяч зневірених людей на повстання. Ставкою Муканна стала фортеця Сонам (біля суч. Кеша).

За час повстання (776 — 783) маздакіти, які виступили тут під білими прапорами, розбили кілька аббасидських армій, а в 778 — 779 рр. їх підтримали «червонопрапорні» маздакіти в прикаспійському Гургані. Лише жорстокий і на горі повсталих дуже талановитий халіфський полководець Саїд аль-Харіши придушив спочатку «червоних», а на початку 780-х років поступово ліквідував і «блих» маздакітів. Муканна, оточений ворогами в Гераті, «підійшов до печі, зняв свій одяг і кинувся у вогонь... Тому він і спалив себе, щоб народ думав, що Муканна піднявся на небо, щоб привести звідти ангелів... і щоб, таким чином, віра його залишилася у світі»⁴. Рештки опору Аббасиди придушили жакливими репресіями.

Розквіт Багдадського халіфату припав на правління Харуна ар-Рашида («Прямуючого», 786 — 809), який здобув престол, знищивши старшого брата халіфа Хаді (785 — 786), котрий, у свою чергу, намагався отруїти рідну мати. Бармекіди були вірною опорою халіфа, господарство й чиновницький апарат (заяканий терором) функціонували досить стабільно, а військо, кероване талановитим генералом Харсамом ібн Айяном, успішно ліквідувало всі нега-разди (зокрема, бунтівливих бедуїнів Аравії). Воєн халіфат майже не вів, а ті, що вів, були переможними: у 806 р. мусульманський флот блискавично окупував Кіпр, захопивши 16 тис. полонених.

Слави халіфат зажив завдяки культурним і науковим здобуткам світового рівня. Славетним правником епохи став Абу Юсуф Якуб (VIII — IX ст.). Сирійська родина християн Бахтішо (один з яких — Георгій — вилікував халіфа аль-Мансура від виразки шлунка) протягом семи поколінь становила хребет арабської медицини, використовуючи у своїй практиці досконалу систему діагностики (за пульсом), трави, мінерали, гімнастику і дієтологію. Придворний лікар халіфа Харуна ар-Рашида перс ібн Масавейх почав масово перекладати арабською медичні трактати греків. У VIII—IX ст. зусиллями поета-редактора Абу Таммама побачила світ збірка давньоарабської поезії «Хамаса» («Доблесть»), а трохи раніше склали аналогічну «Муаллакат» («Нанизане»). Найвидатнішими поетами епохи стали: вільнодумець Абу Нувас (? — 810), що оспівував кохання, вино та радощі тілесних утіх; аскет і переконаний песиміст Абу-ль-Атахія (? — 828), який, будучи гончарем, писав на дозвіллі вірші й викривав у них розбещеність халіфського двору. Багдад прикрасили унікальні архітектурні пам'ятки, серед них: «Палац Зеленого купола» й «Палац вічності» — офіційні резиденції багдадських халіфів.

Проте, скориставшись здобутками попередників, Харун ар-Рашид започаткував і занепад халіфату. Шукаючи підтримки релігійних авторитетів, халіф сприяв масовому поширенню пільгового, неоподаткованого церковного ісламського землеволодіння (*вакф*). *Втративши етнічну цілісність, базовану на пануванні арабів, халіфат залишився без боєздатної монолітної армії (ополчення арабів як панів-*

ного народу-воїна), тому для збільшення війська умовою володіння *ікта* зробили не сплату податків, а службу державі, що в комплексі зменшило бюджетні надходження майже на 40 % (!). У рільництві з'явилася регіональна спеціалізація (Єгипет давав зерно, рис, льон, бавовну та цукрову тростину; Північна Африка — маслини; Сирія та Палестина — виноград, фрукти й цукрову тростину; Аравія — фініки; Ірак — пшеницю та ячмінь; Іран і Азербайджан — бавовну, городні та баштанні культури; а арабські скакуни поширилися всюди). Але виробництво зростало дуже повільно, процвітала лише торгівля; купці наживали шалені багатства (до 40 млн дирхемів!) шляхом обдирання виробника. Двір халіфа купався в розкоші, надмірній навіть для Сходу, а величезний гарем (де на утримання кожної із сотень наложниць виділяли до 100 золотих динарів на день⁵) «з'їв» бюджет.

Шукаючи союзників проти Візантії, Харун ар-Рашид уклав союз із франкським імператором Карлом Великим (768 — 814), якому в дар прислав слона (!), але до спільних операцій справа не дійшла, і після поразки імператора Нікіфора біля Дорілеї «ромеї» зупинили арабів у районі Анкіри (суч. Анкара). Якщо ж урахувати, що дружиною візантійського василевса Льва Ісавра була хазарська княжна, зрозуміло, чому активність арабів одразу скували набіги візантійських союзників хазарів з півночі.

Найбезглуздішим актом безвольного, але кривавого Харуна ар-Рашида стало знищення Бармекідів, яке халіф здійснив під надуманим приводом у 803 р. Родину вчорашніх всесильних чиновників після страшних тортур вирізали поголовно, главу роду візира Ях'ю живим прибили цвяхами до брами Багдада, на якій він сконав у жахливих муках, а їхнє майно конфіскували, чим тимчасово залатали дірку в бюджеті. Проте гроші швидко скінчилися, а талановитих адміністраторів знищили, що спричинило цілковитий розлад у державному діловодстві. Коли у 809 р. 45-річний халіф Харун ар-Рашид помер від «швидкоплинної хвороби», яка стала наслідком безладного життя та ласолюбних надмірностей, він залишив спадкоємцям незакінчену жевріючу війну, розорені фінанси й безконтрольний державний апарат, на що нашарувався розклад усередині арабського етносу.

Неконтрольована гаремна полігамія перетворила монолітний арабомусульманський етнос на строкату сукупність ворожих субетносів. Такий народ не міг більше тримати владу в халіфаті, який став неоднорідною теократичною імперією. Із торгівлі арабів витіснили вірмени й іудеї, з

науки та діловодства — перси, з виробництва — маси рабів-полонених, а також куплених африканських рабів (*зінджів*), яких використовували як слуг, євнухів, гаремних одалісок і масово у виробничій сфері — на зрешувальних роботах, у копальнях, ремісничих майстернях, на пасовиськах і в садівництві. Політику почали вершити самі напівкровки.

Після смерті ар-Рашида його сини на смерть зчепилися за владу. Війна, насичена зрадами, інтригами й звірствами, тривала п'ять років, у ній брали участь армії в десятки тисяч вояків, а переміг син невольниці-персіянки аль-Мамун (813 — 833), який знищив свого попередника — старшого брата, сина арабки халіфа аль-Аміна (809 — 813). Араби збунтували Багдад, шиїти повстали в Куфі, копти — в Єгипті, та найбільшу небезпеку становило повстання *хуррамїтів* («веселих, буйних») під червоними прапорами. Їхньою ідеологією став жажливий маздакізм. Рух «червоних» охопив (816 — 837) Південний Азербайджан і Західний Іран, а очолив його фанатик Бабек, що вважав себе харизматичною особою й називав своїми попередниками пророків Адама, Ісу, Мухаммеда, Маздака, Абу Мусліма та Муканну. Кількість його прибічників постійно зростала, а дезорієнтована, дезорганізована, напіврозвалена халіфська армія виявилася безсилою. Навіть зменшення податків з 1/2 до 2/5 урожаю не згасило розпал повстання, але підірвало фінанси халіфату.

Найбоєдатнішою частиною аббасидського війська були флот і регулярна гвардія професіоналів, які служили за гроші, але їхня кількість залишалася невеликою. Ополчення арабських племен (*джунд*), які раніше завоювали половину світу, втратили боєдатність унаслідок розкладу арабського етносу, а юрби «борців за віру» (добровольців, що служили за частку від ганіми) формувалися переважно з декласованих елементів і теж високими бойовими якостями не вирізнялися.

Щоправда, у 831 р. «традиційне» військо придушило бунт єгипетських коптів, після чого збезлюдніла дельта Нілу занепала, що остаточно підірвало фінанси халіфату. Всі спроби халіфа аль-Мамуна (813 — 833) ліквідувати *хуррамїтів* результатів не дали, тому його наступник аль-Мутасім (833 — 842) змушений був реформувати військо.

Професійну армію почали формувати з гулямів («юнаків») — рабів (!), яких тисячами купували або захоплювали в землях Африки, Східної Європи та Центральної Азії, виховували фанатиками ісламу й халіфату, навчали воювати, каруючи за боягузтво й даруючи за вірну службу матеріальний і соціальний добробут. Раби-гвардійці (тюрки, слов'яни, бербери, негри тощо), не пов'язані з місцевим населенням, були зобов'язані своїм привілейованим статусом виключно халіфові, особистими рабами якого гулями вважалися. Тому спочатку це зміцнило централізовану владу та дало реальні плоди у війнах.

Крім гулямів, з яких формували гвардійську кінноту, збереглися й загони чистих найманців (насамперед із прикаспійських горців — дейлемітів), але вони служили виключно в піхоті.

За чотири роки полководець-гулям аль-Афшин розгромив хуррамітів і захопив у полон Бабека, вирізавши 80 тис. його послідовників, після чого у 838 р. Бабека за халіфським наказом після жаклих тортур четвертували разом із братом Абдаллахом. Трохи раніше, відчуваючи своє безсилля перед залізними полками професійних головорізів, Бабек уклав антиаббасидський союз із візантійським імператором Феофілом (829 — 842), персами-зороастрійцями та християнськими князями Вірменії й Кавказької Албанії, але всіх їх непереможні гулями розгромили. Так само жорстоко придушили повстання циганського племені зутт у Південному Іраці (820 — 838), сирійців під проводом Абу Харба (840 — 842), а трохи пізніше — вірменських горців Сасуну (851 — 855).

Династично-релігійні чвари та соціальні катаклізми підірвали державну єдність халіфату. Слідом за омейядською Іспанією від Аббасидів відпав Магриб (династія Ідрисидів, 788 — 974), лише формально залежними від багдадського престолу стали деякі еміри («намісники»): Тахіриди Хорасану (821 — 873), Саманіди Мавераннахру (821 — 999), Аглабіди Тунісу й Алжиру (800 — 909), Саффариди Сістану (861 — 900), Тулуніди Єгипту (868 — 905). Усі вони номінально визнавали свою залежність від халіфа, іноді надсилали йому частину податкових зборів, але стали абсолютно незалежними в питаннях внутрішнього управління та частково зовнішньої політики.

У 875 р. відродилося вірменське царство Багратидів. У *прямому управлінні Аббасидів залишилися тільки Ірак, Західний Іран, Аравія, Сирія, Східне Середземномор'я, але на цих землях гулями навели порядок*, і тимчасове припинення воєн та чвар дало новий поштовх розвитку арабської культури в IX — X ст.

У IX ст. остаточно оформилися дві провідні течії суннізму: ханбалізм (засн. Ахмед ібн Ханбаль (? — 855)), що поширився на Сирію, Ірак та Аравію, й шафіїзм (засн. Мухаммед аш-Шафії (? — 820)), ареалом якого стали Нижній Єгипет, Хіджаз, Південна Аравія, Східна Африка й Палестина. Халіф аль-Мамун заснував у Багдаді «*Дар аль-Хикма*» («Будинок науки») — синтез академії, бібліотеки, обсерваторії та колегії перекладачів. В індійців араби запозичили цифрову систему з використанням нуля, а на рубежі IX — X ст. арабською мовою перекладали астрономічні й географічні трактати Птолемея (II ст. н.е.). В галузі астрономії й математики прославили свої імена аль-Баттані (IX ст.) і аль-Хорезмі (IX ст.); географії — ібн Хордадбех (IX ст.), аль-Істахрі (X ст.), ібн Хаукаль (X ст.) та аль-Мукаддасі (X ст.); медицини — Абу Бекр ар-Разі (? — 925);

філософії — аль-Кінді (IX ст.) та аль-Фарабі (X ст.); теології — аль-Ашарі (X ст.) та аль-Матуріді (X ст.). В X ст. зусиллями поета Абу-ль-Фараджа Ісфаханського побачила світ ще одна збірка староарабської поезії «*Китаб аль-агані*» («Книга пісень»). Серед видатних істориків епохи варто виділити арабомовних персів: панегіриста великих арабських завоювань аль-Белазурі (? — 892), історика Багдада ібн Абу Тахіра Гайфура (IX ст.), автора першої в арабській історіографії «Всесвітньої історії» аль-Якубі (? — 892) та творця колосальної історико-географічної енциклопедії аль-Масуді (X ст.), а вершиною аббасидської історичної думки визнано праці ат-Табарі (? — 923) — автора грандіозного й неперевершеного за масштабами історичного зводу «Історія пророків і царів». При багдадському дворі уславилися співаки й музиканти Ібрахім та Ісхак Мосульські, Зальзаль, Ібрахім ібн аль-Махді (VIII — IX ст.).

На IX — X ст. припадає розквіт арабської класичної поезії. Серед сотень поетів виділяються суворий воїн Абу Фірас (? — 968), панегірист і сатирик аль-Мутаннабі (? — 965) — син водоноса, вірші якого завдяки прихильмово кучерявому стилю здобули повсюдну популярність. Тоді ж складалася класична арабська проза, яку прославили *маками* (новели) аль-Хамадані (? — 1008).

Пихатість гулямів (іноземців та ще й рабів!) нервувала гордовитих багдадських арабів, що розучилися дисципліновано воювати, але, як і раніше, відчували себе «панамі світу». Аль-Мутасім не став чекати конфліктів і переніс свою офіційну резиденцію до квітучої Самарри (приміська резиденція халіфів у трьох днях шляху від Багдада), де придворні архітектори збудували розкішну ставку для халіфа. *Та тепер «володар правовірних» остаточно залишився віч-на-віч з гулямами, а гвардійці відчули себе єдиною силою при дворі, вже не вважали своїм обов'язком покійрно служити своїм хазяям. Якщо за правління аль-Мутасіма гвардія однозначно була фактором централізації й стабілізації режиму, то його наступникам пощастило менше: гулями самі почали диктувати умови халіфам і міняти правителів на свій розсуд, що спричинило цілковиту династичну чехарду.*

Халіф аль-Мутеваккіль (847 — 861) спробував розіграти карту ісламізму, аби підняти свій авторитет і згуртувати підданих-мусульман, нацьковуючи їх на іновірців (*зіммі* — «невірних»). Християн та іудеїв зобов'язали носити одяг тільки жовтого кольору, користуватися лише дерев'яними стременими. В халіфаті поруйнували безліч церков і синагог, удвоє збільшили джизью, але й це не врятувало «володаря правовірних».

У 861 р. гулями зарізали халіфа аль-Мутеваккіля, який чергового разу відмовився збільшити їм виплати. За наступні 10 років «преторіанці» міняли халіфів ще чотири рази, після чого *Аббасиди перетворилися на безправних маріонеток гулямських генералів*. Доходи держави падали, видатки на виплати зростали (річна зарплата 70 тис. гулямів становила 2 млн золотих динарів, що вдвоє перевищувало всі доходи халіфату), вдсятеро скоротилися золото-срібні запа-

си халіфської скарбниці, а *останнього удару по залишках стабільності в Багдадському халіфаті завдали нові повстання та руйнівні дії релігійно-еретичних сект.*

У 869 р. на солончаках навколо Басри повстали темношкірі раби-зінджі.

З другої половини I тис. до н.е. внаслідок непродуманих масштабних іригаційних нововведень почалося поступове підтоплення і, як результат, засолонення ґрунтів благодатної Месопотамії. За часів Аббасидів на безплідні солончаки перетворилася значна частина Іраку, особливо в районі тигро-євфратської дельти, тому саме тут халіфат зосередив десятки тисяч зінджів, яким наказали зібрати й вивезти під пекучим сонцем усю сіль, щоб відродити родючість місцевих ґрунтів. Робота виявилася жахливою (сіль видала очі, руки, не вистачало води, а з боліт навколо Басри приходили епідемії), її результативність — нульовою (бо соляний пил та найдрібніші кристалики побачити й вибрати руками чи лопатами неможливо). Жертви серед нещасних рабів перевищили будь-які побоювання, й у 869 р. доведені до відчаю зінджі повстали під керівництвом фанатичного ворога Аббасидів хариджита Алі ібн Мухаммеда аль-Баркуї. До зінджів приєдналися деякі племена аравійських бедуїнів, які мріяли про воєнні трофеї й багатства. Спільними зусиллями повстанці захопили Басру, потім весь Південний Ірак, вирізаючи непокірливих, грабуючи й перетворюючи на рабів полонених, за що халіфські вояки з полонених зінджів знімали шкіру живцем.

Жорстокість і завзятість цієї війни з обох сторін вийшли за будь-які межі, й лише вирізавши всіх повстанців (яким не було куди тікати в чужій для них країні), опір зінджів зламали у 883 р. Проте у 890 р. Ірак знову залили кров'ю — тепер повстали *кармати*, які номінально вважалися відгалуженням шіїтів, але реально сповідували жахливе вчення самознищення маніхейського типу.

Ще в середині VIII ст. у шіїзмі стався перший розкол. У 765 р. помер шостий і останній загальношіїтський імам Джафар ас-Садик, старший і офіційний син-спадкоємець якого Ісмаїл помер ще за життя батька в 762 р. Більшість шіїтів по смерті Джафара визнали своїм сьомим імамом його другого сина Мусу аль-Казима (? — 799), логічно вважаючи, що мертвець не може бути живим імамом (їх стали називати шіїти-імаміти); проте не всі погодилися з порушенням священного права старшого сина Ісмаїла на імамат: вони обрали сьомим імамом його сина (онука Джафара) Мухаммеда ібн Ісмаїла, тому дістали назву шіїти-ісмаїліти.

Ісмаїлітів одразу почали переслідувати й сунніти, й імаміти, тому із самого зародження секта діяла в підпіллі і, виникнувши як політико-династична партія, змушена була творити власну ідеологію, остаточним кодифікатором якої став мідійський перс, лікар-окуліст за фахом Абдаллах ібн Маймун (? — 874/875).

Учення ісмаїлітів досить складне й мало відоме, бо складається з частини, доступної всім сектантам, і «таємного знання», яким володіли лише обрані, еліта секти, але основні його тези — відомі.

Ісмаїліти ділять історію людства на цикли, початок кожного з яких знаменувався приходом *натіка* — чергового пророка: Адам, Нух (Ной), Ібрахім (Авраам), Муса (Мойсей), Іса (Ісус), Мухаммед. Кожному з пророків допомагав свій *саміт* («мовчун»): Аарон у Муси, апостол Петро в Іси, Алі в Мухаммеда та ціла низка імамів. На відміну від суннітів, які теж визнавали цих пророків, але вважали Мухаммеда останнім пророком, ісмаїліти чекали майбутнього приходу ще одного — *аль-Каїма* (месії), котрий розкриє повністю божественну істину й керуватиме світом до Судного Дня, в якому візьме участь. Пеклом ісмаїліти називали незнання, раєм — абсолютне пізнання, а наш поганій світ вважали ілюзією, відзеркаленням іншого, правильного світу, в якому, що властиво кожному дзеркалу, праве та ліве міняються місцями (панують там убогі й гнані на цьому світі, а халіфи, еміри, лихварі, судді та інші представники поганії кривавої несправедливої влади стають рабами, слугами, мучениками тощо). Щоб потрапити в задзеркальний світ, adeptам пропонували вірно служити в ісмаїлітській общині, самовіддано виконувати будь-які накази сектантської верхівки, а для знищення несправедливого існуючого буття ліквідувалися будь-які морально-етичні гальма й оголошувалося допустимим усе, що сприяє загибелі реального світу (неправда, вбивство, насильство, підступність, зрада тощо). Серед сектантів пропитувалися ідеї соціальної й майнової рівності, практикувалися колективні трапези з оргіями.

Після смерті Мухаммеда ібн Ісмаїла частина ісмаїлітів оголосила його останнім сьомим імамом (бо число 7 вважалося в ісмаїлітів священним) і почала чекати Мухаммеда як аль-Каїма (месію). За це вони дістали назву *ас-сабія* («семеричники»). Тривалий час їхня пропаганда залишалася мало-результативною, та коли Ірак залили кров'ю, «семеричники» використали відчай зневірених людей: у 890 р. проповідник-сектант Хамдан Кармат підняв повстання, яке підтримали десятки тисяч знедолених, що купилися на демагогічну пропаганду карматів (так стали називатися *ас-сабія*).

Півтора десятиліття в Іраці (а потім і в Сирії) вирував кривавий смерч, який халіфські гулями спромоглися загасити лише в 906 р. ціною жорстокого терору.

Розгромлені кармати відступили до Бахрейну і, закріпившись тут, створили власну державу з центром у місті аль-Ахса (Ляхса). Її заснував Абу Саїд аль-Джаннабі у 899 р. Бахрейнська держава карматів на два століття стала проквітанням ісламського світу. Вона являла собою демократичну рабовласницьку бандітсько-хижацьку державу, де 20 тис. пануючих карматів-воєнів жили цілком на державний кошт на комуністичних засадах, а 30 тис. рабів (куплених і захоплених у грабінницьких набігах на сусідів) та воєнна здобич забезпечували їм матеріальний добробут. Мечетей кармати не мали й не будували, ворогами вважали всіх неісмаїлітів, а їхня релігія нагадувала скоріше войовничий атеїзм, ніж теологічну доктрину (її розробкою та поширенням займалася продумана освітянська система — *ат-талім*).

Криваві набіги карматів, їхня нестримна, не обмежена мораллю жорстокість наганяли жах на весь Ірак і Сирію, в Багдаді на ніч закривали браму й виставляли варту на мурах. Особливо розперезалися кармати за правління Абу Тахіра Сулеймана (914 — 943) — сина засновника держави.

Спочатку вони захопили індійський Мультан, де варварські повбивали всіх мешканців і зруйнували славетний архітектурний ансамбль храму Адіті, а в 930 р. вдерлися до Мекки, вирізали прочан і викрали священний камінь Кааби. Абу Тахір наказав розпилати його пополам і зробив із нього підставки у власному туалеті, засвідчивши повний розрив з ісламом. Лише в 951 р. за наполяганням фатімідського халіфа аль-Мансура (глави всіх ісмаїлітів, 945 — 952) Чорний Камінь повернули в Мекку за викуп.

Бахрейнська держава карматів тихо померла наприкінці XI ст., коли тюрки-сельджуки силою припинили карматські набіги, позбавивши державу-паразита економічної бази.

Повстання карматів спробували підтримати сирійські ісмаїліти, які продовжували обирати імамів після смерті Мухаммеда ібн Ісмаїла, але їхнє повстання (900 — 902), очолене ісламізованим євреєм Убейдаллахом, провалилось, а його керівник змушений був тікати до Північної Африки, де заснував ісмаїлітський халіфат (скоріше антихаліфат) Фатімідів.

Аббасиди втрачали не лише владу, а й авторитет, і в середині X ст. крах їхньої світської влади офіційно оформили дикі горці з Дейлему (прикаспійський Північний Іран), яких араби називали «найгіршим народом у світі, найхитрішим, найшкідливішим та найжорстокішим»⁶. Очолила великодержавний рух дейлемітів династія Буїдів (Бувейхідів), які сповідували шиїзм імамівського напрямку. Скориставшись етно-політичним і господарським занепадом халіфату, жорстокі горяни-дейлеміти поставили на початку X ст. під свій контроль Західний Іран (включаючи Шираз, Ісфахан, Рей і Хамадан), а в 945 р. захопили Багдад, окупувавши весь Ірак. *Аббасидам залишили релігійну шану як «халіфам правовірних», їхні імена продовжували вигукувати на молитві та карбувати на монетах, але будь-якої політичної влади Аббасидів позбавили.* Всю політичну, економічну й військову владу зосередили у своїх руках Буїди, глава яких «дістав» від заляканого халіфа титул «еміра емірів», а на жалюгідне матеріальне утримання двору Аббасидів дейлеміти виділили 5 тис. динарів на рік.

Апогею могутності держава Буїдів (935 — 1055) досягла за правління еміра на ім'я Адуд ад-даула Фенна Хосров (949 — 983), владу якого визнали Ірак, Західний Іран і вся Аравія (!). За наказом цього енергійного правителя по всій Месопотамії відбудували й розширили за рахунок державних коштів (!) іригаційну систему. Була зафіксована жорстка норма податків із селян. Жорстоко карав емір за некомпетентність і хабарництво. Швидко занепадав за його правління Багдад, де сиділи безвладні Аббасиди (населення «богоданного міста» скоротилося вдесьятеро), зате розквітнув Шираз, у якому Адуд ад-даула розташував свою столицю.

Масована іригація сприяла поширенню нових сортів високоврожайного рису, динь, грецького горіха, фіг та винограду (сто сортів!). Поряд з ячменем і пшеницею поширення набув бавовник (витиснувши льон), а фініки Керману й тростинний цукор Хузистану визнавалися в X ст.

найкращими у світі. Шираз, Рей, Хамадан, Ісфахан славилися виробництвом тканин (шовк, парча, вовна, бавовна), Багдад і Шираз давали унікальні килими, Рей та Ісфахан прославили кераміка і фаянс, Хамадан — дзеркала, вироби з металів, ебенового дерева, шкіри (сап'ян) та слонової кістки, а трояндові олії Західного Ірану експортувалися в усі куточки світу.

Не припинився в часи Буїдів розвиток арабської культури. При дворах Буїдів жив і творив уродженець Бухари славетний лікар, філософ, природознавець, поет і музикознавець Абу Алі ібн Сіна (європ. Авіценна, 980 — 1037) — автор енциклопедичного трактату «Канон лікарської науки». Найвидатнішим аббасидським поетом визнано сліпого Абу-ль-Ала аль-Маарі (? — 1057) — поета-філософа й скептика, вірші якого вирізняються тугою й тонким гумором. Поряд з поезією розвивалася класична арабська проза, яку прославили маками (новели) аль-Хамадані (? — 1008) та літературна збірка «Тисяча й одна ніч», формування якої почалось у X ст. в Іраці, а завершилось у XV ст. в Єгипті. Історик Міскавейх (? — 1030) створив першу в арабській науці світську концепцію всесвітньої історії, а класичну арабську філософію й теологію збагатив метафізик-аристотеліст аль-Хайсам (? — 1039). До них треба додати географа аль-Істахрі й математика Насаві, котрий ввів в арабську науку індійські цифри. На весь світ славилася ширазька дворцева бібліотека. Такими були останні спалахи аббасидської культури.

Проте строката буїдська держава так і не набула внутрішньої стабільності. Її роз'їдала надзвичайна етнічна, культурна, мовна й релігійна різноманітність, а вороже ставлення підданих до «диких і жорстоких» дейлемітів зовсім не сприяло розбудові державності. На це нашарувалися династичні конфлікти всередині буїдської родини (які після смерті Адуда ад-даули ніколи не вщухали) та зовнішньополітичні проблеми. Конфлікт Буїдів (шиїтів-імамів) із Фатімідами (ісмаїлітами), Махмудом Газневі та тюрками-сельджуками (суннітами) — ніколи не вгасав, і в 1055 р. настала розплата.

Спираючися на підтримку невдоволених буїдським засилям суннітів, у 1055 р. Багдад захопили тюрки-сельджуки. Останній Буїд Мелік-Рахім потрапив у полон (де помер у 1058 р.), а вдячний аббасидський халіф аль-Каїм (1031 — 1075) затвердив за сельджуцьким лідером Тогрулбеком титул *султана* («влада, могутність»).

Сельджуки були суннітами, але статус Аббасидів від цього не змінився. Багдадський халіф залишився офіційним релігійним лідером усіх мусульман, проте світським правителем «усіх правовірних» офіційно проголосили султана-Сельджукіда, в руках якого зосередилася реальна політична й економічна влада. Лише в середині XII ст. внаслідок розвалу Сельджуцького султанату Аббасиди повернули собі світську владу над Іраком, а коли в 1171 р. суннізм знову запанував у Єгипті, релігійно-політичний авторитет багдадських халіфів почав швидко зростати, чому сприяло загальноісламське єднання перед загрозою з боку хрестоносної Європи.

Відбудувавши потроху армію, управлінський апарат, підкопивши грошей, енергійний аббасидський халіф ан-Насір

(1180 — 1225) спробував відродити велику багдадську державність, але боротьба з могутніми султанами Хорезму не дала результатів. У 1217 р. Мухаммед хорезм-шах (1200 — 1220), проклявши халіфа, спробував захопити Багдад. Гаслом цього походу стало повернення халіфату Алідам, та в горах Загросу стотисячне хорезмійське військо накрили раптові морози й снігопади. Тих, хто врятувався від морозів, вирізали войовничі курди, які не підкорялися нікому.

Жадібний та недовірливий ан-Насір діяв жорстоко й успішно, активно спекулював на гаслах «священної війни з невірними» всіх мастей, створив на кшталт хрестоносних орденів із фанатиків-суннітів військово-релігійний орден *ахіів* («братів»). Шпигуни, агенти й платні інформатори халіфа наводнили ісламський світ. Політична стабілізація сприяла відродженню трансконтинентальної караванної торгівлі, й, незважаючи на війни, повені, неврожаї, епідемії чуми й віспи, відродилися з руїн Куфа, Хілла, Васіт, Басра, а Багдад знову став густонаселеним містом, де халіф аль-Мустансір (1226 — 1242) заснував славетне *медресе* аль-Мустансіріє та збудував пишну «Мечеть халіфів».

Проте сил халіфату явно не вистачило, щоб чинити опір монголам, які пронеслися у XIII ст. вогняним вихором через усю Євразію. Останній багдадський халіф аль-Мустасім (1242 — 1258) любив музику, але проявив себе абсолютним нікчемою в політиці. Його візир ібн аль-Алькамі пропонував капітулювати без бою, щоб виторгувати в Хулагу-хана прийнятні умови, військовий міністр Айбек закликав битися до кінця, а безвольний халіф не зробив нічого. В січні 1258 р. монголи розпорошили халіфське військо, а 10 лютого 1258 р. Багдад упав. Мусульман Багдада монголи різали й грабували п'ять днів, боягузливого аль-Мустасіма спочатку примусили видати всі таємні скарбосховища, а коли гори золота, срібла й коштовних каменів перейшли до Хулагу-хана, халіфа немилосердно знищили, а його резиденцію віддали несторіанському патріархові. Халіфат Аббасидів припинив існування.

Гнучкі нащадки Аббаса втекли до Єгипту, де жили на утриманні в мамлюцьких султанів, освячуючи їхню владу «халіфською благодаттю», та коли в 1517 р. Єгипет захопили турки-османи, останнього Аббасида Мутеваккіля III примусили передати халіфський титул османському султанові Селіму I Явузу. Помер бездітний Мутеваккіль III у 1538 р. в Каїрі, а з ним згас і рід Аббасидів.

¹ *Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам*. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса / Пер. с араб. С.Б.Певзнера, М., 1985. С.76.

² Там само. С.78.

³ *Мюллер А.* История ислама с основания до новейших времен / Пер. с нем.: В 4 т. СПб., 1895. Т.2. С.7.

⁴Мухаммед ан-Наршахи. История Бухары // Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. М., 1987. С.45.

⁵Книга Тысячи и одной ночи / Пер. с араб. М.Л.Салье: В 8 т. М., 1959. Т.3. С.348.

⁶Ат-Танухи, Абу Али аль-Мухассин. Занимательные истории и примечательные события из рассказов собеседников / Пер. с араб. И.М.Фильштинского. М., 1985. С.40.

Лекція 12

Ісламські держави Північної Африки та Піренейського півострова

●Халіфат Фатімідів ●Держава нізаритів (неоісмаїлітів)
●Держава Айюбідів ●Держава мамлюків ●Держава Ідрісідів ●Держава Альморавідів ●Держава Альмохадів ●Му-сульманська Іспанія (Андалусія) ●Держава Саадидів

Халіфат Фатімідів (909—1171). Ще в другій половині IX ст., скориставшись глобальним послабленням Багдадського халіфату, фактично незалежним володарем Єгипту стала тюркська династія Тулуїдів (868—905), яку заснував генерал-гулям Ахмед ібн Тулун (868—884). На початку X ст. Аббасидам пощастило ненадовго повернути собі пряме управління над Єгиптом, еміром якого призначили ферганського *іхшида* («князя»), але в 935 р. *іхшид* Мухаммед ібн Тугидж (935—946) знову здобув фактичну незалежність від Багдада, спираючися на колосальну армію (понад 400 тис. вояків, з них 8 тис. рабів-гвардійців).

Мухаммед ібн Тугидж показав себе енергійним, норозливим та примхливим володарем, славився як меценат і релігійно терпимий мусульманин, полюбляв філософські диспути, підтримував поетів і архітекторів. Але його спадкоємець (Абу Хасан Алі) виявився психічно недоумкуватим. Всесильним регентом при дворі Іхшидидів став темношкірий раб-абіссінець, євнух (!) Кафур (946—968), якого Мухаммед свого часу купив за 10 динарів.

Спираючися на колосальне військо, Кафур включив до складу держави Іхшидидів (крім Єгипту) Сирію з Дамаском і Хіджаз, розбив Буйда Сайфа ад-Даулу. При його дворі певний час жив і творив поет аль-Муганаббі (?—965), двір купався в розкошах (на що витрачали 0,5 млн золотих динарів на рік), але марнотратство знекровлювало єгипетське господарство, ремство наростало навіть серед покірних коптів (нащадків давніх єгиптян), а серед арабів ширилося невдоволення тим, що державою керує темношкірий євнух. Кафур, шукаючи засобів для зміцнення власної диктатури, звернувся до методів багдадських халіфів — масово розширяв рабську гвардію. В Єгипті рабів-гвардійців стали називати *мамлюками* («підвладні, раби»). Проте після смерті в 968 р. Кафура ніщо вже не могло врятувати приречену іхшидидську династію, коли в Єгипет вдерлись армії Фатімідів.

Засновником династії Фатімідів став ісламізований перський єврей-ісмаїліт, один з лідерів ісмаїлітської общини

Убейдаллах, який на початку X ст. очолив ісмаїлітську пропаганду серед берберів Північної Африки. Свій фантастичний родовід він вивів від Фатіми (дочки Пророка) та її чоловіка Алі (четвертого халіфа) через імама Джафара ас-Садика, але бербери, невдоволені тим, що араби презирливо ставляться до них як до мусульман «другого сорту», не стали перевіряти цю брехливу генеалогію, а з радістю виступили проти чорнопрапорних арабо-аббасидських військ під білими фатімідськими прапорами. В 905 р. небезпечного проповідника заарештувала халіфська служба безпеки, але антиарабські настрої серед берберів далися взнаки: в 909 р. Убейдаллаха звільнили, а в 910 р., захопивши Туніс, він оголосив себе *аль-Махді* (месією, що прийшов установити царство справедливості на Землі), імамом і халіфом. Аббасиди остаточно втратили Північну Африку, де запанував ісмаїлітський «антихаліфат» Фатімідів (910—1171), основну бойову силу якого спочатку становили берберські племена Кітама й Санхаджа.

У 914 р. Фатіміди пограбували Александрію, у 916 р. окупували Сицилію. Сили Аббасидів скували кармати (союзники й формально сектантські єдиновірці ісмаїлітів), тому після смерті Кафура прогнилий іхшидидський режим упав майже без опору.

У 969 р. фатімідська армія, очолена генералом Джаухаром (колишнім рабом, поводитирем якому символічно служив чорний пес), захопила Єгипет. Фатімідський халіф Муїзз (953—975) перетворився на владу всієї Північної Африки, а столицею ісмаїлітського халіфату став Каїр (*аль-Кахіра* — «Місто перемоги»). За наступні десятиліття ісмаїліти захопили Палестину, частково Сирію, а на початку XI ст. встановили своє панування в Ємені. Розливи Нілу забезпечили державі сільськогосподарське процвітання, а митні збори з купців, що плавали між Червоним і Середземним морями через прототип Суецького каналу, гарантували фінансову стабільність. До цього треба додати вмілу релігійну пропаганду, міць і гроші ісмаїлітської секти та занепад авторитету Аббасидських халіфів, яких Фатіміди закликали знищити як узурпаторів. Голос незгоди з владними претензіями «білих» ісмаїлітів спробували подати Аліди, але їх примусили замовчати наймані фатімідські вбивці або терор карматів.

Панівною ідеологією в державі Фатімідів проголосили ісмаїлізм, проте сунніти, шиїти-імаміти, християни та іудеї зберегли право сповідувати власні культу. Релігійна віротерпимість, галаслива пропаганда месіанської ролі династії,

економічна стабільність, агресивна і вдала зовнішня політика (періодично під вплив Фатімідів потрапляла навіть Мекка!) — все це забезпечило зростання фатімідської могутності й авторитету в ісламському світі (особливо на тлі безсилив Аббасидів). Розквіт ісмаїлітського халіфату припав на правління халіфа аль-Азіза (975—996), мати якого була рабинею-християнкою (в гаремі халіфа Муїзза), а його першим міністром став талановитий адміністратор і фінансист ісламізований єврей ібн-Кіллїс (який прославився ще й тим, що мав у гаремі 800 жінок). Гордістю фатімідської науки були знаменитий астроном Алі ібн Юсуф (?—1009) та славетний математик і фізик-оптик Алі аль-Хасан ібн аль-Хайсам (європ. Альхазен, 965—1039). Халіф аль-Азіз славився як меценат і книголюб, писав непогані вірші, а при пишній мечеті аль-Азхар (972 р.) у Каїрі заснував свій «*Дар аль-Хикма*» («Будинок знань») — ісмаїлітський університет з бібліотекою (600 тис. томів) і одночасно центр антиаббасидської пропаганди на противагу багдадському «Дому знань». Аль-Азіз замахнувся на все-ісламське панування і навіть наказав спорудити золоту клітку, де збирався тримати Аббасидів, коли ті впадуть під тиском «білопрапорних» військ.

Проте навіть в умовах економічного піднесення, політичної стабільності та військових успіхів східна система розподілу матеріальних благ («кожному стільки, скільки йому належить за рангом, а не скільки він заробив») тримала абсолютну більшість фатімідських підданих у крайньому приниженому матеріальному становищі. Єгипет масово експортував зерно, шовкові, бавовняні й лляні тканини, скляні, шкіряні й керамічні вироби та папір. Фатімідам належала транзитна монополія в євро-індійській торгівлі, але це не гарантувало народові добробут. Шалені гроші витрачалися на двір, армію, поетів і музикантів, науку та дорогі пропагандистські кампанії, а простолюд жив у злиднях. Навіть бербери перестали підтримувати Фатімідів, бо прихід нових володарів, що принесли великі релігійні сподівання, не поліпшив життя цих людей. Тому дедалі більше ставало в армії мамлюків — рабів-гвардійців на кшталт багдадських гулямів (переважно з тюрків, слов'ян та чорношкірих суданців). Усе це ініціювало внутрішні конфлікти, сприяло послабленню фатімідської могутності і врешті-решт спричинило занепад династії, який прискорив психічно хворий, кривавий, жорстокий та підступний халіф аль-Хакім (996—1021) — син аль-Азіза, що став халіфом 11 років. У халіфаті Фатімідів

настали жахливі роки терористичної тоталітарної ісмаїлітської диктатури теократичного типу.

Від батька аль-Хакім успадкував великі блакитні очі (які з точки зору арабів свідчили про сатанинське нутро людини), а «зовнішністю і вдачею нагадував ящірку»¹. Протягом свого халіфства аль-Хакім знищив по черзі трьох власних прем'єрів, а під тиском крайніх фанатиків-ісмаїлітів на чолі з персом-філософом Мухаммедом ад-Даразі (?—1019) перетворив «Дар аль-Хикма» на тотальний центр закордонної профатімідської пропаганди та розпочав репресії проти іновірців. Відкинувши традиції віротерпимості, підданям-християнам наказали пришити на одяг хрести, іудеям — бубонці, суннітів зобов'язали спати вдень і торгувати вночі, а їхнім жінкам заборонили виходити з будинків. У 1004 р. безумний халіф наказав знищити в Каїрі всіх собак, заборонив споживати й продавати пиво, вино, мед, виноград і рибу без луски. В халіфаті зруйнували 30 тис. християнських церков і синагог, повірубували фруктові сади й виноградники, а 5 тис. банок меду вилили в Ніл. Жінкам заборонили носити взуття і т.д. Народ повстав проти сатрапа, але бунт потопив у крові непереможний фатімідський генерал Фадл, якому «вдячний» аль-Хакім відрубав після перемоги голову. Нарешті в 1020 р. аль-Хакім оголосив себе *махді* (кінцевим усобленням божества), що наділений правом *забирати* життя та *дарувати* смерть, бо він успадкував душу Адама і є Творцем Всесвіту. Іронія долі полягала в тому, що халіф-безумець славився як меценат і поет, славетний астроном аль-Юнус присвятив йому свої знамениті астрономічні таблиці. Аль-Хакім знався в математиці й астрономії, а Каїр у роки його правління прикрасила чудова мечеть («мечеть аль-Хакіма»), але улюбленим заняттям «живого бога» стало купити на ринку красиву дитину, погратися з нею вдень, а ввечері неспішно розрізати малюка живцем на шматки, після чого сісти на віслюка на кличку аль-Капр («Місяць») та в самотині їздити нічним Каїром. У 1021 р. під час такої прогулянки халіф таємниче зник, тіла його не знайшли, та коли витягли з колодязя закривавлений одяг аль-Хакіма, його сина Захіра проголосили наступним халіфом.

Найімовірніше, аль-Хакіма вбили. Щоправда, найближчі прибічники дали його зникненню містичне пояснення й заявили, що чекатимуть повернення аль-Хакіма як месії. Проте більшість фатімідських підданих (навіть серед ісмаїлітів) була сита безглуздими соціальними експериментами, що змусило «крайніх» ісмаїлітів шукати порятунку в горах Лівану, де вони стали зватися *друзи* (від імені ад-Даразі, який хоч і помер ще в 1019 р., але був ініціатором багатьох хакімових «нововведень»). Друзи й досі живуть замкнено в горах Лівану, вірять у безліч таємниць, якими володіють виключно керівники секти, не визнають харчових заборон ісламу й чекають на свого месію аль-Хакіма.

Наступний халіф Захір (1021—1036) повернувся до політики віротерпимості, але це вже не могло припинити процес внутрішнього розвалу. Дедалі більше влади в халіфаті захоплювали мамлюки, й за правління аль-Мустансіра (1036—1094) фатімідські халіфи, як і свого часу Аббасиди в Багдаді, перетворилися на безсилюх політичних маріонеток гвардійської верхівки. Аль-Мустансір спробував розколоти мамлюків і наказав купувати однакову кількість рабів-негрів (із Судану) і рабів-тюрків (тюрків, слов'ян, угро-фінів тощо) та збіль-

шити кількість найманців з арабів і берберів. Проте почалися криваві генеральські чвари, які переросли в 1062 р. у справжню внутрішню війну. Перемогу в кривавій різанині здобули тюрки, які вирізали конкурентів, пограбували державну скарбницю і на радісах спалили Каїрську бібліотеку. В країні настав семирічний неврожай, її охопили голод, епідемія чуми, м'ясо кішок і собак коштувало в Каїрі дорожче за перлини, канібалізм перетворився на повсюдне явище. Від влади Фатімідів звільнилися Алжир і Туніс, відпали бербери, Сицилію захопили хижі нормани, а в Сирію вдерлися тюрки-сельджуки (сунніти). Мекка та Медина знову визнали релігійний сюзеренітет Аббасидів.

За цих обставин владу в державі захопив мамлюцький генерал Бадр аль-Джамалі (вірмен за національністю), який раніше очолював фатімідську армію в Сирії. В 1073 р. він запросив увесь мамлюцький генералітет на банкет, де вирізав усіх за одну ніч, а потім жакливими репресіями поновив дисципліну й покірність серед тюркських гвардійців.

Аль-Мустансір надав Бадру титули головкома армії, *візира* та *хатіба* (другого після халіфа релігійного авторитету ісмаїлізму). Бадр (а потім його син Шаханшах) став неподільним хазяїном халіфату, що ж до Фатімідів, то їм залишили тільки релігійний статус ісмаїлітського халіфа. Ситуація напрочуд нагадувала відносини Аббасидів з Буїдами та Сельджукидами в Багдаді. Опір спробував чинити спадкоємець престолу, старший син халіфа Нізар, але Бадр аль-Джамалі швидко показав, хто є справжнім хазяїном у державі. За його наказом у 1090 р. Нізара знищили, а спадкоємцем престолу заляканий аль-Мустансір призначив іншого сина — млявого Мусталі.

Господарство поступово стабілізувалося, в Єгипті почали збирати по два врожаї на рік (узимку вирощували пшеницю, ячмінь, боби, горох, сочевицю, цибулю, часник, конюшину та льон; улітку — дині, цукрову тростину, кунжут, бавовник, індиго, квасолю, баклажани, чорну редьку, ріпу, салат та капусту). В країні знову поширився виноград, фінікові пальми, апельсини, лимони, інші плодіві культури. Доходи держави зросли в півтора раза, а Каїр оточили новими міцними мурами. Єгипетські ткачі, мюльвари, паперовиробники, цукровари, склороби славилися на весь світ, а в столичному Каїрі з'явилися 14-поверхові (!) будинки. Співцем фатімідської могутності й державності, завзятим пропагандистом ісмаїлізму й фанатичним ворогом Аббасидів став великий перський поет Абу Муні Насір Хосров (1004—1072).

Та, попри успіхи, не всі погодилися з переворотом, що породило новий розкол в ісмаїлітському русі. Прибічники ідей Нізара (нізаритів), тобто ісмаїлітів, невдоволених безвладним статусом фатімідських халіфів, очолив ще один кривавий політик середньовіччя — син перського селянина Хасан ас-Сабах (аль-Хасан ібн ас-Сабах родом з Рея — суч. Тегеран, 1055—1124).

Держава нізаритів (неоісмаїлітів) (1090—1256). На початку своєї біографії Хасан ас-Сабах захоплювався математикою і служив чиновником у канцелярії сельджуцького султана, звідки «вилетів» за інтриганство. Самовпевненість та колосальне честолюбство й жага помсти сельджукам-суннітам висушили його душу, і колишній чиновник-математик став полум'яним проповідником ісмаїлізму, а коли в 1078 р. над його головою зависла сокира суннітських інквізиторів — утік до фатімідського Єгипту, де продовжив навчання й роботу в каїрському «Дар аль-Хикмі».

Після дворічного перевороту 1090 р. й смерті Нізара саме Хасан ас-Сабах як запеклий фатімідський фанатик очолив рух захисників прав покійного Нізара на халіфат, але сил у фанатиків не вистачило, а репресії з боку Бадра аль-Джамалі не давали нізаритам підстав для оптимізму. Тому відбулася їхня масова втеча в гори Західної Персії, де вони й заснували державу нізаритів (або неоісмаїлітів) із центром у неприступній гірській фортеці *Аламут* («Орлине Гніздо») північніше Казвіна.

Цейне підґрунтя молодій державі становив крайній ісмаїлізм, а союзниками виступила частина непримиренного антиаббасидського крила Алідів (крайніх шіїтів-імамів), один з яких теж проголосив себе *махді*, надавши Хасану ас-Сабаху статус свого прем'єра-заступника. Але реальним творцем і лідером нізаритської держави став саме Хасан ас-Сабах (який дістав титул *«шеїх аль-джібаль»* — «старець гори»), а залякані Аліди невдовзі продали свої права на лідерство за 3 тис. золотих динарів, радіючи, що лишилися живими. Так у руках Хасана опинилася влада над розгалуженим проалідським підпіллям, яке посилили неоісмаїлітські фанатики — й утворилася сила, перед якою понад 150 років тремтів ісламський світ. «Гірські старці» (нізаритські вожді, яких загалом змінилося вісім) теж мали свої таємниці, але їхня активність більше проявилася на шляху політики, основою якої неоісмаїліти вперше зробили індивідуальний терор.

Убивць-терористів готували в гірській фортеці Ламасар, де після спеціального навчання (мови, мистецтва вбивати, мімікрії) та кардинальної пронізаритської «промивки мозку» випускникам-*фідаям* («борцям за віру») давали покурити гашишу (сильний наркотик), щоб вони подивилися «під кайфом», яким є отой задзеркальний блаженний світ, куди можна потрапити в разі смерті при виконанні волі вождя. Після такої процедури фідаї-нізарити нічого не боялися, бо *мріяли про смерть*, і виконували будь-які накази керівників секти, діючи як терористи-смертники.

Неоісмаїлітський монстр наводив жах на весь «цивілізований світ» протягом XII—XIII ст. Його жертвами стали сотні ворожих нізаритам полководців, правителів, чиновників, науковців. У більшості європейських мов слово *асасін* (похідне від *гашиш*) досі означає «убивця». Їх ненавиділи, але ще більше боялися, а тому довго ніхто не міг подолати діяльність жадливих сектантів. Як ракова пухлина, нізарити розширяли свої володіння в Кухістані, Фарсі, Дамгані, Азербайджані, будували неприступні фортеці в горах Ельбрусу та готували нових фідаїв. Тільки монгольський

хан Хулагу — непереможний нащадок Чингіс-хана — не відступив перед жахливою силою невлонимих убивць: у 1256 р. монголи методично знищили всі неоісмаїлітські твердині, включаючи Аламут. Полонених не брали.

Монголи звільнили світ від страхітливої секти, але її осколки розбіглися і втекли до Індії, де нізарити осіли до XIX ст. Нині неоісмаїлітські общини існують у 20 країнах світу, включаючи Індію, Іран, Афганістан, Кенію тощо. Можливо, асасіни ще не перевелися!

Політико-релігійний розкол породив дві підсекти всередині ісмаїлізму: нізаритів (яких репресіями вигнали з Фатімідської держави) й мусталітів (які погодилися з переданням спадкових прав на халіфат другому синові аль-Мустансіра — Мусталі — та визнали диктаторські повноваження вірмена Бадра аль-Джамалі). Та стабілізація фатімідського державного організму, здійснена Бадром шляхом жорстоких репресій, природно, виявилася нетривкою. Ісмаїліти знову відвоювали в сельджуків Східне Середземномор'я (включаючи Єрусалим), але ці зовнішньополітичні успіхи перекреслив Перший хрестовий похід (1096—1099), який ознаменував початок воєнно-колонізаційного й релігійно-експансіоністського руху європейських феодалів «за визволення Гробу Господнього та інших християнських святинь» на Близькому Сході*.

Хрестоносці захопили Тріполі, Едессу, Антіохію і в 1099 р. здобули Єрусалим. Диктатура вірменських генералів у Каїрі впала, а її місце заступило всевладдя мамлюцьких гвардійців, які ультимативними погрозами протягом наступних десятиліть викачували з безсилих Фатімідів нові й нові гроші, а ті, у свою чергу, грабували до нитки виробників. Лише каїрська мечеть аль-Акмар, збудована в 1125 р. з урахуванням кавказьких архітектурних канонів, зберегла пам'ять про домінування вірменських генералів у Єгипті.

Життя стало нестерпним, агресія хрестоносців тривала. «Франки» (західноєвропейські рицарі) захопили Аскалон, Газу, й у 1163 р. король Єрусалимського хрестоносного королівства Амальріх I (1163—1174), перейшовши Суец, вдерся в корінний Єгипет. У 1167 р. відбулася повторна агресія. Хрестоносці обложили Каїр і відступили лише тоді, коли домоглися від Фатімідів обіцянки виплатити колосальну контрибуцію. *Ісмаїлітські халіфи так і не змогли організувати достойну відсіч агресорові й змушені були піти на союз із суннітами заради антихрестоносного єднання, результатом якого став крах халіфату Фатімідів.*

* Докладно історія хрестових походів висвітлюється у відповідній частині курсу «Історія середніх віків», присвяченій різноманітним аспектам середньовічної історії Західної Європи.

Своїм безпосереднім союзником Фатіміди обрали напів-незалежного сельджуцького намісника Мосулу енергійного *атабека* («князя») Нур ад-діна (1146—1174), що вів «священну війну» з хрестоносцями в Сирії. На прохання допомоги Нур ад-дін відрядив до Єгипту військо й свого найкращого полководця — одноокого курда Ширкуха, а той взяв на війну й свого 20-річного племінника на ім'я Салах ад-дін ібн Айюб (європ. Саладін), який швидко проявив унікальні здібності воїна, полководця й політика. Спільними зусиллями мусульманам поталанило відбитися, але Ширкух помер від надмірного сластолюбства, й тому вже *Салах ад-дін, ставши на чолі непереможного війська, офіційно ліквідував у 1171 р. інститут безсилих фатімідських халіфів і поновив у Єгипті панування правовірного суннізму*. Тепер у руках Саладіна опинилися багатий Єгипет і сильна армія, тому не дивно, що після смерті від серцевого приступу Нур ад-діна *Салах ад-дін сам оголосив себе султаном, заснувавши династію і державу Айюбідів (1171—1250)*, визнала його панування й Сирія.

Держава Айюбідів (1171—1250). Султан Салах ад-дін ібн Айюб (1171—1193) — один з найвидатніших політичних діячів середньовічного ісламського світу. Ревний сунніт, цей курд не був фанатиком, непереможний полководець, він не вирізнявся надмірною жорстокістю, будучи талановитим політиком, він ніколи не опускався до зради або відкритого обману, маючи, як східний деспот, цілковиту владу, матеріально жив досить скромно. Його не кляли піддані, боготворила армія, боялися вороги, і навіть у Європі Саладін здобув повагу й захоплення ришарів, поетів, хроністів і шляхетних дам. Сам Боккаччо співав йому дифірамби в «Декамероні».

Спочатку Айюбіда спробували знищити асасіни, але Саладін чудом уник смерті, після чого став жити в дерев'яній клітці (з якої ніколи не виходив) при постійній варті. Правда, каральний похід проти нізаритів провалився, але наляканий його масштабами «Старець Гори» відкликав убивць та залишив сирійсько-єгипетського султана в спокої, й тоді Салах ад-дін взявся за хрестоносців.

«Франки» за ці роки вирізали кілька караванів з мусульманськими купцями та прочанами, а один з «воїнів христових» (Рейнольд де Шатьєн, володар фортеці Крак) умудрився захопити в полон і згвалтувати султанську сестру (!). Салах ад-дін оголосив *джихад* і з 30-тисячним військом вирушив проти хрестоносців. У битві при Хіттіні (1187) була знищена вся хрестоносна армія, єрусалимський король Гвідо потрапив у полон, а «Святе місто» капітулоувало після місячної облоги. Від такої новини в Римі помер папа, й лише Візантія привітала султана з перемогою. Потім Салах ад-дін досить успішно відбився від грандіозного третього хрестового походу (1189—1192), в якому брали участь ко-

ролі Англії (Річард Левове Серце) й Франції (Філіп Август) та імператор «Священної Римської імперії Германської нації» (Фрідріх Барбаросса). Крім Єгипту й Сирії, Айюбїдам підкорилися Кіренаїка, Тріполітанія, Хіджаз, Ємен, Нубія, Північний Ірак і більша частина Палестини.

Знизивши податки, Саладін сприяв швидкому господарському відродженню держави, взаємовигідні економічні угоди з Венецією й Генуєю розчистили айюбїдським товарам (тканини, цукор, масла, зерно) шлях на європейські ринки, а мито з транзитних індійських товарів (тканини, прянощі, предмети розкоші) збагачувало айюбїдську скарбницю.

Арабо-єгипетську науку прославили: творець енциклопедичної історії природничих наук аль-Кіфті (XIII ст.), автор першої у світовій науці концепції легеневої циркуляції крові ібн ан-Навіс (XIII ст.), геніальний окуліст ібн ан-Накід (XII ст.), видатний історик ібн Халлікан (XIII ст.), який написав цілий фоліант біографій видатних ісламських політиків, науковців і релігійних діячів (загалом 865 біографій, що вдєсятеро більше, ніж у Плутарха).

Проте спадкоємці Салах ад-діна значно поступалися засновникові династії й людськими якостями, й талантами політика та полководця. По смерті славетного султана його сини перегризлися за владу, держава розпалася, при дворах, як і раніше, запанували демонстративна розкіш і надмірності (заради яких знову знекровили шаленими податками виробництво), а Єгипет тероризували хрестоносці. Врешті-решт це набридло армії, й політику взяла в свої руки мамлюцька гвардія. Останнім успіхом єгипетських Айюбїдів був розгром біля Дамієтти чергового й останнього (восьмого) хрестового походу, організованого французьким королем Людовіком IX. Після розгрому армії Людовік потрапив у полон (після чого дістав прізвисько «Святий») і вибрався на волю за колосальний викуп. Проте це не врятувало айюбїдську династію. У 1250 р. неподільними владиками Єгипту стали мамлюки (раби-гвардійці). Останнього айюбїдського султана (Муаззама Туран-шаха, 1249—1250) мамлюки зарізали за спроби обмежити їхні права та поновити султанській деспотизм, після чого *в Єгипті запанувала мілітаристська диктатура рабської гвардії на чолі із султанами, котрих мамлюки самі саджали на престол військовими диктаторами* (як у Римі епохи «солдатських імператорів»).

Держава мамлюків (1250—1517). Спочатку мамлюцькими султанами Єгипту ставали лише виходці з тюрків, яких називали *мамлюками бахри* (тобто «річковими», бо військовий табір тюркського корпусу мамлюків був розташований

на острові посеред Нілу). Цим султанам «за посадою» належали в державі мамлюків значні земельні масиви з родючими ґрунтами (*хасс*), а також усі мертві незрошувані землі (*мават*), але дедалі більшими ставали земельні володіння мусульманського духовенства (*вакф*), спадкові (*ікта*) та приватні ділянки (*мульк*). Відсутність міцної економічної бази робила султанів *бахри* вкрай залежними від мамлюцької гвардії, грошей такій владі завжди бракувало, а тому побори з підданих та транзитних купців залишалися високими, й лише постійні війни (воєнна здобич!) підтримували фінансовий імідж династії. Мілітаризація мамлюцького Єгипту перевершила будь-які розумні межі, але саме вона давала змогу каїрським султанам протягом тривалого часу зберігати суверенітет власної держави й підтримувати в ній певну стабільність, а заради останнього піддані на ісламському середньовічному Сході готові були багато терпіти.

У 1260 р. удару по мамлюках спробували завдати монголи, організувавши під егідою несторіанства «жовтий хрестовий похід», але в битві при Айн-Джамуті (Палестина) мусульмани перемогли. Правда, мамлюцький султан Кутуз (переможець монголів) недовго святкував перемогу: невдовзі його знищив друг і соратник Бейбарс, який і став майже на два десятиліття наймогутнішим ісламським володарем (1260—1277).

Цей русявий, з одним блакитним оком і більмом на іншому оці колишній раб-гвардієць, що перетворився на владу, примусив тремтіти навіть мамлюків. Етнічна його належність мало відома (половчанин або слов'янин, можливо навіть русич), але як східний деспот Бейбарс був на своєму місці. Виняткова жорстокість, підступність, садистські схильності, хитрість і грубість дала йому змогу міцно тримати владу в руках і активно розширяти кордони своєї держави.

Першими жертвами великого войовника стали, звичайно, хрестоносці, держави яких Бейбарс скинув у море, причому в полон «франків» (західноєвропейців) не брали. А далі були Антіохія, Нубія, частково Лівія й Туніс, Хіджаз (включаючи Мекку й Медину). Вірну опору влади становили залякана армія, керована *емірами* (або *бейми*), та розгалужений бюрократичний апарат на чолі з *наїбом* (першим міністром султанату). У виключну власність султана перейшла вся іригаційна система Єгипту.

Єгипет став монополістом (у зв'язку з руйнівними наслідками монгольських завоювань) в організації євро-індійської транзитної торгівлі, а шалені ціни в Європі на індійські прянощі (без яких не можна було зберігати довго більшість м'ясо- й рибопродуктів — холодильників тоді ще не було) покривали купцям будь-які митні побори (доходили до 35 % ціни товару) — і це збагачувало султанську скарбницю. Високе міжнародне реноме єгипетським султанам забезпечували також Аббасиди, що знайшли в мамлюків притулок після погрому Багдада монголами. Навіть страхітливі нізарити (асасіни) визнали себе в 1265 р. васалами Бейбарса, а після його смерті мамлюцький султанат ще за інерцією здобував перемоги протягом чверті століття, коли бахри підкорили сирійське Тріполі, Акку, Сідон, Тір,

Бейрут і в 1303 р. розбили при Мардж ас-Суффарі монгольське військо Хулагуїдів.

Проте поступово мамлюцька верхівка повернула собі минулі привілеї, а гвардійці перестали боятися своїх султанів, з яких вибивали чергові грошові подачки. Як чужинці, мамлюки на землі Єгипту жили лише сьогоднішнім днем, грабуючи благословенну країну, аж доки не знедолили знову мирних *фелаків* («землеробів») і не задавили квітучу торгівлю драконівськими поборами. Останнім султаном бахри, який спробував повернути собі колишню владу, був Ладжин (1296—1299), за що й поплатився головою. Наступні султани знову перетворилися на безсилих маріонеток розгнuzданих гвардійців. (Лише 4 султани бахри (з майже тридцяти) померли власною смертю, будучи на престолі, решта — або гинула, або втрачала владу в переворотях.) До всіх бід додалася жаклива епідемія чуми 1341 р., що забрала 900 тис. життів (!).

При пишному мамлюцькому дворі процвітали науки й мистецтва, працювали видатні історики Абу-ль-Фіда (?—1332) та ібн Хальдун (?—1406); султани Калаун (1279—1290), Насір ад-дін Мухаммед (1299—1309) та Хасан (1347—1351) прикрасили Каїр чудовими мечетями, що мають їхні імена. Тоді ж у Єгипті завершили кодифікацію славетної збірки казок «Тисяча й одна ніч».

Політична чехарда підірвала позиції тюркських рабів-гвардійців, і в 1382 р. владу в Каїрі вибороти мамлюки *бурджи* («баштові», бо їхній табір розташовувався в цитаделі Каїра) «черкеського» походження. Нових султанів турбувало занепадаюче господарство, і друга мамлюцька династія (бурджи — 1382—1517) взяла курс на максимальне розширення рабовласницького сектора у виробничій сфері. Рабів (з військовополонених, а здебільшого куплених в Африці, на Кавказі і в Криму) десятками, сотнями тисяч почали використовувати на полях бавовника й цукрової тростини, в каменоломнях і ремісничих майстернях, як гаремних одалісок, євнухів і домашню челядь.

Масовий приплив безплатної робочої сили (яку примусили працювати жакливими показовими репресіями щодо непокірних і «лінивих») фантастично здешевив товари та ненадовго збільшив обсяги виробництва. Єгипет знову масово продавав тканини, зерно й цукор, купуючи метал Західної, хутро й рабів Східної Європи, слонову кістку та невідьників Африки, шовк і порцеляну Китаю, прянощі Індії. Доходи держави сягнули 4,3 млн золотих динарів на рік.

Свій слід у єгипетській культурі лишив історик аль-Макрізі (?—1442), а мамлюцьку архітектуру прославили медресе й мечеть султана Каїтбея

(1468—1496) — колосальний «мавзолей халіфів» (мамлюцьких султанів). В армії з'явилася вогнепальна зброя, придбана в Європі через венеціанських купців. Навіть напад непереможного «Залізного Кульгавця» Тимура (1400—1405) бурджи почастило відбити.

Проте витрати на військо й флот, війни й пишний двір, науку й архітектурні дива зростали, а рабські латифундії та ергастерії розорили безплатною продукцією єгипетських селян і ремісників. Мамлюки черкеського, тюркського, грецького й татарського походження періодично вирізали в Каїрі одне одного, а прибулі розорені піддані лямпелізували місто, і хоча міський кат з ранку до вечора рубав руки злодіям, злочинність не вщухала. В 1422 р. Каїр знову знекровила чума, а коли в 1498 р. португалець Васко да Гама відкрив прямий шлях до Індії навколо Африки, Єгипет утратив митну монополію. Нищівного удару єгипетській економіці завдало ще й грандіозне повстання чорних рабів (середина XV ст.), десятки тисяч яких працювали на плантаціях цукрової тростини. Фінансові труднощі змусили султанів удатися до псування монети, після чого торгівля в Каїрі занепадала, виробництво розвалювалося, а в Індійському океані, Аравійському й Червоному морях та Перській затоці почалася грандіозна війна між португальськими піратами (яких підтримував королівський двір Лісабона) й мусульманами (підтримуваними Венецією) за панування на транзитних купецьких шляхах. Фінал її для мамлюків виявився сумним: у 1509 р. їхній флот пустили на дно біля Діу (Індія), а в 1516 р. в ослаблений Єгипет вдерлися турки-османи.

Долю битви при Алеппо (1516 р.) вирішила першокласна турецька артилерія, яка змела вогнем картечі неперевершену черкеську кінноту. Мамлюцький султан аль-Гурі (1501—1516) загинув у бою.

На війну з османами мамлюки зібрали з населення податки на 9 місяців наперед, тому турків єгиптяни (копти, араби, чорні раби) зустріли як визволителів, відкривши їм у 1517 р. браму Каїра. Останнього мамлюцького султана Туман-бея (1516—1517) за наказом турецького султана Селіма I Явуза повісили на центральній брамі Каїра. Держава мамлюків перестала існувати.

Турецьке завоювання, звичайно, не означало цілковитий крах арабської культури. Арабські літератори, науковці й митці XVI—XVII ст. не поступалися своїм великим попередникам витонченістю аргументів, яскравістю мови, образністю, але всі вони різними шляхами відтворили загальноарабське відчуття власного занепаду. Лише далекий Магриб (західна частина Північної Африки) зберігав останні традиції арабо-мусульманської державності доби середньовіччя.

Держава Ідрісидів (788—974). За правління дамаського халіфа Хішама (724—743) з династії Омейядів неомусульман-неарабів позбавили всіх попередніх податкових привілеїв, але спроби зібрати з ісламізованих берберів Магрибу *харадж* (замість *ушу*) викликали масове невдоволення і повстання під релігійним гаслом хариджизму. Крах династії Омейядів магрибці сприйняли з піднесенням, проте Аббасиди теж не зажили серед берберів великої популярності, що й використали Аліди, частина яких знайшла в Північній Африці порятунк від терору багдадських карателів. Так у 788 р. в Магрибі з'явився Алід Ідріс ібн Абдаллах, якого бербери визнали нащадком Пророка й законним претендентом на халіфат на противагу проперських настрояним Аббасидам. У Магрибі запанував шійїзм.

І бербери, і пришельці-араби знайшли в Північній Африці свої екологічні ніші, тому спочатку майже не конфліктували, що забезпечило господарську й політичну стабільність теократичній ідрісидській державі (Ідріс I — 788—792 — назвався *імамом*). Берберів годувала пустеля Сахара, де вони пасли верблюдів і дрібну рогату худобу та брали мито з купців, що наживалися на золото-соляній та невідільній торгівлі з чорним Суданом, а араби торгували й вирощували на узбережжі Середземного моря бавовник, ммин, фініки й «зерно, що являє собою щось середнє між пшеницею й ячменем»². Столицею невеликого, але стабільного й багатого імамату став Фес, заснований Ідрісом I.

У 792 р. Ідріса I отруїли таємні емісари багдадського халіфа Харуна ар-Рашида, та, спираючися на бойову міць берберських племен (з якими Ідрісиди навіть породичалися), імамат активно розширяв свої кордони й став одним із центрів антиаббасидського руху в ісламському світі. Проте релігійна концепція «боротьбизму» не може надовго об'єднувати людей, якщо вона не має позитивного конструктивного начала, й Ідрісиди, «зациклені» на ідеї відвоювання в Аббасидів халіфського престолу, не змогли згуртувати своїх строкатих підданих (серед яких були сунніти, шійїти-імаміти, хариджити, християни, іудеї, язичники, бербери, араби, євреї, залишки «ромейв» і «франків» тощо). Крім того, берберські традиції (а берберками були матері більшості ідрісидських імамів) вимагали ділити батьківське майно (тобто державу) між усіма синами, і за правління Мухаммеда аль-Мустансіра (829—836) імамат перетворився на федерацію напівнезалежних державок, міст і вільних племен.

Політичні чвари відштовхнули від Ідрісидів берберські племена, і коли на рубежі IX—X ст. у Північній Африці з'явилися ісмаїлітські проповідники, бербери підтримали Фатімідів. У 917 р. берберське плем'я мікнаса під білими фатімідськими прапорами захопило Фес, і хоча в 948 р. Ідрісиди його відвоювали, відродити сильну державу їм уже не судилося. В 974 р. імамїтська династія Ідрісидів упала, а її володіння поділили між собою ісмаїліти Фатіміди та кордовські Омейяди Андалусії (Іспанії) — сунніти.

Держава Альморавідів (1050—1146). Розгром Ідрісидів залишив Магриб політично незахищеним, і цей вакуум в XI ст. заповнили арабські племена бедуїнів (зокрема плем'я хілаль), які покинули відносно перенаселену Аравію в пошуках багатств і нових земель, завершивши цим арабізацію та суннізацію північноафриканського середземноморського узбережжя. Пришельці принесли в Магриб культури поливного землеробства, рис, цукрову тростину, індиго, льон і пшеницю, розширилися плантації маслин та бавовнику, почалася розробка корисних копалин Атлаських гір. Навіть частина берберів стала осілою: їх назвали *зенат* (від *зейтун* — «оливкові посадки»).

Від краху ідрісидського імамату виграли всі, крім вільнолюбних кочових берберів, які так і залишилися мусульманами «другого гатунку», й тоді «володарі Сахари» самі взялися за державотворення. Очолили цей рух

племена верблюдоводів лемтуна, годдала й мессуфа з етнічної групи санхаджа, а релігійно-політичним вождем військово-кочової конфедерації став арабський богослов Абдаллах ібн Ясін (фанатичний сунніт-малікіт), якого бербери самі запросили як їхнього вчителя-місіонера й наставника. Своєю штаб-квартирою він обрав укріплену фортецю (*ribat*) у гирлі річки Сенегал, звідки й пішла назва творців першої берберської держави — *аль-Мурабітун* («люди з фортеці» — європ. Альморавіди).

Альморавіди пропагували суннітський фанатизм і аскетизм, вимагали очистити іслам від усіх некоранічних, а тому неприпустимих надуживань (музика, вино, поезія, лихварство тощо) й закликали до «священної війни» з усіма «невірними». Щоправда, сам Абдаллах ібн Ясін не міг служити прикладом мусульманина-аскета, бо «був одружений з багатьма жінками, він одружувався з кількома щомісячно й розлучався з ними. Нечувано було, щоб залишалася красива жінка, котру б він не зажадав собі в дружини»³. Але для кочовиків пустелі заклик до *джихаду* мав абсолютно зрозумілий практичний зміст — грабіж багатих сусідів, і в 1054 р. берберська верблюда кіннота, озброєна списами й дротиками, атакувала осілий Магриб. Навіть загибель Абдаллаха ібн Ясіна не зупинила Альморавідів, які в 1062 р. заснували на завойованих землях свою столицю (Марракеш), у 1069 р. захопили Фес, а в 1086 р. надали допомогу мусульманам Іспанії, розгромивши християн у грандіозній битві біля Залакки.

Апогею могутності держава Альморавідів досягла за правління Юсуфа ібн Ташфіна (1087/1088—1106) — темношкірого, середнього зросту, худорлявого, майже безбородого, з гачкуватим носом і суворими бровами владики, якого вирізняли рішучість, хоробрість, активність, державний талант, залізне здоров'я й довголіття та побутовий аскетизм. Захопивши Сеуту й Танжер, Юсуф завершив територіальну експансію Альморавідів і, доживши до 100 років, об'єднав під скіпетром Альморавідів Магриб і половину Іспанії, а від багдадського халіфа дістав почесний титул «еміра правовірних».

Колосальна воєнна здобич зняла будь-які фінансові проблеми, і хоча в державі Альморавідів діяли найнижчі в ісламському світі податки, їхній золотий динар (*мурабіті*) став найстабільнішою та найнадійнішою валютою регіону. Проте наступний «емір мусульман» Алі ібн Юсуф (1107—1143) не успадкував здібностей батька, не любив війну й зайнявся будівництвом гігантських палаців і мечетей. Видатки росли, ганіми не було й тому поповзли вгору податки. Бербери знову відвернулися від такої влади, й альморавідська армія стала найманою — професійних головорізів набрали насамперед з *мосарабів* (арабізованих та ісламізованих християн Андалусії). Їхній терор остаточно посварив Альморавідів з берберами, і знову спалахнула війна, в якій берберів очолили Альмохади (*аль-Муваххідун* — «ті, що зміцнюють абсолютну єдність Бога»).

Держава Альмохадів (1146—1269). В очах берберів Альморавіди мали багато «гріхів». Крім невдалої фінансово-податкової політики та «мосарабізації» війська, вони припинили війни, які збагачували берберів у попередні десятиліття; їхня пропаганда велася не зрозумілою більшості берберів арабською мовою, Аллахові ж Альморавіди надавали людських атрибутів, що ісламські ортодокси визнали поганством. Украй вразливими залишалися для берберів проблеми їхнього етнічного статусу та гідності, нехтуваних «емірами правовірних». У цій напруженій атмосфері на початку XII ст. у Магрибі почав свої проповіді ортодоксальний ісламський монотеїст Мухаммед ібн Тумарт (1080—1130) — перший видатний мусульманський богослов — виходець безпосередньо з берберів. Він навіть

суннітів Альморавідів вважав відступниками, що впали в язичництво; і хоча реально це був рух за виключно берберське панування в політиці й економіці Магрибу проти засилля арабів, мосарабів і «невірних», релігійним прапором Альмохадів стали тотальний монотеїзм і відроджені ідеї ранньоісламського подвижництва та аскетизму. Рушійну силу альмохадського руху становили племена берберів-горян масмуда з Південного Марокко. Себе ібн Тумарт оголосив «непогіршним імамом» і, звичайно, *махді*.

Назбираючи могутню армію, ібн Тумарт у 1130 р. атакував Марракеш, але помер під час облоги. *Махді* не стало, та ортодоксальні монотеїсти швидко зорієнтувалися й обрали його соратника Абда аль-Муміна своїм халіфом, якому й судилося завершити в 1146 р. підкорення Магрибу від Атлантики до Тунісу. Його наступники перенесли активність на Піренейський півострів, і в 1172 р. останній андалуський емір визнав себе васалом альмохадського халіфа. Столицею новоствореного халіфату залишився Марракеш.

Апогею могутності імперія Альмохадів сягнула за правління Якуба аль-Мансура (1184—1199), який придушив останній опір суннітів (інспірований недобитими Альморавідами за підтримки далеких Аббасидів і могутнього Салаха ад-діна ібн Айюба) та зупинив Реконкісту («Відвоювання» Піреней у мусульман) в Іспанії, розгромивши кастильського короля Альфонсу VIII (1158—1214) в грандіозній битві при Аларкосі (1195 р.). У державі ввели єдину грошову систему (золотий *юсуфі* та квадратний, срібний *дирхем*), яка об'єднала Андалусію й Магриб у єдину фінансову спільноту. Проте берберські спадкові традиції розподілу батьківських володінь між синами (а їх у гаремах альмохадських халіфів ставало дедалі більше) розкладали політичну систему халіфату, що швидко далось взнаки, а серед мусульман Іспанії наростало невдоволення пануванням «диких орд» неосвічених і грубих берберських фанатиків.

Ті, у свою чергу, презирливо ставилися до розпещених арабів (ім заборонили писати вірші й музику, співати й танцювати), іспанським євреям заборонили займатися лихварством. Релігійна нетерпимість боляче вдарила й по культурі, й по господарству, що використали християни: в 1212 р. в битві при *аль-Ікабі* (європ. Лас-Навас-де-Толоса) вони розбили Альмохадів ущент (чому допомогла зрада в бою андалуських вояків), після чого жертвами Реконкісти стали Балеарські острови, Кордова й Севілья. Лише чума зупинила непереможні християнські армії, проте решта мусульманських емірів в Іспанії перестала коритись Альмохадам.

Утративши Андалусію, халіфи Магрибу запанікували, зневірившись в бойових можливостях берберських племен і релігійному впливі крайнього ісламського монотеїзму. При дворі Альмохадів з'явилася своя рабська гвардія (з негрів) і загони тюркських найманців, а в 1230 р. вдарив грім: халіф аль-Мамун склав із себе титул халіфа, поновив у країні офіційне сповідання суннізму і, визнавши релігійний сюзеренітет Аббасидів, прокляв саме ім'я махді ібн Тумарта. Альмохадських шейхів, які спробували протестувати, нещадно знищили, але й це не врятувало династію, могильником якої стали напівосілі бербери *зената* (землероби й вівчари). В 1269 р. Марракеш упав, а останній, тринадцятий, альмохадський володар Абд аль-Вахид III Мутасім утік у гори Атласу, де в 1275 р. залишки Альмохадів були добиті марокканськими арабами.

Нові владки Магрибу повернули столицю у Фес і знову спробували надати допомогу єдиновірцям Андалусії, але виснажлива боротьба конкуруючих династій (Мерініди, Ваттасиди) паралізувала політичне життя регіону, люди остаточно зневірилися, а різноманітні султани (один з яких — Ташфин (кін. XIV ст.) — взагалі виявився недоумкуватим) дружно

збільшували податі. Лише початок європейської колоніальної агресії при- мусив магрибців схаменутися.

У 1415 р. португальці захопили перший північноафриканський порт Сеуту, після чого їхніми жертвами стали Танжер і Масса. В 1492 р. Іспанія остаточно завоювала Гранадський емірат, і для неї Реконкіста теж плавно перейшла в колоніальні захоплення: в 1497 р. іспанці окупували марок- канський порт Мелілью. Відповіддю Магрибу на виклик історії стало створення султанату Марокко на чолі з династією Саадидів — останнього осколка незалежної арабської середньовічної державності.

Мусульманська Іспанія (Андалусія). Ступивши на початку VIII ст. на землі Піренейського півострова, араби назвали їх Андалусією (*аль-Андалус*), переінакшивши на свій манер слово *Вандалус* — реліктову назву Іспанії від часів вандальського панування на Піренеях. Знищивши державу візиготів, мусульмани не змогли перебороти опір франків, але Іспанія на 800 років потрапила в орбіту ісламської цивілізації.

Кілька десятиліть Андалусія залишалася далекою окраїною омейядь- ського халіфату, проте араби-кайсити (ізмаїліти) билися тут з арабами- еменітами не менше, ніж у столичному Дамаску. До цього треба додати ворожечу арабів з берберами, мусульман із христианами, ускладнену непрогнозованою часом поведінкою *мувалладів* (ісламізованих християн- ренегатів), війнами з християнськими сусідами й жакливими язичниками норманами (вікінгами). Життя в Андалусії було далеким від райського, але в Омейядів, яких після краху Дамаського халіфату нещадно знищували Аббасиди й Аліди, альтернативи не було, й онук покійного дамаського халіфа Хішама Омейяд Абд ар-Рахман ібн Муавія після тривалих небез- печних подорожей прибув у 755 р. до Іспанії.

Шансів він мав небагато, але дар політика, хитрість і жорстокість, уміння розбиратися у людях, крайня підступність і невтомна енергія не підвели молодого Омейяда. Наобіцявши іспанським еменітам «золоті гори», Абд ар-Рахман захопив владу, потім, помирившись з кайситами (ізмаїлітами), приструнчив еменітів, на базі антихристиянського єднання згуртував усіх іспанських мусульман (включаючи неарабів), а для заспо- коєння «невірних» дозволив їм поклонятися своїм богам і розмовляти своїми мовами за умови лояльності. В 756 р. Абд ар-Рахман назвався еміром, ставши першим володарем незалежної мусульманської Іспанії. Утворився Кордовський емірат (756—929) із столицею в Кордові. Панів- ною релігією новоствореної держави проголосили суннітський іслам, мовою культури й діловодства стала класична арабська, другою літера- турною мовою — латина, а як живі розмовні говори побутували «вар- варизований» андалуський діалект арабської та полідіалектний *романсе* — пращур сучасної іспанської.

Аббасиди лише раз спробували повалити владу Абда ар-Рахмана I *ад-Дахля* («Пришельця», 756—788), але в битві при Кармоні (763 р.) військо «чорних» було знищене, а набальзамовану голову вбитого аббасид- ського генерала Ала ібн Мугиса звитяжний Омейяд наказав зашити разом із трофейним чорним прапором у мішок і вислати багдадському халіфу Мансуру (754—775). Так само безславно завершилась агресія на Піреней франкського імператора Карла Великого: в 778 р. християн зупинили біля Сарагоси й відкинули на північ, причому в горах ар'єргард франкського війська на чолі з Руотландом Бретонським (билінним Роландом) вирізали незалежні горяни-баски.

Відстоявши свій суверенітет, еміри Андалусії придушили смуту, нала- годили державне управління (створили розгалужений бюрократичний апа- рат на чолі з «прем'єр-міністром» *хаджибом* — «воротарем»). Безпечними

стали в країні дороги, розцвіли торгівля й ремесла — виробництво славетної толедської сталі, кераміки та андалуських шкір. Успішні війни з «невірними» давали багату ганіму, а впровадження не заної християнами іригації дало змогу фантастично збільшити виробництво в Іспанії сільсько-господарської продукції (зерно, виноград, цукрова тростина, рис, бавовник тощо), і хоча податки на селян-християн становили 2/3 врожаю, це не породжувало масового голоду. Започаткували мусульмани в Іспанії й продуктивне тваринництво — відгінне вівчарство. Зростали андалуські міста, серед яких виділялася столиця Кордова (200 тис. мешканців), а символом культурного процвітання стала центральна мечеть Кордови — справжнє диво мавританської (арабо-іспанської) архітектури.

Звичайно, не уник Кордовський емірат смут і чвар, але в цілому життя в Андалусії було значно спокійнішим, ніж в інших ісламських державах, і багатшим від християнської Європи.

Апогею могутності мусульманська Іспанія досягла в X ст., коли на престолі сиділи Абд ар-Рахман III (912—961) та його син аль-Хакам II (961—976). Перший дістав у 929 р. титул халіфа, заснувавши Кордовський халіфат (929—1031), установив рівноправні дипломатичні зв'язки з Візантією, Францією й Німеччиною, а залякані християнські правителі Кастилії, Галісії, Наварри та Леону принижено слали могутньому халіфові щорічні «подарунки». Тоді ж була збудована розкішна аз-Захра (літня резиденція кордовських халіфів). Правління Абда ар-Рахмана III й аль-Хакама II — це «золотий вік» мавританської культури, гордістю якої стали поети ібн Хані аль-Андалусі (?—973) та ібн Абд Раббіхі (860—940), музикант Зір'яб (учень Ісхака Мосульського). Проте наступні кордовські халіфи значно поступалися державними талантами своїм великим попередникам, і в 981 р. реальним диктатором Андалусії став «великий *хаджиб*» Абу Амір аль-Мансур (європ. Альманзор), який ув'язнив халіфа Хішама II (976—1008) під домашнім арештом, а в країні встановив криваву одноособову диктатуру мусульmano-теократичного характеру.

Диктатуру Аміридів (Альманзора та його нащадків, 981—1031) християни назвали похмурими десятиліттями агресивного мусульманства. В Андалусії творили десятки видатних арабських філософів і літераторів, кордовська бібліотека налічувала 400 тис. книг, кордовська мечеть після грандіозної реконструкції мала тепер 1400 мармурових колон (!), але все це фінансувала війна, яка давала Альманзору колосальну здобич (лише на християн аль-Мансур здійснив 50 (!) вдалих походів). Та для перемог потрібні вояки-професіонали, і в Кордові з'явилася своя рабська гвардія (з галісійців, кастильців, балканців, басків тощо), вояків якої прозвали *сакаліба* («слов'яни»).

Доки при владі перебував жорстокий і суворий аль-Мансур, сакаліба залишалися зразком дисципліни, але в 1002 р. він помер, і в Андалусії теж настали часи «солдатських імператорів». У роки «великої смуги» в Іспанії творили славетні поети ібн Зайдун (1003—1071) і Дарадж аль-Касталлі (?—1030), прозаїк-вільнодумець ібн Хазм (994—1063). На халіфському ж престолі за 25 років змінилося 14 «володарів правовірних», а християни розпочали *Реконкісту*. Авторитет центральної влади катастрофічно занепадав, і в 1031 р. інститут кордовських халіфів було ліквідовано, а Андалусія розпалася на безліч дрібних еміратів. Розпрошнена мусульманська Іспанія стала першою жертвою «хрестоносців»: у 1085 р. кастильці відвоювали Толедо.

Іспанські мусульмани не могли протистояти закованим у залізо християнським арміям рицарів і звернулися по допомогу до войовничих Альморавідів з Північної Африки. Після перемоги мусульман біля Залакки (1086 р.) Реконкісту зупинили, й андалусці знову зосередилися на культурі.

Поети ібн Абдун та ібн Кузман (1087—1160), астроном Абрахам ібн Хійя (?—1136), філософи Абрахам ібн Езра (?—1167) та Ісгуда хал-Леві (?—1140) прославили Андалусію на весь ісламський світ, але жорстокі, войовничі й неосвічені Альморавіди не оцінили культурні здобутки своїх нових підданих, а без підтримки населення Альморавіди не змогли відстояти іслам на Піренеях: у 1118 р. арагонці оволоділи Сарагосою, а в 1147 р. впав Лісабон. Андалуські еміри Альгарви, Кордови, Мурсії знову оголосили кожен свою незалежність. Альморавідська гегемонія в Іспанії залишилася на початку XII ст. лише в спогадах.

Проте Реконкіста тривала, і в 1150 р. андалусці запросили собі на допомогу Альмохадів, яким до 1172 р. підкорилися всі мусульманські еміри півострова. Берберські фанатики-монотеїсти знову розбили християн при Аларкосі (1195 р.), але історія повторилася. Альмохадська Іспанія (1150—1212) зовнішньо теж виглядала центром культури й науки. Тут творили видатні поети й прозаїки ібн Арабі (1164—1240) та ібн аль-Аббар (1198—1259), філософ і лікар ібн Туфейль (європ. Абубацер, ?—1185), письменник Хайя ібн Яксан, мислитель Маймонід (1135—1204) та найвидатніший мавританський філософ-арістотеліст і природознавець ібн Рушд (європ. Аверроес, 1126—1198), проте Альмохади виявилися ще дикішими й неосвіченішими, ніж їхні попередники Альморавіди. Релігійний фанатизм і культурна обмеженість «диких берберів» ніяк не уживалися з рафінованою мавританською культурою, а єдиновірці-визволителі швидко перетворилися на безкультурних і жорстоких карателів-мракобісів. Почалися репресії проти незгодних і вільнодумців: у 1190 р. стратили видатного філософа ас-Сухраварді, пізніше (вже в Африці) Альмохади спалили всі твори ібн аль-Аббара, а його самого вбили, «закидавши списами». Славетного філософа ібн Бадджи (європ. Авемпас, ?—1138) отруїли, а твори Аверроеса публічно спалили в 1195 р.

Твердолобий берберський фанатизм розчарував андалусців, і Альмохади залишилися сам на сам з Реконкістою. Результатом стала катастрофа при Лас-Навас-де-Толосі (1212 р.), де андалусці покинули в розпал битви берберів і втекли, а Альмохади, втративши кілька десятків тисяч вояків, мусили залишити Іспанію.

За наступні півстоліття християни відвоювали Хаен, Кордову, Севілью, Кадіс, Аліканте, Мурсію. В руках мусульман зоставалася лише Гранада, де правила емірська династія Насридів (1231—1492).

Гранадський емірат виявився останнім спалахом великої іспано-арабської культури. Її гордість становлять: унікальне диво мавританської архітектури палац Альгамра (*аль-Хамра* — «Червоний палац»), а також доробок поета й прозаїка ібн аль-Хатіба (1313—1347). Саме в мусульманській Гранаді зародилася на початку XIV ст. корида, без якої немислима Іспанія. Але після розгрому мусульман при Саладо (1340 р.) останні бербери покинули Іспанію, і лише арагоно-кастильські чвари дали змогу Гранаді зберегтися ще протягом 150 років як емірат розпечених, освічених і багатих мусульман та іудеїв, що добре працювали, вигідно торгували, творили шедеври культури, але розучилися воювати.

В 1492 р. спільне арагоно-кастильське військо (в 1479 р. Арагон і Кастилія стали єдиним королівством Іспанія шляхом династичного шлюбу) після виснажливої облоги захопило Гранаді. Останній Насрид Абу Абдаллах Мухаммед XII (європ. Боабділ) покинув Іспанію, а всі «маври» (араби та євреї) були невдовзі вигнані в Африку. *Аль-Андалус* упав.

Держава Саадидів (1511—1659). У XVI ст. майже всі землі колишнього Арабського халіфату поділили між собою Сефевідський Іран і Турецька Османська імперія. Лише Марокко зберегло свою незалежність.

Магрибці втомилися від чвар, а загроза опинитися жертвою європейської колоніальної експансії сприяла поширенню централізаторських настроїв. Що ж до загальноісламських почуттів єднання, то їхньому масовому зростанню сприяв наплив мусульманських іммігрантів з Іспанії (внаслідок Реконкісти). «Андалусці» значно збільшили людські ресурси регіону, а також принципово активізували регіональне господарське життя (останньому сприяв приїзд десятків тисяч кваліфікованих ремісників, досвідчених землеробів і вояків, купців і лихварів з їхніми капіталами, науковців і людей мистецтва). Саме на цьому ґрунті виникло соціальне заворушення, результатом якого виявилось формування держави Саадидів на чолі з однойменною династією.

Засновник династії Саадидів — Мухаммед ібн Абд ар-Рахман (1511—1517) — вважався *шерифом* (тобто прямим нащадком Пророка Мухаммеда) і здобув популярність та авторитет як один з вождів антипортугальського джихаду. Початковий результат «священної війни» був мізерним, але гасло газавату знайшло відгук у серцях десятків тисяч марокканців, і Саадиди за кілька років перетворилися на наймогутнішу династію Магрибу.

Зламавши опір конкурентів (насамперед Ваттасидів), сини Абда ар-Рахмана захопили в 1525 р. Марракеш (зробивши його своєю столицею), в 1549 р. Саадиди окупували Фес, а недовга чвара між братами-співправителями завершилася перемогою хитрішого й талановитішого в політиці Мухаммеда аш-Шейха, який, скориставшись антипортугальськими настроями в Англії й Голландії, отримав від своїх «європейських союзників» за доступну ціну першокласну вогнепальну зброю. Навіть турки не змогли поставити на коліна міцний марокканський султанат, і, вигнавши з Північної Африки португальців, Мухаммед аш-Шейх оголосив себе «еміром мусульман», спростив податкову систему, хоч і не зменшив податки, сформував та переозброїв професійну постійну гвардію. В 1549 р. «емір мусульман» загинув від кинджала турецького шпигуна, але султанат Марокко вже відбувся як держава.

Досить довго Саадиди, використовуючи англо-португальські та іспано-турецькі суперечності, вдало уникали зовнішніх воєн і зміцнювали власну економіку, фінанси й державну централізацію, проте за правління султана Абда аль-Меліка (1576—1578) Марокко знову примусили захищатися португальці.

В 1578 р. молодий португальський король Себастьян, начитавшись рицарських романів про хрестові походи, авантюрно вдерся в Марокко, мріючи про загальноафриканське панування Португалії. В битві при Ель-Ксар-ель-Кебір (Алькасарквір) 20-тисячне військо «нових хрестоносців» спіткала цілковита катастрофа. Португальців оточили й знищили, а король Себастьян загинув. Португальська експансія видихлась. Іспанія й Англія активно готувалися до війни між собою (1588 р. — похід «Великої Армади»), турки масштабно воювали в Європі та Азії, а їхні васали

алжирські пірати не могли без османської підтримки становити загрозу для Марокко. Годі Саадиди самі спробували перетворитися на колонізаторів.

Абд аль-Мелік так зрадив перемозі над «хрестоносцями», що серце його не витримало, і султан раптово помер, тому вершки з його перемоги зняв наступний султан Ахмед аль-Мансур (1578—1603) — наймогутніший саадидський володар. Частина полонених християн султан звільнив за шалений викуп, а решті запропонували або смерть (яку обрала абсолютна меншість), або іслам (який прийняли майже всі) та службу в марокканській армії.

Відчувши, що небезпека минула, Саадиди самі розпочали грабіжницькі війни проти багаті золотом західно-суданської імперії Сонгаї. Щоправда, перший похід провалився: 20-тисячне марокканське військо загинуло в пісках Сахари від нестачі води, але в 1590 р., після ретельної підготовки, султан Ахмед аль-Мансур наказав повторити агресію. Добре озброєний та екіпірований 4-тисячний марокканський експедиційний корпус (куди, крім арабів і берберів, влили європейських найманців та ісламізованих християн-ренегатів) очолив досвідчений вояк Джудар (ісламізований іспанець). Після великого й важкого переходу через палаючу Сахару з 4 тис. живими лишилася чверть, та в битві 1591 р. з 30-тисячним сонгайським військом агресори здобули нелегку перемогу (далася взнаки перевага їхньої вогнепальної зброї перед списами й мечами сонгаїв).

Захопивши Західний Судан, марокканські вояки награвували безліч золота, султанська скарбниця ломилася від багатств, а місцеві продуктивні ресурси поповнилися десятками тисяч чорних невільників. Проте це був миттєвий успіх, бо східна деспотія в галузі економіки вміє чудово забирати й розтринькувати, але значно гірше творить. Зламавши механізм золото-соляної торгівлі, марокканці не створили нічого нового, система видобування й експорту золота із Судану занепала, гроші султан промарнотратив на двір, гарем, армію, архітектурні дива та владні примхи. Те ж, що залишилося, знецінило «революція цін» (унаслідок напливу дешевого золота й срібла з європейських колоній в Америці), а більшість марокканських вояків, що служили в завойованих землях Судану, померла від несприятливого клімату й хвороб. Останню надію Саадиди покладали на марокканський цукор, експорт якого до Європи гарантував раніше фінансову стабільність режимові, але поява на зламі XVI—XVII ст. на світовому ринку дешевого бразильського цукру (результат безплатної рабської праці на безкраїх фазендах південноамериканських колоністів) розорила північноафриканських цукровиробників.

Колоніальні потуги не принесли Марокко процвітання, а відкрити нову епоху без докорінної ломки традиційних соціально-економічних інститутів було неможливим. *Східна цивілізаційна структура арабського суспільства настільки вичерпала свій потенціал, що реанімувати її не зумів навіть «золотий дощ» із Судану. Проте її зміна потягнула б за собою нові катаклізми, а чварами й нестабільністю араби вже були ситі. Всі суспільні прошарки залишалися заінтересованими в стабільності, і ніхто не бажав помічати, що вона переросла в стагнацію.*

Вже на початку XVII ст. Саадиди залишилися без грошей, а з ними втратили й владу. По смерті Ахмеда аль-Мансура султанат Марокко розпався; в 1659 р. загинув останній Саадид — Ахмед аль-Аббас.

Виходом із кризи в межах традиційних східних суспільств могла стати лише кривава мілітаристська диктатура. І її встановила нова шерифська династія Алауїтів (Фіلالідів), які, хоч і були берберами, але дивовижно вели свій родовід від Хасана (старшого сина четвертого халіфа Алі). Запорукою їхніх успіхів стали панісламська пропаганда й розпалювання мусульманського фанатизму серед сахарських кочовиків, які забезпечили Алауїтам і військову силу, й гроші (від купецького мита й воєнної здобичі), й моральну підтримку. В 1666 р. Алауїт Мулай ар-Рашид (1664—1672) захопив Фес і оголосив себе султаном, а його наступник Мулай Ісмаїл (1672—1727) завершив воєнним шляхом возз'єднання Марокко.

Військовий талант, залізна воля й жорстокість дали султанові Ісмаїлу змогу відновити централізацію, а тотальна мілітаризація — відстояти незалежність. Гвардія темношкірих *абідів* (воїнів-рабів) забезпечила тимчасову стабільність, але *розклад традиційних державно-цивілізаційних інститутів свідчив про тотальну кризу східного типу суспільства в Марокко.*

Алауїтську столицю Мекнес оточили міцними мурами, але витрати на фортифікаційне будівництво й утримання чужинної армії абідів остаточно виснажили продуктивні ресурси Магрибу. Економіка від стагнації перейшла до падіння, а державні доходи скоротилися до 150 тис. ліврів на рік⁴, що було меншим від бюджету найзубожішого європейського монарха. В державному діловодстві панував закон хабара, а коли після смерті Мулая Ісмаїла (1720 р.) 700 його синів (!) розв'язали бійку за престол, кількість магрибців скоротилася на 1/3, а ті, що вижили, — втратили навіть надію на краще.

Араби прощалися із середньовіччям або в крові усобиць, або під іноземним ярмом.

¹ Олдрідж Дж. Каир. Біографія міста / Пер. с англ. М., 1970. С.56.

² Цит. за: Королівство Марокко: Справ. М., 1991. С.41.

³ Цит. за: Куббель Л.Е. «Страна золота» — века, культуры, государства. М., 1990. С.74.

⁴ Королівство Марокко. С.67.

Лекція 13

Мусульманський Іран та Середня Азія

- Виникнення новоперської народності. Держава Саманідів
- Держава Газневідів ● Сельджуцький султанат ● Держава хорезмшахів ● Держава Хулагуїдів

2) **Виникнення новоперської народності. Держава Саманідів (875—999).** Крах зороастрійської імперії Сасанідів став не просто загибеллю чергової середньовічної імперії. Зникла перська державність, а з нею перси втратили й своє культурне обличчя, релігію, самосвідомість, навіть частину побутових традицій. Нація великих політиків, полководців, науковців і людей мистецтва дивовижно капітулювала перед арабо-ісламською навалюю. Зороастризм був знищений як релігія (бо його мусульмани визнали язичництвом), а ненависть персів до завойовників проявилася в тому, що більшість іранців прийняла шиїзм (опозиційний до влади арабських халіфів Омейядів, які сповідували суннізм). Здавалося, що культурно й етнічно Персія назавжди розтрощена та ніколи не підніметься з колін, — і тут сталося диво. *Народився новоперський етнос з новоперською мовою й новою перською культурою, яка, хоча й спиралася на іслам, не стала жалюгідною копією арабської.*

Уже за правління халіфа аль-Мауна (813—833) аббасидський намісник Хорасану Тахір перетворився на фактично незалежного від Багдада правителя східних провінцій халіфату. В другій половині IX ст. в Хорасані активізувалися хариджити, і на хвилі боротьби з ісламськими еретиками володарем регіону став колишній мідник *Саффар* («Мідник»), який, будучи персом, спочатку очолив рух антихариджитських *газі* («борців за віру»), а потім скинув Тахіридів, захопивши всі їхні землі.

Жахливий войовник Саффар не знав поразок, його жорстокість наводила страх на підданих і ворогів, а перед смертю (878) він навіть замахнувся на Багдад. В Ірані й Середній Азії вирувала політична анархія,

коли Насра ібн Ахмеда з роду Саманідів Аббасиди затвердили своїм еміром у Бухарі.

В перші століття ісламу панівним етносом халіфату були араби, але в Персії їхні гареми заповнили персіянки, і за 2—3 покоління переможці розчинилися в переможених, а онуки арабів, виховані персіянками, знову відчули себе персами. Спочатку це проявилось на окраїні халіфату — в Бухарі, де Саманіди (правили тут у 875—999 рр.) назвалися нащадками Сасанідів (по жіночій лінії) й оголосили себе національними перськими володарями, хоча й ісламського віросповідання.

Скориставшись занепадом Багдадського халіфату, Саманіди приєднали до своїх володінь Хорасан і поновили міжнародну (в тому числі надзвичайно прибуткову для влади транзитну) торгівлю. Потроху відбудувалась економіка, перси відгодувалися й після двох з половиною століть культурної руїни згадали про свою колишню могутність. Правда, відродження нації — це завжди міф, бо цілком повернути минуле неможливо. Перси підзабули свою мову, абсолютно забули писемність і поголовно змінили віру, прийнявши іслам. Жалюгідні спроби відродити в X ст. зороастризм завершилися в Ірані нічим, але мусульмани тут уже не були арабами. Так *постав новоперський етнос, про появу якого свідчило виникнення нової перської літературної мови — фарсі (дарі — «двірцева»).*

Основні граматичні ознаки новоперської мови майже не відрізняються від *пехлеві* (середньоперської), а її лексичну серцевину становлять власне іранські слова, тому загалом фарсі відносять до індоєвропейської мовної сім'ї. Проте мала ця мова й суттєві відмінності, пов'язані з наслідками арабо-ісламського завоювання. По-перше, новоперську лексику майже на 50 % формують слова арабського походження (до яких після сельджуцького завоювання та воєн з османами додалися шари тюркської лексики). Другою якісною ознакою фарсі стала писемність: перси з IX ст. почали писати арабською в'яззю, додавши до існуючого арабського алфавіту кілька спеціальних знаків, щоб пристосувати це письмо до фонетичних вимог новоперської мови.

Новоперський етнос, як і його мова, став результатом органічного синтезу іранського та ісламського суспільства. У завоювників перси перейняли законодавчі основи (шаріат) та сімейне право, проте основи матеріальної культури, тісно пов'язані з природно-кліматичними умовами й географічним розташуванням Ірану, збереглися майже без змін від сасанідських часів. Орне землеробство й транзитно-посередницька торгівля, як і раніше, становили фундамент матеріального добробуту персів, у тваринництві переважали конярство й розведення великої та дрібної рогатої худоби, а

славилися іранські ремісники, як і в минулому, килимами, керамікою, зброєю, карбуванням та виробництвом тканини з бавовни, вовни та льону. Знову відродилась іранська іригація (хоча й не в сасанідських масштабах — цьому завадили безперервні війни), з'явилися нові сорти рису, перси знали 100 сортів винограду, активно вирощували і вживали дині, кавуни, горіхи, фіги, ячмінь, пшеницю, фініки, виробляли найкращий у світі цукор.

Із зростанням матеріального добробуту перси звернулися до освіти й науки, а панегірист Рудакі (860—941) першим почав складати новоперською вірші, зробивши фарсі повнокровною літературною мовою. Саме в Бухарі Саманідів народився й почав свій творчий шлях славетний Абу Алі ібн Сіна (европ. Авіценна, 980—1037).

Проте навіть на тлі динамічного економічного розвитку східні традиції розподілу матеріальних благ перешкоджали якісному поліпшенню життєвого рівня більшості підданих, що породило соціальні заворушення в саманідській державі. Популярність серед простолюду здобули егалітарні проповіді карматів, які збунтували в 907 р. Герат і Нішапур. Традиційне військо бухарських емірів виявилось безсилим ліквідувати повстанців, і Саманід Нух (943—954) теж створив гвардію з тюркських гулямів. Бунти придушили, але еміри швидко перетворилися на політичних маріонеток у руках рабської гвардії, й у 999 р. ослаблену саманідську державу легко завоювали тюрки Семиріччя, які створили наприкінці X ст. свою державу в долині річок Ілі та Чу. На чолі держави став рід Караханідів.

Перси знову втратили свою державність, але новоперський етнос склався, чим Саманіди здобули безсмертя в історії.

Держава Газневідів (977—1041). За часів розвалу саманідської держави реальними володарями Бухари стали тюркські гулями, але жага влади та грошей пересварила гвардійських генералів і природно, що деякі представники гулямської верхівки змушені були покинути Середню Азію. Один з таких опальних генералів — син колишнього саманідського гуляма Себук-Тегін — осів у Газні. Підпорядковані йому 2700 тюркських гулямів-головорізів становили солідну військову силу, і в 977 р. він став військовим диктатором, заснувавши тюрксько-гулямську за походженням династію Газневідів, міць якої яскраво проявилася за правління його сина Махмуда Газневі (Газнійського, 998—1030). Ідеологію могутньої імперії становив агресивний ортодоксальний суннізм.

Султан Махмуд виявив себе неординарним правителем. Непереможний воєвник, жорстокий тиран, видатний меценат, рішучий і невтомний

адміністратор, лукавий політик і тонкий дипломат, він наводив жак і водночас викликав повагу сучасників. Хоча на престол Махмуд ступив у 27 років, сусіди швидко переконалися, що мають справу «не з хлопчиком, а з мужем».

Використавши погром Саманідів Караханідами, Махмуд окупував у 999 р. Хорасан та Афганістан, у 1017 р. захопив Хорезм.

У Бухарі Махмуд запросив до себе на службу за шалену платню Авіценну, але той не витримав кривавих злодіянь султана і втік до Буїдів.

У 1029 р. Махмуд відібрав у Буїдів Рей, Казвін та Ісфахан, проте основним об'єктом його агресії стала багата й політично роздроблена (а тому військово безсила) Північна Індія, куди під гаслом газавату (*газв* — «набіг») Газневід здійснив 17 походів.

Пропаганда джихаду й колосальна ганіма забезпечили Махмудові безперервний приплив бажаючих служити в його непереможній армії, десятки тисяч рабів-індійців поповнили продуктивні ресурси султанату, а величезна воєнна здобич озолотила фінанси, але видатки перекрыли будь-які прибутки.

Газну прикрасили чудові мечеті й медресе, двір купався в розкоші, армія росла як на дріжджах. Славесний перський поет Фірдоусі (934—1025) присвятив Махмудові свою гігантську поему «*Шахнаме*» («Книга царів»), а енциклопедист Біруні (972—1048), який теж творив у Газні, прославився і як історик, і як астроном. Сам Махмуд мав славу знавця, бо володів арабською мовою. Платили за культурні здобутки піддані, яких «обдирали наче баранів», тому все життя Махмуд як правесірний сунніт придушував народні бунти, що проходили під релігійними гаслами шиїзму, хариджизму або карматства. Жорстокість Махмуда, владною опорою якого була войовнича тюркська й афганська мілітаристська знать, затьмарила будь-які жахи, проте знедолені виробники знову й знову бунтували, не в змозі платити шалені податки.

Лише державний талант, невтомна енергія та цілковита відсутність милосердя давали змогу султанові утримувати владу, та смерть деспота стала й смертним вироком його державі. Син і наступник кривавого султана Масуд (1030—1041) не мав жодних здібностей, крім схильності до пияцтва та розпусти, і в 1040 р. хижаська держава Газневідів упала під ударами кочових орд огузів-сельджуків — предків туркменів.

Сельджуцький султанат (1040—1157). Іран напередодні сельджуцького завоювання не мав єдиної державності, але культура тут процвітала. В жанрах новоперської поезії творили: син раба Фаррухі (?—1037/1038), звільнений за неперевершений талант лірика; визнаний ще за життя «царем поетів» Унсурі (970/980—1039/1040); вічно життєрадісний панегірист Менучехрі (?—1041) і майстер епіко-героїчного віршування Асаді Тусі (XI ст.). До числа архітектурних шедеврів належать соборні

мечеті Казвіна, Ардістана та Ісфахана, прикрашені стрілчастими арками й вигадливим рослинним узором, вплетеним у геометричну сітку монохромного декору, а вершиною ірано-шиїтської культової архітектури стали: усипальня імама Рези в Мешхеді та стрілоподібний баншовий мавзолей у Гомбеде-Кабусі. Палаці Рея, Саве, Нішапура прикрашалися настінним живописом на сюжети полювання, придворного життя тощо. Але політична роздробленість робила Персію легкою здобиччю для іноземців, і в XI ст. над усім Іраном запанували тюрки.

З тюрками ісламський світ познайомився вже давно: з ними торгували й воювали, але найбільшої слави зажили тюркські гулями. Їх поважали за войовничість, мужність, релігійний фанатизм (абсолютна більшість тюрків ставала суннітами), прямоту й чесність, та до цих рис треба додати вільнолюбство, холонокровну жорстокість, надзвичайну злопам'ятність і мстивість та майже поголовну відсутність потягу до «культурних здобутків цивілізації» — витонченої поезії, ліричної музики, вишуканої їжі, лазні тощо. Хитрі ісламські політики мріяли використати «простодушних, диких і неосвічених» тюрків як дисциплінованих і непереможних, але контрольованих владою вояків, та життя швидко розвіяло ці ілюзії.

Спочатку тюрки захопили владу в ряді ісламських держав, залишаючися формально рабами-гвардійцями (так сталося в державах Аббасидів, Саманідів, Фатімідів, Айюбідів тощо), але «апетит приходить під час їди», і на рубежі X—XI ст., коли суннітський іслам прийняла більшість корінних тюркських племен Степу, на Близькому Сході з'явилися перші справді тюркські держави.

До агресії тюрків підштовхнула також посуха, що спіткала Великий Стен у X—XI ст. Трава й вода стали дефіцитом, і тюркські племена, щоб дістати дозвіл жити в межах країн ісламу, змушені були теж прийняти іслам, а потім, переконавшись у військово-політичному безсиллі більшості мусульманських влад, самі взялися за державотворення.

Першим був союз племен ягма, чигіль і карлук на чолі з династією Караханідів. У 999 р. вони зруйнували державу Саманідів. Частина тюркомовних племен підтримувала в цій боротьбі Саманідів, з якими раніше дуже вигідно торгувала, і крах держави бухарських емірів став для них смертним вироком. Рятуючись від помсти непереможних Караханідів, ці тюрки тікали хто куди. Було серед цих гнаних племен і заколотне крило огузів (прототуркменів), вождем котрого в X ст. став Сельджук ібн Тулак з роду киник — засновник династії Сельджукідів, ім'я якого поступово поширилося на всі об'єднані Сельджуком племена.

До появи в Ірані тюрки-сельджуки були типовими кочовиками, жили родами й племенами з чітко визначеною спадковою степовою знаттю,

пасли коней, верблюдів, кіз, биків, овець (у тому числі цінних курдючних і каракульових), займались облавним полюванням і обмінювали продукцію тваринництва на зерно й вироби ремесел у осілих сусідів.

Навала Караханідів залишила сельджуків без пасовищок, без мирних осілих сусідів і без перспектив на майбутнє в Середній Азії, тому вони попросилися під скіпетр Газневідів. У 1035 р. Газневід Масуд необачно дозволив 4 тис. тюркських сімей поселитись у Північному Хорасані, намагаючися використати їх як прикордонну варту проти можливої агресії Караханідів. Проте сельджуків виявилось значно більше, а податкова сваволя та здириства газневідських чиновників викликали обурення вільнолюбних і гордих степовиків, і в 1038 р. вони повстали. Для залякування Масуд наказав стратити кількох своїх гулямів (огузів за походженням — їх розтоптали слоном), а потім рушив у каральний похід 50 бойових слонів і 100-тисячне військо «особистої гвардії й різного наброду»¹. В битві з 16-тисячною кіннотою сельджуків біля Денданакана (поблизу Мерва) в 1040 р. частина тюркських гулямів, невдоволена масудівським деспотизмом, приєдналася до повстанців, а голодну різноплемінну газневідську армію завзяті огузи розбили вщент. Вождь сельджуків Тогрул-бек Мухаммед демонстративно сів після перемоги на трофейний масудівський трон і оголосив себе султаном (*султан* — «влада»).

Тепер сельджуки показали, на що вони здатні. Правління Тогрул-бека (1040—1063) стало епохою безперервних воєнних перемог войовничих тюрків над різноплемінними арміями розпещених мусульманських володарів. У 1043 р. сельджуки захопили Хорезм, потім окупували весь Іран, у 1050 р. знищили в районі Вананда вірмено-грузинське військо, вигнали в 1055 р. з Багдада Буїдів, після чого заляканий халіф аль-Каїм віддав за Тогрул-бека свою дочку й затвердив за ним усі мислимі титули світського правителя всіх мусульман. За правління наступного султана Альп-Арслана (1063—1072) до складу сельджуцької держави силою приєднали Вірменію, Азербайджан, Східну Грузію, Сирію, Палестину (останню відвоювали у Фатімідів), а після розгрому 80-тисячного візантійського війська (куди входили загони іноземних найманців, у тому числі русичів) імператора Романа IV Діогена (1067—1071) при Маназкерті (1071) і Мала Азія стала вотчиною тюрків. У 1072 р. Альп-Арслан загинув у черговому поході.

Сельджуцькі завоювання супроводжувалися надзвичайними звірствами, терором, тотальним грабунком, масовий голод і чума спустошили більшість близькосхідних міст. Не

дивно, що великий перський поет-ісмаїліт Насір Хосров (1004—1075) назвав огузів «травою біди, що виросла на берегах Джейхуну (Амудар'ї)»². Але війна війною, а правити приємніше багатого країною, і за царювання султана Мелік-шаха (1072—1092) Сельджукіди вжили ряд кардинальних заходів для оздоровлення економічного життя. Реалізатором нової політики «конструктивного деспотизму» став славетний візир Абу Алі Хасан Тусі, відомий в історії під почесним титулом *Нізам аль-Мульк* («Упорядник держави», 1017—1092).

Докорінного перерозподілу на користь державних (*ар-дал-мамлака*) або султанських (*хасса*) земель зазнав аграрний фонд. Під прапором войовничого суннізму суттєво скоротили *вакфні* володіння шиїтського духовенства, а *ікта* являла собою лише право збирання податків з виділених земель замість безпосереднього грошового утримання без гарантій власності на ці пожалування (чітко в традиціях соціально-економічної структури східного типу). На купецьких шляхах відбудували *хани* й *караван-сараї* («готелі»). Для керівництва державою відродили розгалужений бюрократичний апарат, централізовано відбудували іригаційну систему, а для зміцнення політичної централізації Мелік-шах завів власну гвардію гулямів. Побідоносні сельджуцькі генерали (Ак Сонкор, Бурсук, Хумар-Тегін, Сав-Тегін) приєднали до султанату Середню Азію, знищивши залишки Караханідів, а невтомний Нізам аль-Мульк навів порядок у діловодстві.

Сельджуцька столиця Ісфахан стала світовим центром наук і культури. Медресе Багдада, Мосула, Басри, Дамаска, Нішапура, Амула, Балха, Мерва, Герата перейшли на нову програму навчання, яка готувала кваліфікованих чиновників, а не голих науковців (такі медресе на честь славетного візира прозвали *нізамійя*). Сельджуцькій епосі належать імена великого історика Бейхакі (XI ст.), філософа аль-Газалі (1058—1111), математика, астронома й поета Омара Хаяма (?—1123), прозаїка Унсура аль-Маалі (1021—1098) і ціла низка поетів: панегірист і гедоніст Санаї (1070—1140), лірик Аттар (1119—?), поет, перекладач з арабської Ансарі (1006—1088), сатирик Сузані (1086/90—1173) і вже згаданий фанатик-ісмаїліт Насір Хосров (1004—1072).

Навіть дві епідемії чуми (1076 і 1085) не похитнули стабільність султанату, якому певний час данину в 360 тис. золотих сплачувала навіть Візантія. Фантастичний річний бюджет Сельджукідів у 215 млн золотих динарів був залізною запорукою від будь-яких катаклізмів, а врівноваженість і м'якість Мелік-шаха (що мав «приємну зовнішність, повну талію, високу шию ... носив округлу бороду й вуса» і був «найбільшою перлиною в намисті сельджуцьких владик»³) з лишком покривалися жорстокістю, енергією та непохитною волею Нізам аль-Мулька (який «досконало знав науку письма ... і переважав попередніх і наступних візирів різноманітністю своїх знань та освітою»⁴).

Однак процвітання імперії виявилось нетривалим. Етно-релігійна строкатість, міжетнічні конфлікти, нерівномірність економічного розвитку регіонів султанату, невдоволення сельджуцької знаті максимальною централізацією, султанським деспотизмом і обмеженням їхніх привілеїв — усе це зробило внутрішню структуру колосальної клаптикової імперії надзвичайно крихкою, а жадлива руйнівна діяльність ісмаїлітів-нізаритів стала каталізатором державного розвалу.

Фідаї Хасана ас-Сабаха розв'язали цілеспрямований терор проти найталановитіших і найенергійніших державних та військових діячів Сельджуцького султанату. Індивідуальні вбивства — таємні й публічні — паралізували нормальну роботу управлінських структур. Бути здібним політиком, полководцем, дипломатом, науковцем, чиновником, ідеологом у державі Сельджуків дорівнювало смертному вирoku, від якого не рятувала ані охорона, ані високий соціальний статус. У 1092 р. від отруєного кинджала чергового смертника-фідаї впав Нізам аль-Мульк, а Мелік-шах того ж року несподівано захворів і таємниче помер (можливо, його теж отруїли неоісмаїліти). В 1101—1107 рр. невеликі, але добре озброєні загони нізаритських фанатиків кілька разів нападали на Ісфахан (!), але свою стлицю сельджуки відстояли. П'ятдесяті роки геноциду щодо державної еліти вистачило, щоб владу в імперії остаточно захопили самодури й егоїсти, які перетворили світову державу на полігон усобиць та взаємознищення. Суспільство паралізували жах і шпигуноманія, та ще й хрестоносці завдали сельджукам кілька істотних ударів.

Імперія розвалювалася, незалежними від центру стали сельджуцькі намісники Керману, Руму й Іраку, які теж проголосили себе султанами, а сини покійного Мелік-шаха розв'язали криваві усобиці за престол. Перемогу в цій різанині здобув Санджар (1118—1157) — останній великий Сельджукід, владу котрого визнали Іран, Хорасан, Хорезм і Мавераннахр.

Новий султан переніс столицю до Мерва (далі від страхіливих ісмаїлітів), де збудував кілька мечетей, медресе, обсерваторію, 10 бібліотек і оточив їх неприступними мурами. В умовах відносної політичної стабілізації потроху відродилась економіка (лише двічі — в 1138 й 1149 рр. — державу вражали жадливий голод і неврожай). Відновилися торгівля з Далеким Сходом, Індією, Східною Європою, Західною Азією. Податкові збори стабілізували фінанси, а для заспокоєння знаті майже на повну їхню власність перетворили формальні *ікта*.

Гнучкою політикою поступок і заохочень Санджар припинив процес розвалу, багдадський халіф аль-Мустаршид (1118—1135) знову надав великому сельджуцькому володарю низку пишних титулів («найвеличніший султан, султан над султанами, найвеличніший шаханшах» тощо). Санджар почав навіть силою повертати під свій скіпетр «бунтівливих» сельджуцьких султанів заходу, але хрест на цьому нетривкому й хиткому відродженні великосельджуцької мо-

гутності поставили кара-кидані (кара-китаї) — залишки монголономовних киданів, які після знищення їхньої держави (імперії Ляо, 907—1125) чжурчженями й китайцями не підкорилися чужоземцям і на чолі з вождем Єлюй Даши втекли з Північного Китаю через Єнісей та Південний Алтай у степи Східного Туркестану й Семиріччя.

У 1137 р. «чорних киданів» спробували зупинити Караханіди, які після погрому з боку перших Сельджукідів визнавали себе їхніми васалами, але в битві біля Ходжента кара-кидані легко перемогли.

Санджар вирішив використати «священну війну» з язичником *гур-ханом* («імператором» кара-киданів) для підвищення свого авторитету в мусульманському світі й організував цей похід з помпою і безліччю панісламських обіцянок. Крім професіоналів-гулямів, його армію поповнили десятки тисяч добровольців-*газі* («борців за віру»), і коли в 1141 р. в Катаванському степу біля Самарканда сельджуки зустріли ворога, армія султана налічувала до 100 тис. вояків. Але й гур-хан Єлюй Даши не гаяв часу.

В армію кара-киданів влилися десятки тисяч тюркських кочовиків, невдоволених султанським всевладдям і чиновницьким здирством (самих карлуків до гур-хана приєдналося 50 тис. — а це були кінні вояки з народження). Єлюй Даши організував стабільне забезпечення війська їжею, фуражем, а вояки Санджара або грабували, або голодували.

Сили армій були приблизно однаковими, та *гур-хан* використав у битві улюблений киданями обхідний маневр і тактику раптової атаки, і Катаванська битва завершилася цілковитим жакливим розгромом величезної рати Східно-Сельджуцького султанату (кількість загиблих мусульман становила від 30 до 70 тис. вояків). Санджар залишився без армії, а його авторитет харизматичного загальноісламського лідера лопнув як мильна булька.

Намагаючися виправити ситуацію, султан ввів надзвичайні податки для відновлення армії, але піддані його «не зрозуміли» й повстали, причому в 1153 р. збунтувалися навіть огузи (колишні одноплемінники Сельджуків). Каральний похід на огузів провалився, сельджуцьку армію знищили, а Санджар потрапив до огузів у полон, після чого дикі кочовики прокотилися вогняною руйнівною лавиною через пів-Ірану. Мерв, Нішапур, Тус, Джувейн, Ісфагаїн були стерті з лиця землі, населення вирізано або продано в рабство, культурні цінності знищені.

В 1156 р. Санджар утік з полону, але, зламаний морально й фізично, помер у 1157 р., а його намісники, розрізнені племена огузів і загони селян розв'язали в країні війну всіх проти всіх. Імперія Великих Сельджуків перестала існувати.

Кривавий морок панував над Іраном 40 років, аж доки Середня Азія й Іран знову не були об'єднані в єдину державу — імперію хорезмшахів.

Держава хорезмшахів (1172—1220). Після Катаванської битви більша частина земель Середньої Азії потрапила в залежність від кара-

киданів, проте панування чужинних монголомоовних кочовиків гнітило місцеве населення (народи тюркських та іранських мов), тому спокійне життя завойовникам не судилося. До цього треба додати емірські чвари та грабіжницькі набіги огузів. Життя Мавераннахру перетворилося на суцільне пекло, і коли під гаслом «священної війни» з «невірними» кара-китаями почав набирати сили володар Хорезму Текеш (1172—1200), його підтримала абсолютна більшість утомлених безвладдям середньоазіатів.

Зібравши під свої прапори десятки тисяч знедолених і доведених до відчаю мусульманських фанатиків, хорезмшах Текеш не без зусиль витиснув кара-киданів з Мавераннахру та посилив оборонні споруди навколо хорезмійської столиці Ургенча (Гурганджа). *Успіхи у звільненні мусульман Середньої Азії від усобиць і гноблення «невірних» забезпечили Текешові високий авторитет у мусульманському світі, а населення сусідніх країв, стомлене політичною анархією, прагнуло спокою й поклало надії на Хорезм. У цьому був секрет карколомних експансіоністських успіхів Текеша та його наступників.*

Протягом 1187—1193 рр. владу хорезмшаха визнали Мерв, Нішапур і Серахс, у 1194 р. — Західний Іран. Із шаленим опором хорезмійці зіткнулися тільки в горах Гуру (суч. південний захід Афганістану), де панувала гулямська за походженням мілітаристська династія Гуридів.

Текеш помер, але його син і спадкоємець Мухаммед ібн Текеш (1200—1220) не поступався в енергії перед батьком. У 1207 р. він захопив Бухару, звідки атакував і розтросив у 1210 р. біля р. Талас військо кара-киданів (які мусили визнати себе хорезмійськими васалами); в 1215 р. був завойований Азербайджан, а за 1215—1216 рр. Мухаммед ібн Текеш добив Гуридів, залишки яких остаточно перебравлися до Індії (де створили Делійський султанат).

За правління Мухаммеда ібн Текеша держава хорезмшахів охопила території від гір Загросу до річки Інд, від Каспію та Аралу до Перської затоки (крім володінь непокірних і жадливих нізаритів), ставши найбільшою імперією ісламу. Усунення роздробленості сприяло економічному відродженню, поновилася торгівля, а частину грандіозної воєнної здобичі використали для централізованої відбудови іригаційної системи (особливо в корінних землях Хорезмійського оазису). Колосально збільшилася площа зрошуваних земель, поширювалися канали й *кяризи* (підземні зрошувальні канали-труби), а з ними й посіви пшениці, ячменю («хліба бідних»), рису, винограду, динь, грецького горіха, фіг, бавовнику (замість застарілого льону). Ремесла прославилися виробництвом килимів, тканин (шовк, парча, вовна, бавовна, льон), кераміки (посуд і облицьовувальна плитка з фаянсу), вироби з металів, кістки, шкіри або дерева, квітковими есенціями. Центрами ремесел і торгівлі (в тому числі фантастично прибуткової караванної) знову стали Ургенч, Бухара, Самарканд, Нішапур, Рей, Ісфахан, Шираз, Герат, Тус, Балх, Кум, Хамадан, Фаса, Казерун, Ахваз, Тустер, порт Сіраф на березі Перської затоки тощо (іхнє населення становило іноді по 200—300 тис. мешканців).

У часи Великого Хорезму жили й творили видатні поети Нізамі (1141—1209) та Хагані (XII ст.), яких вважає своїми класиками Азербайджан, але писали вони на фарсі. Справжнім дивом і гордістю тогочасної перської архітектури визнано «Купол Алідів» у Кумі — прикрашений вигадливою різьбою по цеглі «мавзолей Фатіми». Продуктивно працювали медресе й бібліотеки Хамадана, Рея, Сави, Ісфахана, Мерва, Нішапура тощо.

Але міць і процвітання колосальної імперії залишалися дуже хиткими. *Строката хорезмійська держава не мала єдиної етнічної або господарської основи*, а коли задоволені розгромом «невірних» газі розійшлися по домівках, армію почали формувати з найманців-тюрків (переважно канглів — печенігів, кипчаків — половців або карлуків). Стабільність, що спиралася на шаблі хорезмійських голово-різів, виявилася нетривкою. Значно культурніші від тюркських вояків перси, араби, таджикки дуже хворобливо сприймали безпardonне володарювання зухвалих тюркських найманців, а коли ця ненависть проривалася, повстанці шматували своїх «захисників» живими (так було під час антихорезмійського повстання в Самарканді). Успішні війни, економічне піднесення, розквіт торгівлі сприяли певному поліпшенню матеріального добробуту населення в самому Хорезмійському оазисі, але на решті земель лише начальство сипало грошима — більшість жила впроголодь (бо податки сягали до 2/3 врожаю(!)). Крім етнічних і соціальних суперечностей, державу роз'їдали релігійні конфлікти: між шіїтами й суннітами (хорезмшахи сповідували суннізм), між шафіїтами й ханіфітами, не припинили свою руйнівну пропаганду й різноманітні сектанти (насамперед ісмаїліти різних гатунків). Навіть серед політичної верхівки не було єдності: кангли конфліктували з туркменами, «купецька» партія з «військовою» тощо.

Вкрай невдалою слід визнати й зовнішню політику, що її вів наприкінці царювання хорезмшах Мухаммед.

Спочатку він посварився з багдадським халіфом ан-Насіром (1180—1225), назвався *Газі* («борцем за віру») й прокляв «володаря правовірних» (обвинувативши його зокрема у «сверблячій сластолюбства»), але каральний похід 1217 р. проти «неправильного халіфа» провалився: 100-тисячне хорезмійське військо вимерзло в горах, а решту дикі непокірні курди вирізали.

В 1216 р. на кордонах Хорезму з'явилися монголи Чінгіс-хана, які добивали тут своїх кровних ворогів меркитів, і на р.Іргізі Мухаммед несподівано атакував монголів, пояснюючи це релігійним обов'язком газі в боротьбі з «невірними». В 1219 р. він же наказав вирізати й розграбувати в Отрарі багатий караван, яким Чінгіс-хан хотів поновити вигідну для себе торгівлю через «Великий шовковий

шлях». Здивований такою поведінкою, каган відрядив в Ургенч посольство, але монгольських дипломатів хорезмшах наказав убити, а кількох вигнати голими в степ. Такого монголи не прощали, і коли Чінгіс-хан довідався про жадливий злочин, він написав Мухаммедові короткого листа: «Ти хотів війни, ти її отримаєш!» — та, згорнувши війни на інших фронтах, наказав атакувати імперію хорезмшахів.

Мухаммед ібн Текеш мав 400-тисячне військо й невичерпні ресурси, але виявив абсолютно непригаманні йому безініціативність і безпорадність. Розпорошивши свої сили по містах та фортецях, він покинув Середню Азію, і протягом 1219—1223 рр. монголи захопили більшість міст імперії та знищили їхні гарнізони один по одному. Роздerta суперечностями держава хорезмшахів розвалилася вмиць, а переляканий Мухаммед сховався від непереможних монголів на пустельному островці посеред Каспійського моря, де й помер у 1220 р. в колонії хворих на проказу. Великий Хорезм упав.

Боротьбу з агресором спробував організувати син і спадкоємець престолу Ургенча хорезмшах Джелаль ад-дін Мекбурни (1221—1223), але, розбитий монголами, він утік до Індії, звідки хорезміїців за звірства вигнали в Іран. Потім у пошуках грошей енергійний хорезмшах не існуючої вже держави спалив та розграбував Грузію й Вірменію і, вренгі-решт, втративши всіх союзників, знову опинився в 1231 р. віч-на-віч з монголами, які наздогнали невтомного хорезмшаха-авантюриста в горах Курдистану. «Тоді татари, що примусили його покинути батьківщину, напали на нього, погнали до Амїда (суч. Діярбакір) і завдали жорстокої поразки його війську»⁵. В цій битві й загинув син туркменки Джелаль ад-дін, а Іран та Середня Азія опинились у складі світової Монгольської імперії.

Держава Хулагуїдів (1263—1353). Монгольське завоювання Західної Азії завершив один з онуків Чінгіс-хана Хулагу, «для котрого людяність і пощада були абсолютно чужими поняттями, але який подібно до свого жадливого предка вмів володарювати й наказувати»⁶. В 1256 р. його вояки знищили паразитичну державу нізаритів, у 1258 р. ліквідували Багдадський халїфат Аббасидів, але подальшому просуванню непереможних монгольських орд завадила смерть великого кагана Мунке (1259). Хулагу сам мріяв посісти його місце і з частиною війська спішно вирушив до Монголії, а своїм заступником на час відсутності залишив довіреного полководця Кїтбугу (наймана християнсько-несторіанського віросповідання), проте для успішного продовження завоювань розпорошених сил не вистачило.

В католицькій Європі хана Хулагу та його дружину Докуз-хатун (кераїтку й теж християнку-несторіанку) оголосили новими Костянтином і Єленою, вітаючи успіхи

монголів у боротьбі з мусульманами, а їхні завоювання назвали новим «хрестовим походом». Слідом за Багдадом упали інші ісламські фортеці регіону (Халеб-Алеппо, Дамаск, Хама, Хомс, Баніяс), але хрестоносні рицарі Палестини злякалися таких могутніх «союзників» і не надали підтримки «жовтим хрестоносцям», мовляв, «боротися з турками разом з такими союзниками-варварами насправді те ж саме, що виганяти біса силою Вельзевула»⁷. Тих же, хто вважав головним ворогом мусульман і підтримав монголів у боротьбі за звільнення «Гробу Господнього» (як-от Боемунд Антіохійський), — відлучили від церкви. В тилу Кітбуги повстала 5-мільйонна православна Грузія, невдоволена засиллям християн-несторіан, а з півночі загрожувала Золота Орда, де монгольський хан Берке відкрито схилився до мусульманства. Підтримали завойовників лише вірмени-монофізити.

В такому оточенні 20-тисячне військо монголів не мало шансів на успіх, та вони десятками років не знали поразок і явно переоцінили свою міць. За зраду ідеї «єдиного хрестового походу Сходу й Заходу» Кітбуга розгромив хрестоносне графство Сідон, але у вересні 1260 р. його армію в битві при Айн-Джалулі знищили мамлюки (Кітбуга потрапив у полон, де йому відрубали голову). Після грудневої (1260) поразки при Хомсі (від тих самих мамлюків) монгольські завоювання в Західній Азії припинилися.

Хулагу не зумів вплинути на вибори нового кагана. За володарювання над завойованими на Далекому Сході землями почалася війна ханів Арігбуки та Хубілая, в якій переміг узурпатор Хубілай (1260—1294). Нового кагана не цікавили далекі землі, які він усе одно не міг контролювати, і в 1263 р. Хубілай надав Хулагу титул *ільхан* («улусний хан»), офіційно визнавши незалежний статус монгольського Ірану. Утворилася держава Хулагуїдів (1263—1353), що охопила Іран, Ірак, Афганістан, Вірменію, Азербайджан, більшу частину Анатолії, Курдистан та південь Середньої Азії. Васалами Хулагуїдів періодично ставали Грузія, Трапезунд і Кіпр.

Монгольське завоювання стало нелегким випробуванням для регіону. Вдесятеро скоротилися площі оброблюваних земель, жахливу різанину пережили Мерв, Балх, Герат, Рей, Тус, Нішапур, Казвін, Хамадан, Марага, Ардебіль, Бухара, Ургенч, Самарканд, Багдад, Дамаск тощо. Сьогодні тисячі людей були перетворені на рабів, а розгром іригаційної системи внаслідок навали кочовиків спричинив занепад рільництва й голод. Жахливих утрат зазнала культура. Проте не треба забувати, що перси давно не були хазяями у власній країні, де правили тюрки; і тотальна різанина теж не була для них новиною. Тому навала монголів більшістю населення сприй-

малася просто як заміна одних чужоземних гнобителів на інших, тим паче що монголи знищили ненависні для більшості персів-шиїтів-імамів халіфат Аббасидів, тюрксько-суннітську диктатуру та жадливого ісмаїлітського монстра нїзаритів.

Монголів прокляв видатний перський філософ (містик-гуманіст) і поет Румі (1207—1273), але радісно вітав інший славетний поет Ірану Сааді (1203/10—1292) — неперевершений лірик і прозаїк (творець збірки *«Гулістан»* — «Квітник», людина бурхливої біографії; об'їздив увесь ісламський світ, потрапляв у полон до індусів та хрестоносців) і водночас автор панегіричної елегії на честь здобуття монголами Багдада. Годі ж творили: поет-містик Іракі (XIV ст.), ісмаїліт поет-гультяй Нїзарі (?—1320), прозаїки Ауфі (XII—XIII ст.) і Самарканді. Авторитет Насіра ад-діна Тусі (1201—1277) — придворного поета й астролога Хулагуїдів — у питаннях астрономії, математики, медицини й астрології десятиліттями вважався незаперечним для науковців Близького Сходу. Історичну науку Персії прославили апологет монгольських завоювань Ата Мелік Джувейні (автор титанічної праці *«Таріхі джахангушаї»* — «Історія світопокорителя», 1260 р., присвяченої Чінгіс-хану) й видатний політик та історик за сумісництвом Рашид ад-дін (його *«Джамі ат Таваріх»* — «Збірка літописів», 1310 р. — охоплює історію держави Хулагуїдів та всіх інших відомих тогочасним персам народів від Західної Європи до Китаю).

Хоча початкові наслідки монгольської навали були вкрай тяжкими, надалі ільхани залізною рукою припинили в регіоні усобиці, стабілізували податкову систему, відновили торгівлю, а виробників звільнили від дріб'язкового чиновницького регламентування (бо степовики не лізли в не зрозумілі для них землеробські справи, задовольнившись безперебійним надходженням податей та лояльністю населення до ханської влади). Проте історія монгольського панування в Ірані була нетривалою.

Розпад великої Монгольської імперії закономірно завершився міжханськими війнами, ускладненими тим, що окремі улусні володарі швидко виявили різну релігійну орієнтацію. Хулагу був шанувальником Майтреїї (Будди майбутнього), в його військовому оточенні переважали християни-несторіани, а верхівку бюрократії ільхан намагався формувати з письменних китайців-конфуціанців (щоб чиновники були кваліфікованими, але чужими для більшості підданих); тим часом золотоординський хан Берке (1258—1266) підтримував суннітський іслам. Крім того, за заповітом Чінгіс-хана Іран належав нащадкам його старшого сина Джучі, тобто саме володарям Золотої Орди, тому війни Джучідів з Хулагуїдами стали неминучими.

Апогей гігантського протистояння — зимова битва в Ширванській долині (1261), де, якщо вірити середньовічним історикам, проти 350-тисячного війська Берке вистояла 300-тисячна армія Хулагу. Перемогу в жадливій різанині здобув ільхан — «хоробрий та в бійці сильний,

відзначився в цій битві, показав себе здібним землею володіти й вінець носити»⁸. Не витримавши психологічно, вояки Золотої Орди (монголи, кипчаки й русичі) «кинулися тікати через Терек, під ними провалилася крига, і безліч вояків потонула»⁹. Добити золотоординців завадив їхній союзник — мамлюцький Єгипет, що скував ініціативу Хулагуїдів.

Воювали Хулагуїди і з улусом Джагатая, але тут бойові дії завершилися вничю: 1273 р. ільхан Абака (1265—1282) захопив Бухару, на що Джагатаїд Дува в 1295 р. відповів спустошенням Хорасана.

Лише союз із Трапезундом (потім Візантією) та мир на східних рубежах дали Хулагуїдам змогу певний час утримувати державні кордони, але внутрішня криза не залишила монголам шансів на тривке панування в регіоні.

Вороже ставлення шиїтів до влади іновірців наростало, а масла у вогонь додав ільхан Гейхату (1291—1295), який, підбурований китайськими радниками, теж почав (як і юаньські імператори Китаю) активно друкувати паперові гроші замість дзвінкої монети (геніальний винахід імперії Сун). Неконтрольована емісія довела до апогею господарський розвал, на що відповіли бунтами селяни Південного Ірану (Лурістану). Потрібні були термінові стабілізаційні реформи, які спробував провести ільхан Газан (1295—1304).

Газан-хан почав царювання з того, що прийняв разом з військом іслам (незгодним відрубали голови), після чого візирем призначили славетного історика Рашида ад-діна. В країні відновили карбування золотих і срібних монет та вилучили з обігу знецінені папірці, скоротили й спростили податки, а тим, хто піднімав цілину, дарували значні податкові пільги. Чітко розмежували юрисдикцію монгольського (державного) й мусульманського (господарського й кримінального) права. За дев'ять років реформ було досягнуто певне відродження економіки, трохи нівелювався етно-релігійний конфлікт влади й підданих, а доходи держави збільшилися з 17 до 21 млн динарів на рік (що все одно було вп'ятеро менше від домонгольських часів).

Газан-хан помер від алкоголізму, але його наступник Олджейту (Худабенде, 1304—1316) не став змінювати реформаційний курс і, хоча мав уразливі місця (вино, наркотики, гаремні втіхи тощо), здобув цілковиту підтримку персів тим, що відкрито прийняв шиїзм.

При дворах ільханів процвітали науки й мистецтва. В країні працювали історики Вассаф (?—1328) і Казвіні (XIV ст.). Вершиною класичної

перської поезії визнано Хафіза (1300—1389), сучасниками якого були поети-містики Шабістарі та Аухаді, романтик Сальман Саведжи, лірик Кірмані. Шедевр архітектури являє собою восьмигранна купольна мечеть ільхана Олджейту-Худабенде в Султанії (XIV ст.), а в Тебризі зусиллями уйгурських іммігрантів у XIV ст. зародилася перша в мусульманському Ірані школа поліхромної мініатюри, в традиціях якої втілювався вплив далекосхідних естетичних канонів.

Та коли ільхан Олджейту помер (1316), перебравши з насолодами, держава Хулагуїдів швидко занепала. Степовики так і не стали для персів «своїми», а ісламізація й перетворення держави гордих кочовиків на типову султанську деспотію вкрай не сподобалися монгольській верхівці, що якомога приватизувала свої ікта, для яких вибила податковий імунітет.

Посилення сепаратизму спустошило ільханівську державну скарбницю, що змусило владу знову підвищувати податки. Врятувати державу шляхом військової диктатури спробував за правління Абу Саїда Бахадур-хана (1316—1335) його всесильний візир, безстрашний воєначальник Чобан. Проте ільхан смертельно боявся свого «благодійника» і в 1327 р. підступно його знищив разом із синами. Могутнього Чобана не стало, Абу Саїд присвятив життя поезії та жінкам, закинувши державні справи, а коли його в 1335 р. отруїла мстива дочка Чобана (Хатун), в імперії Хулагуїдів настав повний розвал. На уламках колишньої великої держави утворилися десятки незалежних і ворогуючих між собою династій (Джелаїриди, Музаффариди, Курти тощо), а в Хорасані спалахнуло в 1337 р. персо-шиїтське визвольне повстання *сарбадарів* («вішальників, несамовитих», 1337—1381), які й стали могильниками Хулагуїдів.

Ідейним прапором сарбадарського повстання був агресивний антимонгольський шиїзм, а вождями-ідеологами цього протокомуністичного руху стали: шиїтсько-містичний шейх-проповідник Халіфе, його наступник шейх Хасан Джурі та «поети злиднів»: апологет егалітаризму ібн Ямін (?—1368), викривач розлітної верхівки й прибічник народного бунту Убейд Закані (?—1370) та найекзотичніший поет-селянин ібн Хусам Кухістані, який, за легендою, писав свої вірші на держаках лопат. На відвойованих землях запанували селянські традиції егалітаризму, податки зафіксували на рівні 3/10 від урожаю, всі сарбадари (включаючи правителя) носили однаково простий одяг (з вовни, а не шовку), армію становило народне ополчення, а в будинках начальства (в тому числі вождя) щоденно влаштувалися для всіх бажаючих спільні трапези.

У 1337 р. повстанці відбили Сабзавар (зробивши його своєю столицею), потім захопили Нішапур, Мерв та Гурган. Останній хулагуїдський ільхан Туга-Тимур вирішив придушити бунт хитрістю і, запросивши в 1353 р. сарбадарських лідерів на бенкет, наказав їх знищити. Але ільхан прогадав:

на бенкеті сарбадарський емір Ях'я Керабі сам зарізав Туга-Тимура. Так перервалася династія Хулагуїдів, а в Хорасані на півстоліття запанували сарбадари (1337—1381).

Іран і Середня Азія знову опинилися в умовах тотальної роздробленості та цілковитої політичної анархії, війни тривали безупинно, але невдовзі цей кривавий морок здався веселою прогулянкою, бо в Середній Азії зійшла зірка жадливого Тимура.

¹Цит. за: *Агаджанов С.Г.* Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI—XII вв. М., 1991. С.239.

²Цит. за: Там само. С.71.

³Цит. за: Там само. С.91.

⁴*Мунтанджабад-Дин Бади Атабек ал-Джувеїни.* Ступени совершенствования катибов (Атабад ал-катаба) / Пер. с перс. Г.М. Курпалидиса. М., 1985. С.24—25.

⁵*Киракос Гандзакеці.* История Армении // *Тер-Мкртчян Л.Х.* Армянские источники о Средней Азии VIII—XVIII вв. М., 1985. С.68.

⁶*Мюллер А.* История ислама с основания до новейших времен / Пер. с нем.: В 4 т. СПб., 1986. Т.3. С.248.

⁷Там само. С.259.

⁸*Книга Марко Поло* / Пер. со старофр. И.П.Минаева. М., 1955. С.231.

⁹Цит. за: *Гордеев А.А.* Золотая Орда и зарождение казачества. М., 1992. С.67—68.

Лекція 14

Мусульманський Іран та Середня Азія (закінчення)

● Держава Тимура і Тимуридів ● Іран після Тимуридів ● Держава Сефевідів ● Середня Азія після Тимуридів

Держава Тимура і Тимуридів (1370—1500). Тимур («Залізний», 1336—1404), виходець з монголо-тюркського роду Барлас, народився в м.Кеш (суч. Шахрісябз, південніше Самарканда). Його рід по жіночій лінії вважався нащадком найжорстокішого Чингісового сина Джагатая. Тимур спадково обіймав посаду кешського намісника, але дитинство та юнацтво майбутнього світопідкорювача припало на «смутні часи» тотальної анархії, тому свою «творчу біографію» він почав у 1358 р. з «посади» отамана банди розбійників, які вдало грабували сусідів. Невдовзі в нього з'явився друг-союзник — спадковий емір Самарканда Хусейн (такий

самий хижак і головоріз), з яким вони удвох кілька років тероризували весь *Мавераннахр* («Країну, що за рікою», тобто Середню Азію).

У 1362 р. під час одної з таких бандитських вилазок Тимур був тяжко поранений, суглоби правої руки й правої ноги неправильно зрослися й стали нерухомими, а його кістяк вразив кістковий туберкульоз, але вольового Тимура це не збентежило. «Він був струнким і великим, високого зросту, як нащадок давніх велетнів, з могутньою головою й лобом, кремезний тілом і сильний... кольором шкіри білий та рум'яний, без темного відтінку; широкоплечий, з міцними членами, сильними пальцями й довгими стегнами, пропорційної статури, довгобородий, але з вадюю у правій нозі й руці; з очами, словненими похмурого вогню, та гучним голосом. Страху смерті він не знав... не любив насмішок і неправди, був недоступним для жартів і забав, зате бажав чути завжди одну правду, якщо навіть вона йому неприємна; невдача ніколи його не гнітила, а успіх ніколи не веселив»¹. Тимур так і не навчився читати й писати, але володів перською мовою.

Безмежний бандитизм у Середній Азії тривав, а вожді його (Тимур і Хусейн) відкрито назвались емірами. Такий стан речей не влаштовував улусних монгольських ханів Джагатаїдів, і в 1365 р., спираючися на вірні йому кочовища Моголістану (Східного Казахстану), Джагатаїд Кабулшах здійснив у регіоні масову каральну акцію. У дводенній битві біля Шашу (суч. Ташкент) джагатаїдські монголи завдали поразки хусейно-тимурівським бандам, лідери яких ледь утекли. Проте Джагатаїди відверто ненавиділи й християнство, й іслам; і цю карту вирішив розіграти Тимур (якого після важкого поранення прозвали *Тимур Ленг* — «Залізний Кульгавець»).

Проти нової монгольської навали повстав народ, і під стінами Самарканда простолюд (на чолі з бавовном'якою Абу Бекром Келеві), наелектризований мусульманськими проповідниками (серед яких виділявся студент медресе Маулян-заде), розгромив агресора. Монголи відступили назавжди, а еміри повернулися до Самарканда й підступно знищили всіх повстанських керівників (крім Маулян-заде). По закінченні бійки Тимур тут же її відцурався, й, обвинувативши в усьому Хусейна, вигнав його з міста при підтримці населення, а в 1370 р. добив і знищив свого колишнього союзника в Балху. Тимур став під титулом еміра цілковитим володарем Мавераннахру із столицею в Самарканді. Далі почалися його *славетні завоювання, успіх яким забезпечили: військовий талант полководця, суннітський фанатизм, колосальна воєнна здобич, неймовірна жорстокість та масова підтримка абсолютної більшості середньоазіатів, добробут котрих суттєво збільшився, бо Тимур розумно поділився частиною ганіми з підданими* (і за ці крихти «з

панського столу» самаркандці боготворили еміра, «забуваючи» про джерело цих багатств, а поет Хатіфі співав йому дифірамби). Політичним гаслом жадливого самаркандського еміра стала неперевершена фраза: «Весь простір населеної частини світу не вартий того, щоб мати двох царів»².

Першою жертвою мстивого Тимура стали Джагатаїди: їхнє царство було знищено, караванні шляхи розорені, а купців примусили ходити через Самарканд. Потім емір втрутився в ханські чвари в Золотій Орді, яку після поразки на Куликовому полі від московського князя Дмитрія Донського (1380) роздирали усобиці. В 1381 р. Тимур посадив на золотоординський трон свого «протеже» Тохтамиша.

Наступною здобиччю «Залізного Кульгавця» став роздроблений та послаблений Іран, причому тут завоювання супроводжувалися звірствами, перед якими меркнуть усі криваві злодіяння арабів, тюрків та монголів.

У Сабзаварі 2 тис. полонених живими замурували в міських стінах, в Ісфахані з 70 тис. черепів знищених городян спорудили посеред міста кілька жадливих веж, а мешканців Ширази вирізали поголовно (лише поетові Хафізу Тимур подарував халат і відпустив).

Після трьох походів весь Іран, Хорезм і Афганістан визнали панування Тимура.

Масовий приплив ганіми й данини від завойованих народів дав можливість швидко реконструювати й розширити іригацію Мавераннахру, а Самарканд перетворився на світовий центр науки й культури. На крові й горі сусідів зростав добробут у корінних землях емірату.

Самаркандські архітектори, до яких приєднали полонені майстри з Ірану, Азербайджану, Афганістану, Іраку, Сирії, Індії, прикрасили тимурівську столицю безцінними архітектурними дивами. Серед них: мавзолей *Шах-і-Зінда* («Шах живий», XIV—XV ст.), в якому вражає співіснування простої, лаконічної архітектурної форми з найтоншим узором полив'яної кахлі; грандіозна Соборна Мечеть *Бібі-Ханім* (1399—1404), розрахована на 2 тис. (!) молитвеників; масштабна усипальня Тимуридів *Гур-Емір* (1403—1404) тощо. Тимурівську батьківщину Кеш прикрасив величний *Ак-Сарай* («Білий Палац»).

У самий розпал війни в Ірані незалежність спробував вибороти Тохтамиш: у 1383 р. золотоординці здійснили набіг на Хорезм, а в 1385 р. захопили Тебриз, де влаштували шалену різанину. Але колишній васал явно переоцінив свої сили: успішні війни дали в руки Тимура незліченні багатства, і за щедру платню в його армію десятками тисяч ішли досвідчені вояки-професіонали.

У 1392 р. Тимур вогнем і мечем пройшов Вірменію, Азербайджан та Грузію, а в 1395 р. наздогнав 90-тисячну армію Тохтамиша біля річки Терек. Виявивши неабиякий дар полководця, Тимур розтрощив золотоординців за 3

години (!)³, а потім, переслідуючи Тохтамиша, добив його безпосередньо в корінних степах Орди (межіріччя Волги й Дону), розоривши «за компанію» Єлець на Русі. Тохтамиш утік до Литви, а Тимур продовжив завоювання.

У 1398 р. страхітливого погрому зазнав Делійський султанат, звідки емір вивіз нечувані багатства, потім Тимур відібрав у мамлюків Сирію, а потому вдерся в межі Османської Турецької імперії.

Пихатий турецький султан Баязид I (1389—1402) написав Тимурові образливого листа, в якому пообіцяв збезчестити весь гарем еміра, на що спокійний самаркандець відповів лаконічно («Він збожеволів») і мобілізував у похід армію в 150 тис. головорізів-професіоналів плюс 32 бойових слони (індійські трофеї).

Турецькі яничари поразок раніше не знали, але військ у Баязида було не більше 70 тис., а вишколом і жорстокою завзятістю гулями еміра не поступалися піхотинцям султана. В битві біля Ангори (суч. Анкара) в 1402 р. армія Баязида не витримала удару «тимурівців». Корпус яничарів оточили й вирізали, а султан потрапив у полон.

Тимур посадив султана в клітку й возив за собою як тварину, аж доки той не помер, таємно добувши й прийнявши отруту. Потім «Залізний Кульгавець» за кілька днів здобув штурмом Смірну (яку хрестоносці-йоханніти вдало захищали від турків 20 років), а коли за кілька днів до місцевої бухти прибули кораблі венеціанців і генуезців з резервами та припасами, «тимурівці» закидали їх за допомогою катапульта відрубаними головами «рицарів ордену Св. Йоханна».

За 35 років свого царювання (1370—1405) Тимур створив шляхом кривавих завоювань колосальну імперію від Русі до Індійського океану, від Сирії до р.Інд та китайських кордонів, але мріяв він про світове панування й тому обрав наступною жертвою мінський Китай.

Приводом до агресії стала надумана теза про нелегітимність мінської династії, яка прийшла до влади, скинувши монгольську династію Юань, і Тимур, як дальній нащадок Чінгіс-хана, взявся виправити цю «несправедливість».

Масштаби підготовки походу не залишали «Піднебесній» жодних шансів. Тимур зібрав та озброїв 200-тисячне військо й уже виступив у похід, мріючи стати володарем усієї Азії, але в Отрарі «Залізного Кульгавця» вразила лихоманка, і 18 лютого 1405 р. страхітливого еміра-воєвника не стало.

Імперія Тимура була приречена. Створена на крові й кістках, вона трималася виключно військовим та адміністративним даром засновника, одне ім'я котрого викликало жах. Його смерть стала сигналом до розвалу, армія почала розбігатися, тюрки ворогували з персами, шіїти — з

суннітами, Під контролем султана Шахруха (сина й спадкоємця Тимура, 1405—1447) офіційно залишилися Іран і Середня Азія, але сил і талантів тримати в руках «світову імперію» в нового володаря не вистачило. Його столицею став відбудований Герат.

Змінивши політичну тактику, Шахрух спробував спиратися не на військо та саме насильство, а на кваліфікованих перських чиновників і мусульманське духовенство. Були зменшені та зафіксовані податки, припинилися завоювання, але забути тимурівські злодіяння перси не могли.

У 1406 р. збунтувався Мазендаран, потім у Хорасані повстали *хуруфіти* («літерники») — крайні шіїти-імаміти, які оголосили Тимуридів уособленням зла, проклятим Аллахом, і т.ін., а самі під егалітарними гаслами почали чекати близького приходу *махді*. Хуруфіти ввели принцип тотальної спільності майна (що часом поширювалось і на жінок), а в політиці вдалися до індивідуального терору. (Зокрема, в 1427 р. Шахруха ледь не заколов хуруфіт Ахмед Лур прямо в мечеті Герата.) Ще одне крило крайніх шіїтів під керівництвом Мухаммеда *Мушаші* («Променисто») повстало в 1441—1442 рр. у Хузистані. Їхня ідеологія й методи боротьби продовжували сарбадарські традиції.

Шахрух не зумів упоратися з володіннями й поділив імперію на провінції, куди призначив майже незалежних губернаторів. Але й це владу Тимуридів в Ірані не врятувало. Після смерті Шахруха (1447) тимуридські володіння в Персії поступово були завойовані туркменами, а останнім оплотом Тимуридів залишився Мавераннахр, де спочатку як удільний емір, а потім як незалежний султан правив син Шахруха великий просвітитель Улуг-бек (1409—1449).

Онук Тимура Улуг-бек не виявив схильності до ратної справи. Його роботою було бюрократичне керівництво державою, а хобі — науки й мистецтва. В Самарканді в цей час на майдані Регістан було збудоване славетне медресе, на окраїні міста — унікальна обсерваторія, ще одне медресе за наказом Улуг-бека спорудили в Бухарі (архітектор Ісмаїл Ісфахані). Улуг-бек захоплювався астрономією, знав перську та арабську мови, писав вірші й полюбляв музику, танці тощо.

Та в роду Тимура такий правитель не міг мати авторитету, і фінал царювання султана-просвітителя виявився трагічним. У 1448 р. його власні сини очолили заколот, більша частина армії покинула правителя-мироотворця (бо без воєн і ганіми солдати втрачали матеріальні стимули до служби). В 1449 р. залишки урядових військ були знищені, після чого Улуг-бека зарізав власними руками син Абд аль-Латіф. Ще півстоліття існувала держава Тимуридів, пошматована усобицями, але в 1499—1500 рр. її агонію припинила навала узбеків.

Останніми спалахами велична тимуридська культура завдячує поетам і мислителям Алішєру Навої (1441—1501) та Абд ар-Рахману Джамі (1414—

1492) і цілій низці істориків: Мірхонду, Хафізі Аbru та Абд ар-Різа Самарканді.

Іран після Тимуридів. Позбувшись тимуридського ярма, Іран залишався культурною та економічно спокусливою для загарбників країною. Світової слави зажила ширазька школа поліхромної живописної мініатюри, яку в XV ст. вирізняли надзвичайна пишність, яскравість, багатство композиції й нестандартний колорит. До шедеврів архітектури можна віднести мечеть Гаухар-шад у Мешхеді, побудовану в 1418 р. світилом перської архітектури Кавамом ад-діном Ширазі (автором ідеї купола на перехресних арках, ?—1440), та покриту унікальним полив'яним декором Блакитну мечеть Тебриза (1465), створену за проектом Німатулли, сина Бавваба. Проте владиками в Ірані знову були не перси.

Скориставшись тотальною кризою імперії Тимура після смерті її засновника, в 1410 р. незалежність від Тимуридів здобув союз туркменських (огузьких) племен *Кара Коюнлу* («Чорний Баран» — зображення свяченого чорного барана прикрашало їхній державно-бойовий прапор). Очолюю цей союз суннітське плем'я бахарлу, а творцем держави *Кара Коюнлу* (1410—1468) став *Кара Юсуф*, який спочатку володів землями навколо озера Ван. Після ряду успішних воєн з розпорощеними тимуридськими загонами «чорнобаранні» окупували Азербайджан, Вірменію й Ірак, а за правління султана Джаханшаха *Кара Коюнлу* (1436—1467) навіть ненадовго захопили Західний Іран з Гератом.

Проте, виборюючи владу над обширними територіями, *Кара Коюнлу* не стали ділитися нею (і здобиччю) з іншими туркменськими племенами, що викликало їхнє «справедливе обурення», і в спину «чорним баранам» ударили *Ак Коюнлу* («білобаранні»), корінні кочовища яких розташовувалися у верхів'ях Тигру. Об'єднавши навколо прапора, на котрому красувався білий баран, усіх невдоволених огузів, вождь нового хіжацького союзу *Узун Хасан Ак Коюнлу* (1453—1478) спочатку виснажив «чорних» грабницькими набігами, а потім завдав вирішального удару. В битві біля Ардебіля (1468) військо *Кара Коюнлу* було знищене, а їхній останній лідер *Абу Саїд* потрапив у полон, де йому відтяли голову. Тепер уже *Ак Коюнлу* поставили під свій контроль Азербайджан, Вірменію, Західний Іран, Ірак і Курдистан, але їхня держава (1468—1502) теж не стала міцною.

Хіжацькі грабницькі банди «баранів» (як чорних, так і білих) довершили докорінне спустошення Месопотамії й Західного Ірану, але, розграбувавши народ, кочові огузи так і не зуміли без належної релігійно-ідеологічної або державно-організаційної опори надовго втримати владу в землеробському шіїтському оточенні персів. Суттєвих утрат зазнали «білобаранні» від турків-османів, які в 1473 р. розтрощили кінноту *Ак Коюнлу* вогнем артилерії при Терджані (на Євфраті). Навіть антиосманський союз з Венецією не врятував *Узун Хасана*. Новим об'єднувачем Ірану й остаточним могильником «білих баранів» став своєрідний релігійно-політичний блок Сефевідів з *кизилбашами* («червоноголовими»).

Держава Сефевідів (1502—1736). На межі XV—XVI ст. Іран являв собою в політичному плані надзвичайно нестійку сукупність різноманітних і вкрай ворожих одне одному державних утворень. У Хорасані володарював релікт тимуридської епохи султан *Хусейн Бейкари* (1469—1506), єдність туркменських кочовиків *Ак Коюнлу* (що панували в Іраці й Західному Ірані) розпорошилася на десятки дрібних султанатів, а в шіїтському Азербайджані (в районі міста Ардебіль) набирали сили Сефевіди.

Ще наприкінці XIII ст. в умовах монгольського гноблення один з багатих суннітських шейхів Сефі ад-дін Ісхак (1252—1334), курд за походженням, заснував на кшталт християнських жebraцьких орденів містичний суннітський орден *дервішів* («жебраків, прохачів, бідняків») Сефевіє, що мріяв про вигнання з регіону монголів-іновірців. Та коли через Іран кривавою лавиною прокотилися правовірні мусульманські армії Тимура, а потім запанували туркмено-огузькі «барани» (теж сунніти), Сефевіди прийняли шиїзм імамітського напрямку, який відтепер став прапором антиогузької та антитимуридської боротьби.

У XV ст. сефевідські дервіші-шиїти розгорнули в Ірані масштабну пропаганду. Родові землі клану Сефеві гарантували йому мінімальну матеріальну базу, але для влади на середньовічному Сході була потрібна сила, і вона відшукалася в особі тюркських кочових племен шамлу, румлу, устаджлу, текелю, афшар, каджар і зулькадар, які настільки довго жили в шиїтському оточенні, що єдині з тюрків прийняли іслам шиїтсько-імамітського напрямку. Мешкали вони в Східній Анатолії та Південному Азербайджані, а свою узагальнену назву *кизилбаш* («червона голова») дістали за 12 пурпурних стрічок, які вони нашивали на власні шапки (на честь 12 імамів, що їх визнавали імаміти на відміну від ісмаїлітів). Етнологи називають ці племена кочовими азербайджанцями.

Спираючися на свій релігійний авторитет і військову силу кизилбашів, які визнали себе *муридами* («учнями, послідовниками») Сефевідів, ардебільські шейхи почали інтенсивно розширювати свої володіння, використовуючи прошиїтські симпатії, що панували здавна серед мешканців Ірану й Азербайджану. Перші успіхи залишалися досить скромними, і тільки коли в 1495 р. орден очолив молодий (14-річний) енергійний Ісмаїл, Сефевіди почали творити імперію.

Ісмаїл був різносторонньо розвинутою особою — талановитий полководець, класик азербайджанської поезії (писав під псевдонімом Хатаї), сміливий воїн, тонкий політик, енергійний адміністратор. За таким лідером шшли, а для додаткового згуртування соратників молодий шейх здійснив під гаслом «боротьби за віру» кілька набігів на православні Грузію й Трапезунд та язичників-черкесів. Вояки здобули необхідний досвід, відчули смак перемоги та привабливість воєнної здобичі, і в 1500 р. Ісмаїл розпочав масштабну війну за регіональне панування.

Спочатку були розорені Баку й Шемаха, потім від Ак Коюнлу очистили Азербайджан, а в 1502 р. у звільненому від туркменів Тебризі Ісмаїл назвався *шаханшахом* («царем царів»), поклавши початок династії та тюрксько-перській державі Сефевідів (1502—1736), панівною релігією якої став шиїзм імамітського напрямку. Проти кизилбашо-сефевідського військово-політично-релігійного блоку спробували виступити

Ак Коюнлу, та населення активно підтримало Ісмаїла, і в битві біля Хамадана (1503) строкате ополчення «білих баранів» було остаточно знищене. За 1503—1509 рр. шаханшах захопив Вірменію, Ірак, Іран і Курдістан (проте центром молодого імперії залишився Азербайджан, а столицею — Тебриз).

Наступним ворогом стали узбеки (сунніти), чий лідер хан Мухаммед Шейбані (1499—1510) окупував Хорасан, та в грандіозній битві біля Мерва (1510) ордам середньоазіатських кочовиків дали відсіч: Шейбані загинув, а з порубаних узбецьких голів шах наказав спорудити жаливий мінарет.

Створення міцної шіїтської імперії занепокоїло суннітську державу турків-османів. Прямому зіткненню Сефевідів з османами передувала різня шіїтів у Туреччині (загинуло 40 тис. осіб) та суннітів в Ірані, після якої грізний турецький султан Селім I (1512—1520) розпочав похід на схід.

Кизилбаші являли собою неперевершену кінноту, але проти найкращої в тогочасних арміях світу турецької артилерії це не допомогло. Армії султана й шаха були кількісно однаковими (по 120 тис. вояків), та в грандіозній битві на Чалдиранському полі (1514 р., Південний Азербайджан) сефевідська кавалерія не витримала разючого вогню турецької картечі. Атака кінноти захлинулася, і почався розгром: турки рубали тікаючих, пораненого Ісмаїла врятував чудовий кінь, а шахський гарем (!) потрапив у полон до османів. Переможці розграбували Тебриз і, добивши кизилбашів при Кочхісарі (1515), відібрали у Сефевідів Північний Ірак. Надалі непереможний Селім I напав на Єгипет (де знищив державу мамлюків), перемога над яким передавала під його контроль багаті землі (а не розорений війнами Іран) та священні міста ісламу Мекку й Медину — і це врятувало шіїтську імперію, а в 1517 р., скориставшись відсутністю основних турецьких сил, Ісмаїл I захопив Східну Грузію.

Отже, держава Сефевідів вистояла, а її перший шах Ісмаїл (1502—1524) завершив правління на мажорній ноті.

Імперія Сефевідів стала однією з найбільших в ісламському світі. Крім Азербайджану, до її складу ввійшли Іран, Вірменія, більша частина території Курдістану й Грузії, Хорасан і Західний Афганістан, проте панівним етносом спочатку були виключно азербайджанські кочовики-кизилбаші (шаблями котрих і була створена шіїтська імперія), серед яких виділялися 114 родовитих сімей степової аристократії — з них виходили полководці, намісники, сановники та інша державна еліта.

Основою економіки в XVI ст. залишалось іригаційне землеробство. Селяни вважалися юридично вільними, але власної землі та води вони майже не мали, і, користуючись

ними на правах різноманітної оренди, платили ренту-податок та виконували трудову повинність. Із немусульман брали також подушну подать (*джизью*) та вродливих дівчат у гареми шаха та його прибічників. Аграрний фонд включав привілейовані земельні володіння кочових племен (*юрт*) і шиїтського духовенства (*вакф*), невеликий приватний сектор (*союргаль*), шахський родовий домен (*хассе*) і колоніальний державний сектор (*дівані*), з якого Сефевіди виділяли (за типом ранньомусульманських *ікта*) земельні пожалування за службу — *тіуль* (без прав власності). Тіуль передбачав жалування ренти із земель (на час служби), користувач тіулю не мав права визначати й збирати податки з селян — це робили державні чиновники.

Податки за часів Ісмаїла I залишалися невеликими (1/6 врожаю), що дало можливість певною мірою реанімувати занедбані продуктивні ресурси регіону, але втрата гарему на полі Чалдирану погано пожартувала з династії, бо шах мусив заводити нових жінок і дітей-спадкоємців уже на схилку років. І коли в 1524 р. Ісмаїл помер, його спадкоємцеві Тахмаспу I (1524—1576) сповнилося тільки 10 років. Серед кизилбашської знаті почались усобиці за право володарювати від імені неповнолітнього шаха. Наростав і азербайджано-перський конфлікт, бо серед персів вирувало невдоволення пануванням «диких і безграмотних» тюрків (навіть релігійна шиїтська спільність не змогла загасити цей конфлікт). Усобиці та сваволя кизилбашської верхівки спричинили збільшення податків, а коли вони досягли 60%, господарство не витримало: в країні розпочалися голод і антисефевідські бунти, чим одразу скористалися турки. В безперервних війнах Сефевіди втратили Ірак (включаючи священні міста шиїтів Неджеф і Кербелу) та частину Закавказзя, а в 1555 р. шах мусив перенести столицю держави в Казвін (південніше Каспію) — далі від османських кордонів. Навіть рідний брат Алкас-Мірза (намісник Ширвана) зрадив шаха й підтримав турків.

Тахмасп I — енергійна та високоосвічена людина, автор безцінних мемуарів — ще відшукував можливості, щоб утримувати єдність і порядок у державі, але в 1571 р. країну вразила чума, а після смерті шаха (1576) у шиїтській імперії запанувала політична анархія. Почався період смут і боротьби за престол (за який різалися його сини й онуки), що тривав з 1576 до 1587 р. Спочатку трон калейдоскопічно міняв хазяїв, а коли шахом став безвольний і напівсліпий Ходабенде (1578—1587), державними справами закерувала його дружина — «жінка енергійна й тверда»⁴, — і цим

знову скористалися сусіди. Узбеки відвоювали Хорасан (Мерв, Нішапур, Мешхед), індійські «Великі Моголи» спустошили й окупували Кандагар, а 100-тисячне османське військо паші Мустафи, завдавши трьох великих поразок кизилбашам, захопило Курдістан, решту Закавказзя та Азербайджан (колиску сефевідської державності!). За цих умов у 1587 р. на престол зусиллями двох кизилбашських ханів (Муршид Кулі-хан та Алі Кулі-хан) ступив 16-річний Аббас I, з правлінням якого (1587—1629) пов'язаний нетривалий зліт сефевідської могутності.

Шах Аббас I проявив себе неординарним правителем.

«Обличчя його було красивим, і характерною його особливістю був різко виступаючий ніс та гострий, проникливий погляд. Він носив не бороду, а довгі вуса. Зросту він був малого, але вирізнявся, мабуть, надзвичайною силою й витривалістю, бо все життя славився здатністю витримувати злигодні війни та до останніх днів віддавався улюбленій утісі — полюванню». Але домінували в його характері залізна, нещадна воля та «жорстокість справжнього перса»⁵.

Вже в перші два роки царювання молодий шах виявив неабиякі «державні таланти». Спочатку він хитрістю позбувся двох своїх ханів-благодійників, а в 1590 р. уклав з османами ганебний, але дуже необхідний для оздоровчих реформ Стамбульський мир (віддавши туркам усі спірні території!). Здобувши дорогою ціною невелику передишку, Аббас I чудово її використав, зайнявшись реформами, передусім в армії.

До Аббаса сефевідське військо складалося з кінноти кизилбашських племен, народного селянського ополчення та невеликої шахської гвардії. Така армія, з одного боку, породжувала відцентрові тенденції серед кизилбашської знаті, а з іншого — значно поступалась озброєнням і вишколом війську сусідньої Туреччини.

Аббас взяв курс на створення масштабної професійної армії, обравши за зразок традиції османського яничарського корпусу. Військо професіоналів почали формувати на базі рекрутських наборів серед юнаків, яких з малих років виховували в цілковитій ізоляції як фанатично відданих шиїзму та особисто шахові вояків. На їхнє озброєння вогнепальною зброєю знайшли необхідні кошти, і за кілька років з допомогою англійського інструктора Роберта Шиллі Сефевіди мали 12 тис. стрільців-мушкетерів (60 тис. мушкетів!), 12 тис. артилеристів (500 гармат!) та 10-тисячний корпус гулямів-кіннотників. Віднині не кизилбашська кіннота (кількість якої скоротили з 80 до 30 тис. вершників), а постійне шахське військо стало основою сефевідської армії, що значно посилило військову міць і централі-

зацію держави. Зменшенню ролі кизилбашів у політиці сприяло й перенесення столиці Сефевідів з Казвіна в Ісфахан (1598), де більшість населення становили перси, а також різанина, що її Аббас I влаштував серед невдоволених (у результаті від 114 родовитих кизилбашських сімей залишилося 35, а конфісковані землі поповнили державний та шахський домени).

Слідом за військовою провели реформу адміністративну, і шах почав одноосібно й самодержавно призначати всіх вищих чиновників, ставши єдиновладним володарем імперії (його обмежували лише норми Корану й шаріату, за чим слідкувало шиїтське духовенство). Для виконання шахських наказів створили *меджліс* («Державну Раду»). Щодо економіки, то шах запровадив єдину грошову систему, в основу якої поклав срібну монету, скромно назвавши її *аббасі* (4,6 г срібла). Для відродження прибуткової посередницької торгівлі державну увагу приділили будівництву й реконструкції шляхів сполучення, мостів, ханів, караван-сараїв тощо — і солідною галуззю господарства знову стала міжнародна торгівля (а не лише іригаційне землеробство). Реформи сприяли економічному піднесенню, влада змогла зменшити податки, і працювати стало вигідно (про що свідчить зникнення підневільної рабської праці у виробничих галузях економіки — рабство залишилося тільки у сферах побутових і гаремних).

Поряд зі старими культурами перси почали вирощувати опійний мак і тютюн, удосталось хліба й бавовнику, а сефевідські трояндова олія, шовк, килими, кераміка, зброя, порцеляна, парча, оксамит славилися на весь світ та активно експортувалися (Європа, Близький Схід, Росія, Індія, Китай).

Грандіозні реформи Аббаса I Мірзи («Великого», 1587—1629) за кілька років перетворили аморфний напіврозвалений Іран (який більше нагадував Великий Азербайджан) на міцну централізовану державу, яка знову почала «грати м'язами» в зовнішній політиці. Уклавши антисуннітський військовий союз із православною Росією, Аббас уцент розгромив у 1598 р. узбеків біля Герата й відвоював багатий Хорасан (причому в полон потрапив син узбецького хана), потім був окупований Бахрейн, а після ретельної підготовки в 1603 р. шах розпочав війну з Туреччиною.

Двома успішними війнами (1603—1612, 1616—1618) Сефевіди повернули собі Азербайджан, більшу частину Закавказзя, Курдістану та Ірак, а фінальним акордом стало

звільнення шийтських святинь (Неджеф, Кербела) і здобуття Багдада, де Аббас наказав вирізати всіх суннітів.

Персам дуже дошкуляли португальські пірати, які заважали нормальній торгівлі в акваторії Індійського океану, і, скориставшись антипортугальськими настроями в Англії, Аббас купив англійську допомогу перським шовком. У 1620 р. «сини туманного Альбіону» пустили на дно португальський флот біля Джаска, а в 1623 р. надали армії сефевідського генерала Алахверді-хана пряму військову допомогу (бойовими кораблями) для відвоювання в португальців стратегічного порту Ормуз. За це англійська Ост-Індська компанія дістала в Ірані багато торгових привілеїв.

Східною розкішшю вражала сефевідська столиця Ісфахан (600 тис. мешканців), для процвітання якої шах Аббас I силою переселив десятки тисяч кваліфікованих виробників із відвоюваних Азербайджану, Вірменії та Грузії. На центри ремесел і торгівлі знову перетворилися Казвін, Шираз, Кум, Кашан, Езд, Мешхед, Тебриз, Ардебіль, Єреван, Шемаха.

Справжнього розквіту досягла культура, особливо архітектура: міста почали будувати за єдиним генеральним планом, що передбачав завершені міські й паркові ансамблі, а будови вирізнялися масивністю й пишним поліхромним полив'яним декором з надзвичайно барвистою кольоровою гамою. Особливо цим славився Ісфахан та унікальний за багатством внутрішнього інтер'єру архітектурно-палацовий і парково-садовий ансамбль усипальні шейха Сефі ад-діна Ісхака в Ардебілі, центром якого став купольний циліндричний мавзолей із суцільним узорним полив'яним облицюванням.

Майстри ісфаханської школи живописної мініатюри почали писати психологічні портрети й запозичили (першими на Сході) з Європи лінійну перспективу та світлотінь. На часи Аббаса I припадає життя трьох неперевершених живописців: Ага Рези (?—1616), Рези Аббасі (1575—1635) та Мухаммеда Замана (XVII ст.), а ткач, поет і художник Гіяс ад-дін з Езда (XVI—XVII ст.) прославився створенням живописних тканин. Вершиною поезії аббасівського часу визнано творчість Ахлі Ширазі (XVII ст.).

Останнім успіхом великого Аббаса стало здобуття Кандагара, звідки вигнали в 1622 р. гарнізон «Великих Моголів».

Аббасівський Іран перебував в апогеї могутності, але не все було безхмарним. Строкату імперію Сефевідів роздирали етнічні й релігійні суперечності між християнами та мусульманами, суннітами та шийтитами, імамітами та ісмаїлітами. Періодично спалахували повстання пригноблених народів (грузинів, вірмен, афганців тощо), а *грандіозні реформи, за величезних позитивних здобутків, мали один, але надзвичайно важливий негативний наслідок — було втрачено етнічну єдність держави.* Якщо раніше панівним етносом імперії виступали азербайджанські кизилбаші, то тепер усі шийти-імаміти дістали юридично рівний статус (і турки, й перси, й навіть колишні християни-ренегати). Кизилбашсь-

ка знати вважала, що її невдячно й несправедливо позбавили панівної ролі в державному апараті й армії, перси запевняли, що їхні права недостатньо забезпечені порівняно з «дикими, неосвіченими степовиками», а професійна гвардія, як і в інших країнах Сходу, швидко почала впливати не лише на долю військових баталій — вагомим стало її слово в питаннях династичних чвар та успадкування престолу. До цих проблем додалися старі як світ хвороби всіх занадто централізованих держав: хабарництво, приписки, бюрократизм і корупція.

Не врятувала й міжнародна торгівля. Після відкриття прямого морського шляху від Європи до Індії торговельна монополія Ірану як посередника розвіялася наче дим, і кошти, що їх виділив Аббас Великий на відбудову шляхів сполучення, не окупилися. Відіграла свою роль і «революція цін» (після відкриття та пограбування конкістадорами Америки), яка в кілька разів знецінила золото-срібні запаси імперії.

Шляхи на захід перекривала ворожа Туреччина, до того ж перси ніколи не славилися як мореплавці, а Росія не без зусиль виходила із «Смутних часів», тому основним торговельним партнером Сефевідів стала індійська «Імперія Великих Моголів». Але її ринок був вузьким, а індійський експорт значно перевищував те, що міг запропонувати бідніший ресурсами Іран; і негативне зовнішньоторговельне сальдо спричинило масовий відплив срібла й золота з Ірану до Індії (звідки їх висмоктували європейці за вогнепальну зброю та середньоазіати за коней). Після надання пільг англійським торговцям серйозним конкурентом іранським ремісникам стали дешеві європейські товари, а перських купців і ремісників силою об'єднували в підконтрольні владі корпорації, де виробникам дихнути не давала тотальна чиновницька дріб'язкова регламентація.

До цього треба додати аббасівський деспотизм, який ще раз підтвердив стару істину, що правитель не може якісно керувати країною все життя й без будь-якого контролю: старість не додала розуму Великому Аббасові.

На схилку років він впав у манію переслідування, в країні узаконили доноси й максимально збільшили таємну поліцію, після чергових доповідей якої летіли з пліч голови навіть *беглербегів* (губернаторів провінцій). Жертвами шахської недовірливості стали троє його синів (одного за наказом Аббаса I вбили, двох — осліпили). Роздутий державний апарат почав працювати сам на себе, хабарництво й казнокрадство перевершили всі мислимі масштаби, грошей у влади хронічно бракувало, полізли догори податки, тож почалися й народні бунти.

Ще в 1615 р. повстав цар Кахетії Теймураз, але сефевідська військова машина придушила цей «бунт»: до Ірану виселили 100 тис. грузинів, а

сина Теймураза, щоб покарати батька, оскопили. В 1624—1625 рр. збунтувалася під гаслами тотального революційного егалітаризму Вірменія, в 1623—1624 рр. знову повстала Грузія (на чолі з великим полководцем Георгієм Саакадзе), а в 1629 р. піднялися шовкороби Гіяну.

Повстання потопили в крові, кожного разу ціною крайніх зусиль, а коли Аббас Великий помер (1628), престол дістався його жорстокому, кровожерливому, але найнездарнішому в державних справах синові Сефі (1628—1641).

За даними німецького посла Адама Олеарія, шах Сефі «почав своє правління безлічно кровопролити і тиранствував так, як жоден з колишніх шахів Персії, ... не милував ані друзів, ані недругів, і часто з найдрібніших причин нещадно катував та вбивав людей»⁶.

Масштабний терор затримав розпад держави, але позбавив імперію талановитих чиновників і полководців, з числа котрих «найкращі люди впали жертвами... кровожерливості та жорстокості»⁷. Обезглавлена армія, затероризована репресіями, стала небоєздатною, і в 1638 р. турки відвоювали Ірак — перси знову втратили Багдад і свої шийтські святині (Неджеф, Кербела).

Наступник Сефі Аббас II (1641—1666) закинув державні справи, зосередившись на гаремі й вині, чим скористались індійські моголи (вони знову захопили Кандагар). А коли на ісфаханський престол ступив «сміливий та мудрий» Сулейман I (Сефі II, 1666—1694), сил у центральній владі для боротьби з сепаратистськими замашками знаті вже не було. Грузинський цар Георгій XI демонстративно перестав навіть реагувати на шахські накази, «чим укинув шаха Сулеймана у великий сум та муки»⁸.

Економічне, політичне та культурне піднесення держави Сефевідів виявилось вкрай нетривалим, і наприкінці XVII ст. настав цілковитий розвал, який сягнув апогею за правління безвольного й тупого Султана-Хусейна (1694—1722), про котрого російський посол Артемій Волинський писав, що «рідко такого дурня можна знайти й серед простих, не токмо з коронованих»⁹.

При дворі панували мулли та гаремна камарилья, податки зросли втриє, й тому їх ніхто не платив, армія без зарплати розбіглася, чиновники жили здирством та хабарями, а серед народу поширювалися ідеї егалітаризму. *Соціально-економічна система східного типу в Ірані зайшла в глухий кут. Розбазаривши ресурси країни, вона вичерпала свої можливості, посередницька монополія (якою жили десятки поколінь Персії) зникла назавжди, а будь-які реформи унеможливилися державним розвалом, розоренням підданих і відсутністю жодної чіткої програми виходу з кризи. Для реформ (з урахуванням «права на помилку») потрібні кошти, проте традиційне господарство й так працювало на межі можливостей, країна голодувала, а тому «експериментувати» не могла.*

Незліченні багатства лежали в персів під ногами — це було «чорне золото» — нафта, але про цей «фонтан грошей» іранці дізналися лише у XX ст.

Таких випробувань імперія Сефевідів не витримала. *Вичерпавши можливості традиційного розвитку (з успішним використанням яких пов'язана епоха середньовіччя), перси не знайшли нових шляхів суспільної еволюції. Іран потрапив у цивілізаційну пастку, і цим скористалися сусіди, які почали рвати шиїтську імперію на шматки.*

У 1722 р. прикаспійські краї захопив під час свого перського походу російський імператор Петро I (1682—1725), Закавказзя й Північний Захід країни окупували турки-османи, а більша частина Ірану потрапила під владу диких афганців, які тільки починали формувати свою державність.

Ще в 1709 р. афганське плем'я гільзай звільнилося від сефевідської влади, а в 1722 р. їхнє 30-тисячне військо на чолі з Мір-Махмудом удерлося в Іран. Перси-шиїти намагались організувати опір афганцям-суннітам, але Сефевіди вже не мали важелів влади, щоб очолити цей рух та дати відсіч загарбникам, і в жовтні 1722 р. після 8-місячної облоги афганці здобули Ісфахан. Скинувши Султана-Хусейна, Мір-Махмуд оголосив себе шахом Ірану, що було карколомним державно-політичним регресом для Персії (яка від повнокровної державності повернулася до стадії вождівства). Лише син скинутого сефевідського шаха Тахмасп II чинив опір загарбникам, та суть справи це не змінювало.

Присмерки середньовіччя загалом виявилися кривавими, та *трагедія Ірану полягала в тому, що й сил, які б виступали за нові порядки, в країні не було: постсередньовіччя не стало для Персії початком нової культурно-господарської або державно-політичної епохи. На століття Іран поринув у перманентно-кризову цивілізаційну стагнацію.*

Середня Азія після Тимуридів. Розгром Тохтамиша Тимуром (1395) сприяв остаточному розпаду Золотої Орди на ряд незалежних ханств (Казанське, Астраханське, Кримське тощо), внаслідок чого на початку XV ст. свою орду в Межиріччі річок Урал і Сирдар'я утворили *узбеки — строката сукупність кочових тюркських та монгольських за походженням родів, спільною мовою яких став своєрідний тюркський діалект.*

Етимологія назви «узбеки» остаточно не з'ясована, але більшість науковців пов'язують її з ім'ям славетного золотоординського хана Узбека (1312—1340), бо в пам'яті місцевих степовиків він залишився як могутній та достойний володар.

На чолі узбецького кочового союзу стояли Шейбаніди — нащадки Шейбані (онука Чінгіс-хана, улус якого охоплював у XIII ст. степи навколо річок Тобол та Іртиш), а остаточно консолідація місцевих тюрко-монгольських родів припадає на правління хана Абульхейра (1429—1468).

Методом зміцнення загальноузбецької кочової єдності Абульхейр обрав агресію проти багатих, але слабо захищених після занепаду тимуридської могутності торгових міст Мавераннахру. Проте захопити добре укріплені Самарканд, Бухару та Фергану степовики не зуміли (їм бракувало облогової техніки), а ганіма від спустошення приміських околиць не задовольняла потреби молодого хіжацької держави. Розбудова елементів державності вимагала коштів, і коли воєнні походи не принесли Абульхейру фінансового процвітання, він почав збільшувати побори із самих узбеків, що влаштувало далеко не всіх.

Спочатку Абульхейра покинули роди ханів Гірея та Джанібєка: вони відкочували на північ і дали початок новій орді *казахів*, формування якої остаточно завершилося на початку XVI ст., а коли войовничий енергійний Абульхейр помер (1468), створене ним ханство тимчасово розпалося.

Новим об'єднувачем узбеків став онук Абульхейра хан Мухаммед Шейбані — «чесний тюрк, що належав до розряду таких людей, які багато чого досягають, якщо їх помилково не вішають дещо раніше»¹⁰. Почавши свій «шлях політика» з керування бандою в 300 вершників, він, ступаючи по трупах родичів (яких різав підступно й нещадно), швидко став ханом, а в 1499 р. знову спокусив усіх узбеків ідеєю хіжацьких набігів на південних сусідів.

Цього разу розвал у середовищі ворогуючих між собою Тимуридів сягнув апогею, і протягом п'яти років Шейбані оволодів Самаркандом, Бухарою, Ташкентом та Ферганою. Лише ферганський Тимурид Бабур чинив прищельцям упертий опір, та його сил не вистачило для боротьби з ордами кочових узбеків, і цей достойний нащадок свого великого пращура (Тимура) змушений був тікати до Кабула. Середня Азія залишилася за узбеками.

Спроби розвинути успіх завоюванням Хорасану обернулися трагедією: в 1510 р. в битві біля Мерва узбецьке військо знищили сефевідські кизилбаші шаха Ісмаїла (1502—1524), Мухаммед Шейбані-хан загинув у бою, а в 1512 р. впертий Бабур знову відвоював Самарканд, але в наступному році зазнав нищівної поразки. Самарканд знову став столицею ханства Шейбанідів, а енергійний Тимурид надалі переніс свою активність в Індію, де в 1524—1525 рр. шляхом завоювання заснував «Імперію Великих Моголів». Перемозі узбеків сприяла масова підтримка всіх верств мешканців Мавераннахру (суннітів), яким украй не до вподоби було опинитися під владою фанатичних шиїтів (до

яких належали і Сефевід Ісмаїл, і Тимурид Бабур). Проте наслідком нелегких воєн став новий розпад узбецької орди. Її частина на чолі з Льбарсом з роду Ядгара, осівши в Ургенчі, самостійно відстояла його від експансії шиїтів і після вигнання Бабура відмовилася коритися Шейбанідам. Що ж до нащадків Абульхейра, то їм дуже дошкуляли Сефевіди. Воювати на два фронти не було сил, тому Ядгаридів залишили в спокої, а коли обидві династії змінили свої столиці (Шейбаніди осіли в Бухарі, а Ядгариди — в Хіві), поділ Середньої Азії на два ханства (Бухарське та Хівінське) завершився легітимно.

В 1598 р. Шейбанідів на бухарському престолі заступили Аштарханіди — нащадки астраханських ханів, які в 1567 р. знайшли в Бухарі притулок (після російського завоювання 1554 р.), а через 30 років, породичавшись з правлячою династією, мирним династичним шляхом заволоділи ханським троном.

Осівши в Середній Азії, кочові узбеки швидко злилися з місцевим населенням, забули степові традиції та, зберігши стару назву, поступово перетворилися на етнос мирних купців і землеробів. Використовуючи іригаційну сітку межиріччя Сирдар'ї та Амудар'ї, вони вирощували пшеницю, ячмінь, рис, бавовник, просо, мак, процвітали шовківництво й городництво, садівництво, виноградарство й розведення баштанних культур, а тваринництво стало прерогативою купців (верблюди) або перетворилося на виключно експортний сектор економіки (як-от конярство, орієнтоване на індійський ринок). На весь світ славилися середньо-азіатські тканини, килими, шкіряні вироби та сушені ласощі (урюк, ізюм, курага тощо). Розвивалися наука й культура.

Шейбанідську епоху прославили видатний мініатюрист Музаххіб (XVI ст.), історики Бенаї та Васіфі (XVI ст.), поет Мушфікі (?—1588), а староузбецька поезія XVII ст. відома у світі завдяки поетові Хіلالі (страчений у 1639 р. «за схильність до шиїзму»).

Проте світова криза традиційних суспільств східного типу не обминула й Середню Азію, і з кінця XVII ст. цивілізаційний розвиток Хівінського й Бухарського ханств впав у стагнацію. Владний деспотизм, майнова й правова незахищеність власників, фанатизм суннітського духовенства (який підігрівало сусідство з шиїтським Іраном) завели Середню Азію в цілковиту державно-політичну та культурно-господарську безвихідь. Бухарсько-хівінські війни тривали десятиліттями, нормою стали надзвичайні побори, а хронічний дефіцит коштів у влади породив «добру ханську

традицію» збирати податки заздалегідь (у цьому особливо великих успіхів досяг бухарський Субхан Кулі-хан (1680—1702), який умудрився зібрати податки на 7 років (!) наперед). Піддані таких володарів перетворилися на хронічно «непокірних та схильних до бунтів і заколотів»¹¹, а внутрішню структуру ханств роз'їдали хабарництво й продажність апарату, перманентні міжетнічні конфлікти (узбеків, туркменів, таджиків, каракалпаків), династичні усобиці та релігійний суннітський догматизм. *Хронічна нестабільність, стійке падіння життєвого рівня та відсутність будь-яких реформаційних ідей — таким був фінал середньовічної епохи для народів Середньої Азії.*

¹Цит. за: *Мюллер А.* История ислама с основания до новейших времен /Пер. с нем.: В 4 т. СПб., 1896. Т.3. С.295.

²Цит. за: История СССР с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1948. С.240.

³*Клавихо, Руи Гонсалес де.* Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406) /Пер. со староисп. И.С.Мироковой. М., 1990. С.144.

⁴Цит. за: *Бушев П.П.* История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586—1612 гг. М., 1976. С.57.

⁵*Мюллер А.* Вказ. праця. Т.3. С.394—395.

⁶Цит. за: История стран Азии и Африки в средние века: В 2 т. М., 1987. Т.2. С.199.

⁷*Мюллер А.* Вказ. праця. Т.3. С.409.

⁸*Хачатур Джугаеци.* История Персии // *Тер-Мкртчян Л.Х.* Армянские источники о Средней Азии VIII—XVIII вв. М., 1985. С.100.

⁹Цит. за: История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970. С.584.

¹⁰*Мюллер А.* Вказ. праця. Т.3. С.356.

¹¹Цит. за: *Ромодин В.А.* Средняя Азия и Казахстан во второй половине XVII и в XVIII в. // *Всемирная история: В 10 т. М., 1958. Т.5. С.260.*

Османська імперія

● Природно-кліматичні умови Анатолії (Малої Азії) ● Крах Сельджуцького султанату в Малій Азії. Виникнення держави турків-османів ● Середньовічний турецький (османський) етнос ● Формування Османської військово-експансіоністської держави. Турецькі завоювання XIV ст. ● Навала Тимура та її наслідки. Розпад Османської держави ● Відбудова Османської держави ● Падіння Константинополя. Створення Османської імперії ● Османська імперія в епоху розквіту ● Ослаблення й занепад турецької могутності

Природно-кліматичні умови Анатолії (Малої Азії). Занепад великосельджуцької могутності після смерті Мелік-шаха та Нізама аль-Мулька (1092) прискорив розпад єдиного Сельджуцького султанату на цілий ряд незалежних держав, у яких тюркські завойовники залишилися панівним прошарком населення. Одною з таких держав — уламків колишньої великої суннітської імперії став Конійський (Румський) султанат у Центральній Анатолії.

Анатолійський півострів (Мала Азія) розташований у західній частині азіатського континенту і являє собою таке ж малородюче плоскогір'я, що й Іран. Із трьох боків Малу Азію омивають моря (Чорне, Мармурове, Егейське та Середземне), а від Європи її відокремлюють дві вузькі протоки — Босфор і Дарданелли. Річок тут багато, але розміри їхні досить скромні, а судноплавство ними — обмежене. Зате порізані береги Анатолії рясніли зручними бухтами, які немов запрошували розвивати мореплавство.

Різноманітними були анатолійські ландшафти: степове плоскогір'я на сході й лісисті гори заходу, які перемежались відносно родючими річковими долинами.

Серед природних ресурсів, окрім соснових і кедрових лісів, господарську цінність становили обмежені поклади золота, срібла, свинцю, цинку, міді, заліза; в горах удосталь було будівельного каменю, мармуру, слюди, оніксу, траплялися гірський кришталь та вулканічне скло (обсидіан), а в деяких озерах з давніх часів видобували сіль.

Рослинний і тваринний світ Анатолії в часи середньовіччя майже не відрізнявся від іранського (лише азіатські леви й тигри тут не водилися), клімат був середземноморського типу із властивими йому жарким сухим літом та досить теплою вологою зимою. Що ж до нестачі родючих земель, пристосованих для землеробства, то цей недолік з

лишком покривався надзвичайно вдалим географічним розташуванням півострова, який самою природою був створений своєрідним мостом між Азією та Європою. Тому контроль над Анатолією важко переоцінити з точки зору торгівлі (як морської, так і караванної).

Крах Сельджуцького султанату в Малій Азії. Виникнення держави турків-османів. З 1116 р. столицею автономного сельджуцького султанату Малої Азії стала Конья (звідси походить і назва Конійського султанату). Територіально ця тюркська держава охопила переважну частину півострова та частину Вірменського нагір'я.

Протягом XI—XII ст. в Анатолію переселилися від 0,5 до 1,1 млн тюркських кочовиків, що дало поштовх масованій тюркізації півострова. Але, залишившись скотарями, завойовники знайшли свою, вільну до того екологічну нішу регіону (гірські пасовиська), що гарантувало їм відносно мирне співіснування з підкореними народами: греками (виноградарями й ремісниками), вірменами (торговцями й землеробами), лазами (рибалками й мореплавцями) тощо. Лише з курдами (також тваринниками гір) відносини залишались напруженими, хоч нелегкий синтез відбувався й тут.

Незважаючи на терор нізаритів, хрестоносну агресію, війни з Візантією та ворожими тюркськими родами Данишменідів (які контролювали північ Анатолії), Конійський, або Румський, султанат досить довго залишався могутньою державою регіону. І коли в 1176 р. розпутний візантійський імператор Мануїл I Комнін (1143—1180) спробував повернути собі контроль над Малою Азією, авантюра скінчилася для греків катастрофою при Міріокефалоні (1176). Заманивши «ромеїв» у вузьку ущелину Цивріца, сельджуки з луків розстріляли ворога з двох боків майже впритул. Дно Цивріці було забито трупами, а Конійський султанат став незаперечним хазяїном Анатолії.

Апогею могутності сельджуцький Рум досяг за часів царювання султана Ала ад-діна Кейкубада I (1219—1237). Його влада поширилася на всю Малу Азію й частину Криму (де Сельджукіди окупували багатий порт Сугдею — суч. Судак), та через п'ять років після смерті великого конійського султана на півострів удерлися могутні монголи, з якими пов'язаний крах Конійського султанату.

Вирішальна битва сталася навесні 1243 р. біля гори Кьоседак (північний схід Малої Азії). Султан Гіяс ад-дін Кейхосров II (1237—1245) мобілізував колосальну армію (180 тис. вояків), до якої, крім турків, влилися тисячі найманців-професіоналів (греків, арабів, «франків», вірмен, курдів), але жах перед «непереможністю монголів»

* *Румам* у Західній Європі називали Візантію й Малу Азію (бо в минулому Анатолія належала візантійцям).

паралізував волю сельджуків до опору, і 30-тисячний експедиційний корпус Бачу-нойона за підтримки кількох грузинських та вірменських князів розтросив строкате сельджукідське військо. Султанат розпався на півтора десятки дрібних «князівств» (*бейліків*), володарі яких покірливо визнавали сюзеренітет монгольських Хулагуїдів.

Останньою спробою воз'єднання загальноанатолійської тюркської державності стало повстання *Джимрі* («Простолюдина»), народне військо якого в 1277 р. здобуло Конью та оголосило свого ватажка султаном, але князі уділів не захотіли жертвувати своїми «суверенітетами»: в 1278 р. «бунт» потопили в крові, Джимрі захопили в полон і з живого зідрали шкіру. А коли в 1307 р. останнього представника династії Великих Сельджукідів Руму (Гіаса ад-діна Месуда III) задушили монголи, Конійський султанат утратив будь-які сподівання на відродження.

Серед бейліків, на які розпався Конійський султанат, було декілька відносно великих (Герміян, Караман, Кастамону, Ментеше, Карасі, Сарухан), але зародком нової могутньої імперії став невеликий Османський бейлік, розташований у північно-західній кінцівці півострова (столиця м.Сьогют). Його виникнення пов'язують із діяльністю вождя огузького племені кайи Ертогрула (?—1281/88), який, рятуючи своє невелике плем'я (400—500 шатрів) від монгольського геноциду, вивів його в малодоступну для пильного ока Хулагуїдів країну Анатолії. Ці землі Ертогрул дістав на правах *ікта* від одного з сельджуцьких князків, але поступово, позбувшись обтяжливого сюзеренітету, здобув певну автономію й назвався еміром. Помер Ертогрул у віці не менше за 90 років, а його наступником і спадкоємцем став «пізній син» *Осман* (1258—1326), від імені якого пішла й назва могутньої в майбутньому імперії, й найменування нового тюркського етносу — *турків-османів*.

Середньовічний турецький (османський) етнос. Виникнення турецько-османського етносу стало результатом складного синтезу багатьох етноантропологічних субстратів, але початковими складовими його етногенезу були два основних компоненти: частина огузо-туркменських кочових тюрків (які в антропологічному плані належали до індосередземноморської гілки великої європеїдної раси) і місцеві, завоювані сельджуками в Анатолії, народи (європеїдні греки, вірмени, лази, курди тощо).

Пізніше через Балкани до Малої Азії прибули залишки гузів й печенігів (із степів Південної України), а внаслідок масштабних турецьких завоювань XIV—XVI ст. суттєву роль в етнічній історії турків відіграли українці, росіяни, болгары, серби, чорногорці, албанці, румуни, угри, молдавани, інші поневолені народи, а також певна кількість арабів, коптів, ефіопів і негрів.

З їхнього синтезу склався строкатий етнічний симбіоз, в якому панівним антропологічним типом став передньоазіатський варіант балкано-кавказької гілки великої європеїдної раси.

Мовою науки й діловодства в тюрків-мусульман спочатку була арабська або фарсі, але за османських часів неподільно запанувала старотурецька (староосманська) мова, яка, зберігаючи тюркську лексичну основу та відносно просту тюркську граматичну структуру (6 відмінків, 2 числа, 3 часи й 5 станів тощо), увібрала велику кількість арабо-перських елементів. Писемність базувалася на арабській в'язі.

Основу соціальної структури османів становила базована на загальноісламських канонах патріархальна полігамна родина, в якій жінка мала принижений статус. Шлях до шлюбу з турчинкою відкривав тільки *калим* (наречений купував собі дружину в її батьків), але в османських гаремах абсолютну більшість складали іноземки-наложниці (рабині, полонянки тощо), причому діти від усіх (і дружин, і одалісок) вважалися за батьком-турком повноправними й рівними османами.

Це гарантувало високий приріст турецького населення і з лишком покривало демографічні втрати від нескінченних воєн, епідемій та усобиць, забезпечувало стабільне зростання середньовічного османського етносу. В гаремах процвітали жадливі інститут внухів і лесбійство, а на сторожі суспільної моралі, крім мусульманського права, стояв звичай кривавої помсти.

В господарстві продуктивно співіснували орне землеробство й садівництво (пшениця, ячмінь, овес, бобові, цитрусові, бавовник, маслини, фрукти, виноград, баштанні), кочове й відгінне скотарство (коні, кози, вівці, верблюди), торгівля (особливо транзит та работоргівля) й ремесла (насамперед ткацтво, виробництво килимів і зброї).

У традиційній турецькій їжі переважали страви борошняні (коржі, каші, плов), молочні (сир, бринза) та м'ясні (шашлик, кавурма, кебаб — переважно з баранини), а також «у широкому асортименті» овочі, фрукти, юшки (як на бульйоні, так і на молоці) та ласощі. Серед напоїв найпопулярнішими залишалися чай, кава, шербет і кисломолочні айран та йогурт.

Одяг чоловіків складався із штанів, сорочки, пояса (*кушак*), короткого жилета й куртки. Їх завершували чоботи або туфлі із загнутими носками на ногах та *феска* або тюрбан на голові. Жіночий одяг передбачав наявність шальвар, широкої сорочки, широкої довгої сукні й великої хустини на голові, а на вулиці все це обов'язково покривала чадра.

Типи житла були різноманітними й залежали від кліматичних та господарських особливостей.

Кочовики жили в шатрах з козячої вовни, повстяних наметах або юртах, осілі землероби — в глинобитних будівлях із внутрішнім двориком, а в лісистих місцевостях — у зрубах або напівземлянках. Обов'язковим був

поділ житла на чоловічу (*селямлик*) і жіночу (*гарем*) половини. Внутрішнє начиння складали килими, циновки, низькі столики й ліжка та скрині для речей, а для опалення й приготування їжі використовували *тандир* (вогнище до 1 м завглибшки) і *мангал* (переносну жаровню).

Бурхлива історія, військово-деспотичний характер влади, постійна територіальна експансія та переважно вдалі результативні війни виховали в середньовічних турках воїновничість, великотурецьку пихатість, неабиякий потяг до мирських утіх, надзвичайне чиношанування й підлабузництво, стійкість у боях, але скромне працелюбство, суннітський корпоративізм і фанатизм та надзвичайно зверхнє ставлення до всіх «невірних». До цього треба додати повагу й жах перед будь-якою владою, шанування багатства (особливо здобутого війною або торгівлею), гордість за імперію, надзвичайний практицизм щодо науки й мистецтва та сімейственість (і в хорошому, і в поганому сенсі цього слова).

Формування Османської військово-експансіоністської держави. Турецькі завоювання XIV ст. Ставши лідером свого бейліка, Осман потрапив у непросту ситуацію. Номінально він вважався васалом конійського султана Сельджукіда Ала ад-діна Кейкубада III (1284—1304), який сам, у свою чергу, платив данину монгольським Хулагуїдам; на заході ставала на ноги відновлена Візантія (де панувало православне християнство), а всередині країни не всіх влаштувала кандидатура Османа як лідера. Проте він виявив себе вкрай жорстоким та обачливим політиком і завдяки певному везінню досяг значних успіхів.

Спочатку молодий володар усунув і знищив рідного дядька Дюндара (можливого конкурента в боротьбі за владу), після чого дістав від сельджуцького султана титул *уджбея* («прикордонного бєя»). Потім, розігруючи карту ісламського *джихаду*, Осман назвався *газі* («борцем за віру»), користуючися тим, що з усіх тюркських князівств Малої Азії лише його володіння мали спільні кордони з християнами. Тепер *невеликий за територією османівський бейлік був щедро забезпечений людськими ресурсами*: сюди тікали тюрки з Ірану й Іраку, невдоволені прямим монгольським гнобленням; фанатики-мусульмани, що мріяли здобути славу й багатства у війнах з «невірними». А коли в 1299 р. Сельджукіда Ала ад-діна Кейкубада III вигнали з Коньї невдоволені піддані, Осман позбувся сюзерена. Лише далеким Хулагуїдам гордий турок змушений був щорічно висилати невелику данину, але в офіційних п'ятничних молитвах фігурувало вже тільки ім'я Османа (що свідчило про його неприховане прагнення до цілковитої незалежності).

За свого правління (1281/88—1326) Осман шляхом завоювань поширив владу на азіатське узбережжя Мармурового моря. Спираючися на підтримку родоплемінної верхівки, подбав про зміцнення державної централізації, посилюючи

ісламо-теократичний аспект влади (для цього довелося принести в жертву статус племінного вождя кайи). Ісламізації держави сприяло створення з мусульманського духовного чиновництва (*каді*) адміністративного апарату (який поступово, делікатно, але невідворотно перебирав на себе повноваження колишніх спадкових кочових аристократів), установлення тісних стосунків із суннітськими орденами дервішів (мевлеві, бекташи), просуннітськими релігійно-цеховими братствами (*ахіями*) городян — купців та ремісників, а також масовий приплив зі сходу добровольців-газі, не пов'язаних з місцевою турецькою родоплемінною структурою. В 1326 р., перебуваючи на смертному одрі, Осман одержав звістку, що після 10-річної облоги турки здобули багату, уславлену ремеслами й торгівлею візантійську Брусу (турки перейменували її на Бурсу), що стала османською столицею. Помер Осман зі спокійним серцем.

Часи османівського правління осяяла перша зірка середньовічної турецької поезії — містик-оригінал Юнус Емре (?—1320).

Наступник Османа Орхан (1326—1362) оголосив нарешті цілковиту незалежність від монголів, наказавши з 1327 р. карбувати в Бурсі власну срібну монету акче (1,2 г срібла). Себе Орхан почав іменувати султаном.

Усе його правління пройшло під знаком масштабних завоювань, запорукою яких стала *тотальна мілітаризація молодої держави на основі створення військово-адміністративної тімарної системи*. Верховним власником або співвласником усіх земель у країні вважався османський султан, який жалував у користування (без права власності) своїм «служнякам» земельні наділи на кшталт ісламської *ікта* або візантійської *пронії*. В Туреччині такий привілейований наділ (за користування яким служили, але не платили податків) називався *тімар*, але й користування ним, і служба (переважно у війську) за нього були спадковими. Тож тімаріоти швидко перетворилися на військовий службовий стан (за типом раннього російського дворянства, японського самурайства або європейського феодального рицарства). Решта підданих платила султанові ренту-податок, але в разі війни кожен турок міг «підзаробити», бо для збільшення армії в умовах масштабних бойових дій формували додаткові ополченські корпуси *яя* (піхоти) й *мюселлем* (кінноти), яким на період війни держава платила жалування (1 акче в день), а в разі перемоги додатковим матеріальним стимулом ставала воєнна здобич, котру ділили за ісламськими канонами розподілу ганіми. Останнім актом орханівських військових реформ стало створення особистої султанської гвардії — піхотного корпусу яничарів

(енічері — «нове військо») з числа полонених християн, які погоджувалися вивчити турецьку мову й прийняти іслам — це була типова рабська гвардія на зразок гулямів або мамлюків.

Спираючися на силу, Орхан завершив формування централізованого розгалуженого бюрократичного апарату на чолі з великим візирем, залишки родоплемінного сепаратизму остаточно придушили, а турецька держава перетворилася на типову східну деспотію.

Хижа, вкрай мілітаризована османська держава швидко стала вічним прокляттям, джерелом неспокою й агресії для всіх оточуючих. Здобувши тривалою облогою та змором візантійські Нікею (тур. Ізнік) та Нікомедію (тур. Ізмід), турки вирвалися на берег Босфору; використавши внутрішні усобиці й війни серед сусідніх тюркських бейліків, османи об'єднали під своєю владою переважну частину Західної Анатолії, а з 1354 р. перенесли агресію в Європу (в 1354 р. внаслідок жахливого землетрусу розвалилися неприступні форти Галліполі — тур. Геліболу, чим скористалися турки, легко захопивши беззахисне місто).

За правління Мурада I (1362—1389) османи здобули неподільну регіональну гегемонію на стику Європи й Азії. Колосальна воєнна здобич і митні доходи від транзитної торгівлі озолотили скарбницю. В країні завершили формування управлінських структур. При султані створили *диван* (дорадчий орган із представників нової чиновницької знаті), а країну поділили на повіти й провінції (куди султан за поданням візира централізовано призначав військово-адміністративних намісників). Майнове, сімейне й кримінальне судочинство віддали суннітському духовенству (*улемам*), яке судило за шаріатом, а формування державного права започаткували *кануни* (світські закони) 1368 й 1375 рр.

Результати реформ були вражаючими, а наявність опорного пункту в Європі (Галліполі) дала туркам можливість перейти до регулярних загарбань на Балканах, чому сприяла розпорошеність місцевих християнських правителів, які навіть перед османською загрозою продовжували ворогувати між собою. В 1362 р. турки відібрали у візантійців Адріанополь (тур. Едірне), куди султан Мурад I переніс свою столицю. Пізніше заляканий болгарський цар Іван Шишман (1371—1393), щоб уникнути османської навали, визнав себе султанським васалом (а його сестра поповнила гарем Мурада I).

Темп турецьких завоювань дещо загальмували внутрішні османські усобиці. Спочатку в боротьбі за владу Мурад знищив двох рідних братів, потім (у 1373 р.) змушений був придушити заколот, очолений його

власним сином Савджі. Але султан показав, що має залізні нерви й мертву хватку. Коли бунтівливого сина впіймали, Мурад наказав виколоти Савджі (рідному синові!) очі й відрубати голову. Тепер ніхто не наважувався бунтувати проти грізного володаря, і той замахнувся на всі Балкани.

В 1386 р. впала Софія, турки вдерлись у Сербію, а 15-го червня 1389 р. долю Балкан вирішила битва на Косовому полі, де військові Мурада протистояла союзна армія сербів і боснійців, підтримуваних християнськими добровольцями з Герцеговини, Албанії, Польщі й Угорщини, на чолі з сербським королем Лазарем. Та султан добре підготувався до війни. Його військо було значно більше за християнське й краще озброєне (турки вже мали вогнепальну зброю — гармати й мушкети), тому грандіозна різанина завершилася нищівною перемогою османів.

Урятувати країну спробував сербський воевода Мілош Обіліч. Задумавши вбити султана, цей лжеперебіжчик «з лукавством і облудою сказав, що він прийняв іслам, благаючи прийняти його в ряди непереможного війська. І коли його допустили поцілувати ногу світлого володаря (султана Мурада I), замість того, щоб це виконати, безстрашно спрямував у славне тіло ясновельможного султана отруєний ніж, що заховав у рукаві, і, завдавши йому тяжкої рани, напоїв його мученицьким шербетом»¹. Мурад сконав, Мілоша яничари зарубали на місці, але навіть самовбивчий героїзм не врятував сербів: їхнє військо було знищене, а Лазар потрапив у полон, де втратив голову.

Наступним султаном став старший син Мурада Баязид I *Йилдирим* («Блискавка», 1389—1402), який одразу після перемоги далекоглядно наказав задушити рідного брата, щоб уникнути можливої боротьби за престол.

Вічно похмурий, украй жорстокий та абсолютно безжалісний Баязид проявив себе талановитим стратегом і полководцем, кривавим терором проти підданих він добився абсолютної покірності. Чиновницький апарат, заляканий стратами за непрофесіоналізм, працював як годинник, армія ж демонструвала фантастичний героїзм, бо боялася султана більше, ніж ворога. Цілковита централізація й абсолютний порядок у державі дали Баязидові можливість спокійно продовжити завоювання, і він остаточно підкорив Сербію, Болгарію та всю Анатолію. Болгарський цар Іван Шишман потрапив у полон, де був страчений, а на всіх завойованих балканських землях почалося насильницьке отуречування. Лише гориста Албанія відбила агресію. В 1396 р. Баязид I розпочав перший похід на Константинополь, але Візантію врятувала Європа.

Захопивши Балкани, турки вийшли на кордони Угорщини. Угорський король Сигізмунд Люксембурзький (Жигмонд, 1387—1437) не мав ілюзій щодо подальших осман-

ських намірів, а тому енергійно зайнявся організацією антитурецького хрестового походу. З благословення папи римського угрів підтримали загони рицарів із Франції, Англії, Німеччини, Бургундії, Чехії, Італії, й у 1396 р. «хрестоносці» вдерлися до турецької Болгарії. Баязид змушений був зняти облогу з Константинополя й вирушити назустріч армії Сигізмунда.

Католики йшли визволяти братів-християн від мусульманського ярма, але до православних (болгар, сербів, греків тощо) вони ставилися не краще, ніж турки. Тому не лише османи, а й їхні християнські васали (включаючи сербського князя Стефана Лазаревича, сина загиблого на Косовому полі короля Лазаря) активно виступили проти хрестоносців. І хоча католицькі союзники назбирали 60—100 тис. вояків, військо султана виявилось вдвоє більшим.

Грандіозна битва сталася 25 вересня 1396 р. біля болгарського міста Нікополе. Кривава різанина тривала цілий день, і лише надвечір настав перелом: Баязид знову переміг. Сигізмунд утік, але абсолютна більшість хрестоносного війська полягла на полі бою, а 10 тис. католиків потрапили в полон. Жахливим фіналом битви стало винищення полонених, яке не припинялося протягом наступної доби. Годинами хрестоносцям методично рубали голови. Навіть деяким яничарам стало зле від такої кривавої процедури, й лише Баязид, здавалося, почував себе цілком комфортно. Проте й він виявився не залізним: надивившись на криваву м'ясорубку, «Баязид Блискавка впав у тихе божевілля»².

Султан наказав залишити живими тільки 300 найродовитіших полонених, яких пізніше обміняв у французького короля Карла VI (1380—1422) на колосальний викуп — 200 тис. золотих дукатів (більше тонни золота!). Разом з полоненими султан вислав французькому монархові оригінальний подарунок — лук з тятивою з людської шкіри.

Навала Тимура та її наслідки. Розпад Османської держави. Оторопіла католицька Європа залишила надалі турків у спокої, їхній сюзеренітет визнала Валахія, а в 1400 р. Баязид знову взяв в облогу Константинополь. Але, не маючи належної облогової техніки та могутнього флоту, турки не змогли цього разу здобути візантійську столицю штурмом, а врятував Константинополь самаркандський емір Тимур — страхітливий «Залізний Кульгавець».

Мріючи про «світове панування», Тимур удерся в 1395 р. в Анатолію. Опір жахливому войовникові очолив син султана Ертогул, але в бою біля Сиваса його невелика армія (переважно з вірмен) була розпорошена, а 4 тис. полонених (включаючи сина Баязида) Тимур наказав зв'язаними кинути в яму, закрити її дошками, а зверху насипати землю. Смерть полонених була довгою та мученицькою. Довідавшись про загибель сина, пихатий Баязид переоцінив свої сили й спішно виступив у похід без належної підготовки. Доля знову пощадила Константинополь.

25 липня 1402 р. в битві біля Ангори турки не витримали тиску «тимурівців» і в паніці розбіглися, корпус стійких яничарів вирізали поголовно, а Баязид потрапив у полон, де невдовзі помер (стверджують, що він прийняв отруту). А потім уся Мала Азія пережила криваво-вогняний погром. «Просуваючися від міста до міста, він (Тимур) до того спустошив покинуту країну, що тепер уже не чути було ані собачого гавкоту, ані півнячих співів, ані дитячого плачу. Як рибалка, витягаючи сітку з глибини на землю, захоплює нею все, що трапиться, так і він знелюднив усю Азію»³.

Смерть Баязида й жахливі спустошення підірвали османську державність. Чотири сини покійного султана розв'язали криваву боротьбу за престол, а анатолійські намісники перестали коритися центральній владі. 10 років Туреччина перебувала в безпорадному стані внутрішніх усобиць, а коли в 1413 р. на османівському престолі закріпився Мехмед I (1413—1421), турецьку державність до самих основ уразило народне повстання на чолі з шейхом Бедредіном Сімаві.

Шейх Бедредін був запальним прибічником аскетичного ісламу, ганив майнову нерівність і пророкував близький прихід *махді* — ісламського месії, котрий з'явиться, щоб установити на землі царство справедливості, яке шейх уявляв суспільством тотальної рівності (на базі спільності землі, худоби, житла, одягу, продуктів — щоправда, для жінок він робив виняток). Його погляди поєднували суннітську термінологію, шийтські очікування месії та елементи маздакітського егалітаризму. Соціальну опору невдоволених становили туркменські племена, котрі нещодавно осіли в Анатолії й висловлювали невдоволення зверхнім ставленням до них з боку турків-османів, а династичним прапором повстанців став брат Мехмеда Муса, якого вони ладили на султанський престол.

Повстання відбулось у 1416 р., а Бедредін з піднесенням назвався махді. Але піврічний кривавий морок завершився для «бунтівників» поразкою, а шейха-махді повісили за вироком суду духовенства.

Соціальний вибух залили потоками крові, причому жертвами розгнуданих карателів стали не лише повстанці, а й діячі культури, науки, багатії, яких хотіли розграбувати, тощо. Навіть найпопулярніший у тогочасній Туреччині поет-пантеїст Несімі (1369—1417) не уник переслідувань: його теж обвинуватили в ересі й із живого здерли шкіру.

Лише в 1420-х роках Туреччина відродилася як єдина держава, а султан Мурад II (1421—1451) поновив завоювання.

Відбудова Османської держави. Базою державного відродження Туреччини знову стала військова реформа, яка насамперед торкнулася корпусу гвардійців-яничарів. Раніше «нове військо» набирали з числа християнських рабів і військовополонених, але із занепадом османської держави після тимурівського погрому «традиційні» джерела форму-

вання «рабської гвардії» зникли, а без яничарів мови про централізацію в Туреччині не могло бути. Мурад II віродив «нове військо», яке стало реальною основою султанської влади. Проте формували добірні частини головорізів за неординарною системою *девширме*, тобто шляхом періодичних рекрутських наборів із молоді (8—20 років) християнських народів — підданих султанату. Рекрутів виривали з сімей, робили мусульманами й виховували в цілковитій ізоляції від навколишнього світу як фанатично відданих суннітському ісламу й особисто султанові вояків. Тих, хто не витримував підготовки, обертали на звичайних рабів, але решта (найздоровіші фізично, найжорстокіші, найчестобніші...) ставали елітою турецького війська з усіма відповідними привілеями. Поряд із гвардійською піхотою (яничарами) створили на тих самих засадах їхній кінний аналог — *синахи*.

Гвардійці перебували на повному державному утриманні, корилися тільки султанові, мали свій суд, жили в казармах і не одружувалися. Вони останніми вступали в бій, першими ділили ганіму, а в разі перемоги їм «для розваг» передавали на поталу найкращих полонянок. Це була грізна сила, чудово навчена й оснащена найновішою зброєю (вогнепальною). Саме спираючися на неї султан знову став *султаном* («владою»).

Свій шлях до влади Мурад II розчистив в османських традиціях: знищив рідного дядька-конкурента, а далі... Турки швидко повернули собі колишній вплив на Балканах, а в середині 1420-х років відновили контроль султана над усією Малою Азією. Непереможні яничари змели вогнем непокірних, бунтівливих намісників вирізали, а Мурад II довершив формування налагодженої військово-бюрократичної машини османської держави.

Яничарів виховували білі євнухи та дєрвіші суннітського ордену бекташи, за гаремом стежили чорні євнухи, а головний гаремний наглядач (*ага*) ще й керував вакфними землями (що становили близько 1/3 аграрного фонду країни) та видав придворним церемоніалом. Державою та армією (окрім яничарів) керував *диван* («рада») на чолі з великим візирем, а конкретне виконання наказів забезпечувала безліч канцелярій, управлінь, департаментів та інших адміністративних одиниць. (В одному фінансовому відомстві передбачалося функціонування 25 відділів!) У кожній провінції (*еялеті*) цю систему дублювали провінційні *бейлербеї* (намісники) зі своїми діванами, яким підпорядковувались керівники *санджаків* («знамен» — повітів), а фундаментом турецької військово-бюрократичної системи залишався інститут тімарів. Проте серед державної верхівки абсолютну більшість становили євнухи (бо вони не могли створити конкуруючу династію), причому турки кастрували полонених у дитинстві, щоб гарантувати цілковиту імпотенцію — тоді євнухи не могли диктувати свою волю нудьгуючим наложницям.

Для зміцнення релігійно-політичного авторитету влади Мурад II спробував у 1422 р. захопити Константинополь, але й третя атака турків на «оплот східного християнства» провалилася. Візантію врятували міцні мури, героїзм городян (включаючи жінок і дітей, які теж билися на стінах) і відсутність у турків достатньої кількості облогової техніки.

Султан Мурад II був хитрим, розважливим і далекоглядним політиком, тому не став битися головою в мур, а зайнявся іншими сусідами, тим паче що католицька Європа зосередилася на війнах з гуситами, і їй було не до османів. Тільки коли турки захопили Фессалоніку та Епір, європейські володарі й папа римський знову стурбовано звернули погляд на Балкани.

В 1439 р. на прохання Візантії Флорентійський Собор проголосив воз'єднання православної й латинської церков у єдину греко-католицьку церкву на засадах унії (уніатська церква) і виголосив новий хрестовий похід проти османів. У 1442 р. угро-чеське військо на чолі зі славетним угорським полководцем Яношем Хуньяді перемогло турків у битві біля Взага, причому переможці захопили 5 тис. полонених. Але в 1444 р. мусульмани впевнено взяли реванш під Варною.

Напередодні битви угро-чеське військо поповнили загони поляків, а туркам допомогли флотом генуезці, які ворогували з Венецією за контроль над торговельними шляхами і мріяли використати союз з османами у своїх купецьких інтересах.

Турки зосередили в Болгарії вдвоє більше вояків, ніж християни, і битва завершилась катастрофічно для «хрестоносців». Яноша Хуньяді врятував чудовий кінь, але військо, яким формально керував угорський король Владислав Ягеллон (1440—1444), було знищене, а король — загинув.

У 1448 р. Янош Хуньяді ще раз спробував зупинити османську експансію, та його військо турки розтрошили в 3-денній битві на горезвісному для християн Косовому полі. Лише Албанія знову вдало відбила два турецьких походи (1449, 1450) та відстояла незалежність.

Міць Туреччини стала незаперечною, і природно, що наступною її жертвою був приречений Константинополь. Але Мурадові II (якому держава османів завдячує своїм відродженням) не судилося втілити давно плекану мрію в життя. У 1451 р. старезний султан помер, і новим турецьким володарем став його енергійний, високоосвічений та абсолютно безжалісний син Мехмед II (1451—1481), прозваний *Fatih* («Завойовник»), який спав і бачив себе підкорювачем Константинополя.

Падіння Константинополя. Створення Османської імперії. Останній уламок Римської імперії переживав тоді далеко не кращі часи своєї історії. Після жадливої епідемії чуми 1347 р. (від якої вимерла третина візантійців) так і не відтворилося населення країни. Кількість

мешканців візантійської столиці скоротилася за два останні століття з 1 млн до 100 тис. городян, а фінансова скрута змусила константинопольських василевсів продати імператорські коштовності. Навіть під час коронації одяг імператора та його дружини замість справжніх прикрас оздоблювала скляна біжутерія. У 1369 р. василевс Йоанн V (1347—1376) уклав із Римом церковну унію, але православні піддані імператора категорично її не сприйняли, а папи Риму так і не змогли організувати загальноєвропейський хрестовий похід проти османів на належному рівні. Утрів турки побили, а єдиновірну «ромеям» Валахію (що звільнилася від турецького впливу після тимурівської навали) знеслили внутрішні усобиці та одіозні *господарі* («володарі»). Що ж до поневолених османами балканських народів, то воля болгар, греків і сербів до опору була паралізована перманентними репресіями, масовим терором і «кривавою даниною» *девширме*, яка виснажувала завойовані етноси (бо в яничари й гареми брали цвіт нації — її найздоровішу молодь). До цього треба додати зловживання й сваволю мусульманських чиновників, шалені податки та жах перед непереможеністю турецьких орд.

Лише 2 тис. католиків-добровольців, очолені славетним генуезьким авантюристом-кондотьєром Джустініані, прибули морем на допомогу братам-християнам проти османської навали. Практично в 1453 р. безсила Візантійська імперія залишилася сам на сам із турками.

Султан Мехмед II (1451—1481) був людиною, для якої не існувало понять «гуманність» і «неможливо». На шляху до влади він знищив двох старших братів (і це в 11 років!). Під пильним наглядом армії репетиторів (на чолі з курдом Ахмедом Курані) царевич блискуче опанував філософію й літературу, знав шість мов (турецьку, грецьку, арабську, латинську, перську, іврит), та коли його батько Мурад помер, Мехмед наказав утопити свого брата-малюка Ахмеда, щоб позбутися будь-яких конкурентів. «Манери нового султана були шляхетними й стриманими, за винятком тих випадків, коли він багато випивав: він мав спадкову надмірну схильність до алкоголю»⁴. Утримуючи великий гарем, Мехмед II полюбував займатися сексом із хлопчиками⁵, а запальність, жорстокість, злопам'ятність та впертість штовхали султана до реалізації «ідеї фікс», що гризла його з дитинства — стати володарем Константинополя.

Четверта й остання навала турків на Константинополь почалась у квітні 1453 р. Проти 7 тис. захисників султан виставив 100-тисячне військо, 80 бойових кораблів і найкращу в Європі артилерію, причому найбільша з гармат (автор — угорський майстер Урбан) мала калібр 12 долонь, а її кам'яні ядра важили 30 пудів (0,5 т). Місто було приречене, але мужній імператор Костянтин XII Палеолог відмовився здатися, і протягом 53 днів жменька захисників відбивала штурм за штурмом.

За свідченням очевидця, «від гуркоту стріляючих гармат і пищалей, від дзвонів і галасу людей, що билися, від

* Досить згадати, що в 1436—1446 рр. господарем Валахії був горезвісний маніяк-убивця *Дракула* («Диявол»). Див.: Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. М., 1987. С.38.

...блискавок, які спалахували від зброї, від плачу й голо-
сіння городян, жінок і дітей здавалося, що небо й земля
з'єдналися та захиталися. Не можна було чути одне одного:
лемент, плач і голосіння людей злились із шумом битви й
дзвонами в єдиний звук, схожий на сильний грім. Від
безлічі вогнів і стрілянини з гармат і пищалей густий дим
укрив місто й війська; люди не могли бачити одне одного;
багато хто задихнувся від порохового диму»⁶. Захисники
спалили «грецьким вогнем» більшу частину ворожого фло-
ту, зруйнували під час удакої вилазки жакливу «гармату
Урбана», висадили в повітря підземні ходи разом з осман-
ськими саперами, знищили десятки тисяч нападаючих, але
Мехмед невблаганно кидав своїх вояків на штурм, і 29
травня 1453 р. (у вівторок) турки прорвались у місто.
Імператор Костянтин мужньо загинув у бою, тяжко поране-
ного Джустиніані вивезли на кораблі, але він невдовзі помер
від ран, а сам Константинополь турки піддали нищівному
розгрому. Мехмед II заявив, що йому потрібне тільки місто,
а всі його багатства він віддає своїм солдатам, і османи
показали, на що вони здатні.

«Тих, хто молив про пощаду, турки грабували й брали в полон, а тих,
хто чинив їм опір, убивали; у деяких місцях від безлічі трупів не було
видно землі... Жодне місце не залишилося не обшуканим і не пограбо-
ваним». 60 тис. городян продали в рабство, православні святині були
пограбовані, культурні цінності — знищені або розтаскані, а Храм Св.
Софії (центральный храм православного християнства) перетворили за
наказом султана на грандіозну мусульманську мечеть Аїя-Софія.

Падіння Константинополя викликало шок у Європі. Цю
подію називали «другою смертю Гомера й Платона», фран-
цузький композитор Гільом Дюфе написав на падіння
Візантії жалібну похоронну пісню, а папа римський Ніко-
лай V висловив бажання особисто очолити черговий хрес-
товий похід проти турків. Але далі співчуття справа не
пішла.

Європа жила власними проблемами. Франція повільно відбудовувалася
після Столітньої війни, Англія поринула в хаос воєн Червоної та Білої
Троянд, німецький імператор Фрідріх III давно не мав реальної влади над
своїми васалами, а старий арагонський король Альфонс, заклопотаний
боротьбою за Південну Італію, не захотів розв'язувати нову масштабну
війну.

Лише угорський король Ласло VI Габсбург (1444—1457)
і його енергійний воєвода Янош Хуньяді наважилися в цих
обставинах атакувати османів. У 1454 р. Хуньяді звільнив
від мусульман Сербію, а в 1456 р. завдав поразки 100-тисяч-
ному турецькому війську біля Белграда, але в тому ж році
славний угорський воєвник помер від чуми, а на Угор-

щину напав поборник православ'я молдавський господар Штефан III Великий (1457—1504).

Скориставшись ситуацією, турки знову завоювали в 1459 р. Сербію (200 тис. сербів — 10 % населення — погнали в рабство, а вільні землі заселили мусульманськими колоністами). В 1460 р. Мехмед II захопив Боснію (останньому боснійському королю Стефану Томашевичу султан власноручно відрубав голову), а на 1463 р. османи силою зброї підкорили решту християнських князівств Мореї, Пелопоннесу та Малої Азії.

Із серйозним опором зіткнулися турки в горах Албанії, де горді горяни, очолені непереможним полководцем Георгієм Кастріоті (Скандербегом), чверть століття (1443—1467) відбивали всі османські напади, але в 1467 р. гроза турків Скандербег помер, і на 1479 р. Албанія була завойована. Кастріоті мав в очах турків містичну силу. Здобувши албанську столицю Крою, вони розламали його склеп і, розірвавши труп полководця, нарobili з його кісток амулети, вірячи, що вони вбережуть від смерті в бою.

У 1475 р. турецький десант з'явився в Криму, і кримський хан визнав себе султанським васалом. Того самого року в Месопотамії турки завдали нищівної поразки тюркському султанові держави Ак-Коюнлу Узун-Хасану. В 1479 р. османи окупували венеціанські володіння в Егейському морі, а в 1483 р. захопили Герцеговину.

Туреччина перетворилася на імперію, столицю якої перевели в Стамбул (колишній Константинополь — тур. *Істанбул*), а султан Мехмед II дістав титул «султана двох континентів, хана двох морів». До османських рук потрапили ключі від монопольного контролю над торгівлею Сходу й Заходу.

Здобуті колосальні політичні й економічні можливості відкрили туркам шлях для динамічнішого розвитку власної науки й культури, але на «культурну Мекку» (якими раніше ставали Дамаск і Багдад) Стамбул так і не перетворився. Показовою є доля першого османського науковця-енциклопедиста Люфті Такаді (друга половина XV ст.), який займався теологією, астрономією, математикою, класифікацією наук, але за те, що вивчав й використовував праці візантійців (тобто «невірних» християн), був страчений. Лише наприкінці XV ст. астроном і математик Алі Кушчі зумів відкрити в Стамбулі першу турецьку математичну школу. Гордістю тогочасної турецької поезії визнаний Хамді Челебі (XV ст.) — автор шедевра світової літератури поеми «Лейлі та Меджнун».

Османська імперія в епоху розквіту. Султани Туреччини стали всесильними володарями. Лише суннітське духовенство, яке очолював *шейх-уль-іслам* (турецько-суннітський патріарх), могло іноді перечити османському володареві. Невдоволення владним деспотизмом серед поневолених народів придушували нещадним терором, а життєвий рівень

більшості турків (кількість їх в імперії тепер не перевищувала 20 % населення), здобутий пограбуванням «невірних», був надзвичайно високим, і за це вони терпіли будь-який деспотизм. *Етнічні турки майже перестали працювати, а весь османський етнос орієнтувався на війну як на головне джерело доходу.*

Навіть серед християнських підданих імперії спокуса жити чужою працею дала свої сумні плоди: боснійці масово прийняли іслам (і стали босняками, перетворившись на жорстоких гнобителів своїх колишніх єдиновірців — сербів, болгар, албанців тощо). Десятки тисяч юнаків нетурецького походження ставали яничарами, але ще більше християн (болгар, сербів, греків, чорногорців, герцеговинців, валахів тощо) кидали свій дім і йшли в ряди *башибузуків* — вояків-добровольців, які служили виключно за воєнну здобич (бо жалування в турецькому війську отримували тільки мусульмани). Башибузуки являли собою «чорну кістку» османської армії, першими йшли в бій, першими гинули, годувалися на свій кошт, але в разі перемоги не було грабіжників і насильників, жажливіших від цих озброєних люмпенів. Що ж до «невірних», які намагалися мирно працювати під турецьким ярмом, то з них влада стягувала астрономічні побори — рента-податок становила до 50 % урожаю. Турки розкошували за рахунок гноблених: «Стамбул був переповнений продовольством... М'ясо було дешевим і коштувало 2 акче за *окка* (1,3 кг), а під час посухи — 4 акче»⁸. Султани жили буквально в казковій розкоші. Проте нікому не побажаєш належати до родини османських імператорів. Турецька імперія була хижацьким утворенням, тому й порядки «у верхах» тут більше нагадували звірячі закони кримінального табору, та того, що в законив Мехмед II, не знав, мабуть, і злочинний світ.

У 1478 р. султан-«Завойовник» видав «указ» (*фірман*): «Той з моїх синів, хто ступить на престол, має право вбити своїх братів, щоб був порядок на землі (!)»⁹. Вперше в історії за чинним законодавством ставкою в боротьбі за владу легально оголосили життя! Проте невтомний войовник явно недооцінив своїх «діточок»: у 1481 р. за наказом його старшого сина (Баязида II) власний лікар султана отруїв Мехмеда II, після чого щасливий спадкоємець вирізав усіх братів і племінників.

Султан Баязид II (1481—1512) встиг побудувати за допомогою греків та генуезців могутній флот і почав війну з мамлюками за Сирію, та його сини теж вважали, що батько засидівся на троні. Не зважаючи на уряд, «діти» розв'язали

криваву бійку за владу ще за життя Баязида II, і тут уперше своє вагоме слово сказали яничари: вони зажадали султаном Селіма, якого підтримував кримський хан. Покинтий гвардійцями, а тому безсилий Баязид II погодився віддати владу цьому синові. Тепер уже Селім I (1512—1520) наказав вирізати всіх братів і племінників, а через рік — отруїти й батька.

Селім I виявив себе чудовим полководцем, невтомним адміністратором і хитрим політиком, але його людські якості кидають у холодний піт. Навіть серед роду нащадків Османа він виділявся своєю абсолютною жорстокістю і садизмом, за що дістав прізвисько *Явуз* («Грізний, Жорстокий» — і це на тлі таких попередників!). Звичайно, такий володар не міг жити без війни, тим паче що його суннітські почуття глибоко вразило створення поруч із східними кордонами Туреччини могутньої шіїтської імперії Сефевідів.

Війну з сефевідським шахом Ісмаїлом (1502—1524) султан почав із грандіозної різанини шіїтів у межах самої Туреччини (вбили 40—45 тис. осіб). Ісмаїл відповів тим самим (проти суннітів); і лобове зіткнення двох наймогутніших ісламських держав стало неминучим.

23 серпня 1524 р. в долині Чалдиран (на схід від оз. Урмія) 120-тисячна османська армія натрапила на 120-тисячне сефевідське військо, та турки мали 300 гармат, вогню яких шахська кіннота не витримала. Поранений Ісмаїл утік, але розгром його армії був цілковитим: 50 тис. вояків загинули, десятки тисяч турки захопили в полон та на очах грізного султана стратили після жаклих тортур. Селім здобув сефевідську столицю Тебриз, захопив там шахську скарбницю й весь його гарем, що вважалося найбільшою ганьбою для кожного мусульманського володаря. Сефевідів урятували мамлюки, з якими османи воювали ще з часів Баязида II й проти яких Селім I кинув свою непереможну армію.

Шлях туркам спробували заступити 60 тис. мамлюків (на чолі з єгипетським султаном Ашрафом аль-Гурі, 1501—1516), але чудова мамлюцька кіннота не вистояла проти вогняних жерл найкращої турецької артилерії. 24 серпня 1516 р. в районі Алеппо (Халебу) єгипетське військо було знищене разом із султаном, а в 1517 р. впав Каїр. Останнього єгипетського султана й 800 родовитих мамлюцьких *беїв* османи повісили, 50 тис. каїрців вирізали, решта мамлюків пішла служити в турецьку армію, а їхні володіння (Єгипет, Сирія, Палестина, Ліван та Хіджаз зі святими містами ісламу — Меккою й Мединою) влилися до складу

Османської імперії. Покидаючи Єгипет, Селім «вивіз із собою 1000 верблюдів, навантажених золотом та сріблом, і це не рахуючи здобичі, яку становили зброя, порцеляна, бронза, коні, мули й верблюди тощо, не кажучи вже про чудовий мармур»¹⁰.

Завоювання мамлюцької держави мало значний політико-релігійний резонанс. Мамлюцькі султани вважалися покровителями аббасидських халіфів — тепер халіфом назвався сам Селім I, а його контроль над Меккою й Мединою зміцнив цей статус. Османський султан дістав титули «халіфа всіх правовірних» і «служителя обох священних міст».

Останнім придбанням Селіма став Алжир, який спочатку (в 1516 р.) захопили турецькі пірати, а в 1518 р. їхній ватажок страхітливий Хайреддін Барбаросса визнав себе османським васалом (за що Селім I призначив його своїм бейлербеєм в Алжирі).

Колосальна територіальна експансія змусила султана приділити увагу розвиткові прикладних наук, зокрема географії, і з його благословення славетний турецький мореплавець Пірі Рейс спочатку створив повний морський атлас Середземномор'я, а в 1517 р. склав і подарував Селімові I карту світу.

За своє недовге царювання грізний Селім I удвоє збільшив територіальні володіння османів, на Близькому Сході в турків не залишилося небезпечних конкурентів. Османи знову зробили основним об'єктом своїх грабіжницько-завойовницьких операцій Європу, але в 1520 р. 43-річний султан раптово помер від нервової перевтоми («згорів від власної люті»). На престол ступив його син *Сулейман I Кануні («Законодавець»)*, правління котрого стало вершиною могутності Османської імперії, за що в Європі його називали Сулейманом Пишним.

Сулейман Кануні «був твердого характеру, відважний, робучий, розумний і справедливий, раз даного слова все вірно додержував. Любив молитву (сам укладав побожні псалми), лови і війну... Росту був високого, рухи мав поважні, вираз обличчя дивно лагідний, а поведенню самостійний»¹¹.

Царювання Сулеймана I (1520—1566) являло собою логічне продовження нестримної військово-територіальної турецької експансії. Першою жертвою стала Угорщина — старий неспокійний ворог османів: у 1521 р. після завзятої баталії утрів вибили з Белграда. Наступний рік ознаменувався грандіозною десантною операцією, в якій взяв участь увесь турецький флот (300 кораблів). Мусульмани здобули острів Родос, яким володіли рицарі родоського ордену —

релікт епохи хрестових походів. Останні «хрестоносці» би-
лися несамовито, турки втратили 50 тис. убитими, але в
грудні 1522 р. острів упав, а всіх місцевих рицарів стратили.

Війни потребували коштів, а ганіма з Белграда й Родосу
не могла окупити видатки, тому Сулейман знову посилив
податковий тиск на своїх християнських підданих. Побори
межували з грабунком, і в 1525 р. повстали вірмени Кілікії,
але Сулейман пообіцяв амністію та зменшення податків
тим, хто добровільно складе зброю, а решту «неприми-
ренних бунтівників» через рік знищило урядове військо.
Султанові терміново були потрібні переможна війна й
воєнна здобич, і в 1526 р. 100-тисячне турецьке військо (300
гармат) удерлося в Угорщину.

Угорський король Лайош II мав лише 25 тис. вояків та
80 гармат, але мужньо й безглуздо контратакував ворога
біля міста Мохач. Угорські вершники зім'яли башибузуків,
але вогонь яничарських рушниць і гармат став для християн
смертельним. Турки били впритул: угорська армія була
поголовно винищена, а король — загинув. У тому самому
році османи захопили й зруйнували угорську столицю Буду,
а всю країну піддали тотальному погрому. Десятки тисяч
угрів турки вирізали, а 200 тис. (10 % населення) обернули
на рабів і вивели в Туреччину. Угорщина знелюдніла, а її
наступний король Янош Запольяні визнав себе султанським
васалом.

На угорський престол претендував також ерцгерцог ав-
стрійський Фердинанд Габсбург (брат імператора Іспанії та
«Священної Римської імперії» Карла V), що спричинило
нову війну 1529—1532 рр. Впевнений у своїх силах, Сулей-
ман у 1529 р. взяв в облогу Відень, але, незважаючи на
6-разову кількісну перевагу, турки не змогли захопити
австрійську столицю.

Битва за Відень, де атаки 120-тисячного османського війська (300
гармат) відбивали 20 тис. християн (70 гармат), тривала майже три тижні
(вересень— жовтень 1529 р.), проте міцні мури, героїзм захисників і
початок холодних осінніх дощів перешкодили туркам захопити місто.
Втративши 40 тис. убитими, агресор відступив, полонивши при відході
10 тис. християн.

Католицький світ зупинив османську експансію, але про
розгром імперії Сулеймана I не могло бути й мови, тим
паче що в турків у Європі з'явився солідний союзник —
Франція.

Затиснуте з усіх боків Габсбургами Французьке королівство змушене
було в XVI ст. у нелегких війнах з арміями «світової імперії» Карла V
відстоювати свою незалежність. А коли після розгромної поразки під

Павією французький король Франціск I (1515—1547) потрапив у полон, він сам став ініціатором франко-турецького військово-політичного анти-габсбурзького союзу. Гордий Сулейман Кануні відповів королю натхненним повчанням і обіцянкою перемоги, а коли Франціск I звільнився, союзники спочатку таємно узгодили спільні військові операції проти Габсбургів, а в 1535 р. «на великий сором усьому християнському світові» був укладений перший франко-турецький договір, за яким Франція в обмін на торговельні пільги в Туреччині зобов'язувалася воювати з основними османськими ворогами в Європі — Австрією та Венецією.

Габсбурги не мали сил воювати на два фронти, тому, коли в 1532—1533 рр. Сулейман I чергового разу розорив Угорщину, Карл V запропонував османам вигідний для них мирний договір, який і підписали в Стамбулі 1533 р. Угорщина була розчленована на Північно-Західну, що офіційно відійшла до Австрії за умови сплати щорічної данини султанові, і Східну, де надалі правили турецькі васали. Наступні австро-турецькі війни (1540—1547, 1551—1562, 1566—1568) ситуацію не змінили.

На решті фронтів турецька експансія тривала ще успішніше. Османський флот на чолі з непереможним адміралом-піратом Хайреддіном Барбаросою окупував Тріполітанію, а у війні з Венецією (1535—1540) завдав венеціанцям кілька відчутних поразок та відібрав у «морської республіки» Далмацію та 20 середземноморських островів. Кілька успішних затяжних воєн провели турки з Сефевідами (1533—1538, 1547—1555), і за османами залишилися Месопотамія (з Багдадом і шиїтськими святинями) та Вірменське нагір'я (яке турки з тих часів називають Східною Анатолією). Османський васалітет визнали Молдова й Валахія, в 1555—1557 рр. турецький експедиційний корпус захопив територію сучасного Судану, а в 1558—1559 рр. османи завоювали африканське узбережжя Червоного моря й відібрали в ефіопів Північну Еритрею. Лише Мальту завзяті рицарі мальтійського ордену відстояли, відбивши турецький напад 1565 р. з великими втратами для османів (20 тис. вояків).

Велика імперія османів розкинулася на трьох континентах, охопивши Анатолію, Балкани, Східне Середземномор'я, Ірак, більшу частину Аравії, майже всю Північну Африку (крім Марокко), й досягла апогею могутності.

* Султанський лист до Франціска I звіщав: «Не можна сказати, що поразки імператорів і взяття їх у полон були нечуваними подіями; тому не втрачай мужності й не занепадай духом. Наші славетні предки... ніколи не припиняли вести війни, щоб відбити ворога та придбати нові володіння. І ми їхніми слідами... І вдень, і вночі наш кінь осідланий, і ми оперезані мечем». Див.: *Бахрушин С.В., Сказкин С.Д.* Дипломатія в XVI в. // *Історія дипломатії.* М., 1959. Т.1. С.257.

Вона включала 21 *еялет* (провінцію) з 250 *санджаків* (повітів), налічувала 25—35 млн населення та 6 млн км² території (тільки в Стамбулі в XVI ст. було до 0,5 млн мешканців). Податкові надходження імперії становили 550 млн акче на рік (не рахуючи воєнну здобич), а османське військо було найкращим у світі: 250 тис. кадрових вояків (із них 12 тис. — яничарів), 300 гармат і 400 бойових кораблів плюс десятки тисяч башибузуків (люмпенів-добровольців із «невірних»), турецьке ополчення (*яя* та *мюселлем*), а також армії султанських васалів — кримського хана й алжирських піратів.

В імперії творили видатні поети: Алі Ашик-паша (?—1522) та Махмуд Абдуль-Баки (1527—1600) — останнього особливо цінував Сулейман Кануні, дарувавши йому титул «султана поетів». Класиком османської архітектури визнаний ісламізований грек Коджа Сінан (1490—1588) — автор 300 монументальних споруд, серед яких стамбульські мечеті Шахзаде і Сулейманіє, мавзолеї Сулеймана I та Хайреддіна Барбаросси, мечеть Селіміє в Едірне. Бурливо розвивалося під впливом італійських майстрів мистецтво турецької живописної мініатюри (Насух, перша половина XVI ст.; Осман, друга половина XVI ст.; Нігярі, 1492—1572). На весь світ славилися пишно орнаментовані турецькі тканини (особливо з Бурси) та облицювальна кераміка з Ізніка (з підполів'яним розписом). І, звичайно, фантастично високою якістю вирізнялася холодна турецька зброя, вироблена майстрами Стамбула, Трабзона й Ерзурума. Зробила Туреччина достойний внесок і в розвиток світової музики, ставши батьківщиною такого специфічного жанру, як бойовий військовий марш (спочатку марші писали для оркестрів яничарського корпусу).

У 1567 р. в Стамбулі відкрилася перша в Туреччині друкарня.

Ослаблення й занепад турецької могутності. Тривале правління Сулеймана Пишного стало «золотим віком» Османської імперії, але воно ж стало її «лебединою піснею»: з другої половини XVI ст. почався поступовий занепад *Оттоманської Порту* (як її називали в європейських дипломатичних документах). З одного боку, *далися* *взнаки* *наслідки* *Великих географічних відкриттів*. Прокладення в 1498 р. португальським піратом Васко да Гамою прямого морського шляху з Європи в Індію (навколо Африки) зламало монополію османських султанів на посередницьку торгівлю між Сходом і Заходом. Ще більшими виявилися наслідки відкриття Колумбом (1492) та пограбування конкістадорами Америки. По-перше, спираючися на значні фінансові ресурси, католицькі держави Заходу істотно підвищили свій бойовий потенціал (грошей вистачило й на переозброєння армії найновішою вогнепальною зброєю, і на наймання десятків тисяч професійних вояків — частково навіть із колишніх башибузуків). По-друге, наплив дешевого американського золота й срібла спричинив «революцію цін» (ціна на коштовні метали впала вчетверо), що реально зменшило фіксовані доходи яничарів та тімаріотів, а спроба виправити

* Для порівняння: у Франції в той час було 16 млн мешканців, в Італії — 13 млн, в Іспанії — 8 млн.

ситуацію збільшенням податків (особливо з немусульман) довела до «точки кипіння» невдоволення підданих й остаточно розвалила хвору османську економіку. *До цього додалися вади зацентралізованої та бюрократизованої державності (хабарництво й здирства), морально-фізичний розклад політичної верхівки та поразки у війнах.*

Наступником Сулеймана Кануні став його син султан Селім II (1566—1574), матір'ю якого була українка, дочка священика Анастасія Лісовська, відома під гаремним прізвиськом Роксолана. Потрапивши як воєнна здобич до гарему пишного Сулеймана, українська красуня швидко при звичалася до місцевих порядків і, виявивши надзвичайні підступність, хитрість, жорстокість, жіночий талант та унікальну пристосовуваність, спочатку причарувала султана своєю красою, а потім почала сама вершити політику. Її вплив на Сулеймана I був тотальним, а жертвою ставав кожен, хто опинявся на шляху цієї «залізної леді» українського гатунку. Через її інтриги десятки османських генералів і чиновників утратили голови, але особливо виявила себе Роксолана, коли народила сина — Селіма. Тепер усі свої сили вона кинула на те, щоб Селім став султаном, і під впливом її тонкої хитрості Сулейман наказав задушити свого дорослого й здібного первородного сина-спадкоємця Мустафу як «заколотника», хоч вини на принці, звичайно, не було. Джерела свідчать, що яничари плакали з горя на похованні Мустафи¹², але Селім став офіційним спадкоємцем, а в 1566 р. ступив на османський престол.

З правління Селіма II (1566—1574) починається тотальна криза колоніальної Османської імперії. До негативних для Туреччини наслідків «революції цін» і Великих географічних відкриттів додалися негаразди її традиційної державної структури, обтяжені людськими вадами самого Селіма II, який був хронічним алкоголіком (за що звався *Софт* — «П'яниця»). Оттоманська Порта охоплювала величезну територію і мала відповідно великий внутрішній ринок, але самі турки остаточно розучилися працювати, звично орієнтуючися лише на війну як на основне джерело прибутків. Проте здійснювати нові завоювання стало неможливим, бо сусіди зміцніли, а сил ледь вистачало, щоб тримати в покорі мільйони вже пригноблених народів. Продуктивна праця стала сприйматися як заняття ганебне, тому працювали в імперії лише «невірні». Але хижачький характер держави «з'їдав» сам себе. *«Революція цін» підштовхувала владу до пошуку нових доходів, а втрата транзитної монополії та припинення вдалих масштабних воєн змусили підвищувати податки, що ініціювало народно-визвольні заворушення серед поневолених турками етносів.*

За традиціями османів методом виходу з фінансово-економічної скрути Селім II обрав війну, і першою мішенню стала Росія, яка після завоювання Астраханського ханства активно розширяла свій вплив у районі Каспію та

Причорномор'я й намагалася заручитися підтримкою Сефевідів для спільної боротьби з турками. В 1569 р. московський уряд подарував шахові Тахмаспу I 100 гармат (!) і 500 рушниць¹³, і в тому ж році спільна турецько-татарська армія спробувала захопити Астрахань, але невдало: війська російського князя Серебряного розбили 60-тисячний корпус мусульман уцент. Решту інтервентів добили донські й гребенські козаки, а на Чорному морі залишки цього війська потонули від шторму: із 60 тис. уціліло 700. А коли в 1571 р. кримський хан Девлет-Гірей удалим раптовим набігом спалив Москву, його армію при відступі знищили донські козаки в 1572 р., причому хан — загинув.

У 1570 р. османи відвоювали у венеціанців Кіпр (де влаштували жахливу різанину християн із десятками тисяч жертв). Відповіддю на новий акт турецької агресії стало створення масштабної антиосманської коаліції (Венеція, Австрія, Іспанія, Генуя, Савойя, Ватикан тощо) під назвою «Священна Ліга», а 7 жовтня 1571 р. її об'єднаний флот під проводом іспанського принца дона Хуана Австрійського (217 кораблів) атакував і знищив турецький флот Алі-паші (275 кораблів) у битві в затоці Лепанто (Греція).

Турки втратили 224 кораблі й 40 тис. матросів (із них 15 тис. — полоненими). До рук союзників потрапили 300 трофейних гармат, а їхні втрати становили 15 галер і 18 тис. убитих. Учасник цієї морської баталії іспанський письменник Сервантес писав: «Зруйнована була неправильна ідея всього світу й усіх народів про непереможність турків на морі... осоромлена була оттоманська гордія»¹⁴. І хоча Кіпр залишився в османів, а в 1574 р. турки окупували Туніс (вбивши звідти іспанців), османська агресія в Європі захлинулася.

У 1574 р. Селім II Софт безславно «помер з надмірного пияцтва й уживання життя»¹⁵, і на османський престол ступив його безвольний і теж схильний до алкоголю син Мурад III (1566—1595). За його правління туркам ще раз пощастило побити Сефевідів у війні 1578—1590 рр. і за Стамбульським миром приєднати до Порти Закавказзя й Азербайджан. На рабських ринках продали 100 тис. полонених (грузини, вірмени, азербайджанці, перси, курди та ін.), але це був останній гучний успіх турецької зброї.

Господарство імперії зазнавало цілковитого розвалу, дефіцит бюджету становив 200 млн акче (!), почалося псування монети, а далі вибухнув справжній голодомор із десятками тисяч жертв, який знелюднив азіатські провінції Оттоманської Порти. Загнаний у глухий кут, Мурад III розпочав війну з Австрією (1592—1606) і невдовзі помер.

Війна з Габсбургами завершилась у 1606 р. внічю, але сефевідський Іран після масштабних реформ Аббаса I

(1587—1629) взяв у турків вражаючий реванш. Перси відвоювали Азербайджан і Східні Грузію, Вірменію та Курдистан (1603—1612). У самій Туреччині почалися масові бунти голодних і знедолених.

Ще більше заплутав ситуацію вкрай релігійний султан Ахмед I (1603—1617), який із міркувань «гуманності» скасував звичай убивств братів нового султана при його вступі на престол. Тепер їх тримали в ізоляції в спеціальних клітках, куди не пускали навіть жінок. Але владу за тюркськими степовими традиціями успадковував найстаріший чоловік роду, тому надалі османський престол почали переважно посідати не сини, а по черзі брати колишнього султана, кожен з яких не мав відповідно ніякого досвіду не лише в державних, а й у звичайних життєвих справах. Перехоплення в султанів реальної влади візирами й яничарами стало звичайною справою.

Податки збільшилися в 10—15 разів, і в 1572 р. збунтувалася Молдова, в 1594 р. — Валахія, в 1596 й 1598 рр. — Болгарія. Протягом 1595—1610 рр. повстання спалахували в Анатолії, Південній Сербії, Чорногорії, Герцеговині, Морєї, Далмації, Албанії, а в 1625 р. Османську імперію спустошила жадлива епідемія чуми.

Побачивши, що влада хитається, султани спробували знову спертися на голе насильство, збільшивши до 100 тис. головорізів свою гвардію (яничари, сіпахі), але це лише довело до повного спустошення державні фінанси, а грошове утримання вояків стало жалюгідно мізерним, тому для виживання вони почали займатися торгівлею або землеробством. Бойовий потенціал такого війська катастрофічно впав, а війни остаточно перестали бути переможними.

Прокляттям Туреччини стали криваві набіги українських козаків-запорожців, які звільняли християнських бранців і жорстоко грабували й знищували мусульман. На своїх човнах-чайках у 1606 р. запорожці здобули болгарську Варну, в 1614 р. зруйнували Сіноп і Трапезунд, у 1616 р. оволоділи кримською Кафою (де визволили до 40 тис. православних рабів), а в 1615 р. потопили турецьку флотилію в гирлі Дунаю (взявши в полон османського папу) і вдерлися до Стамбула (!), розграбувавши й випаливши все столичне передмістя. «Не можна сказати, який тут був страх великий... 16 кораблів козацьких прийшло сими днями, дійшовши аж до Помпеевої кольони на устю Босфору, знищили Карамусол, попалили й пограбили тутешні села, і такий з того був перестрах...»¹⁶

Османі вирішили покарати Річ Посполиту (на теренах якої офіційно розташовувалася Запорізька Січ) і в 1620 р. розбили польського гетьмана Жолкевського під Цецорою (Молдова), але в грандіозній битві під Хотином (23—30 серпня 1621 р.) об'єднана 75-тисячна польсько-козацька армія (під проводом польського гетьмана Ходкевича й українського гетьмана Сагайдачного) завдала відчутної поразки 150—200-тисячному турецько-татарському війську, яким керував сам султан Осман II (1618—1622). Польсько-турецький мир 1621 р. закріпив існуючий статус-кво.

Що вже говорити про чиновників, котрі брали й давали хабарі направо й наліво. Тімарна система розвалилася, а корпус яничарів поповнювали тепер не юнаки через дев-

ширме, а діти яничарів. *Традиційні порядки вичерпали в XVI ст. свій ресурс, але турки вперто не бажали з цим миритися і шукали виходу в межах шаблонів минулого: здирство, війна, грабунок, залякування, диктат, владний деспотизм, бюрократична централізація.*

Ідеологами реформ, спрямованих у «щасливе минуле», стали науковці Мустафа Кочібей та Кятіб Челебі (1609—1658) і великий візир Кьопрюлю Мехмед-паша (1656—1662). Метою реформ оголосили відновлення державної та податкової дисципліни, непорушне дотримання всіх законів, жорстоку боротьбу з некомпетентністю й корупцією та відновлення успішних воєн. Методом запровадження «нових старих законів» обрали терор.

У перші роки реформ відтяли голови 30 тисячам недбалих чиновників, військових, дипломатів і «занадто розумних» гаремних одалісок. Голови страчених везли до Стамбула й виставляли перед брамою султанського палацу. Для пошвавлення вітчизняного виробництва ввели «патріотичні» економічні закони: «Народ у нашій країні має утримуватися від використання дорогих товарів із країн, ворожих Османській імперії, й у такий спосіб не припускати впливу монети й товарів. Слід якомога більше користуватися виробами місцевого виробництва»¹⁷.

Спочатку це справді дало певні плоди. В 1639 р. Туреччина повернула собі Ірак (відвоювавши його в персів), а в 1676 р. 100-тисячне османське військо вдерлося в Україну. Результатом двох походів на Чигирин (1677—1678) став Бахчисарайський мир 1681 р., за яким туркам відійшла Правобережна Україна.

Динамічніше почали розвиватися в XVII ст. турецькі наука й культура, здобутками яких стали історико-географічні твори османського мандрівника Евлія Челебі (1611—1679), політизована сатирична лірика Вейсі (?—1628) та Нефі (1572—1635), а з другої половини XVII ст. завдяки творчості композитора й виконавця Бухурі-заде Мустафи Ігрі-ефенді турки почали й музику вважати високим мистецтвом. Щоправда, сатира владі не сподобалася, тому поетів знову обмежили офіційним панегіричним слов'ям, а тих, хто не погодився йти проти совісті й таланту (як-от Нефі), знищили без зайвого галасу.

Криваві стабілізаційні реформи Мехмеда Кьопрюлю та його наступників-візирів Фазіль-Ахмета Кьопрюлю (1661—1676) й Кара Мустафи (1676—1683), прилюдні страти корупціонерів і хапунів, наведення елементарного порядку в діловодстві дали змогу османам ще на 20 років реанімувати ефективність традиційних порядків, але *наприкінці XVII ст. останні резерви турецької хижачької державності східного типу вичерпалися.*

В 1683 р. турки знову обложили Відень, проте здобути місто штурмом не змогли, а коли в тил османам ударили гусари польського короля Яна III Собеського, 170-тисячна султанська армія була розтрощена. Турки втратили 20 тис. убитими, 300 гармат і останню ініціативу, а в Європі відродилась антиосманська «Священна Ліга» (Австрія, Польща, Венеція, Мальта, Росія), яка завдала мусульманам кілька великих поразок підряд. У 1697 р. австрійська армія Євгена Савойського добила турків на р.Тиса: тут загинуло ще 30 тис. османів, причому був убитий великий візир, а султан Мустафа II (1695—1703) дивом уник полону. Оновлена Європа сама перейшла до експансії, й за Карловицьким миром 1699 р. Туреччина втратила Угорщину, Трансильванію, Славонію, Морею, Далмацію, Правобережну Україну, Поділля та ряд островів грецького архіпелагу.

На початок XVIII ст. Османська імперія розгубила залишки колишньої могутності й почала невідворотно перетворюватися на другорядну державу, що перестала відігравати активну роль у міжнародних справах. Лише крайня мілітаризація й суннітський фанатизм дали туркам змогу зберегти свою державну незалежність, але про перевагу над Європою довелося забути. Туреччина прощалась із середньовіччям в умовах воєнних поразок, загострення міжетнічних та міжрелігійних суперечностей, занепаду економіки й політичної чехарди навколо султанського престолу. Східний деспотизм вичерпав свій ресурс, але для впровадження нових порядків туркам треба було пожертвувати своїм панівним статусом етносу-хижака, який не працює, а живе пограбуванням «невірних», і почати працювати самим — до таких «жертв» османи ще «не дозріли». Турки вперто продовжували правити старими методами (терор, збільшення податків, війна, дріб'язкова регламентація, бюрократичний контроль, фальсифікація монети), але у XVIII ст. ККД цих «заходів» з нульового перетворився на від'ємний, і замість вступу до Нового часу Османія впала в колапс постсередньовіччя, агонія якого тривала до XX ст.

¹Указ Баязида I //История средних веков: Хрестоматия: В 2 т. М., 1988. Т.2. С.38—39.

²Степанова В.Е., Шевеленко А.Я. История средних веков (XV—XVII вв.): Хрестоматия: В 2 т. М., 1974. Т.2. С.47.

³Цит. за: Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. М., 1990. С.28.

⁴Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. / Пер. с англ. М., 1983. С.63.

⁵Там само. С.136.

- ⁶Цит. за: *Петросян Ю.А.* Древний город на берегах Босфора. М., 1991. С.138.
- ⁷Цит. за: *Петросян Ю.А.* Османская империя: могущество и гибель. С.50-51.
- ⁸История законов янычарского корпуса / Пер. с тур. И.Е.Петросян. М., 1987. С.108.
- ⁹Цит. за: *Петросян Ю.А.* Османская империя: могущество и гибель. С.57.
- ¹⁰Цит. за: Там само. С.60.
- ¹¹*Назарук О.* Роксоляна. Жінка халіфа й падишаха (Сулеймана Великого) — завойовника й законодавця. Львів, 1930. С.55.
- ¹²Там само. С.56.
- ¹³*Бушев П.П.* История посольств и дипломатических отношений русского и иранского государств в 1586—1612 гг. М., 1976. С.44.
- ¹⁴Цит. за: История стран зарубежного Востока в средние века. М., 1957. С.355.
- ¹⁵*Назарук О.* Вказ. праця. С.56.
- ¹⁶Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. К., 1995. Т.7. С.462—463.
- ¹⁷Цит. за: Всемирная история экономической мысли: В 6 т. М., 1987. Т.1. С.352.

Тема III

ПІВДЕННА АЗІЯ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

До складу Південної Азії входять острів Цейлон (Шрі-Ланка), півострів Індостан, Індо-Ганзька рівнина та Гімалаї. Регіон — надзвичайно строкатий з природно-кліматичної, етнічної, культурно-господарської точок зору. Динамічно змінювалися в епоху середньовіччя політичні кордони держав Південної Азії, а загальна кількість мов і релігій, що існували на цих неозорих просторах, залишається загадкою для науковців. У середньовічній Азії не було цивілізаційного конгломерату, строкатішого за південно-азіатський, але за всієї аморфності він завжди залишався певною спільнотою, утворюючи так званий індусо-буддійський світ. Головні цивілізаційні ознаки цього субконтиненту сформувалися переважно під впливом індуської та буддійської філософсько-релігійних систем, які, попри всі свої відмінності, становили певну спільність, що виявлялася в проповідуванні тлінності й ілюзорності земного буття, фаталізму, примату ненасильницького співіснування та єдності людини з природою через концепцію переселення душ у різних її модифікаціях. Звичайно, такий погляд на світ можна сприймати по-різному, але він існував і зберігся, незважаючи на будь-які вторгнення ззовні (у формі релігійної пропаганди, завоювання або етно-мовної дифузії). Й хоча фундаментальні основи індусо-буддійського світу не виходять за межі визначальних рис структури східного типу, унікальність і неповторність його початково-характерних принципів не підлягає найменшому сумнівові. Саме вони породили специфічні регіональні особливості розвитку Південної Азії в межах середньовічного Сходу, що спонукає розглядати її історію в контексті єдиного цивілізаційно-культурного організму.

Доісламська Індія

● Природно-кліматичні умови ● Основні етноси середньовічної Індії ● Індія на світанку середньовіччя ● Північна Індія в епоху Гуптів і Харші. Крах індійського буддизму ● Південна Індія в доісламську епоху ● «Індуїстська революція» та її наслідки. Північна Індія напередодні ісламського завоювання

Природно-кліматичні умови. Географічно цивілізаційний ареал середньовічної Індії значно ширший від кордонів сучасної Республіки Індія. Він охоплює також терени нинішніх Пакистану, Непалу, Бутану, Бангладеш і частково Афганістану, утворюючи обширний Індійський субконтинент, єдність якого в середні віки визначали спільні особливості культурно-господарського життя й менталітету населення.

Розташована обабіч північного тропіка, захищена від холодних вітрів горами Гімалаїв і пісками Каракумів, середньовічна Індія вирізнялася жарким кліматом, близьким до екваторіального на півдні та гірським субтропічним на крайній півночі, з трьома чітко визначеними сезонами. Літо й початок осені — сезон дощів, які приносять з Індійського океану вологі екваторіальні мусони. Протягом сезону дощів у країні стоїть жара, щоденно йдуть безперервні зливи й панує 100%-на вологість. Із середини осені вологі океанічні мусони поступалися місцем північно-західним континентальним, з якими наставала відносна прохолода й суша. Починалася райська індійська зима, яка тривала до березня-квітня, з її помірною прохолодою (+20—+30°C) та відносною сухістю. Але з березня-квітня приходив сухий сезон тривалістю до травня-червня. Протягом цих жажливих місяців припинялися дощі, а нещадне сонце доводило температури майже до +50°C, пересихали колодязі й дрібні річки, а в тих, що залишалися, температура води дорівнювала температурі людської крові. Це спричинювало нестачу питної води, падіж худоби, аж поки вологі мусони не приносили знову жадані дощі й не починався новий сезон дощів.

Щодо регіональних особливостей Індія може бути поділена на три основні краї, географічні відмінності яких суттєво відбилися на історії їхніх мешканців.

1. Долина річки Інд (північний захід), де клімат сухіший і спекотливіший від інших районів, що робило неможливим регулярне рільництво без зрошувальної іригації.

2. Долина річки Ганг (північний схід) — район вологішої жары з частими повенями в сезон дощів, болотистою дельтою та буйною тропічною рослинністю (джунглями).

3. Південний півострів Індостан, або Декан (*Дакшина* — «південь»), переважну частину якого займає найбільше у світі однойменне плоскогір'я з надзвичайно складним рельєфом, жарким і дуже вологим кліматом (але за збереження відчутної потрійної сезонності).

Клімат гірських районів залежить не від сезонності, а від висоти, тому там можна натрапити й на вічну зиму снігових вершин, і на вічну весну заростей кедра, якого називають *деодар* («дерево богів»). А втім, це стосується лише небагатьох найвищих гір Південної Індії та Гімалаїв (*Хімалая* — «оселя холоду»).

Дуже неоднорідні в Індії ґрунти: від надзвичайно родючих алювіальних земель Індо-Ганзької рівнини до відносно бідних ґрунтів Декану, а багатство тваринного й рослинного світу гідне подиву.

В середні віки жадливе перманентне людське перенаселення тисло на природу, проте до екологічних катастроф китайського масштабу справа ніколи не доходила: далися взнаки цивілізаційно-психологічні особливості мешканців індусо-буддійського світу, для яких природа ніколи не була «майстернею», відокремленим джерелом ресурсів для забезпечення життєдіяльності людського суспільства. Саме тому, за всієї поширеності антропогенних ландшафтів, у середньовічній Індії завжди зберігалися савани, населені дикими копитними, азіатськими левами, гепардами й носорогами; джунглі кишіли слонами, мавпами, зміями, леопардами, тиграми й тими ж копитними; у горах жили ведмеді, барси, рисі, дикі коти, яки, гірські козли та барани; в річках і болотах було безліч риби, черепах, крокодилів, змій і навіть річкових дельфінів; а флора й фауна океану перевершувала найсмівливіші фантазії. Що ж до птахів, комах та рослин, то їхня різноманітність узагалі не піддається описові.

На весь світ славилася Індія багатством своїх надр, особливо запасами залізних руд, слюди й коштовних каменів (алмази, смарагди, рубіни тощо). Відомі були також природні індійські лаки й перли.

Колосальної шкоди природним ресурсам середньовічної Індії завдало вторгнення на субконтинент чужинних цивілізаційних принципів, особливо в період панування мусульманських династій. Жадливі за масштабами царські полювання ісламських володарів, які не сприймали фундаментальну індусо-буддійську доктрину єдності людини й природи, суттєво скоротили в середні віки популяції азіатських левів, тигрів, носорогів, гепардів, благородних оленів. Проте більшість підданих зберегла своїх богів і не піддалася спокусі брати в навколишнього середовища все, що можна. Це дало можливість зберегти в середньовічній Індії балансову рівновагу людини й природи з мінімальною шкодою для останньої.

Основні етноси середньовічної Індії. *Середньовічна Індія* — не просто країна й не просто цивілізація, це субконтинент, на якому жили народи найрізноманітніших культурних, мовних, релігійних та антропологічних типів. Поняття «індійці» охоплювало кілька сотень етносів, безліч мов та діалектів.

Найдавнішим антропологічним субстратом Індостану були ведоїдна і південноіндійська раси (їх відносять або до великої негроїдної, або до великої австралоїдної рас) та представники південноазіатської гілки великої монголоїдної раси (на північно-східних окраїнах субконтиненту), але ще в епоху давнини їх потіснив індо-середземноморський тип великої європеїдної раси. В результаті суміші виникла величезна кількість перехідних підтипів, які й переважали в Індії в епоху середньовіччя.

На півночі й у центрі Індостану більшість населення користувалася в середні віки мовами індоарійської групи, в центральній Індії були поширені австроазійські говірки мунда, на півдні панували мови дравідійської сім'ї, а на північно-східних окраїнах мешкали гірські народи, що спілкувалися мовами сіно-тибетської сім'ї. Проте впродовж майже всього середньовіччя всі ці мови здебільшого не вийшли за межі просторічних говорів. Мовами науки, державного управління та культури були санскрит (в індуїстських та буддійських державах) або перська чи арабська (в державах ісламу).

Саме санскрит протягом тривалого часу забезпечував культурну суперетнічну єдність індійців. Ця мова — штучна, тому вирізняється чітко нормалізованою та уніфікованою граматичною системою, доведеною до формальної досконалості (4 тис. правил). Морфологію санскриту характеризували три роди, три числа, сім відмінків (плюс клична форма) й надзвичайно розвинута дієслівна система часів, дівідмін та способів дії. Лексичну основу санскриту становили слова індійських (індоарійських) мов індоєвропейської мовної сім'ї.

Щодо писемної фіксації санскритських текстів, то середньовічні індійці від стародавньої Індії успадкували два види складового алфавіту: *брахмі* (писали зліва направо) і *кхароштхі* (писали справа наліво), але в епоху середньовіччя кхароштхі не витримало конкуренцію й було забуте, а вдосконалене брахмі переросло в остаточно кодифіковану складову абетку *деванагарі*.

Матеріалом для письма в Індії служили папірус, берест, пальмове листя та папір, причому спочатку вважалося, що папір в Індію принесли мусульмани, але сучасні індійські науковці, аналізуючи Веди, доводять, що папір був відомий в Індії ще задовго до нашої ери. На доказ наводять вірш, де говориться, що документ спочатку писали на дошці й лише потім переносили на «лист» (*патру*). Якби патра була листом пальми (який

нічого не коштував, бо його просто зірвали з дерева), то навіть для чернетки використовувати цінну дощечку з деревини? Звідси робиться висновок, що мова йшла про коштовний папір. Це, звичайно, гіпотеза, але майже доведеним є факт існування паперового виробництва в Північно-Західній Індії та Кашмірі ще в перших століттях нашої ери, а з XI ст. папір поширився на весь Індостан. Для збереження паперу від комах його просочували миш'яком.

Писали паличкою (дерев'яною або свинцевою), а чорнило виготовляли зі смаженого рису й лампової сажі, до яких додавали для блиску трохи цукру й сік рослини *кесурте*. Для письма використовували також кіновар.

Поняття «індієць» — категорія не етнічна, а суперетнічна, а отже, за масштабом дорівнює термінам «європеець», «індіанець» або «африканець». Проте, попри всю етнічну строкатість, *цементуючою підвалиною індійського середньовічного суперетносу залишалася жорстка варново-кастова система, що породила певну схожість основних побутових, господарських та сімейних традицій, звичок та психологічних орієнтирів.*

Первинним осередком соціальної організації середньовічних індійців була велика патріархальна родина. *Раджі* (царі) та високі державні люди (згідно з фундаментальними принципами будь-якої суспільної структури східного типу) тримали, як правило, великі гареми, але простий індус мав право привести в хату нову дружину лише якщо попередня вмирала, захворювала або довго залишалася бездітною. Право на одруження купувала родина нареченої, тому дівчину намагалися якомога скоріше засватати, і якщо до 9 років у неї ще не було «судженого», вона ставала «старою дивою». У бідних сім'ях частим було вбивство дівчат. Веди забороняли шлюб жінкам до 15 років, а чоловікам — до 25 років, та в середньовічній Індії від цього староіндійського стандарту відійшли. Існували чотири види одруження: шлюб підлітків, шлюб дітей, шлюб малюків і навіть шлюб в утробі.

В останньому випадку одружувалися дві вагітні жінки. Якщо після такого «шлюбу» народжувалися два хлопчики чи дві дівчинки, вони оголошувалися братами (сестрами), а офіційно запрошений брахман одразу документально оформляв «розлучення». Проте в разі, коли народжувалися діти двох статей, скасувати такий шлюб не мав права ніхто.

Лева частка всіх шлюбів організовувалася батьками шляхом заручин, а фінансові проблеми шлюбу ускладнювалися тим, що релігія забороняла індусам парубоцтво, а вибір супутника (супутниці) був обмежений рамками своєї касти.

В разі смерті дружини індус мав можливість одружитися ще раз, але якщо помирав чоловік, то в жінки залишався

небагатий вибір: або *саті* (самоспалення разом з тілом померлого), або жаклива доля вдови.

В разі, коли жінка відмовлялася від саті, після спалення чоловіка колишній дружині збивали все волосся (навіть брови), знищували всі її прикраси (їй забороняли носити нові). Із вдовою заборонялося розмовляти. Спала, їла та працювала вона окремо, а зустріч із нею вважалася призвісткою нещастя. Справа в тому, що передчасну смерть чоловіка пояснювали поганого *кармою* («відплата» — сума поганих і добрих учинків людини за всі її попередні народження) його дружини. Не дивно, що досі в Індії щорічно реєструють тисячі випадків саті. Що вже казати про середньовіччя: в історії Віджаянагару (південноіндійське індуїстське царство) зафіксовані випадки, коли з махараджею (точніше, з тілом «великого царя») на багаття йшли до трьох тисяч (!) його дружин і наложниць.

Завжди непростою в середньовічній Індії залишалася демографічна ситуація, особливо в містах, де жакливе перенаселення породжувало перманентні епідемії та шалену дитячу смертність навіть серед соціальних верхів. Проте колосальна народжуваність і ранні шлюби покривали всі демографічні збитки. Тому населення Індії протягом середньовіччя повільно, але постійно зростало (з 25 млн на початку нашої ери до 50 млн на схилі середніх віків).

Як уже зазначалося, фундаментальною основою соціальної структури середньовічної Індії була унікальна варново-кастова система. Поділ суспільства на чотири *варни* («колір») — *брахманів* (жерців), *кшатрійів* (вояків), *вайшійів* (ремісників, землеробів, торговців) і *шудр* (залежних) зберігся ще з давнини, але з початком нашої ери перетворився просто на одну з форм класифікації різноманітних каст (*джаті* — «народження, походження»).

З точки зору індуїзму *всі касты об'єднує те, що члени кожної джати мають спільну карму. Кастою була група людей, яка претендувала на певний тип праці або спеціальної діяльності як на своє «кастове» заняття й чітко усвідомлювала свою відмінність, навіть протилежність щодо інших каст. Кожна джати мала певний ступінь ритуальної «чистоти» або «нечистоти» (залежно від кастової професійної орієнтації), а належність до певної касты визначалася походженням. Абсолютна більшість каст дотримувалися ендегамії, але існувала певна кількість екзогамних джати, а серед соціальної верхівки нормою вважалося брати собі наложниць із «нижчих» каст.*

Жорстка ієрархічність варново-кастової системи зумовила слабкість державно-політичної адміністрації середньовічної Індії, особливо низової централізованої бюрократії, потреби в якій не було, бо соціальні низи жили за законами саморегульованих кастових принципів та обцинних норм.

Усе це породило аморфність і надзвичайну нестабільність будь-яких держав в Індії (аж поки свою жорстку державну систему не насадили в Південній Азії мусульмани). Проте ця ж система забезпечувала стійкість суспільства в умовах будь-яких політичних катаклізмів на відміну від ісламського світу або держав китайсько-конфуціанського типу, де криза держави неминуче спричинювала тимчасовий цілковитий розвал суспільства. Політичні катаклізми «нагорі» мало відбивалися на житті основної маси індійців, яким варново-кастова система забезпечувала непорушний статус-кво на нижніх поверхах суспільства.

Варново-кастова система породила й унікальні особливості соціально-економічного устрою середньовічної Індії, в межах якого співіснували два автономних, майже не пов'язаних між собою уклади — сільський та міський.

Ядром сільського укладу залишалась автономна община, організована на принципах самоврядування, де домінували повноправні землероби-общинники, що володіли общинними наділами й мали спадкове право на них. До общини входили представники різних каст, кожна з яких займалася певною виробничою діяльністю згідно з «джаджмані» («системою каст»). Кожний виконував свої обов'язки, обслуговував членів общини, давав іншим те, що мав давати, чим забезпечувалося функціонування всіх необхідних елементів системи; і кожен при цьому, у свою чергу, отримував необхідні для життя продукти й послуги відповідно до свого місця в ієрархії касті. Всі питання внутрішнього управління, включаючи судові, вирішувала сама община, яка мала своїх кастових спадкових суддів, жерців, науковців, землеробів, ремісників, артистів, навіть сміттярів та куртизанок, отже, функціонувала на засадах абсолютно натурального господарства. Такий соціальний мікроорганізм був надзвичайно міцним, не потребував ніякої держави, котра лише збирала з нього податки, але породжував крайню кустарність, недосконалість, рутинність сільськогосподарської праці, бо все — від календарних підрахунків і нових конструкцій плуга до агрономічних хитрощів і організації розваг — самоізолювана та самодостатня община вигадувала переважно сама. Це ускладнювало обмін ідеями й гальмувало розвиток суспільства в загальноіндійських масштабах, а також спричинило майже цілковиту відсутність у середньовічній Індії будь-якої внутрішньої торгівлі між селом і містом як центром ремесел та торгівлі, бо всім необхідним сільська община забезпечувала себе сама.

Що ж до «годування» міст, то вони існували лише за рахунок податків, які стягувала з села центральна влада.

Кошти йшли на утримання двору, чиновників та армії, тому серед міських ремесел процвітало виробництво зброї, коштовних тканин, ювелірних виробів та інших «див». Колосальне виробництво зброї й прикрас сприяло значному поширенню зовнішньої торгівлі, яка, на відміну від внутрішньої, буяла, а це, у свою чергу, створило у світі легенду про «казково багату країну Індію». Іноземець, що прибував до Індії, звичайно приїздив у місто (а не в село) і майже не зустрічав там виробників лопат, серпів або лемешів, але бачив десятки, сотні тисяч (!) виробників коштовних раритетів, життя яких забезпечували доходи від зовнішньої торгівлі або замовлення від владних структур, що розплачувалися прибутками від ренти-податку з села. А значну частину грошей та ювелірних виробів індійські правителі та їхнє оточення просто складали в скарбниці, що органічно поєднувалося з марнотратством і бездумним розбазарюванням коштів.

Панівною ланкою економіки середньовічної Індії було сільське господарство, насамперед орне землеробство. Стародавні індійці першими на планеті навчилися розводити рис, бавовник, цукрову тростину та свійську птицю, а середньовічні індійці культивували також пшеницю, ячмінь, просо, безліч бобових та олійних культур, сочевицю, бетель, часник, цибулю, гарбузи та огірки. Серед фруктів до відомих давнім індійцям манго, апельсинів, винограду й бананів додалися персики й груші; з технічних культур поширеними залишилися коноплі, арахіс і джут; а південь, де отримували тепер 2—3 врожаї на рік, славився ще й першокласними спеціями (перець, кориця, гвоздика тощо), які дуже цінувалися в середньовічних суспільствах, де не знали холодильників. На селі вироблялась і левова частка засобів виробництва.

Їли середньовічні індійці майже виключно рослинні страви й молочні продукти, пили молоко та воду, практично не вживали м'яса та алкогольних напоїв, а домашніх тварин (зебу, верблюдів, буйволів, слонів тощо) використовували тільки як тяглову силу.

Традиційний індійський одяг — не зшитий. Він являв собою кількаметровий відріз тканини, яким людина обгортала своє тіло й ноги, роблячи зборки на поясі, а вільний край перекидався через плече на груди.

Жіночий різновид такого одягу називався *сарі*, а чоловічий — *дхоті* (на півночі) або *лункі* (на півдні). До приходу ісламу індійці не носили взуття й головні убори (лише в жадливу спеку жінки запинали голову вільним кінцем сарі). Типовими зачісками були довге волосся у жінок і напівдовге в чоловіків. Портрет типової індійки довершували обов'язкові

розкішні прикраси (навіть серед соціальних низів), розпис на руках, долонях і ступнях та напіврелігійна *тілака* — крапка в центрі лоба.

Мусульмани принесли в Індію головні убори (чоловічі тюрбани), туфлі та черевики (переважно для чоловіків), а також шитий одяг: шальвари, спідницю та *чолі* (коротку щільно прилягаючу до тіла кофту, яку одягали під сарі) для жінок і штани, сорочку (каптан) та *ачкан* (сюртук) для чоловіків.

Надзвичайно різноманітним було в середньовічній Індії традиційне житло, типи якого відповідали певним географічним, кліматичним, етнічним або соціальним особливостям.

На засушливих рівнинах півночі й північного заходу були поширені прямокутні цегляні будови з плоским дахом; на заході країни (Гуджарат) та півночі Декану переважали бамбукові або солом'яні будови каркасного типу з дво- або чотирихилим дахом на стовпах, великою верандою та більш ніж ілюзорними стінами, бо тут досить жарко. На півдні та сході Індії, де мусони періодично переростають в урагани, будувалися міцні споруди з каркасними стінами й дахом, який спирався і на капітальні стіни, і на стовпи всередині будинку; а в гірських передгімалайських районах виводили дво- й навіть триповерхові будинки з використанням дерева, цегли, каменю, цегли-сирцю, навіть глини.

Уже в ранньому середньовіччі склався канон типового індійського міста, жорстка стандартизація й типізація якого визначалися залізною кастовістю будівельних організацій (*шрені*). Канон передбачав усе: конструкцію, будматеріали, пропорції, скульптурну насиченість, навіть колір, не кажучи вже про розміри будов, які залежали від їхнього призначення (храм, житло, оборонна споруда, міст) і соціального рангу хазяїна, причому храми, палаци, фортеці тощо будували переважно з тривких матеріалів (камінь, цегла), а більшість міських будівель — із дерева, тростини або глини.

Особливості природно-кліматичних і географічних умов, варново-кастова система та інші цивілізаційно-культурні ознаки сформували унікальний менталітет середньовічних індійців. Він вирізнявся фаталізмом, кастово-общинною корпоративністю, доведеною до цілковитого нехтування власної особистості (навіть на своїх виробах індійські майстри майже ніколи не ставили власне ім'я, що робить проблемою проблем питання авторства більшості середньовічних індійських шедеврів), надзвичайною релігійністю, звичкою ніколи не клясти долю та бажати лише того, що тобі належне за кастою (звідси звичка задовольнятися мінімумом). Індійцям не були властиві особлива працьовитість, трудова дисципліна або терплячість, і якщо їхній «легітимний мінімум» не забезпечувався, бунтували вони не гірше за сусідів. Проте мінімум становив для низів такий мізер, що подібних ситуацій виникало дуже мало, а *варново-*

кастова система забезпечувала соціальний комфорт і стабільність в умовах різкої диференціації доходів, яку б не витримало жодне інше азійське середньовічне суспільство.

Середньовічні індійці ніколи не вирізнялися зайвою політизацією, були позбавлені почуттів державного патріотизму (особливо соціальні низи), а етнодержавну спільноту заміняли варново-кастові зв'язки, з якими не могли змагатися навіть родинні узи. Всіх іноземців вражали надзвичайна політична інертність, виняткова покірливість індійців, а також їхній дивовижний для середньовіччя потяг до ненасильницького світу й віра в можливість абсолютної гармонії людини й природи на засадах невиокремлення себе зі світу рослин і тварин. Значне сластолюбство, а також доведена до науковості відвертість середньовічних індійців у питаннях сексу теж дивували сусідів, але не більше, ніж священні тварини (наприклад, мавпи або корови), які жили й ходили, де хотіли, їли та брали те, що хотіли, й користувались абсолютною свободою навіть в індійських містах.

Індія на світанку середньовіччя. Індія успадкувала від давнини розвинуту економіку, недержавну, але жорстку й освячену релігійними традиціями соціальну структуру та хронічну нестійкість державних інститутів. Стабільно працювала індійська економіка, а імпорт (європейські вина, єгипетський папірус, аравійський ладан, китайський шовк, олії, кольорові метали, мед, сезам тощо) країна з лишком покривала експортом (цінна деревина, прянощі, коштовне каміння, перли, бавовняні тканини, парфуми, шафран, барвник марена й дивовижні тварини). Причому якщо з Китаєм та арабами торгівля була паритетною, то товари Європи не могли покрити індійський імпорт, і масовий відплив срібла й золота на Схід став однією з причин фінансових негараздів у Римській імперії.

Досить заплутана політична ситуація склалася в країні на рубежі II—III ст. н.е. Значні території Північно-Західної Індії входили до могутньої Кушанської імперії зі столицею в Пурушапурі (суч. Пешавар), розквіт якої припав на правління Канішки та Хувішки (II ст. н.е.).

Кушанська держава стала результатом своєрідного симбіозу степової військової доблесті самих кушан (кит. *да-юечжи*), а також культурно-цивілізаційних досягнень елліністичного світу, Ірану та Індії. В імперії панувала цілковита віротерпимість, поряд з маловідомими етнічними культами власне кушан мирно уживалися боги Ірану (Мітра, Атш, Ардохш, Мао, Вретранга, Ахурамазда, Фарр), Індії (Шива, Махасена, Скандакумара, Будда) та елліністичні Гефест, Селена, Геліос, Геракл. Обов'язковим для всіх підданих було лише обожнювання царя.

Але за правління п'ятого після Канішки кушанського володаря Васудеви (II—III ст.) культурно-релігійна гармонія загинула під тиском масованої індизації імперської верхівки. Сам Васудева прийняв шиваїзм (різновид брахманізму), а цивілізаційним наслідком цих процесів став розвал централізованої системи державних інститутів. *Принципи етно-культурної синкретизації та віротерпимості, притаманні стародавнім імперіям, заступили етно-релігійні чвари, що стало першою ознакою фазового переходу від давнини до середньовіччя.*

Для строкатої Кушанської імперії це означало смертний вирок, а тиск із боку сасанідських персів і новоствореної північноіндійської імперії Гуптів довів справу до логічного фіналу: наприкінці III ст. володіння кушан скоротилися до невеликої території навколо їхньої столиці (область Гандхара), а в другій половині IV ст. й вони були захоплені Сасанідами.

На відміну від Північно-Західної Індії, північно-східний регіон країни являв собою на світанку середньовіччя конгломерат клаптикових карликових царств найрізноманітніших типів, кордони між якими змінювалися ще швидше від правлячих у них династій. На півдні субконтиненту II ст. н.е. пройшло під знаком грандіозної боротьби за домінування на Декані між державами Сатаваханів і Кшатрапів, а на крайньому півдні півострова тамільські народи лише завершували на початку нашої ери процес створення власних держав: серед них виділялися Керала (Чера), Пандья та Чола, які вже в ті часи розпочали колонізацію Шрі-Ланки й налагодили перші контакти з римськими торговцями (яванами).

У III ст. в Індії почалися глобальні процеси поступового загинання державних структур, які під впливом буддизму та іноземних культурних нашарувань намагалися розбудувати державність поза варново-кастовою системою. Водночас відбувалося неминуче відродження в нових історичних умовах ортодоксальних індійських вірувань (ортодоксальними в Індії вважалися вірування, які визнавали священний авторитет Вед і варново-кастову систему) та пантеону притаманних їм богів. Так зароджувався індуїзм, культова канонізація та релігійна перемога якого в загальноіндійських масштабах завершилися у VIII—IX ст., діставши назву «індуїстської революції».

Північна Індія в епоху Гуптів і Харші. Крах індійського буддизму. Падіння Кушанської імперії залишило Північну Індію в стані політичного хаосу.

Пенджаб продовжували контролювати кушани, Гуджарат, Раджастхан і Мальву захопили Кшатрапи, в західній частині долини Гангу панували

Наги, Магадхою оволоділи Гупти, а на самому заході субконтиненту утворилося кілька плеємних республік (*ган*), серед яких виділялися гани яудхеїв, арджунаїнів і малавів. Решта дрібніших державок утратила останні крихти політичної стабільності, тому ілюзорні династії змінювалися там з калейдоскопічною швидкістю.

Сільські низи (абсолютна більшість населення) від політичної чехарди не дуже терпіли, тому проблеми загальноіндійського возз'єднання їх не бентежили. *Проте буддизм ще залишався впливовою ідеологічною силою в регіоні, а доктрина буддійської державності, детально розроблена ще за часів славетного Ашоки (III ст. до н.е., династія Маур'їв), зберігала можливість відновлення на її основі північноіндійської імперської цілісності.* Джерелом відродження єдиної індоганзької державності стала Магадха, де династія Гуптів почала проводити надзвичайно вдалу зовнішню політику.

Засновником династії став один із дрібних царків на ім'я Гупта, який уже в III ст. наважився назватися *махараджею* («великим царем»). Його син і спадкоємець Гхатоткача почав підводити під пишний титул реальну базу, розширюючи свої земельні володіння, але динамічне посилення Гуптів припало на правління онука засновника династії — Чандрагупти I, дата коронації котрого (320 р.) стала початком «ери Гуптів», з якої вівся відлік у багатьох традиційних індійських системах літочислення.

В пошуках союзників Чандрагупта I (320—335) уклав матримоніальний союз з войовничим племенем ліччхавів, одружившись із знатною кшатрійкою цього сусіднього етносу. Об'єднавши зусилля, союзники шляхом удалих воєнних операцій значно розширили свої володіння, ставши незаперечним гегемоном Ганзької рівнини. Так було закладено фундамент майбутньої імперії, справжнім творцем якої став Самудрагупта (335—380).

За правління Самудрагупти офіційною релігією в його державі був буддизм, але він уже втратив свою колишню ідеологічну агресивність стосовно Вед, варнової системи та ортодоксальних богів і допускав досить широку віротерпимість серед підданих за умови лояльності. «М'який» буддизм сприяв стабілізації владних структур і цементував державні інститути, а збереження варново-кастової системи гарантувало підданам соціальний комфорт та відчуття корпоративної захищеності й порядку. Такий ідеологічний симбіоз виявився надзвичайно продуктивним, забезпечив відносну міцність (за індійськими мірками) державного організму імперії Гуптів і дав Самудрагупті можливість за перші 15 років його царювання здійснити масштабні завоювання.

Махараджа проявив себе талановитим і дуже агресивним войовником: про нього писали, що він провів 100 битв, а тіло його вкрите шрамами. Результати воєнних походів Самудрагупти справді вражають. Махараджа

розбив дев'ять царів *Аріяварти* (долини Гангу) і 12 царів *Дакшинапатхи* (Декану). Вся долина Гангу й невеликі племінні республіки Західної Індії ввійшли до складу імперії; Непал, «лісові царства» Оріссі та частина деканських владик визнали свою залежність і почали сплачувати данину, а держави Пенджабу, Гуджарату та Індської долини відверто шапкували перед грізним імператором. Навіть далекий ланкійський владика Мегхаварна (352—379) виявив ініціативу щодо налагодження дружніх стосунків із Самудрагуптою. Держава Гуптів перетворилася на одну з найбільших імперій раннього середньовіччя на Сході, а за правління Чандрагупти II (380—425) досягла апогею могутності.

Смерть Самудрагупти викликала внутрішні чвари й шалену боротьбу за владу серед його синів. Перемогу в цій різанині та інтригах здобув хитрий політик Чандрагупта II, який довів до логічного фіналу нестримну територіальну експансію свого батька. Імперії підкорився Пенджаб, а після розгрому Кшатрапів були завойовані Мальва й Гуджарат. Гупти здобули вихід до Аравійського моря, де індійські купці вже навчилися використовувати мусони для транс-океанічного (а не каботажного) плавання.

Установлення прямих зв'язків із країнами Близького Сходу дало додатковий поштовх розвитку торгівлі, ремесел, культури й науки. В країні працював славетний кодифікатор медичних знань Сушрута (IV—V ст.), у трактатах якого подано інформацію з педіатрії, невропатології, фармакології, отоларингології, доведено до надзвичайної досконалості систему діагностики, віддано належне питанню гігієни й дієти та описано sensationні хірургічні операції (трепанція черепа, ампутація кінцівок, усунення катаракти, кесарів розтин тощо). Індійські математики застосовували оригінальну систему лічби з використанням нуля (пізніше вона через арабів потрапила до Європи, де її помилково прозвали арабською), а про рівень тогочасної хімії свідчить семиметрова залізна колона в Делі, яка зовсім не іржавіє у вологому індійському кліматі, бо зроблена з чистого (!) заліза, яке сучасні науковці отримують грамами й лише в лабораторних умовах. Секрет цього «залізного дива» досі не розкритий. Славетними філософами епохи стали Ішваракрішна (IV—V ст.), Праштапада (V ст.) та Гаудапада (?).

В історичній науці індійці потреби не бачили, бо вірили, що реально існують лише душі (для індусів) або дхарми (для буддистів), і тому вважали, що перебіг подій в ілюзорному світі матеріальних тіл, тлінне неіснуюче буття не може бути предметом дослідження для справжньої науки. Зате розквітла гуптська література, яку прославили збірка «*Панчатантра*» (III—IV ст.) і лірико-епічні драми з елементами трагедії славетних драматургів Шудраки (IV ст.) та Калідаси (IV—V ст.).

«Панчатантра» — класичний зразок «облямованої повісті»: в сюжет основної оповіді вплетено пов'язані між собою новели. Шудрака безсмертив свос ім'я п'єсою «Глиняний віз», де описав фатальне кохання багатого купця з гетерою, переробивши традиційний сюжет багатьох давньоіндійських оповідей. Калідаса написав десятки творів, але його авторство точно встановлено лише щодо трьох поем і трьох п'єс, серед яких виділяється «Шакунтала» — драматична історія кохання царя з дочкою самітника-аскета.

Унікальний здобуток світової культури становить знаменитий трактат богині кохання Ками — «*Кама-сутра*», теж створений у гуптські часи (автор Ватс'яна жив приблизно в V ст.).

Виразною особливістю гуптської архітектури був її архітектурно-скульптурний нерозчленований синкретизм, зразком якого стали печерні храми Аджанти. Їх навіть не оздоблено, а просто вирізано в скелях у вигляді каскаду барельєфів і скульптур, що утворюють колони, фасади, переходи, олтарі тощо. Там же розташовані найвидатніші шедеври гуптського живопису — унікальні фрески Аджанти, виконані мінеральними фарбами (з червоного кіптю, червоної та жовтої вохри й т.ін.).

Все це свідчило про значні цивілізаційні досягнення імперії Гуптів, а її державна міць породила почесне ім'я Чандрагупти II — *Вікрамадітья* («Сонце могутності»). Проте саме за правління Вікрамадітьї з'явилися перші паростки нестабільності, які невдовзі спричинили крах імперії, а з нею — загибель індійського буддизму.

Буддизм залишався впливовою силою, але за Чандрагупти II втратив ореол основи державної ідеології, в чому значною мірою були винні самі буддійські релігійні функціонери.

Ортодоксальний буддизм (*тхеравада* або *хінаяна*), орієнтований на цілковите дотримання канонів «*Тіпітаки*», вчив, що лише нагромадження релігійних заслуг, можливе виключно в буддійській общині, дає послухникові право досягти *нірвани*. Той, хто не був членом *сангхи* (общини монахів-буддистів), а спокійно працював, не бажаючи жити милостинею, права на *нірвану* в *хінаяні* не мав. Крім Індії, *тхеравада* поширилася на Бірму, Камбоджу, Лаос, Таїланд, Індонезію, Шрі-Ланку й навіть зазіхала на Тибет, але безрезультатно.

Та не всіх влаштував «егоїзм» ченців-хінаяністів, які обіцяли *нірвану* тільки собі. Невдоволені створили другий напрям буддизму — *махаяну*, що базується на ідеалі *бодхісатви* (аскета-мудреця, який веде людей до порятунку). *Бодхісатва* — це людина, яка вже заслужила право на *нірвану* для себе, але власною доброю волею залишається жити, щоб добрими ділами заробити додаткові «перелупки» в *нірвану* для інших людей — не ченців, але чесних трудівників. «Демократичні» принципи сприяли поширенню *махаяни* на Китай, Корею, Японію, В'єтнам, але в Індії «реформатори» програли й були вигнані.

Внутрішні чвари не додавали буддизмові авторитету, а перемога зашорених ортодоксів неминуче спричинила кризу державної ідеології. Популярність в імперії здобули містичні тексти «*Гух'я Самаджя*», де писалося, що Будда постійно поринає в мерзенну розпусту з ангелами. Ченці ж і черниці, давши обітницю, перестали дотримуватися постів і підривали суспільну мораль не менше від куртизанок, користуючися привілейованим статусом буддизму в державі.

Все це примусило Чандрагупту II відкинути буддизм і прийняти вішнуїзм (течія в брахманізмі). Ідеологічний фундамент імперії захитався, що невдовзі відчули наступні махараджі. Шукаючи виходу з ідеологічної кризи, імператор Кумарагупта (415 — 455) прийняв шиваїзм, але це ще більше заплутало релігійну ситуацію в країні. Державні інститути були дезорієнтовані, централізація ослабла, і коли

на Індію в другій половині V ст. напали ефталіти («білі хунни»), цей удар став смертельним для імперії.

В першій половині V ст. ефталіти підкорили Середню Азію, завоювали Гандхару, розбили Сасанідів, а в 457—460 рр. здійснили перший похід на Гуптів. Гупти напад відбили, але дорогою ціною, про що свідчить державне псування гуптських золотих монет. Кілька колишніх васалів вийшли зі складу імперії.

Ефталіти (самоназва *хуа*) — загадковий етнос. Деякі науковці вважають їх південним крилом тюркомовних хуннів¹, що дуже сумнівно, хоча б тому, що ефталіти не були монголоїдами. Вони вирізнялися міцною статурою, високим зростом, довгим волоссям, прямим, часто орлиним носом і блакитними очима. Мова їхня невідома, але верхівка полюбляла перську. В сімейних стосунках панувала поліандрія (причому брати мали спільну дружину), основу ж армії становила піхота, а не кіннота. Найімовірніше, ефталіти були горянами Памиру та Гіндукушу², які в умовах кризи давньосхідних суспільств і фазового переходу до середньовіччя використали слабкість сусідів і почали претендувати на гегемонію в регіоні.

Смерть Скандагупти (467) породила нові смути в імперії, а ефталітський правитель Торамана (490—515), дозавоювавши Індську долину, вдерся в Центральну Індію. Лише крайнім напруженням сил після 30 років воєн гуптський цар Нарасімхагупта розбив армію ефталітського царя Міхіракули й припинив агресію, та імперія розпалася остаточно. Останнього удару ефталітам завдав у 533 р. Яшодхарман (правитель знову незалежної Мальви), після чого вцілілі інтервенти втікли в Західну Індію, де, змішавшись з місцевими мешканцями, породили могутній етнос воєвничих *раджпутів*, які ще відіграють видатну роль в індійській історії.

А поки що Північна Індія перетворилася на політичну руїну, на уламках якої єдиним світочем залишалася пізня гуптська культура.

У тогочасній Індії працювали славетні санскритологи Чандра (V ст.) та Амарасінха (V ст.). Зіркою класичної індійської математики визнаний Аріябхата (V — початок VI ст.), який вивів значення числа π до четвертого знака після коми (3,1416), умів розв'язувати лінійні рівняння з двома невідомими й стверджував, що круга Земля обертається навколо своєї осі. Їїнім сучасником був Варамаміхара (VI ст.) — астроном, географ та мінералознавець. Тоді ж побачив світ славетний мистецтвознавчий теоретичний трактат «*Вішнудхармттара*», де описуються характер, тематика та сюжетна різноманітність тогочасного індійського живопису. Видатною пам'яткою пізньогуптської скульптури стала перша в Індії лита мідна двометрова статуя Будди із Султанганджі (V ст.) вагою до 1 т.

Розгром ефталітів ліквідував останній фактор єднання північноіндійських царків. Політично Індо-Ганзька рівнина знову обернулася на еkleктичну мозаїку дрібних та найдріб-

ніших державок, а з середини VI ст. зникли будь-які згадки про саму династію Гуптів. Найбільшими державами, що утворилися на уламках імперії, стали наприкінці VI ст. Гауда (Бенгалія), держава Маукхаріїв (середня течія Гангу, столиця Канакубджа — суч. Канаудж) та Пушпабхуті (район сучасного Делі, столиця Стханешвар — суч. Тханесар).

Першою претензії на гуптську спадщину заявила Гауда. Її войовничий правитель Шашанка (кінець VI — 30-ті роки VII ст.) приєднав до своїх володінь Магадху та Оріссу й уклав союз із Мальвою проти Маукхаріїв. Останні створили коаліцію з Пушпабхуті, але Шашанка розбив їхнє військо, причому обидва царі (Стханешвара й Канакубджі) загинули в битві. Так влада над обома князівствами антишашанківської коаліції потрапила до рук молодшого брата покійного володаря Пушпабхуті, якого звали Харша (Харшавардхана, 616—646/647).

Родина Харші сповідувала шиваїзм, але неможливість побудови стабільних державних інститутів на основі даної ідеології виявилась уже досить яскраво, й Харшавардхана знову звернувся до буддизму, відновивши його привілейований статус у державі. Економіка країни працювала стабільно, тому податки в державі Пушпабхуті становили 1/6 врожаю (що не обтяжливо для індійців), а широкі міжнародні зв'язки (саме в цей час Індію відвідав відомий китайський прочанин Сюань-цзан) поповняли державну скарбницю митними зборами. Колосальний бюджет дав Харші змогу створити величезну армію (20 тис. вершників, 50 тис. піхотинців, 5 тис. бойових слонів), яка завоювала за шість років більшу частину Північної Індії, Бенгалію, Оріссу та Мальву. Гуджарат і Ассам стали залежними союзниками Харші, й лише експансія на південь не принесла лаврів переможця великому войовникові: в битві на р. Нарбада (620) північних агресорів розбили й відкинули Чалук'ї з Ватапі. Після цієї гучної перемоги Пулакешин II Чалук'я оголосив себе махараджею, але держава Харші витримала й не розвалилася: далася взнаки державно-цементуюча надкастова сила буддизму. Імперія Харші, до складу якої знову ввійшли всі землі долини Гангу, проіснувала 30 років і стала останнім спалахом високої культури держав індійського буддизму.

Тогочасну санскритологію прославили Джайнендра (VII ст.) і Джаядїт'я (VII ст.). Великий математик Брахмагупта (VI — VII ст.) першим став активно використовувати математичну символіку при розв'язанні найрізноманітніших рівнянь. Шедеврами тогочасної прози є роман-ода «*Харшачаріта*» («Діяння Харші») придворного панегіриста Бани

(VII ст.) і «Пригоди десяти принців» Дандіна, в яких продовжували жити панчатантрівські традиції «облямованої повісті». Чудовим любовним і громадянським ліриком був поет Бхартріхара (VII ст.). В VII ст. жив і творив засновник жанру політичної драматургії Вішакхадатта, який уперше в індійській літературі відмовився від любовної фабули, побудувавши свою п'єсу «Перстень Ракшаси» виключно на політичних інтригах. Світовим центром науки й одночасно архітектурним шедевром став буддійський університет у Наланді (біля суч. Патни), заснований ще за стародавніх часів.

Після смерті Харшавардхани (646/647) його держава розпалася. Найближче оточення махараджі продовжувало вірити в ортодоксальних богів, тому після смерті Харші круто змінило ідеологічну спрямованість держави, повернувшись до шиваїзму. Вже цього досить було для розвалу імперської єдності, але цьому розвалові надав блискавичності жадливий брахманістський жалобний ритуал.

На відміну від ведизму (релігії давніх аріїв), який передбачав для вшанування богів систему жертвопринесень, у брахманізмі її замінив інститут релігійних самогубств, серед яких особливо цінувалися самовтоплення й самоспалення (його різновидом був звичай саті). Акти самогубств іноді ставали масовими, й після смерті Харші з собою покінчили всі його міністри, друзі, слуги та гарем, що стало каталізатором цілковитого краху імперії одразу після кремації великого войовника, бо країна одномоментно залишилася без будь-якої державної верхівки. Воєначальники, міністри, дипломати тощо — всі вони згоріли на жадливому траурному багатті, а з ними *впала імперія Харші — остання держава Північної Індії, що будувала свою політику на буддійських засадах. У країні назріла «індуїстська революція».*

Південна Індія в доісламську епоху. Народи Південної Індії переживали в ранньому середньовіччі досить відокремлений від військово-політичних та релігійно-культурних катаклізмів Півночі цивілізаційний розвиток. Буддизм тут ніколи особливо не поширювався, а на крайньому півдні Індостану про нього взагалі не чули. Тому на Декані ніколи не ставилася під сумнів варново-кастова система, але вона завжди була м'якшою від Індо-Ганзького регіону. Навіть жінкам тут дозволялося їсти м'ясо, а на крайньому півдні Індостану іноді траплялися зовсім екзотичні для північних індійців звичаї, коли жінки тримали чоловічі гареми. Соціально-економічний устрій регіону (варново-кастова система, міцна й автономна община, обмеженість внутрішньої й прогрес зовнішньої торгівлі, «паразитичний» принцип забезпечення міст за рахунок владних податків) не відрізнявся кардинально від Північної Індії, але в господарстві ширше було представлено рибальство, а зовнішня торгівля здійснювалася не караванами, а шляхом мореплавства (Індостан із трьох боків оточений водою).

На світанку середньовіччя відносною стабільністю на Декані вирізнялася держава Сатаваханів, які протегували буддизму. (При їхньому дворі працював славетний індійський філософ, хімік та алхімік Нагарджуна.)

Проте загальний занепад буддизму дався тут взнаки ще швидше, ніж на півночі.

Розвал наприкінці II ст. н.е. держави Сатаваханів породив запеклу боротьбу за гегемонію в центрі Деканського плато між десятками дрібних князівств. Найсильнішою серед них поступово стала шивайтська династія Вакатаків, яку заснував у північно-західній частині Декану цар Відх'яшакті (приблизно 255 р.), а його войовничий наступник Праварасена I (275—335) перетворився на регіонального гегемона. Уклавши союз з державою Нагів, Праварасена силою об'єднав у складі своєї держави всі деканські території в межиріччя річок Крішні та Нармади й присвоїв собі гордий титул *самрат* («самодержець, об'єднувач»). Столицею імперії став Нандівардхан (суч. Нагпур).

Південні походи Самудрагупти ускладнили політичну ситуацію на Декані, але наступний вакатацький володар Рудрасена I (335—360) уклав з Гуптами династичний матримоніальний союз (одруживши онука на дочці Чандрагупти II Вікрамадіті), чим забезпечив спокій на північних кордонах. Своєрідним символом цього союзу стали славетні печерні храми Аджанти, де панувала гуптська естетика (територіально гори Аджанти розташовані в межах вакатацьких володінь). Та в умовах панування варново-кастової системи політична централізація не могла бути тривалою: по смерті Рудрасени I держава розпалася, а з нею загинула й династія.

Ще менше відома історія південніших тамільських держав: Паллава, Ікшвака, Ганга, Кадамба, Чера (Керала), Чола, Пандья. В тамільських легендах збереглися туманні згадки про походи на Шрі-Ланку, а від IV—V ст. залишилися унікальні пам'ятки тамільської літератури: двовірші («*Курал*») Тіруваллувара та повчальні поеми («Оповідь про браслет», «*Манімакала*» тощо).

На початку VII ст., після перемоги над Харшавардханою 620 р., гегемоністські претензії на Декані заявила держава Чалук'їв (столиця Ватапі), але проти неї активно виступили Паллави (столиця Канчіпурам) і Пандьї (столиця Мадурай), котрі в V ст., побудувавши величезний флот, захопили північну Шрі-Ланку. Остаточного удару Чалук'ям завдали в 642 р. Паллави. Переможець Харшавардхани, самопроголошений махараджа Пулакешин II Чалук'я загинув при облозі його столиці, а з ним припинилися великодержавні претензії Чалук'їв. Проте й Паллави не стали регіональною наддержавою. Основну увагу вони зосередили на розвитку зовнішньої торгівлі (особливо з країнами Південно-Східної Азії) й створенні монументальних споруд. З їхнім правлінням пов'язане оформлення південного стилю індійської традиційної культової архітектури, якій притаманне створення ступінчастих пірамід з багатограним куполом. Шедеврами цього стилю вважаються центральний храм паллавської столиці Кайласанатха (VIII ст.) та палацово-фортечний ансамбль їхнього порту Махабаліпурама.

Новими володарями регіону стали Раштракути (столиця Махараштра), які панували на Декані майже два століття (VIII—IX ст.) і залишили після себе унікальний скельовий храм Кайласа в Еллорі (суч. Аурангабад). Свою політичну експансію Раштракути спрямували на північ, чим скористалися Чоли, що мешкали південніше (столиця Урайур). У 893 р. тамільська династія Чолів розгромила Паллавів, а в 915 р. знищила державу Пандьїв. Решта сусідів самі визнали залежність, і Чоли здобули владу над усім південним Індостаном (суч. штат Тамілнад).

Розквіт імперії припав на правління Раджараджі I (985—1015) та Раджендри I (1015—1044). Тоді Чоли контролювали всі індійські землі на південь від річок Крішна та Годаварі, а в одному з грандіозних походів

досягли Гангу, але не втримали завойовані території на далекій півночі. Зате, спираючися на колосальний флот, Чоли підкорили Шрі-Ланку, Мальдіви, Індонезію (державу Шривіджайя). Торговельний флот Чолів став неподільним господарем східної частини Індійського океану й успішно конкурував з арабами на заході. Переможні війни й шалені доходи від зовнішньої торгівлі озолотили чолську скарбницю, а шедеври бронзового литва й кам'яної храмової архітектури (культовий комплекс храмів столиці з танцюючим Шивою XI—XII ст.) приголомшували сучасників. Бурливо розвивалися дравідомовна література й особливо перекладацька діяльність. На рубежі X—XI ст. Нанная Бхатт переклав мовою телугу «*Махабхарату*», а Камбан переказав тамільською «*Рамаяну*».

Але індуїзм, на який спиралися Чоли, знову породив державну нестабільність і занепад політичної централізації: наприкінці XII ст. імперія Чолів розпалася, а на її уламках поряд з колишніми «владиками світу» запеклу боротьбу за владу повели відроджені Пандьї з Мадурай, Хойсалами з Дорасамудри, Ядави з Девагірі та Какатьями з Варангалу. До політичних чвар додалися релігійні: у XII ст. в регіоні поширилися ідеї містичної секти шиваїтів-лінгаїтів, які поклонялися Шиви у вигляді кам'яного фалоса (лінги), пропагували аскетизм і заперечували кастову систему, а для розрядки практикували оргії. Найімовірніше, вони являли собою місцеве відгалуження маніхейства. Нового гегемона Декан так і не дочекався, аж доки туди на рубежі XIII—XIV ст. не прийшли мусульмани.

«Індуїстська революція» та її наслідки. Північна Індія напередодні ісламського завоювання. Крах імперії Харші зробив багату, але політично роздроблену Індо-Ганзьку долину об'єктом зовнішньої агресії. На початку VIII ст. успішні походи вздовж Гангу здійснював кашмірський правитель Лалітадітья Муктапіда, а низову частину Індської долини (Сінд) у 712 р. захопили арабо-ісламські загарбники. Мусульман зупинили лише войовничі *раджпути*. Цих індуїстських фанатиків підняв на боротьбу з ісламом Нагабхата I з роду гуджаратських Пратіхарів (Гурджара-Пратіхарів), але відбити в мусульман Сінд раджпути не зуміли, й тоді їхній релігійний гнів упав на голови буддистів.

Почалась «індуїстська революція», ідейним натхненником якої став брахман Кумарілла Бхата (VII—VIII ст.). Він заявив, що проповіді буддистів про нірвану й ілюзорність світу є неправдою, спрямованою на обдурення та обдирання народу, який витрачає на утримання армії непродуктивних буддійських ченців зовсім не ілюзорні кошти. Буддисти-храмовники ж, мовляв, за цей рахунок обжираються й розпусничають (що для тогочасної Індії було значною мірою правдою). Кумарілла закликав повернутися до старих принципів життя, а буддистів, за його порадою, раджпути живцем палили на багаттях або просто вирізали. Зробити це було не важко, бо ченцям-буддистам заборонено вбивати, а видно їх за кілометр — усі монахи голили черепа й цим різко виділялися на тлі патлатих індійців.

Індія, батьківщина буддизму, втратила його остаточно, а водночас розпрощалася з останніми залишками давнини у своїй суспільній структурі. Фазовий перехід до середньовіччя завершився трохи пізніше в Південній Азії, що, можливо, пояснюється особливостями індійського менталітету, насамперед потягом до ненасильницького світу, але врешті-решт середньовіччя перемогло й тут. Уцілілі шанувальники «Тіпітаки» втекли з Індії хто куди й сприяли активнішій буддизації Тибету, Шрі-Ланки, Індокитаю, Китаю, Кореї, Японії.

Дещо змінилася варново-кастова стратифікація індійського суспільства. До старого варнового принципу поділу каст додався аспект «благонадійності»: касты, що активно підтримали «індуїстський ренесанс», стали «вищими» (привілейованими); ті, що залишилися нейтральними (а таких була абсолютна більшість) — середніми, а розбиті й підкорені супротивники — нижчими. Найнижчий статус дістали касты «недоторканих», для яких залишили найганебніші роботи (кожум'яки, сміттярі тощо), а найнепримиренніші ворожі раджпутам касты підлягали тотальному знищенню, і їхні члени, щоб зберегти життя, покинули Індію, ставши кочовими ізгоями Євразії — циганами.

Але відродити минуле, зупинити час або повернути його назад неможливо, і це зрозуміли послідовники войовничого Кумаріллі — Гаудапада (780—?) і Шанкара (788—820), з діяльністю яких пов'язані докорінне реформування брахманізму та остаточно кодифікація індуїзму як нової синкретичної релігійно-філософсько-ідеологічної системи.

Слово «хінду» придумали мусульмани для визначення всього неісламського в Індії. Європейці перекурили його («індуїзм» — термін, що позначає все неісламське й нехристиянське в Індії). Самі індійці назви своїй релігії не дали, слушно вважаючи, що й так усім зрозуміло, про що йдеться, коли говорять про «шруті» («почуте» — тобто «знання»).

Індуїзм оголосив про повернення до старих принципів життя, але відкинути тисячолітнє панування буддизму було неможливо, тому, успадкувавши від брахманізму варново-кастову систему, теорію переселення душ, пантеон богів та більшість культових церемоній, індуїзм сприйняв багато від буддизму, джайнізму, а згодом і від ісламу.

В центрі індуїстської онтології опинився Брахма — творець усього живого, який після такої важкої, масштабної роботи кожного разу стомлюється й засинає. Поки Брахма спить — світ погіршується і врешті-решт гине у вогні. Від катастрофи Брахма прокидається, знову творить світ, знову засинає, і цикл поновлюється. Сам світ індуїсти уявляли

полігоном боротьби двох непримиренних стихій: руху й нерухомості, динаміки й статички, уособленням яких виступають божества: стабілізатор Вішну та руйнівник Шива.

Шива — покровитель йоги, втілення руйнівної сили та чоловічої енергії (яка, за переконанням індуїстів, може лише руйнувати й не може творити). Звідси фалічні символи, яким поклоняються шиваїти, і релігійний танець *тандав* — танок люті й руйнування, який виконують чорні люди з намистом із черепів на шиї.

Вішну — персоніфікація сонячної небесної енергії, бог справедливості й добра, яке в усі часи люди уявляли як спокій та стабільність. Отже, це бог-консерватор, але активний борець зі злом, зброєю якого виступає *чакра* (диск-сонце). Поступово з ним злилися культу Індри (бога блискавки) та Крішні (чорного бога-пастуха доарійського походження).

Згодом індуїзм розпався на три основні течії: вішнуїзм, шиваїзм і рух *смартів* (які однаково шанували всіх індуїстських богів), причому розбіжності між ними виявилися не тільки у філософії: географічно вішнуїзм панував на півночі Індостану, шиваїзм — на півдні.

Жерці-вішнуїти пропагували бережливе ставлення до власного здоров'я, родини, дітей, агітували за плідність, тому їм заборонялися алкоголь і наркотики, проте ставилося в обов'язок задовольняти всіх жінок-вішнуїток, якщо вони цього забажають. Це вважалося великим щастям, тому в разі, коли до села приходив *гуру* (вішнуїт-учитель), його часто не відпускали далі в подорож, доки він не переспить з усіма жінками общини.

Шиваїти, навпаки, повинні були прискорювати рух перероджень, отже, знищувати свою плоть для якомога швидшого переселення душі в нову субстанцію. Тому шиваїтам-жерцям заборонялися статеві контакти з жінками, проте ставилося в обов'язок вживання алкоголю й наркотиків.

Від буддизму індуїзм запозичив інститут храмів. Раніше будівництву храмів заважав варновий ізоляціонізм молитов: до молитовного місця брахманів допускалися лише брахмани, вайш'їв — тільки вайш'ї, кшатріїв — лише кшатрії і т.д. Індуїсти стали молитися спільно у своїх храмах (раніше храми мали тільки буддисти), де поміщали зображення богів (цього в класичному брахманізмі теж не було), причому вішнуїти й смарти молилися «*Тримурті*» (потрійному істуканові Брахма-Вішну-Шива) і їхні жерці читали «*Бхагавадгіту*» та «*Рамаюну*»; а шиваїти поклонялися шивалінгаму (фалічному символу) й читали *Веди*. Три мільйони інших богів також шанувалися, але менше.

Велику роль в індуїзмі став відігравати культ легендарних «мудреців» (*рїши*) — «творців» *Вед* (Атрі, Ангїраса, Бхарадваджі, Агастї, Васїштхи, Вішвамїтри, Кап'япи), а також міфічних «авторів» «*Махабхарати*» (Крішнав'яса) і «*Рамаїни*» (Вальмікі). Логічним продовженням такого вшанування було визнання «*Махабхарати*» п'ятою *Ведою* індуїзму й культ аскетів (*садху*), який теж прийшов від буддизму та джайнізму. Від аскетів вимагалися цнотливість, подвижництво та «мудрість», а окрему течію *садху* становили йоги.

Індуїзм переміг, але не став єдиним і ортодоксальним ученням з безліччю невизнаних єретичних і тому конфліктних конкурентів. Він перетворився на полісектну єдність, включивши пізніше в пантеон богів навіть Будду. Деякі секти стали одіозними (як-от шанувальники Калі — дружини Шиви, — вони душили перехожих їй у жертву), були й миролюбні, й войовничі, та всі визнавалися легітимними, однаково ортодоксальними й за збереження залізної варново-кастової системи давали людині необхідне їй відчуття духовної свободи. Індійці здобули право беззаборонно обирати ідеологію, і духовний пошук не породжував усередині єдиної релігії міжконфесійного фанатизму й нетерпимості.

Додатковий поштовх дав індуїзм розвитку індійської середньовічної культури, в якій з'явилися нові жанри та стилі.

На весь світ уславилася різьба по кістці (Пенджаб), рогу (Орісса, Бенгалія), дереву (Джамму і Кашмір, Гуржарат), північноіндійське гравірування по металу, розпис-емаль (Джайпур), розпис по лаку (Махараштра), виробництво парчі (Гуджарат) і килимів (Кашмір). Серед санскритомовних поетів виділялися постаті філігранного майстра поетичних форм і одночасно новатора, творця нових складних поетичних розмірів Магхи (VII—VIII ст.), класика аристократичної придворної любовної лірики Амару (VIII ст.).

Індуїзм допускав «єдність у відмінностях», тому вже від VII ст. поряд із класичною санскритомовною літературою з'явилися твори новоіндійськими мовами, які вийшли за межі усних говірок і стали літературними. (Мовою пенджабі писали в IX—X ст. майстри соціальної лірики Горакхнахт і Чарпат.)

Розцвіла індуїстська храмова архітектура. Особливу популярність здобули прикрашені рослинним орнаментом і барельєфами на еротичні теми: храм Кандар'я Махадео (X—XI ст.) у Кхаджурахо (біля Делі) й бенгальський храм Лінгараджі (X ст.) у Бхубанесварі. А в Гуджараті вражали розкішню храми джайнів, які казково збагачені на заморській торгівлі купці будували з білого мармуру, інкрустованого коштовним камінням (храми Палітана й гір Абу, X—XII ст.). Уславилася також мистецтво бенгальської живописної мініатюри на пальмовому листі (XI—XII ст.).

Озброєні модернізованим індуїзмом войовничі раджути розгорнули масовані бойові дії щодо підкорення Індо-Ганзької рівнини, а основними конкурентами Гурджара-Пратіхарів стали деканські Раштракути й бенгальські Пали. Спочатку гучні перемоги здобув вождь раджути Ватсараджа (778—784), наступні п'ять років (785—790) пройшли під знаком гегемонії Дхруви Раштракути (780—793), а на рубежі VIII—IX ст. посилилися Пали. Конкуренти ще не раз

мінялися ролями, а в 914—928 рр. раштракутський владика Індра III підкорив переважну частину території Індії, але вже в X ст. всі три держави розпалися. Практично до XIII ст. в Північній Індії не склалося жодної впливової політичної сили, яка б могла об'єднати Індо-Ганзьку долину. *Індуїзм становив перешкоду для будь-яких державницьких процесів імперської централізації, але не завадив бурхливому розвиткові торгівлі, стабільному функціонуванню сільського господарства та розквітові культури.*

Серед сузір'я великих імен тогочасної індійської культури можна згадати санскритологів Халаюджу (XII ст.) і Хемачандру (XII ст.), астронома Бхаскарачар'ю (XII ст.), поета-сатирика Кшемендру (XI ст.), творця прозово-поетичного жанру *чампу* Сомадеву Сурі (X—XI ст.), хіндумовного поета Чанда Бардаї (XII ст.). Традиції еротичної скульптури продовжив храм Шур'ї (бога Сонця) в Конораці (Орісса) XIII ст.

У військовому й політичному відношеннях Індія була знесилена, але залишилася казково багатою економічно. Звичайно, такий стан речей не міг існувати довго. З XI ст. грабіжницькі набіги ісламських володарів на незахищені дрібні князівства Індо-Ганзької рівнини стали постійними, а з XIII ст. почалося поступове, але необоротне завоювання арабо-мусульманами Індостану. *В Індію прийшов іслам, який значною мірою деформував її цивілізацію.*

¹История Индии / Антонова К.А. и др. М., 1979. С.117.

²Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. М., 1993. С.358—386.

Лекція 17

Індія після ісламського завоювання

● Делійський султанат ● Держава Бахмані ● Держава Гуджарат ● Держава Віджаянагар ● «Імперія Великих Моголів»

Делійський султанат. *Ще на початку VIII ст. арабо-мусульмани завоювали територію Індського гирла, чим розпочали процес втягнення Індії в орбіту ісламського світу, але до XI ст. на цьому мусульманська експансія в Індо-Ганзьку долину тимчасово припинилася. Та багатства Індії причарували, проповіді війни з «невірними» давали відчуття морального комфорту всім учасникам грабіжницьких набігів, і коли владу в більшості мусульманських країн здобули войовничі тюрки, нова ісламська агресія стала не-*

минуною. Успіхам мусульман в Індії сприяли політична роздробленість, варново-кастова розпорошеність та унікальний фаталізм абсолютної більшості індусів, для яких державна незалежність була ніщо порівняно із законами касті і збереженням общини. Підняти таке населення на боротьбу з агресором виявилось справою неможливою: жоден індус середньовіччя, якщо він не кшатрійського роду, ніколи не йшов воювати, бо це справа не його касті, а для автономної общини було байдуже, яким володарям (індуїстським чи мусульманським) платити податки. Великий хіндумовний поет Чанда Бардаї (XII ст.), оспівуючи у своїх епічних поемах боротьбу з мусульманами індуїстського делійського раджі Прітхвіраджі, закликав населення до опору. Проте цей заклик не дістав відгуку. Саме тому мусульманські правителі змогли не лише завоювати, а й правити Індією протягом століть в умовах, коли кількість індусів перевищувала чисельність пришельців у десятки, а подекуди — в сотні разів.

Епоху масованої мусульманської експансії в Індію розпочав у 1001 р. знаменитий тюрко-ісламський войовник Махмуд Газневі (Газнійський, 998 —1030).

Легка перемога й багата воєнна здобич спонукали Махмуда продовжити набіги, й до 1026 р. він здійснив, за різними підрахунками, від 15 до 17 походів на Північну Індію, використовуючи для цього кліматичний оптимум «індійської зими». На сухий і дощовий сезони він повертався в Газні, а восени знову вирушав у похід, ставши прокляттям Індо-Ганзької рівнини. Походи спричинили цілковите руйнування північноіндійських державних інститутів і завоювання Пенджабу, куди наслідки Махмуда (Газневіди) навіть перенесли свою столицю (в м.Лахор), побоюючися могутніх сельджуків.

Одночасно посилилися колишні васали Газневідів — дикі горяни Гуру, непереможного лідера яких Джехан-суза прозвали за жорстокість «палієм світу». Його наступники, ставши володарями Кабула та Газні, натрапили на те, що самих горців перестало вистачати для військового панування в регіоні, тому вони вдалися до масової тюркізації гуридської армії за рахунок *гулямів* (рабів-гвардійців), частина яких дослужилася до генеральських посад. У 1186 р. Гуриди здобули Лахор, що означало ліквідацію залишків газневідської держави. Наступною жертвою стали індуси, на яких у 1191 р. Мухаммед Гурі організував перший похід.

Набіг був невдалим. У грандіозній битві при Тараїні войовничі раджпуті завдали Гуридам нищівної поразки, але вже в 1192 р. на тому ж місці гору взяли мусульмани. Решта індуїстських князівств упали майже без опору, й на 1206 р. уся долина Гангу (включаючи Бенгалію) опинилася в руках гуридського генерала-гуляма Кутб ад-дін Айбека, резиден-

цією якого спочатку був Лахор. У 1206 р. Мухаммед Гурі загинув, чим скористався Айбек, оголосивши незалежність і взявши собі титул *султан* («влада»). Столицю Кутб ад-дін переніс у Делі, тому створена ним держава дістала назву Делійського султанату (1206—1526), а династію, яку він заснував, назвали династією Гулямів згідно з походженням її засновника. Довго правити Айбеку не судилося: в 1211 р. під час гри в *човган* (кінне поло) він упав і розбився на смерть, тому лише його наступник (теж гулям) Шамс ад-дін Ілтутмуш (1211—1236) завершив розбудову нової держави, яку в 1229 р. офіційно визнав багдадський *халіф*.

*Політичну верхівку новоствореної імперії становила тюркська військова знать — здебільшого гулями середньоазійського походження. Її організаційною структурою стала спілка «Сорок» (за кількістю її засновників), яка обирала пожиттєвого султана й була при ньому своєрідним дорадчим органом. Державною релігією в Делійському султанаті оголосили суннітський іслам, але більшість тюрків, будучи непоганими воїнами, залишалися неписьменними, тому основу ісламського управлінського апарату в Індії становили хорасанці (перси, таджики), запрошені на службу завойовниками. Індусів оголосили зіммі («невірними») й вони стали політично безправними низами суспільства. Мовою офіційного діловодства була *фарсі* (новоперська).*

Колосальна кількісна перевага індусів змушувала завойовників спочатку триматися спільно, і навіть султанський деспотизм був обмежений діями «Сорока», але щодо зіммі знущанням не було меж. Згідно з настановами владних інструкцій, «коли збирач вимагає у *кхїрадж-гузарів* («свиней-поганців») гроші, ті повинні, не ставлячи запитань, віддати золото. Якщо збирач бажає плюнути в рот платникові, той має, не гаючи часу, відкрити рота. Вчиняючи так розсудливо, індус демонструє свою покірливість, свою смиренність і шану»¹.

Завойовники перерозподілили на свою користь аграрний фонд країни: колосально збільшилася площа державних земель, частина яких залишилась у прямому підпорядкуванні султанських чиновників (*халіса*), а інша частина становила умовне пожалування воїнам (*ікта*), державні податки з яких ішли на утримання тюркського вояка та його родини, але без права власності на цю землю. З'явилась і невелика частка привілейованих володінь ісламської церкви (*вакф*), а також приватних земель (*мульк*), та все це становило лише верхівку соціально-економічного айсберга. В реальне життя індійської общини влада не втручалася, а

тому порядки варново-кастового індійського села залишилися недоторканими. Зламати його залізний каркас не зуміла навіть деспотична ісламська влада, яка врешті-решт задовольнилася збиранням фіксованих нею податків і зверхністю мусульман в Індії. Змінилася, втім, структура податків, яка тепер включила *джизью* (подушну подать на всіх немусульман) та земельний *харадж*, але сплачувала їх, як і раніше, община, за що відповідав староста.

Прихід ісламу кардинально змінив естетичні канони Індії. Серйозного удару зазнали скульптура й живопис, де згідно з мусульманськими табу обмежили використання людських і тваринних зображень, зате розквітли рослинний та геометричний орнамент, мистецтво каліграфії й мозаїки, нечуваних висот досягла монументальна архітектура. З'явилися небачені до того в Індії арки, купола, склепіння, а в будівництві почали використовувати вапняковий розчин. Уже від перших делійських султанів залишилися видатні архітектурні шедеври, й серед них — унікальний стрункий столичний мінарет Кутб-Мінар (XIII ст.) з червоного піско-вика з ажурним різьбленням.

Мусульмани принесли в Індію елемент державної стабільності, чому сприяла жорстка вертикаль владної структури ісламського типу. Індійці поплатилися за це втратою незалежності (що більшість із них не турбувало) і підвищенням податків, спричиненим не стільки деспотизмом іноземної влади, скільки зміною структури експорту й імпорту. Індійці завжди воювали пішки або на слонах, але мусульмани звикли битися на конях, тому імпорт скакунів сягнув небачених висот і став економічним прокляттям ісламської Індії, бо «в Їндейской же земли кони ся у них не родят»², у зв'язку з несприятливим для коней кліматом. «Щорічно цар (індійський) купує тисячі дві коней і навіть більше; стільки ж купують його брати; а наприкінці року немає й сотні коней, усі здихають»³.

До того ж тих, хто знав, як ходити біля коней, купці в країну не допускали. Це породжувало хронічну незабезпеченість індійського ринку кіньми й шалені ціни на них в Індії (в степовиків їх купували за 10 динарів, а в Індії продавали за 500 і більше). Таку «цінову вилку» не покривав ніякий індійський експорт (ювелірні вироби, прянощі, тканини, індиго й т.ін.), що перетворило зовнішню торгівлю на джерело економічного грабунку, а індійську економіку — на колоніальний придаток ісламського світу. *Мусульмани поводитися в Індії як типові завойовники: грабували*

підданих, грабували природу (таких царських полювань індуси ніколи раніше не бачили), але внутрішню суспільну структуру країни, яка гарантувала окупантам шалені доходи й спокій підданих, залишили без змін.

Звичайно, Делійський султанат не став такою міцною державою, як там, де ісламська державність спиралася на цілком мусульманське населення (Близький Схід, Середня Азія). Відсутність такої бази давалася взнаки, бо в ідейно-інституціональному плані індо-мусульманські держави завжди являли собою поєднання двох соціально-культурних прошарків (індуїстського фундаменту й мусульманської надбудови), але в політичному плані така структура виявилася значно міцнішою від суто індуїстської, а в культурі породила унікальний синкретизм стилів та жанрів, який втілювався в шедеврах світового рівня (особливо в архітектурі).

Першою зовнішньополітичною проблемою, що постала перед новоствореною державою, стали хорезмійці, яких у 1221 р. привів до Індії син розбитого монголами хорезмшаха Джелал ад-дін. Його вояки влаштували в долині Інду криваву різанину й загальний грабіж, але це не сподобалося делійському султанові Шамс ад-дін Ілтутмушу, який силою зброї примусив «братів по вірі» покинути країну. Слідом за хорезмійцями в Індію прийшли монголи — і боротьба з ними стала нелегким випробуванням для молодого держави.

Жах перед звірствами монголів згуртував індійських мусульман як ніколи. Вони навіть виробили свою загальнозрозумілу усну мову — *урду* («табірна»), яка складалась із суміші тюркських, перських та індоарійських слів і стала *Lingua franca* для всіх мусульман в Індії. Ілтутмуш побудував у Делі розкішну гробницю з іменним мінаретом, а своїм спадкоємцем призначив енергійну доньку Разію, яку вважав «кращим чоловіком» від власних синів. Але бойові тюркські генерали не стали миритися з жіночим правлінням: у 1240 р. Разію зарізали, і в державі почалися смути, чим знову скористалися монголи, захопивши Лахор. Тільки в 1246 р. політична ситуація в султанаті стабілізувалася завдяки діяльності першого міністра, а з 1265 р. — султана Гіяс ад-дін Балбана (Улуг-хана, 1265—1287).

Методом наведення порядку Балбан обрав жадливий терор. За щонайменший опір непокірних прилюдно топтали слонами або з живих здирали шкіру, не зважаючи на релігію чи попередні заслуги. А коли в 1280 р. султанові спробували перечити члени «Сорока», їх посадовили на

пало. Страх припинив усобиці, й Балбан знову прогнав монголів, але після смерті старезного султана смути поновилися. Перемогу в них здобули воєначальники з тюркського племені хїлджи (халдж), а їхній 70-річний лідер Джелал ад-дін Фіруз ступив на престол у 1290 р., заснувавши другу династію Делійського султанату — династію Хїлджи (1290—1320).

Фіруз боявся заколотів своїх соратників-земляків, тому створив автономну власну гвардію з 30 тис. монголів, одне ім'я яких наводило жах на тюрків. Платили цим найманцям щедро, тому служили вони чесно, водночас припинилися й набіги їхніх співвітчизників з півночі. Все це спонукало Фіруза продовжити ісламське завоювання Індії, і він відрядив у похід на Декан свого зятя-племінника Ала ад-дін Мухаммеда з військом. Набїг був удалим, але Ала ад-дін не схотів ділитися з тестем багатством і лаврами переможця: повернувшись у Делі, він зарізав підстаркуватого тестя й оголосив себе султаном, а монгольських гвардійців наказав вирізати, що й було зроблено тюрками за одну ніч.

Тепер неминучою стала нова війна з монголами, й Ала ад-дін зосередив усі зусилля на підготовці до масштабних бойових дій. Удвоє (з 1/4 до 1/2 врожаю) підвищили податки, а щоб індусам не лізли бунтівні думки в голову, султан заборонив їм носити зброю, багато вдягатися та їздити верхи. Оподаткували навіть привілейовані землі мусульманського духовенства. Колосальним напруженням сил, розоривши дощенту підданих, Ала ад-дін Мухаммед довів кількість армії до 475 тис. вершників (!) і в грандіозній битві на річці Раві в 1206 р. остаточно розбив монгольських агресорів: їхні набіги на Індію припинилися.

Жорстокий рішучий султан виявив себе здібним полководцем і талановитим адміністратором, але навіть йому грошей на утримання такого величезного війська не вистачало, тому, щоб сотні тисяч вояків не нудилися без діла, Ала ад-дін знову відправив їх у 1307 р. на південь завойовувати індуїстські держави Декану. Делійські армії, очолені славетним полководцем Малік Кафуром, пройшли переможним маршем через весь Індостан і вийшли на мис Коморін (південна кінцівка Індії). Армія знову годувала сама себе, а до Делі текли золото, коштовності, зброя, раби. Незалежність від султанату в Індії зберегли тільки воївничі раджпуті (столиця Чітор), горяни далекої півночі та роздроблена Бенгалія, у джунглях якої панували дрібні мусульманські князьки. Навіть південні індуїстські держави

Хойсалів і Пандьїв сплачували Ала ад-діну данину, а сам султан оголосив себе *халіфом*. Та підданих більше хвилювали розорливі податки, в державі зростало невдоволення: збунтувалися навіть мусульмани (Гуджарат).

Султан-халіф піти на зменшення податків не міг (грошей і так не вистачало на утримання колосального війська), тому вирішив заgravати з індусами: до гарему взяв індійку як дружину (!) й пообіцяв створити нову синкретичну ісламо-індуїстську релігію, яка зрівняє всіх підданих султанату в правах. У 1316 р. Ала ад-дін помер від водянки.

Наступники одразу перегризлися за владу (жертвою інтриг став навіть славетний Малік Кафур), а в 1320 р. на султанський престол сів ісламізований індус (!) Хосров-хан. Та цього тюрки витримати вже не могли. В 1320 р. шляхом дворцевого перевороту престол захопив генерал Малік Газі з роду Туглак, який заснував третю делійську династію — Туглакідів (1320—1413), а Хосров-хану відрубали голову.

Малік Газі коронувався під гордим іменем Гіяс ад-дін Туглак (1320—1325). Новий султан не міг похвастати шляхетним родоводом: його батько (середньоазіатський тюркомонгол — *джагатай*) був гулямом султана Балбана, а мати — індускою землеробської касті *джатів* із Пенджабу, але сильною стороною владики залишався талант воєначальника й політика. Гіяс ад-дін скоротив до 1/10 врожаю податки й виділив державні кошти (!) на реконструкцію іригаційної системи в країні. В попередніх смутах мусульманські вояки енергійно вирізали один одного, що само собою скоротило армію — отже, зменшилися витрати на її утримання. Завдяки конфіскації майна в знищених конкурентів влада утримала фінанси під контролем, а невдовзі вже розумна економічна політика сприяла швидкому відродженню господарства, що, у свою чергу, озолотило султанську скарбницю навіть за умов зменшення процентної податкової ставки у 5 разів (з 1/2 до 1/10 врожаю).

Економічне піднесення дало Гіяс ад-дінові змогу поновити агресивні війни: делійці знову пограбували індуський південь Декану, а до складу султанату ввійшла Західна Бенгалія.

В країні бурхливо розвивалися наука й культура. Першими істориками ісламської Індії були Зіяд ад-дін Барані та Шамс Сірадж Афір (XIV ст.). Видатною пам'яткою індо-ісламської архітектури став Туглакабад — ціле місто-фортеця з рожевого граніту, яке Гіяс ад-дін наказав побудувати біля самого Делі. Там же посеред штучного озера спорудили з білого та червоного камню схожий на фортецю мавзолей для славетного султана. Великий поет епохи Амір Хосров (1253 — 1325) писав вірші на фарсі й першим почав писати їх на урду.

Та всім благим починанням поклав край син Гіяс ад-діна — Джауна-хан. На честь повернення з походу батька він улаштував у 1325 р. в Делі парад, який султан приймав, перебуваючи в дерев'яному рубленому павільйоні. Коли повз володаря крокували бойові слони, павільйон раптово розвалився, і Гіяс ад-дін загинув під його уламками. Ібн-Баттута свідчить, що катастрофу підстроїв Джауна-хан, вважаючи, що батько дуже вже довго засидівся на троні. В тому самому році Джауна-хан коронувався під іменем Мухаммед-шаха (1325—1351), побудувавши для батька кра-сень-мавзолей у Делі.

Мухаммед Туглак був здібним полководцем, але оригінальність його державного мислення межувала із самодурством, яке довело султанат до хаосу.

Утримання колосальної армії й шалені збитки від грабіжницьких цінових ножиць на ринку коней вимагали нових коштів, і молодий султан вирішив здобути їх шляхом посилення грабунку підданих (увівши для цього додаткові побори — *абваби*) й сусідів — насамперед південноіндійських індуїстських царств. Щоб бути ближче до джерел пограбування, Мухаммед Туглак переніс свою столицю південніше: з Делі до Девагірі, який перейменував на Доулатабад, але з цієї авантюри нічого не вийшло. При переселенні половина столичних мешканців загинула від спеки, спраги й голоду, а решта — розбіглася. Султан змушений був повернути столицю назад, та господарське життя Делі вже встигло занепасти, а на його відродження потребувалися додаткові кошти, яких у влади не було. До всіх бід додалася посуха, й індійські селяни почали масово тікати в джунглі, кидаючи свої господарства. Залишившись без золота й срібла, султан наказав карбувати гроші з міді, які кожен підданий повинен був приймати за золото під загрозою смерті. Але іноземні купці виявилися неспроможними усвідомити тотожність золота й міді та припинили торгівлю. Соціальне напруження стало піковим, коли своїм воякам Мухаммед Туглак теж почав платити грошима такого геніального винаходу... Економічний колапс змусив султана викупити неповноцінні монети назад за золото й срібло, що остаточно підірвало фінанси, а спроба поправити їх грабіжницьким походом у Гімалаї скінчилася катастрофою. 100 тис. теплолюбних делійських солдатів загинули від холоду, голоду та дощів, а решту вирізали горяни.

Країна повстала проти тирана, й останні 15 років царювання Мухаммед Туглак безперервно придушував заколоти

й бунти, за що піддані прозвали його *Хуні* («Кривавий»). Від султанату відпали території центрального Декану (держава Бахмані) й Бенгалії (де по черзі правили тепер тюрки, індуси, афганці або абіссінські раби). В розпалі боротьби в 1351 р. Мухаммед Туглак помер від лихоманки, після чого, як писав індо-мусульманський історик XVI ст. Бадауні, «правитель звільнився від своїх підданих, а піддані — від свого правителя»⁴.

Тут же у військовому таборі тюркська військова знать посадила на трон кузена покійного султана — безсилового Фіруз-шаха (1351 — 1388). Його правління стало вже блідою тінню колишньої султанської могутності, хоча спроби Фіруз-шаха навести в країні елементарний порядок заслуговують на похвалу. В державі були заборонені тортури, припинилося стягування абвабів, зменшилися астрономічні митні збори, а для збільшення площі орних земель за султанські кошти збудували п'ять каналів у межиріччі Гангу й Джамни. Для розв'язання фінансових проблем Фіруз-шах продовжив грабіжницькі походи на південні індіюстські царства, додавши до традиційної здобичі десятки тисяч полонених індусів, яких влада продавала в рабство. Кількість рабів у султанаті зросла до 180 тис., а вторговані за них гроші поповнили султанські фінанси. Для збільшення власного релігійного авторитету як глави суннітської держави султан жорсткого принижував шиїтів та індусів. Проте серед хорасанців — основи чиновницького апарату — було багато шиїтів, тому релігійна завзятість султана лише підривала функціонування управлінських державних інститутів, а загравання Фіруз-шаха з тюркською суннітською військовою верхівкою посилило її сепаратистські настрої. «Добренького» султана перестали боятися, а військова й фінансова сила влади виявилася дуже обмеженою. Держава швидко розвалювалась на шматки, а каральні походи проти непокірних намісників Орісси та Сінду завершилися провалом.

У 1388 р. старезний Фіруз-шах помер, за наступні п'ять років на делійському престолі змінилося п'ять султанів, а останній представник династії Туглакідів Насір ад-дін Махмуд-шах (1393—1413) виявив себе абсолютно нікчемним правителем. Руйнівного удару знесиленій імперії завдав жадливий самаркандський войовник Тимур (Тимурленг, Тамерлан).

Коли в 1398 р. Тимур удерся в Індію, проти його непереможних орд Махмуд-шах зумів зібрати лише 10 тис. вояків (решта туглакідської армії

билася в той час з узурпатором Нусрат-шахом). Тому результат грудневої битви 1398 р. біля Делі став закономірним. Індю-ісламське військо було розпорошене, а 100 тис. полонених, яких «тимурівці» нахали в поході, вирізали на очах городян для їхнього залякування. З черепів будували жахливі вежі або для різноманітності замурували їх у міські стіни, після чого криваву баню влаштували в самому місті. Коли 1 січня 1399 р. Тимур покинув Делі, місто було спалене, всіх талановитих майстрів, хто не втік або не загинув, погнали як полонених до Самарканда, а на розорених індійських землях спалахнули голод та епідемії. Делійський султанат розпався, а після смерті в 1413 р. Насір ад-дін Махмуд-шаха припинила своє існування й династія.

Відродив Делійський султанат Хизр-хан із роду Саїдів (Сеїдів): він претендував на звання нащадка пророка алідського походження й був шіїтом. Напередодні навали Тимура Хизр-хан, будучи делійським намісником у Мультиані, повстав проти султанської влади, але був розбитий і втік до Тамерлана. За допомогу в завоюванні Делі «Залізний Кульгавець» призначив його своїм намісником у тому ж Мультиані, а коли династія Туглакідів перервалася, в 1414 р. Хизр-хан захопив Делі та оголосив себе султаном, заснувавши четверту делійську династію — Саїдів (1414—1451).

Саїди контролювали тепер лише Доаб (дворіччя Джамни й Гангу), Пенджаб і Делі, але й тут панувала руїна, податки не було з кого брати, а державну скарбницю фінансували набіги на сусідів. Спочатку Саїди формально залишалися тимурідськими намісниками, і жах перед могутнім Самаркандом гарантував певну стабільність їхній владі. Але коли в 1434 р. син Хизр-хана Мубарак-шах (1421—1434) почав карбувати монети з власним іменем (тобто оголосив формальну незалежність), двірцеві перевороти поновилися. Мубарак-шаха в тому ж році вбили заколотники, а при дворі поряд із тюрками з'явилися гулями-афганці, лідером яких поступово став рід Лоді.

Суннітський тюрко-афганський генералітет остаточно перестав коритися шіїтським владикам, і за правління саїдського султана Ала ад-дін Алам-шаха побутувала приказка, що «влада шаха *Алама* («Володар світу») — від Делі до Палама» (містечко під самим Делі). Тому коли в 1451 р. Алама скинув з престолу афганський генерал Бахлол з роду Лоді, не знайшлося сили, яка б билася за збереження династії. Навіть тюрки, розбещені індійською покірливістю, не змогли конкурувати з грізними дикими афганськими гулямами, і з 1451 р. в Делі запанувала п'ята, остання династія султанату — афганська династія Лоді (1451—1526).

Опору Бахлол-шаха (1451—1489) становили привілейовані загони афганських племен. Його майже сорокарічне

правління минуло в безперервних війнах, але результатом стало відродження державної централізації та авторитету влади, забезпечене жахом перед жорстокими афганськими головорізами. Син Бахлола Сікандар-шах (1489—1517) продовжив політику батька, довівши до крайньої межі мілітаристську централізацію країни. Для встановлення тотального контролю влади над ситуацією в державі Сікандар відродив розгалужену мережу таємної поліції та донощиків, а тюрко-афганська єдність спиралася на агресивний суннітський фанатизм, спрямований і проти шіїтів, і проти індуїзму як релігійної організації: було зруйновано безліч індуїстських храмів. У 1504 р. Сікандар переніс столицю з Делі до Агри (трохи західніше), звідки збирався розпочати походи з метою розширення султанату, але організувати їх так і не встиг.

Делійський султанат знову піднімався з руїн. Кількість підданих сягнула 15—20 млн. У країні працював славетний індо-мусульманський історик Ях'я ібн Ахмад Сірхінді (XV ст.). Незважаючи на ісламський тиск, продовжувала розвиватись індійська література. Бенгальську літературу прославив поет-крішнаїт Чондідаш (XV ст.) — автор гімну «Пісня про славу Крішні»; гордістю хіндумовної літератури стали романтичні балади Нарпати Нальха (XIV ст.).

У 1517 р. на делійський престол сів Ібрахім-шах Лоді (1517—1526). Його пишне коронування одразу засвідчило, що молодий султан відійшов від аскетичних традицій своїх грізних попередників і гроші лічити не любить, але це було півбіди. Біда полягала в тому, що Ібрахім скасував усі привілеї афганців у державі, позбавивши династію етнічної опори. Заявивши, що в правителя не буває родичів та одноплемінників, а є лише піддані та слуги, молодий султан намагався зробити свою владу необмеженою, але втратив і те, що мав. Навіть успішні завоювання не додали йому авторитету, а султанове марнотратство спустошило скарбницю. У середовищі афганської військової знаті спалахнули чвари, а дядько султана Ала ад-дін Алім-хан офіційно звернувся до кабульського Тимурида Бабура з проханням звільнити султанський престол від молодого тирана, і той не примусив довго умовляти себе.

Захіруддін Мухаммед Бабур (1482—1530) вважав себе нащадком Тимура й одночасно Чингіс-хана (по жіночій лінії). Мабуть, від них успадкував цей володар колосальне честолюбство й безліч талантів, серед яких були здібності політика, дипломата, воєначальника, науковця й навіть поета. Наприкінці XV ст. Бабур після смерті батька сів на престол правителя Фергани, але царював там дуже недовго. Взимку 1499—1500 рр. уся Середня Азія (включаючи Фергану) була завойована ордами кочових узбеків, яких привів із межиріччя Уралу й Сирдар'ї інший нащадок Чингіс-хана — Мухаммед Шейбані.

Розбитий Бабур осів у Кабулі, але царювання над бідною країною з непокірними племенами, яку являв собою тоді Афганістан, його не приваблювало. Отже, похід на Індію був неминучим і без запрошень.

Здійснивши кілька вдалих набігів на Пенджаб (1518, 1524), Бабур повернув своїм воїнам упевненість у власних силах і бойовий дух, що занепав після поразок від узбеків. Дали ці походи й значний фінансовий прибуток. І все ж коли 12-тисячне військо Бабура вирушило наприкінці 1525 р. на Делі, це нагадувало авантюру. Ібрахім Лоді зустрів агресора на Паніпатському полі (біля Делі) у квітні 1526 р., маючи до 100 тис. вояків проти 25—30 тис. у Бабура (до якого приєдналися вороги Лоді з числа місцевої афганської та тюркської знаті). Але Бабур мав уже чверть-столітній досвід полководця, віддане військо фанатиків і вогнепальну зброю, якої не було в його супротивника.

Бій почався атакою делійської кінноти, яку зупинили бабурівські гармати. Шок від їхнього гуркоту паралізував афганців, а коли їх із двох боків обстріляла з луків легка кіннота Бабура, супротивник не витримав. Індо-мусульмани в паніці розбіглися, залишивши на полі битви 15 тис. трупів. Загинув і сам Ібрахім Лоді.

Престол Делі звільнився, і в тому самому році Бабур, захопивши Делі, оголосив себе *падишахом* («великим царем»). *Делійський султанат упав, а на його руїнах виникла «Імперія Великих Моголів»**, засновником якої став колишній ферганський утікач. Столицею імперії Бабур зробив Агру, яку перетворив на неприступну фортецю.

Держава Бахмані (1347—1525). За часів руйнівних і безглузких експериментів делійського султана Мухаммеда Туглака Хуні (1325—1351) Декан дедалі більше гнітила залежність від малозрозумілої північної влади. Бездумні побори Мухаммед-шаха спричинили зростання сепаратистських тенденцій в імперії й проголошення в 1347 р. в межиріччі Крішні, Тунгабахадри (південь) і Тапті (північ) незалежної держави, засновником якої став лідер місцевих бунтівних емірів Абу-л Музаффар Ала ад-дін Бахман (1347—1358). Він перейняв на себе титул султана, а столицею зробив Ахсанабад (Гулбаргу).

На цих територіях індуїстський елемент завжди був значно могутніший, ніж на півночі, тому *концепції індо-ісламського синкретизму посідали відповідне місце в полі-*

* «Моголами» в Індії називали всіх мешканців Середньої Азії та Афганістану, тобто територій, завойованих у минулому монголами, а їхні землі іменували «Моголістаном». Оскільки Бабур прийшов до Індії саме звідти, його й усіх новоприбулих стали називати «моголами».

тичній доктрині держави Бахмані. Частково індуїстським (можливо, по жіночій лінії) було й коріння новоствореної династії, про що свідчить її ім'я («Бахман» походить від слова «брахман»).

Другою особливістю місцевого режиму став відчутний вплив шиїзму на відміну від здебільшого жорстко суннітського Делійського султанату. На Декані кількість пануючих мусульман залишалася занадто малою порівняно з тубільцями, тому всі ісламські елементи мусили триматися спільно й до певного часу заплющувати очі на внутрішньоісламські релігійні чвари.

Стрімке посилення держави Бахмані припало на правління Ала ад-дін Ахмед-шаха (1422—1435), який зосередив усі зусилля на розширенні підвладних територій та боротьбі з південноіндуїстською імперією Віджаянагар. Нагнітання ісламістського психозу й пограбування південних індусів забезпечили певну стабільність країні, а багатство державної скарбниці дало можливість султанові збільшити свою армію до 300 тис. вершників (!), 300 слонів і 100 бойових гепардів. Таких сил не мали тоді навіть делійські султани, не кажучи вже про дрібніших мусульманських владик Індії.

Територіально держава Бахманідів охопила землі від Орісси на сході до Аравійського моря на заході й почала претендувати на загальноіндійське домінування. Проте релігійна невизначеність влади, яка попервах становила силу династії (бо консолідувала всіх мусульман і частково індусів навколо султанського престолу), стала причиною її краху.

Основою бахманської армії були переважно тюрки-сунніти, яких у султанаті називали *декані*, але чиновницький апарат, як і в інших індо-ісламських державах, становили хорасанці-шиїти, що їх у Бахмані прозвали *афакі* («чужинці»). Доки династія Бахманідів міцно тримала владу, а релігійні війни сприяли антиіндуїстській консолідації всіх деканських мусульман, шиїто-суннітські чвари залишалися мінімальними. Султанат досяг апогею могутності, символом якої стала нова розкішна бахманська столиця — Бідар. Та релігійно-двірцева ворожнеча між декані й афакі підривала державну єдність, а після смерті лютого Ахмед-шаха Бахмані перетворилася на стрижень внутрішньополітичного життя.

У 1463 р. на бідарський престол сів малолітній Мухамед III, але реальним правителем султанату став його візир Махмуд Гаван (1405—1481).

Махмуд Гаван народився у Східному Гіляні (південно-західне узбережжя Каспю) в родині впливового місцевого чиновника. Коли сім'я пот-

рапила в опалу, став купцем. У 1455 р. прибув у торговельних справах до Бідара, де сподобався Ахмед-шаху й, будучи шийтом-афакі, виявив неабиякі таланти чиновника та полководця. Успішно воював з індусами, а в 1463 р. став візирем, здобувши владу ще й завдяки прихильності матері молодого султана.

Махмуд Гаван чимало зробив для зміцнення бахманської державності, обмеження сепаратистських рухів і посилення централізації. В умовах шийто-суннітського протистояння та наявності значного індістського елемента в державі (що аж ніяк не сприяло її консолідації) візир подробив намісництва (з чотирьох зробив вісім), щоб ослабити силу провінційних губернаторів. Лише центральній владі були підпорядковані всі фортеці з гарнізонами, а кожен воєначальник (більшість яких становили декані) відтепер отримував лише стільки державних коштів, скільки реально виставляв вояків, а не безконтрольно багато, як раніше.

Наведення порядку в країні дало змогу Махмудові Гавану продовжити успішні війни з індусами півдня: він кілька разів грабував Віджаянагар, відібравши в цієї індістської імперії алмазні копальні Райчуру, захопив і пограбував знаменитий багатствами індістський храм Канчі. Попутно Гаван підкоряв і деяких ісламських владик: здобув Гао й завоював Мальву. Поміркована митна політика сприяла активізації бахманської зовнішньої торгівлі, за що Махмуд Гаван дістав прізвисько «пан купців». Саме в ці часи Індію відвідав тверський купець-посланник Афанасій Нікітін, який залишив безцінні записи своєї подорожі — «Хоженіє за три моря».

Популярність у країні здобули ідеї *бхакті* (індо-мусульманського синкретизму), які обстоював хіндумовний поет-ткач Кабір (1440—1518). Шедевром бахманідської архітектури гаванівських часів стало бідарське медресе середньоазіатського типу з цегли, облицьованої кольоровими плитками.

Але військова тюркська знать (сунніти-декані) не простила Гаванові його централізаторських владних замашок, а те, що він був афакі, підігріло їхню ненависть до візира.

Тільки-но підріс Мухаммед-шах III Бахман, декані подбали про те, щоб представити молодому султанові стосунки матері з візирем у найганебнішому вигляді, а потім подали правителю сфабрикований донос на Гавана.

Заколотники на чолі з Малік Хасаном написали від імені візира підроблений лист до правителя сусідньої Ориси з пропозицією вдертися в країну й скинути бахманідську династію, а щоб усе було переконливо, викрали в Махмуда печатку з його монограмою (*тугрою*) і проштампували донос.

У 1481 р. Махмуда Гавана обезголовили, а на афакі обрушилися репресії. Хитка релігійно-політична рівновага,

якою вирізнялася рання історія Бахмані, «канула в Лету», а з нею розвалилась і єдність султанату. Вже в 1490 р. від неї відпав Біджапур, за ним — Берар та Ахмеднагар, з 1512 р. здобула незалежність Голконда, а в 1525 р. династія Бахманідів упала, і володарем Бідара став колишній бахманідський сановник Касим Барід. На руїнах Бахманського султанату утворилося п'ять незалежних князівств, найсильнішими з яких були Біджапур (узбережжя Аравійського моря, колишня південно-західна окраїна Бахмані) та Голконда (узбережжя Бенгальської затоки в межиріччі річок Крішні й Годаварі).

Основою зовнішньої політики новостворених мусульманських державок залишилася запекла боротьба з індуїстським Віджаянагаром, але новою проблемою ісламських владик стали європейці.

В 1498 р. до південноіндійського порту Калікут (Малабарське узбережжя Аравійського моря) вперше прибула ескадра португальців на чолі зі славетним мореплавцем і піратом Васко да Гамою, якого привів до Індії арабський лоцман Ахмед ібн Маджид. Відкриття прямого морського шляху з Європи до Індії навколо Африки стало складовою частиною Великих географічних відкриттів, з якими пов'язаний початок нової європейської історії. Проте для Індії ця звістка не була втішною. До ескадри Васко да Гама невдовзі приєдналися інші португальські пірати — Кабрал і Альфонсу д'Альбукеркі, кораблі яких почали грабувати купців в Аравійському морі, здійснювати спустошливі набіги на західне індійське узбережжя. В 1510 р. португальці відібрали в Біджапуру острів Гоа, який зробили, разом з Ормузом (Перська затока), Малаккою й фортецями на Молукках і Цейлоні, базою португальської колоніальної експансії в регіоні. Оснащені вогнепальною зброєю, високодисципліновані, бідні, а тому надзвичайно пожадливі та жорстокі загони європейських піратів, яких підтримував португальський королівський двір, швидко довели свою перевагу над численними, але гірше озброєними й погано організованими арміями індійських держав — як ісламських, так і індуїстських. Економіка Сходу ще продовжувала динамічно розвиватися, а добробут його населення ще був вищим за європейський, але військово-технологічна перевага Заходу вже давалася взнаки, і першою в Азії це відчула Індія.

Якщо в боях з індусами мусульмани ще здобували перемоги (в 1565 р. п'ять ісламських держав Декану, об'єднавшись, розгромили віджаянагарське військо на р. Крішна — битва при Талікоті, після чого Віджаянагар тимчасово розпався), то подібний антипортугальський союз 1570 р. не приніс успіху. 300 тис. індо-мусульман так і не зуміли відбити в португальців Гоа.

Із колишніх бахманських володінь динамічно розвивалася лише Голконда. Її торгівля, орієнтована насамперед на країни Південно-Східної та Східної Азії, менше потерпіла від португальських піратів, поливне рисівництво давало непогані врожаї (до трьох на рік), а фінансову стабільність гарантували славені алмазні копальні. Голконда славилася своїми тканинами, чудовою сталевною зброєю, а внутрішній спокій забезпечував відносно високий статус афакі й індусів (серед останніх траплялися навіть багаті купці та лихварі). Правляча династія Кутб-шахів вирізнялася релігійною терпимістю й потягом до мистецтва, а правитель Мухаммед Кулі Кутб-шах (1580—1611) став класиком урдумовної поезії в жанрах перської поезиї (*газель, касида, рубаї, месневі, марсія*). Його колега-сусід та сучасник володар Біджапуру Аділь-шах Ібрахім (1580—1627) теж славився як поет і меценат, але відсутність релігійного проісламського фанатизму якісно відрізняла внутрішню ситуацію в Голконді від її найближчих сусідів.

Гальмували розвиток деканської економіки варново-кастова система, грабіжницька торгівля скакунами й португальське піратство, а політичні, релігійні та етнічні чвари становили перешкоду новому возз'єднанню. Тому коли з півночі на Декан прийшли Великі Моголи, більшість місцевих царств була ними завойована, а решту дорозорили в XVII ст. набіги маратхів. Лебединою піснею незалежної ісламо-деканської культури став знаменитий біджапурський мавзолей Ібрахіма Рези (XVII ст.). Останні ісламські держави Декану підкорилися моголам наприкінці XVII ст.

Держава Гуджарат (1398—1572). Унаслідок тимурівської навали на Індію постав ще один незалежний від Делі мусульманський султанат, який створив колишній делійський намісник Гуджарату (Західна Індія) ісламізований індус Зафар-хан. У 1398 р. він оголосив незалежність, заснувавши власну султанську династію Танк.

Економічно Гуджарат був одним з найрозвинутіших країв Індії. Індиго та цукрова тростина становили основу аграрного сектора країни, гуджаратські бавовняні й шовкові тканини, тафта й оксамит славилися за межами Індії, а місцевий порт Камбей залишався найбільшим центром трансокеанічної торгівлі на західному індійському узбережжі. В Гуджараті осіли в VII ст. зороастрійські перси — біженці від арабів-мусульман (*парси*), які полегшували контакти Гуджарату з Персією, а терпимість влади до індусів (сама династія була індійського походження) забезпечувала соціальну стабільність.

Гуджаратський султан Ахмед-шах I (1411—1442) створив регіональну систему адміністративного управління та провів кілька успішних воєн з раджуштами на своїх північно-східних кордонах, а динамічний розвиток економіки збагачував державну скарбницю. Символом гуджаратської могутності стала нова столиця країни, яку султан заснував у 1411 р., назвавши її на свою честь Ахмедабадом. Населення красуні-столиці швидко зростало й невдовзі досягло 600—900 тис. мешканців, а місцева мечеть Сіді-Саїд (XVI ст.) з найтоншими різьбленими ажурними віконними решітками стала гордістю гуджаратської архітектури.

Політику жорсткої централізації та зовнішньополітичної експансії продовжив Махмуд I Бегара (1458—1511). За його правління Гуджарат суттєво розширив свої володіння на сході, а всередині країни були захоплені та зруйновані неприступні фортеці Гірнар і Чампанір — осередки децентралізаторського сепаратизму провінційних намісників.

Серйозний опір чинив Гуджарат європейській колоніальній агресії. Уклавши союз з Єгиптом (державна мамлюків), Махмуд Бегара знищив португальську флотилію в порту Чаул, але в 1505 р. допомогу своїм піратам надав лісабонський двір: у 1505 р. Франсішку Альмейда призначили віце-королем португальських володінь в Індії, а для підтримки метрополія вислала додаткові резерви. В 1509 р. біля Діу Альмейда потопив союзний гуджарато-мамлюцький флот, і заради перемир'я султан віддав колонізаторам порт Діу в цілковите володіння.

Португальське піратство суттєво підірвало економічні позиції Гуджарату на морі, тому наступний султан Бахадур-шах (1526—1537) вирішив компенсувати це масштабними завоюваннями на суші. Об'єктом агресії стали войовничі раджути, центром яких була неприступна фортеця Чітор. Опір гуджаратцям очолила мати малолітнього чіторського раджі Джавахір Бай, але сили виявилися нерівними, і в 1534 р. опір раджутив зламали. Джавахір Бай загинула при обороні Чітора, після чого всі чоловіки-раджути одягнули святкове шафранове (жовте) вбрання й кинулися в атаку. Загинули всі, жоден раджути не здався в полон, а їхні жінки за раджутиським звичаєм здійснили *джашхар* (колективне самоспалення з дитьми живцем), щоб не потрапити до рук мусульман. Шоковані гуджаратці покинули спалений, але не підкорений Чітор. Прибутків ця війна не дала, а раджути невдовзі знову зажили самостійно.

Останнього удару Гуджарату завдали моголи. Їхньою першою навалою вирішили скористатися португальці, які вдарили Бахадур-шахові в спину. Для врегулювання спірних питань та зосередження сил проти моголів султан прибув на португальську ескадру для переговорів з Альмейдою, де був у 1537 р. зрадницьки вбитий. Після смерті Бахадур-шаха жодного законного спадкоємця не залишилось, і Гуджарат поринув у дворцеві усобиці, ускладнені загальним господарським регресом. У 1572 р. Гуджарат завоювали армії могольського падишаха Акбара.

Держава Віджаянагар (1336—1670). Період розвалу Делійського султанату в часи безумного правління Мухаммед-шаха Туглака (1325—1351) породив ще одну велику державу, засновниками якої стали делійські намісники крайніх південних володінь імперії Харіхар і Букке. Ісламізація майже не торкнулася Південного Індостану, тому навіть на високі посади місцевих намісників делійські султани змушені були призначати індусів, і тільки-но могутність султанату послабшала — земля тамілів першою звільнилася від мусульманського панування. В 1336 р. Харіхар та Букке з роду Сангама перестали користися далекому делійському володарю і, заснувавши на березі річки Тунгабахадри сильну фортецю *Віджаянагар* («Місто перемог»), почали активно розширяти власні володіння. Назва столиці дала ім'я державі, що охопила в 70-х роках XIV ст. весь південь Індостану до річки Кришна на півночі.

Віджаянагар став єдиною на той час корінною індійською державою, де індуїзм знову здобув статус панівної релігії, а державність будувалася на тамільському етнічному фундаменті.

На чолі імперії стояв *махараджа*, але вплив ісламських традицій відбився в політичній структурі Віджаянагару. Так, владні повноваження *махараджани* (першого міністра) відповідали функціям мусульманського візира. В країні був створений високоцентралізований та надзвичайно розгалужений управлінський апарат — як у центрі (державна рада, міністерства, відомства), так і в провінціях (куди махараджа особисто призначав на 2—3 роки намісників). Значну автономію зберігала сільська община, але з'явилися вже виключно державні землі та система *араманайаків* (мілітаристських земельних пожалувань на кшталт мусульманських *ікта*). Податки були зафіксовані на рівні 1/3 врожаю.

Формування міцних державних інститутів сприяло посиленню Віджаянагарської імперії і якісно відрізняло її від усіх попередніх індуїстських держав, головною вадою яких була в минулому неодмінна аморфність і нестабільність будь-яких політичних утворень. Індуси вперше спробували побудувати свою індуїстську імперію з використанням структурних принципів ісламського державного організму. Шлях цей виявився надзвичайно продуктивним, а досвід створення індуїстської варново-кастової держави з владним апаратом мусульманського зразка — унікальним.

100 років махараджі Віджаянагару успішно керували Південним Індостаном, а їхні війни з Бахманідами йшли з перемінним успіхом. Друге народження переживав індуїзм: міста Віджаянагар, Чідамбарам, Рамесварам, Мадурай, Веллур, Срірангам були в XV — XVI ст. перенасичені кам'яними храмами-монстрами з лісом колон, рясніли зображеннями реальних і фантастичних тварин, рослин, чудовиськ та людських постатей.

Видатним політичним, культурним центром Південного Індостану стала віджаянагарська столиця, населення якої сягнуло 350 тис. мешканців. Зразковий порядок у цьому колосальному макрополісі забезпечували 12 тис. вояків міської варти (поліції), які утримувалися за рахунок прибуткового податку з публічних домів міста (цей податок на проституток становив 12 тис. золотих монет на день). Така оригінальна система фінансування столичних органів правоохорони зробила їх безплатними для держави, а прибутки від значного експорту (тканини, корали, мідь, ртуть, шафран, опіум, сандалове дерево, камфора, перли, раби, слони тощо) махараджі спрямовували на утримання пишного двору, будівництво палаців, храмів, оборонних споруд та на закупівлю коней для армії, що дало змогу поступово виправити ситуацію на фронтах.

У 1486 р., після вдалих воєн Махмуда Гавана, Бахманіди здійснили останній переможний похід на південь. Поразки підірвали авторитет династії, і її ліквідував видатний віджаянагарський воєначальник Нарасімха Салува. Скориставшись ослабленням Бахмані, він повернув Віджаянагару втрачені в минулому землі, та після його смерті сини войовника-махараджі побилися між собою. Відбувся новий переворот, і в 1505 р. ще один полководець Віра Нарасімха став імператором Віджаянагару, започаткувавши династію Тулува (1505—1565).

Апогею могутності Віджаянагар досяг за правління Крішнадеварай (Крішні Дева Раджі, 1509—1529), який відбудував централізований державний апарат, упорядкував збирання податків і уклав союз з португальцями, через яких індуїстська імперія отримувала багато коней із Персії та Аравії. Водночас європейці, які вже контролювали торгівлю в Аравійському морі, різко обмежили на прохання Крішнадеварай експорт коней до ісламських султанатів Декану. Кіннота залишалась основою тогочасних індійських армій, тому така торговельна політика сприяла відчутним воєнним перемогам індусів над мусульманами. До цього треба додати, що за великі гроші португальські найманці охоче служили в армії Віджаянагару, що зробило її якісно сильнішою від північних конкурентів, бо з європейцями прибула їхня вогнепальна зброя. Решту війська становили малабарці войовничої касты *наїрів* та найманці з ланкійського царства Канді.

Професійна армія здобула гучні перемоги й швидко окупила витрати на її утримання воєнною здобиччю. В країні динамічно розвивалися сільське господарство, зовнішня торгівля та лихварство (останнім займались індуїстські храми — своєрідні віджаянагарські банки, які брали за кредит 5 % річних)⁵.

Зажив слави Крішнадеварая й на ниві літератури: писав вірші мовою *телугу*, яку вважав «найкращою з мов», але його спадкоємець Ач'юта

(1530—1542) дуже поступався своєму попередникові в талантах політика й воєначальника. Спаливши на траурному багатті з тілом великого попередника 3 тис. його дружин і наложниць, Ач'юга швидко втратив контроль над країною, а після його смерті реальним володарем імперії став *махараджан* Рама Рай, на безсилу маріонетку якого перетворився махараджа Садашива.

Чвари ослабили державу Віджаянагар, і коли в 1565 р. коаліція п'яти ісламських влад Декану розбила індусів при Талікоті, Рама Рай сховався і зник, а мусульмани зруйнували й спалили індіюстську столицю. Новим махараджею став брат Рама Рая — Тірумала — засновник останньої віджаянагарської династії Аравіду (1565—1670).

Найвидатнішим правителем династії Аравіду був Венката II (1586—1614) — геніальний полководець, жорстокий та підступний політик, якому вдалося ненадовго відродити імперію в її колишніх кордонах. Але ситуація трималася вже надзусиллями: експортний потенціал Південного Індостану вичерпався, не вистачало грошей на коней та найманців, а сформувати велику боєздатну армію із самих індусів було неможливим з відомих причин. Тому смерть Венкати II стала каталізатором остаточного розпаду імперії, махараджі якої не мали грошей. Уособиці та двірцеві інтриги перетворилися на норму життя віджаянагарської верхівки, а за правління останнього махараджі Шріранги II (1642—1670) землі Віджаянагару захопили й поділили між собою Біджапур і Голконда. Життя своє Шріранга II закінчив як нахлібник своїх колишніх васалів.

«Імперія Великих Моголів» (1526—1754). XV—XVI ст., незважаючи на політичні конфлікти, стали епохою стрімкого культурно-господарського піднесення Північної Індії. За винятком посушливої Західної Індії (де процвітали ремесла й торгівля, особливо в Гуджараті), по всій Індо-Ганзькій рівнині збирали два, а подекуди — три врожаї на рік. Вирощували високоврожайний рис (21 сорт!), пшеницю, ячмінь, горох, сочевицю, безліч садових, городніх та баштанних культур. Розширювалися посіви бавовнику, індиго, цукрової тростини, джуту (для вироблення першокласної джутової олії), шовковиці — бази шовківництва. Позначки 45—50 млн сягнуло загальне населення Індійського субконтиненту. Нормальним явищем стали міста з 200 тис. мешканців (Патна, Делі, Лахор, Масуліпатам тощо).

Бурхливо розвивалась історична наука (Абу-л Фазл, XVI ст., Бадауні, XVI ст.), а персомовну літературу Індії прославили вірші та прозові спогади падишаха Бабур («*Бабур-наме*»). Розквітли національні індійські літератури: варто згадати проповідника, автора священної книги *сікхіє* (різновид руху *бхакті*) «*Адгірантх*» Нанака (XV—XVI ст.); бенгальських поетів: реформатора Чайтанью (XVI ст.) і крішнаїта-одописця Гобіндолаша (XVI ст.); унікального хіндумовного любовного лірика Відьяпаті (XIV—XV ст.).

Ставши падишахом такої країни, Бабур здійснив свою мрію, але владу треба було відстояти. Останній опір вояків Делійського султанату очолив брат покійного Ібрахіма Лоді — Махмуд. На допомогу він запросив войовничих

раджпутів, пообіцявши їм у нагороду право грабувати колишніх підданих султанату, і раджпутський правитель Рана Санга вирушив у похід, маючи 120-тисячне військо.

Бабур не дав об'єднатися ворогам. Нечисленних махмудівців розбили й вигнали в джунглі Бенгалії, де їх добили жахливий клімат і місцеві царки, а раджпутів падишах зустрів біля Сікри в 1527 р. Долю битви знову вирішили бабурівські гармати, які впритул розстріляли атакуючих пішки раджпутів. Решту справи зробила кіннота. Долина Гангу залишилася за Бабуrom, де він правив до 1530 р.

Будуючи могольську державність, перший падишах запровадив систему *джагірів* (земельних пожалувань своїм воякам за зразком ікта), а в чиновницький апарат залучив індусів, які краще знали місцеві традиції та максимально можливі обсяги зборів з кожного регіону долини. Індуси не вирізнялись особливою бунтівливістю, а за умов, коли загальний обсяг податків зменшився порівняно з часами Делійського султанату, відчуття дискомфорту в підданих значно зменшилося. Державна машина Могольської імперії запрацювала стабільно, і по смерті Бабур залишив своєму синові Хумаюну невелику, але міцну імперію, що охопила Афганістан, Пенджаб і Ганзьку долину.

Хумаюн виявив себе хоробрим полководцем, чудово знав класичну перську літературу, але не мав здібностей політика, погано знався на людях, вирізнявся нестямним сластолюбством і, на завершення, був хронічним наркоманом (курив опіум). Така людина не могла втримати хиткий корабель влади, а спроба завоювати Гуджарат скінчилася невдачею. В 1540 р. проти Хумаюна відкрито збунтувався його бенгальський намісник Шер-хан Сур («Сонячний лев-хан»). Дві битви біля Біхара падишах програв і втік до Сінду, де одружився з 14-річною дочкою місцевого воєначальника. Від цього шлюбу в 1542 р. народився майбутній падишах-реформатор непереможний Джелал ад-дін, який увійшов в історію під іменем Акбар («Великий»).

Шер-хан захопив у 1540 р. Делі й оголосив себе Шершахом. Правив він недовго (1540—1545), але встиг багато зробити для відновлення державної єдності та централізації. Опорою влади знову стали афганські войовничі роди, до яких належала родина Сур. Прискіпливої ревізії зазнала система джагірів: права їхніх володарів (*джагірдарів*) надалі перевірялися на щорічних військових оглядах. Створення нових джагірів припинили, а решту найманого війська перевели на жорсткий грошовий оклад. Стабільними, але диференційованими залежно від якості ґрунтів стали за

правління Шер-шаха податки. Щонайменші непокора або прояви сепаратизму нещадно придушувалися владою.

Відчувши силу, Шер-шах спробував розширити кордони імперії, але при облозі раджпутської фортеці Каланджар енергійний «Лев-шах» безглуздо загинув від вибуху власного складу боєприпасів, куди потрапило рикошетом ядро після невдалого залпу його ж артилерії. Пишне поховання Шер-шаха завершилося спорудженням восьмикутного красеня-мавзолею павільйонного типу в Сасарамі, але з шахом померла і єдність афганської військової знаті. 10 років за владу над Ганзькою долиною билися чотири претенденти, чим скористався Хумаюн, точніше, його енергійний полководець туркмен Бейрам-хан.

Хумаюн знайшов притулок у сефевідського шаха Тах-маспа в Персії, але грошей син Бабура не мав, тому почував себе дуже принижено. Коли до нього дійшли звістки про смути в Індії, цей безвольний наркоман не наважився боротися за повернення престолу, але Бейрам-хан звернувся до всіх, хто мріє про славу й багатство, із закликом вступати в армію моголів. Різноплемінне військо головорізів-авантюристів зібралось досить швидко (туди входили тюрки, перси, узбеки, туркмени, афганці), й хоча платити падишах не міг, усім їм обіцяли казкову здобич в Індії. В 1555 р. ця багатотисячна банда рушила в похід. У тому ж році вона здобула Делі, але Хумаюнові довго правити не судилося: накурившись чергового разу опіуму, він упав з мармурових сходинок і розбився на смерть. У центрі Делі йому побудували оригінальну купольну усипальню, а на престол сів 13-річний Джелал ад-дін Акбар. Регентом при ньому (тобто реальним владикою) став Бейрам-хан.

Основним супротивником моголів, як і раніше, були індійські афганці, яких очолив воєначальник одного із Сурів — ісламізований індус Хему. Вирішальна битва 1556 р. на історичному Паніпатському полі почалася для Хему успішно, але в розпалі двобою йому в око потрапила випадкова стріла, від якої Хему впав зі свого командирського слона. Побачивши, що полководець упав, його армія миттєво розбіглася, бо більшість вояків становили найманці (а якщо немає командира — хто платитиме за службу?) — й моголи знову перемогли.

Почалося довге правління падишаха Акбара (1556—1605).

Спочатку імперією правив Бейрам-хан, але він, хоч як це дивно, будучи туркменом, сповідував шиїзм (як і його колишній патрон Хумаюн, котрому шиїзм дозволяв наркоманію). Зрозуміло, що на всі впливові державні посади всесильний регент теж ставив шиїтів, чим заслужив палку

ненависть тюркського суннітського воїнства. В 1560 р. Бейрама скинули й зарізали, а до влади прорвалася суннітська кліка узбеків — родичів акбарівської годувальниці. За кілька місяців їхнього домінування моголи встигли завоювати невелику державу Мальва (правитель якої Баз Бахадур боягузливо втік, а його фаворитка — індійська танцюристка Румпаті — покінчила з собою), проте на цьому епоха клік завершилася, бо керівництво державою взяв на себе 18-річний Акбар.

Акбар був надзвичайно хитрим політиком та дипломатом, умів добирати здібних і, що важливіше, вірних виконавців, але найбільшої слави зажив завдяки унікальній для східного деспота жадобі знань. Єзуїт дю Жарі, який знав Акбара особисто, писав про його бетонну впертість і засвідчував, що «невтомний розум цієї людини ніколи не задовольнявся однією відповіддю, але постійно розпитував далі»⁶.

Боротьба з непокірними вимагала пошуку союзників, і Акбар, відкинувши забобони, поповнив свій гарем кількома раджпутськими князнями, після чого частина раджпутів пішла служити моголам, а раджпутів-«незалежників» Акбар нещадно вирізав, здобувши в 1568 р. штурмом Чітор. Нерви в падишаха виявилися міцнішими, ніж у гуджаратського Бахадур-шаха, тому *джаухар* Акбара не злякав, і землі раджпутів були приєднані до імперії. Наступною жертвою став Гуджарат, де після зрадницького вбивства португальцями в 1537 р. султана Бахадур-шаха тривали безперервні усобиці: в 1572 р. моголи захопили всі багаті торговельно-ремісничі центри Західної Індії. Ще два роки чинила опір Бенгалія, та й її Акбар завоював.

Влада не дуже втручалася у внутрішні справи сільських общин індусів, але чиновники всіляко спонукали селян розширяти посівні площі, а податки були жорстко зафіксовані на 1/3 врожаю. Це багато, проте індуси з такою ставкою звиклися й не бунтували.

Знову зміцнилася в імперії система джагірів, але обсяги *халіси* (землі виключної державної власності) суттєво збільшилися внаслідок конфіскацій у розгромлених політичних супротивників. Що ж до приватного привілейованого землеволодіння (*вакф, мульк*) — його держава всіляко обмежувала, й обсяг таких територій не перевищував 3% орних земель у країні.

У містах знову розквітли своєрідні індійські ремесла, лихварство (900 % річних) і зовнішня торгівля, чому сприяло зменшення митних зборів до 1,5 % вартості товару та введення єдиних для імперії грошової системи й мір виміру.

За правління Акбара під впливом традицій шийтського Ірану в Індії склалася своя школа мистецтва живописної мініатюри. Його започатку-

вали іммігранти з Персії — Абу ас-Самад (?—1593) та азербайджанець Мір Сеїд Алі (XVI ст.), а невдовзі з'явилися свої, місцеві майстри: придворний мініатюрист Акбара Басаван (XVI—XVII ст.) та віртуоз колориту й багатого декору (і це в мініатюрі!) Фаррук-бек (1547—1615).

Найбільшу славу здобув Акбар своєю релігійною реформою, метою якої було розширення соціальної бази режиму. Вже в 1564 р. падишах скасував джизью (подушну подать з усіх немусульман імперії).

Шалений опір мусульманських ортодоксів змусив Акбара звернутися до перевіреного політичного методу перенесення уваги: імперію охопили мілітаристський чад і великодержавна пропаганда. Символом владної величі стала нова столиця, яку падишах наказав збудувати на місці перемоги Бабур над раджурами Рани Санги. Цей унікальний архітектурний комплекс, споруджений з червоного пісковика, назвали *Фатехпур-Сікрі* («Місто перемог»), та коли місто розрослося, з'ясувалося, що в околицях катастрофічно не вистачає води для городян. Фатехпур-Сікрі в 1684 р. покинули, повернувши столицю в Агру, але своєї мети Акбар досяг: знесилена двома переселеннями мусульманська верхівка надовго вшухла.

Наступним кроком стало проголошення в імперії політики «загального миру» й припинення будь-яких переслідувань або правових обмежень щодо немусульман. Аби запобігти антивладним заколотам мусульман-джагірдарів, систему джагірів ліквідували ще в 1574 р., перевівши все військо на грошове утримання з бюджету. Землі повернули в халісу. Пізніше Акбар поновив джагіри, але джагірдарі поводитися надалі значно спокійніше.

Всі ці новації викликали серед панівної мусульманської страти суспільства масове невдоволення, яке вилилось у 1580 р. в антиакбарівське повстання, очолене шейхами. Заколотники оголосили Акбара «еретиком», і лише крайнім напруженням сил та жорстоким терором падишах придушив бунт. Ця подія остаточно підштовхнула Акбара до реалізації ідеї створення нової релігійної системи, яку він назвав *дін-і-ілахі* («божественна віра»).

Ідея була простою та привабливою: взяти все краще, істинне від найавторитетніших релігій і створити на цій базі єдину синкретичну «правильну» віру. До розробки філософських, етичних та онтологічних аспектів дін-і-ілахі залучили знавців ісламу, християнства, іудаїзму, індуїзму, буддизму й парсизму (зороастризму), але злиття «розумних» елементів породило фактично нову спробу індо-мусульманського ідейного синтезу. «Божественна віра» визнавала існування єдиного бога, вітала будь-яку скульптуру й живопис, забороняла полігамію, обіцяла прихід месії та страшний суд, містила концепцію переселення душ і звеличувала Акбара як «найсправедливішого правителя», а її обрядовий

бік являв собою мішанину індуїстських та мусульманських традицій. В імперії була проголошена цілковита віротерпимість і свобода совісті, але проти релігійних фанатиків (насамперед проти агресивних ісламських ортодоксів) Акбар діяв швидко й репресивно: непримиримих шейхів відправили на заслання, а їхні мечеті закрили. Логічним продовженням цієї політики стало призначення візирем імперії чистокровного індуса Бірбала — велеречивого й хитрого політика, людину високого зросту, з темною шкірою та обличчям, пошкодженим віспою. Вперше в історії «Імперії Великих Моголів» її державний апарат очолив тубілець, який, звичайно, енергійно впроваджував акбарівські реформи в життя.

Штучність і суб'єктивістська спрямованість визначили нежиттєздатність дін-і-ілахі, тому після смерті свого засновника «божественна віра» швидко стала надбанням дрібної секти, про яку невдовзі забули. Соціальна верхівка її не сприйняла, але дух віротерпимості зробив постать Акбара символом релігійного миру й злагоди для всіх наступних поколінь Індії.

Релігійні пошуки сприяли виникненню нових літературно-філософських течій. Зокрема, ще одною спробою індо-ісламського синтезу став *сікхізм*, динамічне поширення якого теж припало на правління Акбара.

Заснував сікхізм син багатого пенджабського торговця з касті брахманів Нанак (1469—1539). Секта була побудована на засадах жорсткої теократичної вертикалі на чолі з *гуру* («вчителем»), а її таємні догмати залишилися мало відомими. Нанак теж намагався об'єднати все найкраще, що є в індуїзмі та ісламі, визнавав єдність бога, заперечував полігамію, касті та релігійні ритуали. Сікхи не сприймали харчові табу, а покійників ховали, а не спалювали, як індуси. По смерті Нанака кількість сектантів не перевищувала 100 тис. адептів, тому сікхізм був невеликою (за індійськими масштабами) релігійною течією Пенджабу. Проте Акбарові ідеї Нанака сподобалися. Падишах подарував секті землі навколо Амрітсара, де сікхи викопали священний ставок і побудували свою святиню — «Золотий храм». Тут вони поклонялися священній книзі «*Грант-сахіб*», залишаючися мирною релігійною течією.

В країні відродився інтерес до класичної індійської літератури: славетний поет Тулсі Дас переклав мовою хінді «*Рамаяну*» (1575).

Релігійна терпимість Акбара містила в собі й певну небезпеку. В імперії активізувалися радикальні секти (рошданіти в Афганістані, махдісти в Доабі тощо), які проповідували майнову рівність і закликали провести перерозподіл доходів на засадах егалітаризму, але влада їх жорстоко переслідувала.

Завершивши глобальні реформи, Акбар знову зайнявся зовнішньою політикою. Його генерали (Тодармал, Ханханан, Джаганнатх, Прасад) рвались у бій, і падишах їх

більше не стримував. У 1586—1589 рр. змогли захопили Кашмір, який славився килимами, шафраном, бавовною, прохолодним кліматом і дивовижними озерами, тому став для падишаха місцем щорічного літнього відпочинку. В 1590—1601 рр. вояки Акбара завоювали Сінд, Ориссу, Кандагар (відбили в Сефевідів), Ахмеднагар і навіть неприступне місто-фортецю Доулатабад, чим почали завоювання Декану.

«Імперія Великих Моголів» перебувала в zenіті слави, але за реформи треба платити, тому останні роки акбарівського царювання виявилися непростими. Мусульмани не змирилися з утратою своїх привілеїв, розкіш і невпинна релігійно-ідеологічна чехарда розклали армію, а коли падишах почав дихати на ладан, проти нього збунтувався син Селім, який очолив партію ісламських ортодоксів. Смерть Акбара (1605) перервала його оригінальні реформи. Не стало й візира Бірбала, який іще раніше загинув у поході на пуштунів. *На Індію чекала реісламізація.*

На престол сів Селім, коронувавшись під іменем Джахангір (*джехангір* — «завойовник світу», 1605—1627). Більшість реформ його батька була скасована, дух віротерпимості забутий, мусульманські привілеї й полігамія поновлені, а сам молодий падишах звернувся до шиїзму, який давав йому моральне право пиячити, слухати музику та вживати наркотики. Легендарними стали похітливість і жорстокість Джахангіра.

Останньою надією колишніх акбарівських соратників на збереження реформаційних здобутків попереднього правління був старший син Джахангіра — Хусру. Його підтримали сікхи, джагірдари-індуси та реформаційне крило мусульман, але царевич не зумів замінити свого покійного діда. Абсолютну перемогу ісламським ортодоксам гарантувала підтримка збройних сил імперії, кістяк яких становили переконані у своїй зверхності над «невірними» мусульмани. Урядові сили розпоростили заколотників, Хусру заарештували й за наказом батька осліпили, а його провідних прибічників стратили.

Зміцнивши владу, Джахангір негайно поновив завоювання і здобув на цій ниві гучні перемоги. Моголи дозавоювали Північну Індію, придушили сепаратистсько-егалітарний рух рошданітів в Афганістані, захопили Бенгалію й північну частину Декану, а південноіндійські мусульманські султанати (Ахмеднагар, Біджапур, Голконда) після ряду поразок змушені були сплатити імперії велику контрибуцію.

Хитріше повели себе сікхи. Їхнього п'ятого гуру Арджана стратили за участь у заколоті Хусру, тому наступний гуру Хар Гобінд визвався добровільно служити в могольському війську, але своїх adeptів перетворив

на вкрай мілітаризовану секту. Колишні мирні сектанти навіть ззовні стали виявляти войовничість: кожен *сіх* («учень») відтепер носив *кірпан* (кинджал), а до свого імені додавав залежно від статі слово *сінгх* («лев») або *каур* («левиця»). Обдурити падишаха не вдалося: Хар Гобінд був заарештований і провів в ув'язненні 12 років, але каральні експедиції проти наелектризованих і мілітаризованих сіхів відчутних результатів не дали.

Нестримна територіальна експансія посварила моголів із португальцями, та Джахангір не пішов шляхом безкомпромісної боротьби з колонізаторами, як-от Корея, Японія, Ефіопія або Таїланд. Падишах став підтримувати португальських конкурентів — англійців та голландців, що поклало початок колоніальному поневоленню Індії. В 1613 р. англійцям подарували Сурат — перший центр англо-голландської колоніальної торгівлі на субконтиненті, а в Гуджараті (економічно найрозвинутішому краї імперії моголів) з'явилися перші індійські купці-компрадори (пов'язані з іноземцями), серед яких виділялася постать «найбагатшої людини тогочасного світу» Вірджі Вора (Бохра).

Джахангір тишився безмежністю своєї влади, проте фінал його царювання не став щасливим. У боях із султанатами Декану неабиякі військові здібності виявив другий син Джахангіра. За це падишах призначив його спадкоємцем престолу й подарував ім'я Шах Джахан (*шах-джехан* — «правитель світу»), та двірцеві таємниці ледь не змінили політичну ситуацію в державі.

На схилку років Джахангір пережив фатальне кохання, що часто буває в старезних вождів. Цілковиту владу над імператором захопила його улюблена молода дружина-фаворитка Нур-Джахан (Нур-і-Махалль — «Світло гарему», «Зірка гарему»). Ця абсолютно неосвічена, надзвичайно хитра, жорстока й шалено красива інтриганка штовхала до влади власного малолітнього сина Шахріяра. Джахангір під впливом вина, опіуму та її краси остаточно перетворився на безвольну маріонетку, що загрожувало Шах Джаханові втрагою престолу — і в 1622 р. він збунтувався проти батька.

Урядове військо швидко розбило заколотників, і Шах Джахан, якого батько дуже любив, зумів принижено вимолити собі пощаду. Та це був лише початок смут: слідом збунтувалися невдоволені чванливістю мусульман раджути (найбоєздатніша частина могольського війська), причому їхній лідер Махаббат-хан навіть узяв падишаха в полон. Лише крайніми заходами, вирізавши 2 тис. раджутів, могольським мусульманам-гвардійцям удалося звільнити імператора. Таких нервових стресів Джахангір не витримав і в 1627 р. помер: трон здобув Шах Джахан (1627—1656).

Першим наказом нового падишаха стала команда вирізати всіх його родичів, щоб не було конкурентів, і поховати тіло батька в Лахорі, де той полюбляв за життя відпочивати.

Жорстокістю, підступністю, похитливістю, схильністю до алкоголізму й наркоманії Шах Джахан не поступався батькові, та водночас він знав кілька мов, любив поезію, виявив себе розсудливим та вибагливим меценатом, а культурні пам'ятки його правління увійшли до «золотого фонду» людства. В імперії творили славетні художники-мініатюристи, серед яких прославилися Манохар (XVII ст.) і неперевершений в Індії майстер зображення квітів, тварин та птахів Мансур (XVII ст.). Архітектурним дивом став делійський «Червоний форт», біломармурні соборні мечеті Лахора, Агри й Делі, але всіх затмив Тадж Махал («Вінець гарему») — білий мавзолей, побудований в Агри для улюбленої дружини падишаха Мумтази. Його збудували з білого мармуру на березі Джамни, а стіни й купол прикрасила мозаїка з дорогоцінних каменів. Розкіш, пишність і марнотратство шах-джаханівського двору перевершили будь-яку міру, але все це стало красивою оболонкою глобальної кризи індійського середньовіччя, вмирання традиційної східної структури в Південній Азії.

Розвиток індійського господарства на засадах традиційних східних цінностей досяг апогею і впав у стагнацію. Варновокастова система остаточно загальмувала технологічний прогрес суспільства, а з ним припинилося розширення орних земель; зовнішня торгівля, яка буквально «роздягала» Індію, цілком потрапила до рук іноземців. Нееквівалентний обмін і грабіж з боку іноземців знесли економіку, на підтримку якої вже не вистачало казкових індійських багатств. Навіть серед мусульман (окрім грабіжницької верхівки) почався невтримний занепад життєвого рівня: джагірдари не могли прогодуватися й почали жити бандитизмом. Влада підвищувала податки, але загальний господарський регрес перешкоджав збільшенню її доходів. Перестала розвиватися наука, геніальні винаходи якої не знаходили практичного застосування в продуктивній сфері. Індія вперше стикнулася з господарським запустінням і голодоморами (з мільйонами жертв). Система, яка не давала людині розкрити індивідуальні здібності, вичерпала свій потенціал, а глобальне технологічне відставання від Заходу активізувало в регіоні колоніальні зазіхання європейців.

Початок шах-джаханівського царювання не став спокійним навіть після того, як вирізали всіх найближчих родичів падишаха: боротьба з бунтівними намісниками вимагала коштів, і Шах Джахан знову підвищив податки, спричинивши масовий голод в імперії (вперше в індійській історії!). Особливо потерпів Гуджарат, де від голодної смерті загинуло 3 млн мешканців, серед них багато городян (купців, ремісників). Навіть англійських колонізаторів зруха примусила перенести звідси свою активність на Коро-

мандельське узбережжя, заснувавши там порт Мадрас, і в Бенгалію, де пізніше (в 1690 р.) англійці побудували Калькутту. Англійські колоніальні володіння в Індії доповнив Бомбей, який Португалія подарувала в 1661 р. Карлу (Чарльзу) II Стюарту як посаг за своєю принцесою, що стала його дружиною.

Європейська експансія не подобалася моголам, і першою їхньою жертвою впали португальці. В 1632 р. Шах Джахан після тривалої облоги захопив бенгальський порт Хуглі, який контролювали португальці. Майже 4 тис. полонених із помпою пригнали в Агру, де звільнили тих, що погодилися прийняти іслам (ім зробили обрізання), а решту ефектно стратили. Слідом були завойовані й перетворені на могольських васалів Ахмеднагар, Біджапур та Голконда, але багатства Індії вже розграбували, тому війни перестали приносити прибутки й розорили імперські фінанси. Національне багатство країни, яке в межах традиційних порядків творили десятки поколінь, султани й падишахи прогайнували на коней та війни, а змінити ситуацію на краще без фундаментальної ломки суспільної структури було неможливо. Індію охопили селянські бунти (!), чого теж країна раніше не бачила. *Останньою спробою мобілізувати в Індії внутрішній потенціал суспільства традиційного типу стало правління Аурангзеба, яке вінчає епоху індійського середньовіччя.*

У 1656 р. Шах Джахан тяжко захворів, і чотири його сини від покійної улюбленої Мумтази (якій побудували Тадж-Махал) розв'язали криваву різанину за владу.

Улюбленцем падишаха був високоосвічений та схильний до містицизму старший син Дара Шукох. Він захоплювався суфізмом і йогою, підтримував тісні контакти зі «святими людьми» індуїзму та мріяв про нове злиття ісламу з індуїзмом. Опорою Дара Шукоха стали раджути, індусиджагірдари й реформаційне крило мусульман імперії, які пов'язували з його можливим правлінням надії на повернення акбарівських традицій віротерпимості. Проте, втративши кохану дружину, хворий і знервований усобицями дітей Шах Джахан впав на схилку років у глибоку меланхолію, так і не втілюючи в життя свої наміри щодо спадкоємця.

Усобиці за владу тривали два роки, а перемогу в родинній ворожнечі здобув фанатичний сунніт Аурангзев («Краса престолу», 1658—1707) — лідер крайніх мусульманських ортодоксів. Зашорені ісламські фанатики вперто не бажали розставатися зі своїми привілеями в Індії.

Захопивши владу, Аурангзев заарештував та згноїв за ґратами жадливої фортеці Гваліор і трьох братів, і батька. Після смерті в'язня-падишаха він, як щирий мусульманин та дбайливий син, добудував для заспокоєння батьківської

душі Тадж-Махал, де й поховав Шах Джахана поруч з Мумтазою.

Аурангзеб намагався довести до максимуму могольську армію і жахливим терором припинити в країні політико-економічний розвал. Для цього потрібні були гроші, тому знову збільшили податки (до 1/2 урожаю). Це остаточно зруйнувало господарство, а імперія перетворилася на державу хронічно голодних людей. Надзвичайні заходи дали змогу збільшити управлінський апарат і довести чисельність могольської армії до 170 тис. вояків, але це не додало державі порядку.

Холодний, жорстокий політик Аурангзеб прославився фанатичною відданістю суннітському ісламу, заповідям Корану й Сунни. В імперії почали всіляко переслідувати шиїзм та інші прояви вільнодумства, заборонили шиїтські свята, вино, танці, музику, наркотики, живопис та скульптуру. Цілком безправними стали індуси: їм заборонили носити багатий одяг і прикраси, їздити верхи й на слонах, а їхні храми падишах наказав ламати та будувати з цього ж каміння на тому самому місці мусульманські мечеті. Навіть храм Айодх'я — святиня індусів, де, за легендою, народився Рама, — була перетворена на купу каміння, з якого спорудили мечеть. У 1679 р. знову ввели джизью.

Така політика породила загальноімперську катастрофу. Проти влади повстали сікхи, раджути, афганці, джати, але найбільшого клопоту моголам завдали *маратхи* — індоарійські нащадки могутніх Раштракутів, які відродили в XVII ст. свою державність на базі рамаїтського індуїзму (а Рама — бог-воїн!).

Першим вождем борців за маратхську незалежність став Шахджи, але його сили залишалися ще дуже обмеженими, тому Шахджи змушений був завжди балансувати між володарями Пуни й Мавалу та коритися моголам. Справжнім творцем маратхської незалежності став його син, невтомний войовник Шиваджи, а ідейними лідерами державницького руху маратхів — наставник Шиваджи Рам Дас (1608—1681) і апологет антимогольських воєн поет Бхушан (1614—1716) — панегірист Шиваджи.

Силою та хитрістю Шиваджи об'єднав усі маратхські роди в невелику, але войовничу, міцну й надзвичайно агресивну державу. Такий перебіг подій занепокоїв Біджапур, султан якого вислав у 1658 р. на приборкання маратхів сильне військо на чолі з хитрим і досвідченим Афзал-ханом.

Біджапурський полководець викликав Шиваджи на переговори й при зустрічі вдарив маратхського лідера кинджалом, але Шиваджи знав, з ким має справу: на ньому під одягом була кольчуга, а в рукаві залізні «кігті», якими Шиваджи зарізав Афзал-хана. Залишившись без полководця, му-

сульманське військо розбіглося, а маратхи розпочали спустошливі набіги на сусідів.

Зі своїх головорізів Шиваджи створив непереможне військо з жорсткою дисципліною і стабільною централізованою державною платнею в мирний час або на засадах грабінницького самозабезпечення при походах на сусідів. Обдирання сусідів озолотило маратхську скарбницю, що дало Шиваджи змогу зменшити до мінімуму податки з маратхських селян і здобути цим масову підтримку свого народу. Навіть армії Аурангзеба не зуміли спочатку припинити маратхські набіги, жертвами яких стали Біджапур, Берар, Хандеш, Карнатік і навіть Гуджарат, де Шиваджи здобув та пограбував Мурат, підірвавши місцеву торгівлю. В 1674 р. Шиваджи офіційно оголосив про створення незалежної держави, а в 1677 р. уклав союз із Голкондою, але маратхи явно недооцінили Аурангзеба.

В 1680 р. Шиваджи помер, а його син і спадкоємець Самбхаджи не мав талантів батька. Оразу активізувалися моголи; в 1686 р. вони захопили Біджапур. Облога тривала півтора року, але голод, епідемії та спрага (моголи зруйнували систему міського водопостачання) зламали опір захисників. У тому самому році впала Голконда, а в 1689 р. Аурангzeb розгромив маратхів: Самбхаджи потрапив у полон.

Усе життя Аурангzeb із фанатичною впертістю придумував бунти й заколоти, вів війни, рубав голови непокірним і розширював свої володіння. «Імперія Великих Моголів» охопила весь Афганістан і майже всю Індію (окрім Кандагару, який тримали під контролем Сефевіди; крайнього півдня Індостану та кількох європейських колоній).

У країні продовжували працювати видатні поети: серед них — зірка середньовічної деканської урдумовної поезії Валі Аурангбаді (1668—1707 або 1744), а також персомовні придворні поети Саїб Тебрізі (XVII ст.) та Беділь (1641—1720), творчість яких вплинула навіть на перську літературу Ірану, породивши там ускладнений та витіюватий «індійський стиль». Історичну науку прославили творець спогадів могольський воєначальник Мірза Нат-хан (XVII ст.) і перший індійський автор, який спробував вийти за межі просто хронік і писати історичні твори з елементами наукового аналізу, концептуального дослідження подій та виявлення певних історичних закономірностей, — Хафі-хан (XVII ст.). Справжній бум пережила місцева мусульманська архітектура.

Але вражає й ціна цього ілюзорного процвітання. Країна була розорена, вичерпалися потенції традиційної індійської суспільно-господарської системи, в стан регресу занурювалися економіка та більшість галузей науки й культури.

Лише за 1702—1704 рр. на Декані від голоду померло понад 2 млн людей. Роками не отримували платню джагірдарі, які перетворилися на грабіжників і бандитів. Імперія стояла на краю прірви, що болісно відчув напередодні смерті сам Аурангзеб.

У 1707 р. під час чергового походу знесилений війнами 89-річний Аурангзеб тяжко захворів і, помираючи, написав листа сиnam, де одною фразою підбив підсумок своєму правлінню: «Життя, таке цінне, пішло на ніщо». Невдовзі суворий падишах помер, але йому не стали будувати пиш-ний мавзолей, а поховали просто в Доулатабаді, поставивши над могилою просту біломармурову стелу, на якій викарбували цю гірку фразу Аурангзеба.

Смерть Аурангзеба позначила початок цілковитої політичної, економічної та соціальної анархії в Індії. Стабільності не забезпечували вже ані держава, ані варново-кастова система. Традиційні суспільні структури Індії не контролювали більше ситуацію, а славетні титули нащадків гордих могольських імператорів перетворилися на чистісіньку фікцію. Всі різалися з усіма, й дедалі більший вплив на субконтиненті здобували європейські колонізатори, серед яких виділялися англійська та голландська Ост-Індські компанії. *Середньовічна Індія як унікальна стабільна система традиційних порядків перестала існувати, але тотальна криза не створила умов для фазового переходу до нових суспільних структур. Країна вступила в нелегкі часи перманентної суспільно-господарської та політичної нестабільності, ускладненої нестримною колоніальною експансією технологічно передових країн Заходу.*

¹Цит. за: Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / Пер. с фр. М., 1992. С.4.

²Хождение за три моря Афанасия Никитина. Л., 1986. С.7.

³Книга Марко Поло / Пер. со старофр. И.П. Минаева. М., 1955. С.184.

⁴Цит. за: История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970. С.312.

⁵Повесть о Ханг Туахе / Пер. с малайск. Б.Б.Парникеля. М., 1984. С. 277.

⁶Цит. за: Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен / Пер. с нем. Н.Л.Медникова: В 4 т. СПб., 1896. Т. 3. С. 444.

Тема IV

ТРОПІЧНО-ЕКВАТОРІАЛЬНА ТА ПІВДЕННА АФРИКА В СЕРЕДНІ ВІКИ

Африка — це величезний континент площиною 30,3 млн км² (1/5 земної суші), який сама природа (найбільша на планеті пустеля Сахара) розділила на дві частини: Північну (де клімат залишався типовим для Середземномор'я) і Тропічно-Екваторіальну (де майже цілорічно панувала спека), проте відмінності між ними не обмежуються природно-кліматичними. В часи середньовіччя Північна Африка належала спочатку Візантії, а з VII—VIII ст. потрапила в обрій ісламської суперцивілізації з відповідними культурно-історичними, політико-економічними та соціально-етнічними наслідками. Зовсім іншою виявилася доля Африки Південної та Тропічно-Екваторіальної, чию строкату суперцивілізаційну спільноту називають іноді «Чорною» (хоч це не зовсім відповідає етно-расовому складові регіону).

За своїми географічними й природно-кліматичними умовами «Чорна Африка» складається з чотирьох зон:

1. Судан (араб. *біяд ас-Судан* — «країна чорних») — величезна *савана* (тропічний степ з обрідними деревами й чагарником), що простяглася від Атлантики до Ефіопського нагір'я, від Сахари до дельти р. Нігер і вічнозелених вологих лісів Конго. Її рясні трави годували безліч великих трав'яних (слони, зебри, антилопи, носороги), тут було багато хижаків (леви, гепарди, гієни), води кишіли рибою, крокодилами й гіпопотамами, цілорічна температура становила +20°—+40°C, а погода чітко поділялася на два сезони: сухий (з грудня по травень), коли сахарські вітри приносили з півночі суш і спеку, та дощовий (з червня до листопада), коли атлантичні пасати приганяли з океану дощові хмари. Полювання давало на цих теренах багату здобич, а південніше (ближче до вічнозелених екваторіальних лісів) були неопгані умови для землеробства (ямс, ячмінь, банан, просо, арахіс, сорго, маслинові пальми, суходільний рис тощо), але умови для тваринницької доместикиції залишалися досить обмеженими, бо більшість савани «контролювала» люта муха цеце (укус якої є смертельним для більшості коней, волів, овець та кіз).

2. Басейн річки Конго — вологі тропічно-екваторіальні ліси, жахливі африканські джунглі, непролазні хащі дерев, кущів, ліан, орхідей та рослин-паразитів, чия суцільна зелена маса закриває всі прогалини в лісовому куполі. На цих теренах панують жара й щоденні зливи, туман і комахи, бактерії та слимаки; в лісах можна цілорічно збирати їстівні плоди, а ріки кишать рибою, але землеробство, тваринництво або мисливство — неможливі (бо будь-яка галявина на очах перетворюється в непрохідну гущавину, через котру не продереться жодна велика тварина, а хвороботворні бактерії донищують будь-яку худобу). Мешканці екваторіальних лісів завжди намагалися розводити птахів, кіз і навіть собак на м'ясо, але результативність цих спроб залишалася мізерною, тому їли тут усе, що росте, бігає, літає чи повзає (включаючи жаб, слимаків і змій).

3. Східна Африка являє собою грандіозне плоскогір'я, оточене Індійським океаном і озерами великого тектонічного африканського розлому. Нечасті тут низини й ущелини-долини (*кола*) вирізняються дуже жарким і нездоровим для людини мікрокліматом, загрожують інфекціями та страхітливими крокодилами. Проте більша частина земель розташована на 1000 (й вище) метрів над рівнем океану, тому клімат на них помірніший, а флору утворює чергування спокійних гірських лісів і саван. Тут здорове повітря, майже немає мухи цеце й можна займатися полюванням, скотарством (коні, віслюки, мули, велика й дрібна рогата худоба), рільництвом та садівництвом (теф — ефіопське просо, кунжут, арахіс, батат, суходільний рис, банан, кокосова пальма, ячмінь тощо). Сезонність Східної Африки дихотомічна: з жовтня до травня триває сухий сезон, а з червня до вересня — період дощів. Крім того, на відміну від інших регіонів континенту, Східна Африка має відносно порізане океанічне узбережжя (з достатньою кількістю зручних гаваней і бухт) та безліч озер (Тана, Вікторія, Танганьїка, Ньяса тощо), що сприяло розвитку рибальства й судноплавства. Місцевий тваринний світ надзвичайно багатий (слони, носороги, мавпи, крокодили, бегемоти, антилопи, леви, леопарди, гепарди, страуси й т.ін.) й охоплює весь природно-рельєфний спектр, окрім вічно білої вершини найвищої африканської гори Кіліманджаро (5895 м).

4. Південна Африка вирізняється досить монотонним рівнинним рельєфом, оточеним із півночі лісами Конго й горами Східної Африки, з південного Заходу — водами Атлантичного, а з південного Сходу — Індійського океанів. Проте природні умови даного регіону аж ніяк не можна назвати одноманітними. Крайній південь материка перебуває у сфері теплого помірною клімату.

який нагадує середземноморський, і рослинно-тваринний світ тут не поступається Судану й Східній Африці. Північніше розташовані кам'янисте плато Карру й засушлива напівпустеля Калахарі. На узбережжі Індійського океану (суч. Мозамбік) за відносно високих температур панують дощові пасати, чії зливи перетворили землі на суцільні болота, абсолютно непридатні для рільництва або скотарства. Лише на певній відстані від узбережжя болота плавно переходять у *вельд* (степ). А вздовж атлантичного узбережжя розташована зовсім гола, майже безживна кам'яниста пустеля Наміб, у якій роками не буває опадів і висихає навіть гирло Оранжевої річки. Унікальна засушливість океанічного (!) узбережжя спричинена крижаною Бенгельською течією, що приходить у місцеву акваторію Атлантики з Антарктиди. Вода в ній настільки холодна, що навіть не випаровується, тому Наміб майже не знає опадів, а без води не живуть рослини й тварини.

Доля «Чорної Африки» унікальна й драматична. Щедро наділений природними ресурсами континент, де з'явилися одні з перших на Землі держав, де сама людина зародилася як вид, уже в часи середньовіччя почав тотально відставати від інших континентів світу в розвитку економіки й культури, державності й науки, військової справи та технологій. Причини шукали й у «біологічній неповноцінності негрів», і в жорстокостях колоніалізму, і в убогих ґрунтах, і в мухах цеце, але всі ці «пояснення» наука поступово відкинула. Виявилось, що негроїди не такі вже й примітивні (про що свідчить їхнє насичене культурно-інтелектуальне життя, успіхи темношкірих атлетів у спорті, поява видатних письменників, митців, політиків, акторів, генералів із чорним кольором шкіри не лише в Африці, а й на Кубі, в Бразилії та США, інших країнах світу). З'ясувалося, що червоноземи Кенії родючіші від українських чорноземів, а укуси павучихи «чорна вдова» (масово мешкає у США) нічим не кращий від сонної хвороби, що її викликають укуси цеце. І все ж *глобальне відставання Африки мало місце, причому почалося воно задовго до появи на «Чорному континенті» європейських колонізаторів.*

Комплексного й вичерпного пояснення проблеми досі немає, а серед безлічі висунутих причин загально визнаними є три:

1. *Особливості природних умов, які сприяли автаркії, ізоляції «Чорної Африки» від решти світу, що завадило африканським народам використати повною мірою досвід інших цивілізацій у власному цивілізаційному розвитку.* З півночі субконтинент обмежували майже непрохідні піски Сахари, а слабо порізаним африканським берегам Атлантичного й Індійського океанів явно бракувало зручних бухт, спираючися на які можна було б розвивати мореплавство. Звичайно, ізоляція ніколи не була цілковитою, але обсяги

культурно-технологічного, політичного, інтелектуального й навіть товарного обміну природа жорстко обмежувала. Майже все африканці мусили винаходити самостійно, відірвано від здобутків сусідів — а це прямий шлях у відсталість.

2. *Експортна работоргівля, котра в жахливих масштабах знекровлювала Африку протягом тисячоліть.* За даними афро-американського історика Вільяма Дюбуа, загальні збитки континенту від вивозу рабів становлять 100 млн осіб (з них 60 млн припадає на работоргівлю трансатлантичну, ініційовану європейцями, а 40 млн — на работоргівлю транссахарську та водами Індійського океану, де століттями хазяйнували араби, бербері, перси, індійці, індонезійці тощо), причому на кожного вивезеного африканця припадає 4—8 убитих або померлих. Протягом тисячоліть з артерій Африки лилася кров, її молодь (найздоровіша й найактивніша частина будь-якого суспільства) методично винищувалася або вивозилася, що виснажувало життєві соки місцевих етносів. А якщо згадати, що работоргівля несла із собою війни, знищення матеріальних і культурних цінностей, голод і т.п., — можна лише уявляти, наскільки це відкинуло Африку назад.

3. *У традиційній Африці первісна периферія ніколи не була периферією, вона завжди домінувала,* була справжнім первісним океаном, генеральним тлом, на якому тільки як обмежені та часто-густо ізольовані анклавиставали території, котрі досягли рівня цивілізації: з державними інститутами, структурованим суспільством, писемністю (а отже науками, розвинутою історичною пам'яттю тощо). *До епохи європейської колонізації первісна стихія значно переважала цивілізаційні вознища «Чорної Африки» й кількістю людей, і бойовим потенціалом.* Боротьба за виживання ставала за цих обставин проблемою номер один для всіх традиційних цивілізацій субконтиненту, породжувала війни та мілітаризацію суспільства, виснажувала ресурси й часто завершувалася поглинанням цивілізаційних осередків первісною стихією. Це ще більше відкидало Африку назад, спричинювало не просто стагнацію, не просто загибель людей і матеріальних цінностей: *руйнувалася сама цивілізація як тип суспільства порівняно з первісним, доцивілізаційним етапом історії людства, повертаючи Африку в порочне коло тотальної відсталості.*

Серед цих чинників не було якоїсь одної першопричини, всі вони діяли спільно, породжували й посилювали один одного, утворюючи жахливий регресивний резонанс, перед яким виявилися безсилями всі таланти африканців: мужність вояків, хитрість політиків, розум науковців, здоровий глузд виробників і гнучкість торговців.

Східна Африка

● Держава Аксум ● Нубія ● Ефіопське царство ● Міста-держави східного узбережжя Африки

Держава Аксум. *Північно-Східна Африка стала першим регіоном чорного субконтиненту, де на рубежі давнини й середньовіччя активізувалися державоутворюючі процеси.* Пов'язано це насамперед з постанням у II ст. н.е. в районі плато Тиграй (північ Ефіопського нагір'я) царства Аксум, котре спробувало зробити якісний стрибок від вождівства до держави. Його етнічною основою стали семітомовні племена осілих землеробів, антропологічні характеристики котрих належали до перехідної ефіопської раси (представники якої мали темно-коричневу шкіру, кучеряве волосся, високий зріст, сухорляву статуру й тонкі риси обличчя).

Вони культивували на гірських терасах і рівнинах теф (залістє ефіопське просо), розводили рогату худобу, займалися примітивним ремеслом. Родючий шар земель в Ефіопії невеликий, що внеможливило глибоку оранку, землю обробляли примітивною сохою або мотикою, а врожайність та обсяги додаткового продукту залишалися жалюгідно малими. Побудувати на такій бідній господарській базі повнокровну державу здавалося неможливим, проте на рубежі нашої ери в регіоні з'явилися іммігранти та купці з Південної Аравії, які заснували в I ст. на плато Тиграй місто Аксум.

Пришельці принесли нові технології, і за кілька десятиліть обличчя плато якісно змінилося. Почалося спорудження іригаційних гребель і каналів, розширилися видобування й обробка заліза, карколомно зросла продуктивність праці, а наявність надлишків дала змогу активізувати торгівлю — і в III—IV ст. Аксум, зміцнившись, почав швидко поневолювати слабших сусідів.

Ефіопо-аравійський синтез відбувався активно. На базі сабейського (південноаравійського) складового письма була створена писемність для давньоєфіопської аксумської мови геез. У країні розквіла будівельна й ювелірна справа, а аксумські армії (основою котрих залишалось народне ополчення) підкорили всю північ Ефіопського нагір'я, Нубію, частину Східного Судану й північну окраїну Африканського Рогу. Аксуміти вийшли на береги Червоного моря, де через порт Адуліс розгорнули торгівлю з Аравією, Римом, Іраном, Індією та Шрі-Ланкою. Вивозилися африканське золото, слонова й носорогова кістка, зуби бегемота, страусове пір'я, панцирі черепах, екзотичні тварини та їхні шкури, ароматичні смоли, смарагди й чимало рабів, захоплених під час воєнних операцій у внутрішніх районах континенту. Імпортувалися ремісничі вироби, вина й цукор.

Правителі Аксуму називалися гордим титулом *нагаша-нагашт* («цар царів»), але створити жорстко централізовану державу не змогли: строкате царство складалося з безлічі напівзалежних князівств, котрі корилися *нагаша-нагашту* тільки під загрозою сили. Вони зобов'язані були платити Аксуму данину й виставляти в разі потреби військо під прапори нагаша-

нагашта. Навіть у корінних землях владу «царя царів» обмежувала рада старійшин. Аксум став імперським містом-державою, могутнім лідером конфедерації, проте аморфність даного політичного утворення непокоїла владу, і в пошуках державницької централізаторської ідеології вона звернулася до християнства, котре з IV ст. почало проповідуватись у регіоні у формі монофізитства.

На початку VI ст. монофізитство було проголошене в Аксумі державною релігією, а грецький алфавіт почали використовувати для запису текстів на геез. Утім, «апегит приходить під час їди». Розхвалюючи непереможну могутність «царя царів», монофізитське духовенство заходилося пропагувати на Близькому Сході програму створення «Великої й суцільної монофізитської імперії» від Ефіопії до Вірменії¹ (де теж панувало монофізитство), і нагаша-нагашти, захопившись цією ідеєю, активізували війни за утвердження християнства в Аравії (де в цей час перемогли язичництво та іудаїзм).

Спіраючися на підтримку Візантії (яка шукала союзників проти Сасанідів і нових шляхів для шовкоімпорту в обхід іранських монополістів), аксумський цар Каліб Елла-Ацбиха (перша половина VI ст.) остаточно завоював у 525 р. Південну Аравію і став зватися надалі царем «аксомітів і омеритів і Рейдана і сабеїтів»² — тобто й ефіопів, і південноаравійців. Та через 10 років аксумський намісник в Аравії оголосив незалежність від нагаша-нагашта, а в 575 р. зухвалих африканців вигнали з Аравії перси. Ідея великої монофізитської імперії себе не виправдала.

Зовнішньополітичний удар тяжко вразив аксумську державність, а згубні для християнських торговців наслідки масштабних арабо-ісламських завоювань VII—VIII ст. остаточно підірвали міць, авторитет і єдність клаптикового монофізитського царства нагаша-нагаштів. Мусульмани розграбували й спалили Адуліс та перетяли купецькі шляхи аксомітів до Середземномор'я та Індії. Втративши значні торговельні прибутки, Аксум розгубив колишню військову міць, тож від його сюзеренітету швидко звільнилися колишні васали. Тепер уже аксоміти насилу стримували натиск нубійців, беджа й агау, а коли в IX—X ст. в Ефіопії посилюлись іудейські та з'явилися ісламські князівства (котрі перехопили контроль над міжнародною торгівлею), нагаша-нагашти потрапили у велику скруту. Результатом стали цілковитий занепад і загибель Аксумського царства в першій половині XI ст.

Нубія. Землі південніше Єгипту й північно-західніше Аксуму обіймала посушлива Нубійська пустеля, де з давніх-давен мешкали розрізнені племена нубійців, котрі антропологічно належали до ефіопської перехідної раси, хоча спілкувалися мовами ніло-сахарської мовної сім'ї. Глибинні землі пустелі були майже безживними, тому господарське життя нубійців напрочуд нагадувало єгипетські реалії й базувалося виключно на водах Нілу. Річка давала рибу, а її розливи зрошували та вдобрювали родючим мулом поля, створюючи умови для розвитку землеробства, тваринництва та рибальства. В часи давнини на цих землях (де зливаються Білий і Голубий Ніл) існувало могутнє Мероїтське царство (Куш), яке торгувало й воювало із стародавнім Єгиптом та первісними сусідами (протоефіопами на півдні, беджа на сході, сахарцями на заході), та в I ст. н.е. державі Мероє завдали відчутного удару римляни, а в IV ст. її добили навали кочовиків. Давнє Нубійське царство захирло й розпалося у V ст. на три держави: Нобатію (північ), Мукурру (центр) та Алоа (південь), — в кожній з котрих панувало своє відгалуження строкатої великонубійської спільноти.

На світанку середньовіччя Нубія опинилася в обрії інтенсивної активності християнських проповідників, але на відміну від Аксуму успіх тут

випав не лише на долю монофізитства. З розпадом Мероїтського царства в Мукуррі (столиця Стара Донгола) запанувало візантійське ортодоксальне халкедонітство, яке в 569/570 р. проголосило державною релігією центральнонубійського царства; в Нобатії (столиця Фарас) офіційною ідеологією в 543 р. прийняли монофізитство; а наймогутніше південнонубійське царство Алоа (столиця Соба) здійснило перехід у монофізитське християнство після тривалих вагань і хитань у 580 р.

Кожне з трьох царств претендувало на право стати возз'єднувачем Великонубійської держави. До середини VII ст. криваві нобато-мукуррські та мукурро-алоанські зіткнення, ускладнені релігійними халкедоніто-монофізитськими суперечностями, не змогли змінити в регіоні політико-ідеологічний статус-кво. Проте після завоювання в середині VII ст. Єгипту арабами над християнськими царствами Нільського басейну нависла загроза мусульманського поневолення, що спонукало нубійські племена до єднання. Першими в 630—640-х роках, заплочивши очі на релігійні розбіжності, об'єдналися Нобатія й Мукурра. Возз'єднане царство дістало назву Нубія (столиця Стара Донгола), державною релігією тут було м'яке ненав'язливе християнство, а лідером — «великий цар» (уру — тотальний деспот і диктатор, який вважався власником не тільки всіх земель країни, а й самого життя своїх підданих, а також монополював контроль над зовнішню торгівлю). В управлінській роботі йому допомагала Державна Рада у складі християнських єпископів і теологів та централізований чиновницький апарат (створений з урахуванням родоплеменних реалій), а царська влада успадковувалася сином сестри правлячого уру.

Політичне возз'єднання не змінило господарський устрій країни. Завдяки нільським розливам нубійці продовжували практикувати самозрошувальне землеробство (просо, дурра, банан, лимон, виноград, фінікова пальма), пасли рогату худобу та здійснювали внутрішній натуральний обмін, платили царю ренту-податок і в разі потреби служили у війську. На експорт уру гнали захоплених у війнах рабів, купуючи за них вино, тканини, пшеницю й сочевицю, які розподіляли серед владної верхівки згідно з політичним рангом кожного. Невелику кількість військовопозбавлених-невільників використовували також як домашніх слуг, євнухів, гаремних одалісок тощо.

Поступово на базі спільного наддіалектного говору склалася єдина літературна нубійська мова, для письмової фіксації котрої використовували або грецький алфавіт, або створену на базі коптського письма самостійну нубійську складову писемність із 29 знаків.

У 651/652 р. масштабну агресію проти нубійців здійснив арабський намісник Єгипту Абдаллах ібн Са'д, але битва біля столичної Донголи завершилася цілковитим розгромом мусульман, які нічого не змогли протиставити вправним нубійським лучникам (котрих за смертоносну цілкість араби прозвали «стрільцями по зініях»). Результатом війни став арабо-нубійський договір про ненапад, торгівлю та дипломатичні відносини, хоча надалі перманентна прикордонна війна не припинялася століттями.

Постійні сутички виснажували нубійську економіку, а змагатися на рівних у війнах з могутнім халіфатом маленькій Нубії ставало дедалі важче, і на початку IX ст. на базі монофізитської спільності, культурно-господарської та мовної близькості в умовах постійної зовнішньої ісламської експансії відбулося возз'єднання Алоа й Нубії у Велику Нубію на чолі з уру Йоанном. З'явилася держава, котра вступила в смугу недовгого культурно-економічного й військово-політичного процвітання. Араби з подивом писали, що «селища нубійців упорядковані й родючі, багаті

фініками, посівами й зеленню... Це сільський край, де є щільно розташовані селища й суцільні оброблені землі, з водами, що безперервно струмують від зрошувальних коліс Нілу...»³ Країна поділялася на 13 єпископств-намісництв. В армії з'явилася першокласна кіннота, а міста з багатотисячним населенням (Донгола, Фарас, Каср-Ібрім, Гебель-Алд, Соба) почали із центрів виключно адміністративної влади перетворюватися на спільноти ремісників і науковців. Переоцінивши свою міць, нубійці в 1171 р. навіть зважилися напасти на Єгипет, але непереможний султан Салах ад-дін ібн Айюб (1171—1193) відбив напад, а в 1172 р. військо його брата каральним ударом у відповідь розорило Донголу, знищило нубійську армію й вивезло в Єгипет десятки тисяч полонених, котрих мусульмани потім продали в рабство.

Знекровлена розгромом Нубія впала у внутрішню політико-династичну кризу, ускладнену періодичними єгипетськими навалами та посиленням ісламської пропаганди в регіоні. В 1323 р. за підтримки єгипетських мамлюків мусульманин Бершамбо став нубійським царем, кафедральний собор Донголи перетворили на мечеть, а в 1397 р. Нубія остаточно втратила незалежність, потрапивши під владу мамлюцького султана Єгипту Захіра (1382—1399). Останнім осередком християнства в регіоні залишилась Ефіопія.

Ефіопське царство. З падінням у VII ст. аксумської могутності центром ефіопської державності стали внутрішні райони Ефіопського нагір'я — край Амхара, господарська міць якого спиралася не стільки на прибутки від червономорської торгівлі (як в Аксумі), скільки на ресурси землеробства й тваринництва. З X ст. найсильнішим християнським князівством нагір'я виглядала Ла́ста (де правила династія Загве), але в 1270 р. кривавими війнами та вдалою політичною орієнтацією на прямий союз з авторитетною монофізитською церквою гегемонію в краї Амхара захопив удачливий полководець і підступний дипломат Єкуно-Амляк (1270—1285). Його хитрий наступник *негус* («цар») Ягбиа-Цийон (Ягба-Сіон, 1285—1294), граючи на нубійсько-єгипетських суперечностях, заручився підтримкою каїрських султанів-мамлюків і залишив без могутнього союзника мусульманські державки Ефіопського нагір'я, а ефіопський християнський цар-войовник Амде-Цийон (Амда-Сіон, 1314—1344) силою довершив справу, почату вдалими дипломатичними ходами його попередників.

Амде-Цийон мобілізував на війну всі сили народу амхара, всі ідеологічні можливості монофізитської церкви, всі ресурси, накопичені попередниками; зібрав і озброїв тотальне народне ополчення, «що б'ється мечем, луком, з щитом, списами, дерев'яними піками, палицями із заліза»⁴. Армію не було чим годувати, і у випадку поразки християнське царство Ефіопії чекав крах, але перед таким ударом розпорошені ісламські та іудейські князівства нагір'я не вистояли.

На тих, хто здавався добровільно, Амде-Цийон просто накладав обтяжливу данину, але в разі опору терор переможців-християн був жахливим. Цілі племена поголовно

вирізалися, а на їхніх землях утворювались мілітаризовані військові поселення амхара, які ставали базою подальших завоювань — і за 30 років безперервних воєн під владою ефіопського негуса опинилося все нагір'я до Червоного моря та Аденської затоки. Тоді ж була створена політична легенда про біблійне походження ефіопської правлячої династії від давньоєврейського царя Соломона — державницька доктрина, викладена в офіційному трактаті «Кибра Негест» («Книга царів»). На чолі молодой імперії стала династія з гордим іменем Соломонідів (1270—1974).

Ефіопія перших негусів являла собою рихле політичне утворення, базоване на принципах «полюддя». Її очолював нагівсакральний цар-воєначальник, який разом із дружиною, гаремом і двором-урядом пересувався по країні, збираючи данину, відбиваючи напади ворогів, придушуючи смути й розширяючи власні володіння. Постійної столиці негус не мав, а етнічною опорою його влади залишались амхара (хоча найчисленнішими народностями країни були агау та тиграй — нащадки аксумітів). Державною релігією вважалося монофізитство, але інші релігії (іслам, іудаїзм, язичництво тощо) не переслідувалися, і всі за умови політико-економічної лояльності могли молитися своїм богам. Мовою науки, культури й діловодства залишився вже мертвий на той час геез.

Політика релігійно-ідеологічного індіферентизму дала змогу негусам спочатку уникнути внутрішніх катаклізмів, відстояти християнську державність, розширити кордони. *Проте система «полюддя» робила Ефіопію аморфним політичним утворенням, і щойно династія Соломонідів закрипилася на троні, негус Зера-Якоб (1434—1468) розпочав масштабні реформи, спрямовані на створення міцної, повнокровно централізованої держави.* Кривавим терором були знищені останні ісламські князівства нагір'я, реформований придворний ритуал (у плані обожнювання царя), статус державно-панівної здобула монофізитська церква, інститут князів-васалів замінили призначені центром намісники. Армію перевели на систему військових поселень, а в 1454 р. монастир Дебре-Бирхан став першою постійною столицею негуса. Для підтримання політичної стабільності була введена традиція ув'язнювати за ґратами неприступної фортеці в'язниці Гешен усіх царських принців (окрім офіційного спадкоємця — *абетохуна*, яким ставав переважно старший син негуса).

Реформатор Зера-Якоб прославився також як літератор, монофізитський теолог і меценат, на його правління припав розквіт місцевої художньої мініатюри на біблійні сюжети («ефіопське відродження»).

Ефіопська державність зміцнювалася, реальністю ставали сумні для місцевих мусульман арабські пророцтва XIII ст. щодо негуса, який є «найвелічніший з їхніх царів, і всі царства йому коряться та платять йому...»⁵. Зера-Якоб славився крутим норовом і жорстоко карав за будь-яку провину. Так, за носіння не належного за ранжиром одягу порушника спалювали живцем⁶.

Та навіть запроваджені такими методами, реформи Зера-Якоба виявилися нежиттєздатними в умовах надзвичайно строкатої поліетнічної та багатокультурної імперії, де не було міст і внутрішнього ринку, а амхара залишались етнічною меншістю. Наступник реформатора онук Наод (1494—1508) писав чудові релігійні псалми, але значно поступався дідові жорстокістю й державними талантами, а масла у вогонь розбрату додали релігійно-династичні чвари чернечих монофізитських орденів *кибат* і *тоуахдо*, які бурхливо сперечалися щодо теологічного догмата про втілення Христа через «єднання» чи «помазання». Релігійні гасла «помазання» стали ідеологією князів-сепаратистів Ласти, Тиграю та Годжаму, втомлених кривавим деспотизмом негусів (що додержувалися догмата «єднання»). Скористалися внутрішньохристиянськими чварами ефіопські мусульмани, котрі на початку XVI ст. знову відвоювали незалежність.

«І тому було велике пролиття крові й битва між усім військом царським, і не було кому зупинити їх... І поїдали князі ефіопські один одного, немов риби морські, і уподібнилися вони тваринам никаючим... Посилилися мусульмани... і захопили людей і худобу... відкрите було погублення країни Ефіопської»⁷.

Християнська імперія в Ефіопії опинилася на краю загибелі, коли на престол сів негус-войовник Гелаудеус (Клавдій, 1540—1559). Шукаючи союзників, він уклав союз із португальцями («братами в християнстві») і спільними зусиллями розтрощив місцевих мусульман. Ефіопська армія отримала вогнепальну зброю, а її кордони були відновлені. Проте порти Червоного моря окупували турки-османи, гавані Аденської затоки захопили португальські «союзники», а з півдня на країну ринула навала первісних племен оромо — войовничих напівосілих кушитомовних скотарів, що сповідували поганські культу, а своїм юнакам дозволяли одружуватися лише після вбивства ворога. Перемогти на трьох фронтах Гелаудеус не міг, і в 1559 р. «загинув цар наш Клавдій у битві»⁸ з язичниками-оромо. Протягом сорока наступних років ефіопи крайнім напруженням сил вигнали турків, проте війни з оромо завершилися поразкою — і в імперії почався період перманентних усобиць, воєн, бунтів та церковних суперечок.

Поява в країні португальців активізувала католицьку пропаганду в регіоні, яку спочатку недалекоглядно дозволив

MSA
P. 1070 E

Гелаудеус, але вже в XVII ст. цілковита неможливість католицько-монофізитського співіснування стала очевидною.

Ще в 1177 р. папа римський Александр III прокляв ефіопських царів як «лжецарів і хвастунів»⁹. Тепер, спираючися на гармати португальських піратів, місіонери-езуїти діяли ще агресивніше. В 1604, 1622 і 1628—1632 рр. Ефіопію вразили справжні релігійні монофізито-католицькі війни, і в 1632 р. схильний до католицизму негус Суснийос (Сісінній, 1607—1632) був скинутий з престолу, а його приборчники — знищені. І тоді повернув цар віру александрійську указом, що проголошував: «Хай повернеться віра і хай воцариться Фасіль, син мій! Я ж утомився, негідний і хворий»¹⁰.

Новий ефіопський імператор Фасіль (Фасілідес, Василід, 1632—1667), жертвуючи європейськими союзниками, поновив позиції монофізитства, вигнав із країни всіх єзуїтів, а потім і цілком закрити Ефіопію для європейців. Незгодних єзуїтів прилюдно повісили у вербну неділю, після чого європейцям заборонили в'їзд до Ефіопії під загрозою смерті. *Ефіопія стала на шлях цілковитої самоізоляції.*

У 1636 р. був заснований Гондер — нова столиця й одночасно перше місто Ефіопії, в архітектурі якого дивовижно переплелися риси місцевого та португальського стилів.

Ізоляціоністи спробували врятувати імперію виключно опорою на внутрішні ресурси, тому зосередили зусилля на інтенсифікації рільництва й тваринництва та «вдосконаленні» (тобто ужорсточенні) податкової системи. Державні чиновники тепер упритул зайнялися господарюванням, безпосередньо керуючи сівбою й удобренням полів, збиранням урожаю й випасом худоби, плануванням і звітуванням. Невмолимий податковий тягар передбачав централізовану державну десятину, натуральний податок на утримання місцевих органів влади, відробіткову повинність на централізоване спорудження фортець, мостів, шляхів, палаців тощо (кожен четвертий день цілорічно!), а також *дерго* — обов'язок безкоштовно забезпечувати їжею та притулком усіх «служивих людей царя» в дорозі.

З метою оздоровлення фінансів збільшили митні збори з купців, а для економії коштів усю книжкову науку остаточно віддали на відкуп вільним книжникам — *дабтара* (*дебтера*, які жили тим, що заробляли, без державного чи церковного фінансування). Та незважаючи на режим жорсткої економії автаркія болісно вдарила по ефіопському господарству. Життєвий рівень падав, звичними стали голод та епідемії, а країну заповнили банди *болед* («вільних розбійників»). Влада вдалася до терору, м'яким покаранням почало вважатися відрубання кінцівок. Проте без солі, вогне-

пальної зброї, сталевих виробів (ефіопські ковалі не вмiли гартувати залiзо) та прянощiв (якi виконували функцiї й консерванта, й дезiнфектора) жити ставало дедалi важче. До того ж пiвденний схiд краiни Соломонiди остаточно втратили (там надалi хазяйнували жажливи оромо).

Самоiзоляцiя виявилася не кращою вiд католицької експансiї, й монофiзитська Ефiопiя почала розвивати мирну торгiвлю з турками, арабами та iндiйськими «Великими Моголами», та постало питання: що продавати? Корисних копалин в Ефiопiї мало, ремесла й сiльське господарство ледве-ледве забезпечували внутрiшнi потреби, а вiд науки, переведеної на цiлковите самофiнансування, багато не дочекаєшся. I коли на престол Гондера сiв Iясу I (1682—1705), вiн обрав єдино можливий вихiд — работоргiвлю.

Негус Iясу I виявив себе видатним правителем.

«У своїй мужності був він грізним, як лев, і міцним, як мідь, перед усіма... І не було такого, хто б не боявся... грізного приходу його...»¹¹, «перед котрим мудрість наймудріших виглядає як краплина роси перед відром»¹².

Терором і залякуванням, обiцянками й хитрими династичними шлюбами Iясу I припинив усобицi, упорядкував побори, налагодив вигiднi торговельнi контакти з мусульманами, ввiв чiтку iєрархiю вельмож у Центральнiй Радi, обмежив повноваження вищих iєрархiв монофiзитської церкви й, зосередивши абсолютну владу, кинув останнi сили своєї 10-мiльйонної iмперiї на работоргiвлю. Сусiди пiвночi й пiвдня не змогли вистояти перед оснащеною вогнепальною зброєю ефiопською армiєю, якiй допомагали турецькi iнструктори — i сумнi каравани з десятками тисяч полонених невiльників потягнулися до портiв Червоного моря й Аденської затоки, на будiвельнi майданчики та кривавi центри «виробництва євнухiв» (останнi користувались особливим попитом в iсламських краiнах). У самiй Ефiопiї кiлькiсть рабiв сягнула 3—4 млн осiб (i це в краiнi з 10-мiльйонним населенням!), i щорiчно тисячi йшли на експорт туркам i арабам. Фiнанси процvтали, а Iясу I прозвали Великим.

Та кров породжує кров. Ворогами Ефiопiї стали всi її сусiди. Мiлітаризована економiка втратила останнi ресурси для самозабезпечення. Зовнiшнi джерела работоргiвлi швидко вичерпувалися, i на початку XVIII ст. дiйшло до розвалу.

У 1705 р. проти Iясу I Великого збунтувався син Текле-Хайманот, у негуса померла улюблена дружина, в краiнi спалахнула епiдемія моровицi, а сам iмператор тяжко захворiв на гонорею. Все це доконало нещасного Iясу, i в 1705 р.

він зрікся престолу на користь бунтівливого сина. Вдячний спадкоємець у 1706 р. знищив величного экс-імператора, його самого зарізали за батько- та царевбивство в 1708 р. Країну роздирали релігійно-сепаратистські чвари на тлі поновленого церковного розколу, а престиж Соломонідів так занепав, що після дивовижно швидкої смерті негуса Феофіла (1711) престол захопив *баджеронд* («міністр економіки») Юст — людина не царського роду. Після чергового перевороту Юстові в 1716 р. відрубали ноги (від чого він помер), наступного імператора Давида III отруїли в 1721 р. і т.д.

Негуси контролювали лише столицю, провінційна знать воювала вся проти всіх, у країні лютувала епідемія віспи, а *неврожай і голод стали вічними супутниками хронічно хворої ефіопської економіки, чиї традиційні східні порядки остаточно вичерпали свій ресурс*. Від європейського колоніального поневолення Ефіопію врятували лише послідовна політика на самоізоляцію від Заходу, крайня жорстокість ефіопів щодо чужинців-європейців, а також відсутність у Заходу життєвої заінтересованості в оволодінні країною з бідними природними ресурсами, хижим населенням і браком зручних бухт. Проте для більшості ефіопів колапс постсередньовіччя виявився ненабагато кращим від злодіянь колонізаторів.

Міста-держави східного узбережжя Африки. Задовго до нашої ери на східноафриканському узбережжі Індійського океану з'явилися торговельні факторії арабських купців. Спочатку це були невеличкі форпости мореплавців і торговців, та в VII ст., коли політико-релігійні війни змусили велику кількість арабів і персів покинути батьківщину, колишні поселення перетворилися на справжні купецькі міста — Ламу, Малінді, Геді, Момбаса, Ванга, Танга, Пангані, Занзібар, Дар-ес-Салам, Кілва, Мозамбік, Куа, Софала тощо. Слідом за виходцями із Західної Азії прибули індійці, а в XV ст. в Африці з'явилися китайці.

Політичну владу в містах тримала арабомовна купецька верхівка, що займалася посередницькою спекулятивною торгівлею між внутрішніми районами Африки й усім ісламським світом Індійського океану. Пронозливі торговці придбали в африканців золото, залізо, мідь, слонову кістку, ріг носорога, пальмову олію, панцирі черепах, мангрову деревину, страусове пір'я та рабів (за часи середньовіччя звідси було вивезено не менше за 1 млн «голів») і продавали арабам, персам, туркам, індійцям, китайцям, індонезійцям та іншим бажачим, а на обмін завозили для африканців внутрішніх районів континенту списи, сокири, мечі й шила з Аравії, скло Персії, коштовності та тканини Індії, шовк і порцеляну Китаю. Цінова різниця щедро годувала міста.

Чиста спекуляція приносила місцевим арабським купцям шалені барисі, але ходити в глиб Африки вони боялися, тому на сухопутних шляхах континенту в них з'явилися темношкірі партнери, які здійснювали торговельні операції між глибинними районами Африки та океанічними портами, де сиділи могутні посередники. Звали їх *суахілі* (від араб. *сахель* — «берег»), а спільною мовою чорних бізнесменів стала строката сукупність

бантумовних, арабських, індійських, перських і малайських слів, до яких із часом додалися шари португальської та турецької лексики. Називалася ця мова також *суахілі*, а її писемністю була арабська в'язь.

Вісім століть процвітали східноафриканські торговельні міста-факторії. Вони забудовувалися «високими й ошатними кам'яними спорудами з широкими вулицями... Жінки одягнені в чудовий шовк і носять на собі багато золота... Тут... завжди багато кораблів... ряснота продуктів харчування. Тут є чудові курдючні вівці, багато корів, курей і надзвичайно великих кіз, багато рису й пшона, багато апельсинів, солодошів і гіркого пива, лимонів, індійського інжиру та найрізноманітніших овочів, а також дуже хороша питна вода»¹³.

Та, незважаючи на спільність мови й релігії, купецькі міста Східної Африки не утворили єдиного політичного союзу. Кожне портове місто залишилося самостійним, а державний устрій купецьких державок репрезентував весь політико-правовий спектр (від деспотичних султанатів до демократично-олігархічних республік). Причиною політичної роздробленості була відчайдушна конкуренція, яку підхльстували фантастичні прибутки; тому коли наприкінці XV ст. в регіоні з'явилися португальці, сугобо мирні, надзвичайно багаті, проте військово безсилі купецькі міста не зуміли організувати належний опір значно біднішим, але добре озброєним європейським колонізаторам. Одне за одним міста узбережжя зазнали варварського розгрому й грабунку, що супроводжувалося цілковитим розвалом караванно-океанічної торгівлі.

200 років португальці хазайнували на східному узбережжі Африки, але відбудувати прибуткові транзитні шляхи не змогли, бо замість торгівлі надавали перевагу піратству й грабуванню, власних товарів майже не мали, а каравану торгівлю з внутрішніми районами Африки (звідки йшли золото, слонова кістка, раби та інші експортні товари) зламали, не створивши нічого нового. Наприкінці XVII ст. на тлі загального ослаблення Португалії та зміцнення військової сили арабського султанату Оман (базою якого в регіоні став острів Занзібар) мусульманам поталанило вибити португальців із портів Східної Африки, але відродити колишню велич арабські торговельні міста вже не встигли. Масштабна криза, що вразила традиційні суспільства Сходу на рубежі XVII—XVIII ст., позбавила їх щедрих покупців, а те, що недограбували європейці, доруйнували войовничі первісні племена африканців *зімба*, чия навала поставила хрест на надіях щодо цивілізаційного відродження регіону в межах традиційних порядків. Східноафриканське узбережжя остаточно перетворилось у XVIII ст. на культурно-економічну руїну, й епітафією його колишній могутності стали сумні рядки анонімного поета:

«Таракан, крилами шумлячи, пролітає пустими залами;
Де збирались вельможі, цвіркун пронизливо верещить»¹⁴.

¹ Африка: Взаимодействие культур. М., 1989. С.57.

² Надписи ранних царей Аксума / Пер. с эфиоп. Г.М.Бауэра // История Африки в древних и средневековых источниках: Хрестоматия. М., 1990. С.178.

³ *Ибн Хаукал*. Книга облика Земли / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // Там само. С.285.

⁴ Сказание о походе царя Амда Сиона / Пер. с эфиоп. Б.А.Тураева // Там само. С.336.

⁵ *Ибн Васиф Шах*. Большая книга чудес // Арабские источники XII—XIII веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары / Пер. с араб. В.В.Матвеева и Л.Е.Куббеля. Л., 1985. С.92.

⁶История царя Баэда Марьяма // Абиссинские хроники XIV—XVI вв. / Пер. с эфиоп. Б.А.Тураева. М.; Л., 1936. С.99.

⁷Эфиопские хронографы и житийная литература / Пер. с эфиоп. С.Б.Чернецова // История Африки в древних и средневековых источниках. С.406—407.

⁸Цит. за: Платонов В.М., Чернецов С.Б. Эфиопская рукописная книга // Рукописная книга в культуре народов Востока: В 2 т. М., 1987. Т.1. С.209.

⁹Ланге П.В. Континент коротких теней: История географических открытий в Африке / Пер. с нем. М., 1990. С.96.

¹⁰История царя царей Аэлаф Сагада // Эфиопские хроники XVII—XVIII вв. / Пер. с эфиоп. С.Б.Чернецова. М., 1989. С.4.

¹¹Житие царя нашего честного именем Иясу // Там само. С.269.

¹²История царя царей Адьям Сагада // Там само. С.66.

¹³Цит. за: Шинни М. Древние африканские государства / Пер. с англ. М., 1982. С.79.

¹⁴Цит. за: Там само. С.82.

Лекція 19

Судан

- Західний Судан на початку середніх віків
- Гана
- Малі
- Сонгай
- Центральний Судан на світанку середньовіччя
- Канем
- Борну

Західний Судан на початку середніх віків. З давніх-давен Західний Судан заселяли осілі мандемовні племена негроїдів-землеробів, які, використовуючи технологію самозрошувального рільництва (завдяки розливам річок Нігер та Сенегал), вирощували різноманітні сорти проса, квасоллю, дурру, цибулю, кавуни, огірки й гарбузи, ловили рибу, полювали на антилоп, жирафів, слонів і бегемотів та торгували з північними сусідами. Продавали вони золото й рабів, а купували вкрай необхідну суданцям сіль.

У жаркому кліматі Судану людина сильно потіє, й організм втрачає з потом воду й сіль. Від спраги рятувала вода річок і колодязів, але в знесолоному організмі «від такої спеки кров загниває, тому люди вмирили б, якби не сіль»¹, яка була для суданців воістину умовою життя, продуктом, без котрого люди загнивали живцем, проте своїх родовищ солі в Судані майже не було. Купці Середземномор'я давно дізналися про цю особливість регіону і почали ходити караванами в Судан, продаючи неграм сіль і коней за шаленими цінами (кінь коштував 9—14 рабів, а сіль іноді міняли на золото за курсом 1:1!).

Труднощі тримісячного караванного переходу через Сахару були величезними. Арабський історик Якут ар-Румі (1179—1229) свідчив: «Воду купці везуть... у бурдюках і пальмових стовбурах. Вони їдуть і бачать, що вона зіпсувалася... від води... залишилася лише рідка консистенція; і везуть вони воду... і п'ють самі й поять своїх верблюдів. Спочатку від того, що вони п'ють, змінюється їхній темперамент; і особливо хворіють ті, хто раніше не мав звички до пиття цього... І коли висихає та вода, що є в них у пальмових стовбурах, а мандрівникам бракує води, вони вбивають верблюда, п'ють невеликими ковтками те, що міститься в його животі... і швидко їдуть з великими тяготами»².

До нестачі води та їжі треба додати здрісто війовничих сахарських кочовиків — берберів-туарегів, котрі збирали «належну частку з тих, хто їде повз них у торговельних справах — з кожного верблюда й з кожного в'юка; так і з тих, хто повертається із золотим піском із країни чорних»³. І купці платили, бо без дозволу туарегів пройти пустелю годі було й думати. Іноді бербери грабували каравани, та, як правило, задовольнялися даниною, що давала їм постійний прибуток, за який «леви пустелі» купували в осілих народів зерно й ремісничі вироби. Не треба забувати також про змії і скорпіонів, а далі на південь — про левів, тропічні хвороби, крокодилів, носорогів та муху цеце. Проте кількість бажаючих здійснити смертельний марафон не зменшувалася: аж надто великим був бариш. Купці Середземномор'я везли на продаж скло, мідні прикраси, сіль і коней, а поверталися з мішками золота й табунами рабів.

Спочатку берберів задовольняла роль статиста, що паразитує на золото-соляній спекуляції, та в III—IV ст. заінтересованість у захопленні прибуткових караванних транссахарських шляхів виявили римляни, яким хронічно бракувало грошей. Зусиллями Максиміана (III ст.) та Феодосія (IV ст.) частина берберів була знищена або поневолена, та прорватися через безкраї піски Сахари римляни не зуміли, а більшість туарегів відійшла під тиском агресора на південь і осіла в межиріччі Сенегалу й Нігеру, де мешкали розрізнені рибальсько-землеробські племена мандемовних негроїдів *сонінке*. Пришельці поневолили місцеве населення і панували тут кілька століть, але з 30-х років VIII ст. ці території викликали інтерес арабів. У війнах з мусульманами міць берберів ослабла, і приблизно 770 р. в країні стався державний переворот, унаслідок якого до влади в нігеро-сенегальському межиріччі прийшла династія Сараколле — виходці з народу сонінке. Так наприкінці VIII ст. утворилася перша могутня західносуданська імперія — Гана (770—1076).

Гана. Основою могутності ганського володаря, який мав два пишних титули — *тунка* («цар») і *каймага* («володар золота»), — справді стало золото. Проте власних великих золотоносних родовищ на теренах самої Гани не було: основне джерело золота в регіоні становив край Вангара, розташований південно-західніше Гани вздовж лівого берега Сенегалу.

«Країна Вангара, — писав арабський історик аль-Ідрісі (1100—1165), — це країна золота, відома його багатством і хорошою якістю... В серпні спека стає нестерпною, а Ніл (р.Сенегал) виходить із берегів і розливається... Потім вода починає відступати... і спадати, всі, хто є в країнах Судану, кидаються... на пошук золота... і жоден не залишається без здобичі»⁴.

Та, володіючи багатючими родовищами золота, вангарці не мали солі, яку отримували тільки від арабських купців — і ті йшли через пустелю трьома караванними шляхами.

1. Із Сіджілмаси (Марокко) через Тегаззу (де посеред пустелі Сахари видобували сіль) і далі через Гану в золотоносну Вангару.

2. Із Тріполітанії через сахарські оазиси Гадамес і Гат до східного крила закруту Нігеру (де розташовувалося торговельне місто Гао), звідки один шлях ішов на Гану, інший — до озера Чад (до держави Канем).

3. Від Єгипту діагонально через усю Сахару до Гани, проте цей третій шлях поступово зник, бо «безупинні вітри накидалися на каравани й поодиноких подорожніх... і згубили не один караван і не одного подорожнього... І... народи відмовилися від того шляху, полишили його та почали їздити дорогою до Сіджілмаси»⁵.

А що Гана? *Її верхівка жила, по-перше, митними зборами з купців за транзит, забираючи «динар золота при ввозі в країну й два при вивозі»⁶ з кожного в'юка, а по-друге — експортом рабів, яких ганська армія захоплювала в кривавих набігах на південних сусідів — первісні племена ламлам («м'ясо» — так араби зневажливо називали чорних невольників).*

Шалені прибутки дали змогу тунка утримувати 200-тисячне військо (40 тис. вояків-лучників), щорічно купувати сотні коней (які швидко вмирили від несприятливого клімату) й *цілком звільнити всіх сонінке від податків*. На відміну від політичної верхівки більшість сонінке мирно займалися землеробством, тваринництвом, рибальством, ткацтвом і металообробкою в межах замкненого натурального господарства.

Розквіт Гани припав на ІХ — першу половину ХІ ст., коли каямаги об'єднали під своєю владою все межиріччя, експортували 2 млн (!) рабів і захопили наприкінці Х ст. берберське місто Аудагост — форпост на кордоні Сахари й Судану. Населення ганської столиці Кумбі-Сале зросло до 30 тис. мешканців.

Офіційно імперією керував тунка, престол успадковував син його сестри, але поступово владу узурпував ганський «великий візир» *тунка-лемінне* («дитина царя»). Панівною релігією в імперії, незважаючи на

постійні торговельні контакти Гани з мусульманським світом, залишалось язичництво, яке включало обожнювання царів, «віру магів і шанування істуканів»⁷, священних дерев і гаїв з масовими жертвопринесеннями для померлих владик, з котрими в могилу закопували тіла забитих слуг і жертвних тварин, насипаючи зверху куполоподібні кургани.

Захоплення Аудагоста стало найгучнішою перемогою Гани, та цим завоюванням тунка яскраво продемонстрував свої агресивні наміри щодо туарегів, у яких каямага намагався тепер перехопити контроль над транссахарською караванною торгівлею, щоб позбутися агресивних, жадібних і абсолютно зайвих для купців посередників. Стало зрозумілим, що неодмінною умовою збереження незалежності берберів є єднання для відсічі сонінцькій агресії, перед якою в розрізнених племен шансів вистояти не залишилося.

Об'єднувачем туарезьких сил, рятівником сахарських кочовиків і могильником ганської могутності стала держава Альморавідів (1050—1146) — об'єднання берберських племен під прапором суннітського ісламу. В 1054 р. Альморавіди відбили в сонінке Аудагост, а через 20 років остаточно завоювали Гану. Піхота каямаги не витримала удару туарезьких вершників, і в 1076 р. Альморавіди здобули штурмом і дощенту зруйнували Кумбі-Сале. Городян продали в рабство, тунка Менен під тиском переможців прийняв іслам і зобов'язався платити Альморавідам данину. Золотоносні копальні ненадовго опинилися в руках берберів, але несприятливий клімат швидко змусив сахарців покинути негостинні землі Судану.

Перша велика західносуданська імперія впала, та потреби цілісного торговельно-економічного комплексу штовхали суданців до нового возз'єднання. Політична нестабільність зробила небезпечними караванні шляхи, без північноафриканської солі вижити суданці не могли, а «царство Гани послабшало, і влада їхня зійшла нанівець»⁸. На початку XIII ст. претензії на гегемонію в регіоні заявив вождь народу *сосо* Сумаоро Канте, який вдруге захопив і спалив Кумбі-Сале, після чого «царство Гани розпалося, і над ним запанували сусідні з ними мешканці *сосо* з числа чорних народів: вони поневолили тих і всіх примусили схилитися перед собою»⁹. Але новим володарем Західного Судану Сумаоро Канте не став, бо починалась «ера великого Малі».

Малі. Корінні землі держави Малі становили верхів'я р. Нігер південніше Гани, де мешкав інший мандемовний негроїдний народ — *малінке*. Основою господарського життя малінке було мотичне рільництво (дурра, бавовник, екзотичний злак фонію, рис, пшениця), мисливство й тва-

ринництво (коні, віслюки, мули, корови, вівці) відігравали допоміжну роль, а первинним осередком їхньої соціальної організації залишалася велика патріархальна родина, котра, крім родичів, включала вільновідпущеників (*дъонгорон*) та рабів як колективну власність усієї сім'ї. Верховні вожді малінке походили з місцевого роду Кейта й мали титул *манса* («цар»), проте панівний прошарок малійського суспільства, хоч як це дивно, складався зовсім не із самих малінке.

Фінансову базу царського уряду становили податки з підданих, данина з васалів і власна розробка скромних золотоносних покладів, а опорою центральної влади були армія та чиновницький апарат, що формувалися виключно (!) з царських рабів та вільновідпущеників (на кшталт єгипетських мамлюків). Будучи рабами манси, вони професійно служили за державну платню, що спочатку гарантувало вірність і відданість чиновників та вояків своєму «благодійникові».

Довгий час усі малінке залишались язичниками. Берберська навала кінця XI ст. змусила мансу та їхнє оточення прийняти іслам, але більшість підданих-простолюдинів залишилася вірною поганським богам.

Засновником Великого Малі вважається манса Сундьята Кейта, який після остаточного розвалу Гани очолив боротьбу малінке проти вождя народу сосо Сумаоро Канте за гегемонію в Західному Судані. Вирішальна битва сталась у 1235 р. на березі Нігеру біля поселення Кріна (південніше Кумбі-Сале). Військо сосо було знищене, полонених продали в рабство, а сам Сумаоро Канте таємниче зник.

Після Крінської перемоги Сундьята швидко захопив контроль над нігеро-сенегальським межиріччям, але наслідки 150-річної політичної анархії виявилися смертельними для ганської спадщини. По-перше, хронічна нестабільність відштовхнула купців, порушила караванні зв'язки Вангари з Північною Африкою, а по-друге — набув відомості новий золотоносний район Біто, розташований у межиріччі річок Біла й Чорна Вольта південніше від закруту Нігера (на схід від Малі, на півночі сучасної держави Гана). Все це спричинило перенесення центру суданської золото-соляної торгівлі з межиріччя до нігерського закруту, де утворився «золотий трикутник» купецько-транзитних міст — Дженне, Томбукту й Гао. А коли на сході від «трикутника» відкрили колосальні родовища міді (край Такедда), стало очевидним, що для гегемонії в Західному Судані потрібні не землі колишнього царства каямаги, а контроль над закрутом Нігеру. Останньою важливою акцією Сундьяти було засну-

вання у верхів'ях Нігеру нової малійської столиці Ніані (6 тис. будівель), після чого славетний манса чи то помер у 1250 р., чи то випадково загинув на полюванні від сліпої стріли в 1255 р.

Наступні малійські володарі кинули всі свої сили на завоювання нових вузлових центрів золото-соляної торгівлі. Розпорошені сусіди не вистояли перед ударами професійного війська рабів-гвардійців манси, і після кривавої та виснажливої війни, що тривала 50 років, міста «золотого трикутника» були поневолені царями Ніані. За правління манси Сакури Кейта (1285—1300) єдність західносуданської торговельно-транзитної імперії відновилася, але в значно більших порівняно з Ганою масштабах — тепер, крім межиріччя Сенегалу й Нігеру, Велике Малі охопило весь нігерський закрут.

Розквіт Малі припав на царювання Муси I (1312—1337) та його брата Сулеймана (1341—1360), коли влада манси охопила територію від Гао до Атлантики й навіть частина берберських кочовиків сплачувала йому данину. Протягом століття в Західному Судані не знаходилося сили, яка б могла вистояти перед натиском організованої та вимуштруваної рабської гвардії манси, а монополія в політиці зробила правителя Малі (як і свого часу ганського тунка) «володарем золота». Податки з підданих, данина з васалів, експорт рабів і золота збагачували царські фінанси, манси щедро платили своїм горлорізам, а ті справно служили «хазяїну». Навіть імпорт північноафриканської солі й ремісничих виробів не міг похитнути фінансову стабільність режиму.

Шоком для ісламського світу та Європи стало ходіння на прощу манси Муси I до Мекки, яке він як правовірний мусульманин-сунніт здійснив у 1324—1325 рр.

Такого Близький Схід ще не бачив. Муса виступив з Ніані в супроводі величезного почту (8 тис. рабів-воєнків, 9 тис. рабів-слуг) і віз із собою 100 в'юків золота по 3 кінтари кожен (загалом 12,7 т золота!). Щедрість Муси в Каїрі настільки знизила курс золота, що він поновився в Єгипті лише через 12 років, а в Мецці манса роздав як милостиню 20 тис. (!) золотих. Міжнародний резонанс цього *хаджу* був таким великим, що в ісламських хроніках почали писати: «Малі... — обширна країна й велика земля, з містами й селищами. І рука султана Малі простягнута над усім із суворістю й владистю... Малі вміщує майже 400 міст, а земля його щедро гна благом»¹⁰. А в Європі на португальських картах Африки з'явилось таке визначення манси: «Це негритянський володар на ім'я Муса Малі, володар негрів Гвінеї. В його країні так багато золота, що він найбагатший та найшляхетніший цар у світі»¹¹. Та вже за правління Сулеймана (1341—1360) у країні з'явилися перші ознаки політико-соціальних негараздів.

У доісламському Малі дружина манси вважалася майже рівним своєму чоловікові співволодарем, бо часто-густо була його рідною сестрою. Навіть

іслам не одразу зламав реліктову політичну традицію матриархату, але поступове посилення позицій мусульманської релігії в Малі давалося взнаки. Манси рідко офіційно одружувалися з власними сестрами, і посада цариці втратила колишню політичну вагу. «Традиціоналісти» не змирилися, і наприкінці царювання Сулеймана Кейта його спробувала позбавити влади цариця-дружина *Каса* («цариця») — його кузина й співправителька. Заколот розкрили, Касу Сулейман ув'язнив, «а замість неї поставив іншу свою дружину — Бандью; проте та не належала до числа царських дочок. Люди багато про це говорили й засуджували вчинок Сулеймана»¹².

Другою причиною негараздів виявилася відсутність чіткого правила наслідування малійського престолу, що залишалось чудовим ґрунтом для дворцевих переворотів.

Проте вирішальним чинником занепаду влади манси стала рабська гвардія, котра (як преторіанці Стародавнього Риму, мамлюки Єгипту або гулями Багдада) почала міняти правителів на власний розсуд. Масла у вогонь додав манса Марідьята II (1361—1375) — сатрап і деспот, який захопив престол шляхом кривавого перевороту, безглуздо прогайнував багатства, накопичені попередниками, а потім захворів на сонну хворобу після укусу цеце, промучився два роки та помер в апатичному сні, остаточно втративши контроль над країною.

З ослабленням військово-політичної та фінансової могутності володарів Ніані від Малі швидко відпали всі васали, а за відсутності власних золотоносних родовищ манси миттєво розгубили залишки колишнього авторитету. З перенесенням центру золото-соляної торгівлі в «золотий трикутник» нігерського закруту цілком природно саме сюди перейшла й політична гегемонія в регіоні. Починалась епоха третьої великої імперії Західного Судану — держави Сонгай.

Певний господарський ренесанс пережило Малі в 1430-х роках, коли на західносуданському узбережжі Атлантики з'явилися португальці, які обмінювали золото на колоніальні «брязкальця». Караванні шляхи до португальських прибережних факторій проходили через Малі, але в XVII ст. навали народу *мосі* зі сходу та кочовиків *фульбе* з півночі довели до державності малінке — і наприкінці століття від могутньої імперії клану Кейта залишилося кілька поселень на схід від нігерського початку.

Сонгай. Вождівство Сонгай склалось у VII ст. у східній частині великого закруту Нігеру. Тоді ж заснували місто Гао, куди у 890 р. перебрався сонгайський володар. Етнічною основою майбутньої імперії став народ *сонгай* (землероби, рибалки та мисливці), мову якого досі не можуть віднести до жодної мовної сім'ї.

Посилення раннього язичницького Сонгаю припадає на IX ст., коли араби назвали його «найвеличнішою державою чорних, найславнішою з

них долею і найбільшою з них ділами... Багато царств йому підкоряються та визнають його зверхність...»¹³. Проте могутність ця виявилася досить відносною, бо у XII ст. під загрозою альморавідської навали сонгайські правителі (*сонні* або *ши*) прийняли іслам, а з кінця XIII ст. опинилися у васальній залежності від Малі. Тільки з ослабленням імперії манси на рубежі XIV—XV ст. сонгайцям пощастило відновити цілковиту незалежність.

Різде посилення влади Сонгай пов'язане з правлінням сонні *Алі Бер* (Алі Великий, 1464—1492), котрий виявив себе непереможним і вкрай жорстоким завойовником. «Був він непереможним і не повертався з жодної землі, не розоривши її. Військо його ніколи не зазнавало поразки: був він переможцем, а не переможеним»¹⁴. У 1469 р. ши Алі Бер захопив Томбукту, в 1471 р. — Дженне, а в 1483 р. відбив напад народу мосі (котрі теж претендували на «малійську спадщину»).

Секрет його перемог полягав не лише в талантах полководця. Опір сусідів парализувала печерна жорстокість кривавого сонгайського володаря, який сповідував крайній хариджизм, а тому лютував і проти язичників, і проти мусульман-суннітів. «Він наказував кинути малюка в ступку, а матері наказував його товкти. І мати товкла дитину живцем, і його згодовували коням. Був ши Алі розпутним і порочним... А скільки він зруйнував селищ! Їхніх мешканців він убивав полум'ям, піддаючи людей стражданню в різних тортурах: то палив вогнем і вбивав їх, то споруджував будинок на живій людині, і та вмирала під будинком, то розпорював живіт живій жінці та виймав її зародок»¹⁵ і т.д.

Величезну армію Алі Бера підтримував колосальний річковий флот (400 кораблів).

Терором та воєнними перемогами Алі Бер більше ніж на століття утвердив гегемонію Сонгай у Західному Судані, проте доля не дарувала йому злодіянь, перед якими меркли звірства Чінгіс-хана, Тимура та Чжу Юаньчжана, разом узяті. Повертаючись у 1492 р. з чергового походу, сонні Алі потонув під час переправи через річку Нігер, а його сина-спадкоємця Баро через чотири місяці розгромив і скинув з престолу головком сонгайської армії, міністр оборони *аскія* («маршал») Мухаммед Туре (1493—1529), що став засновником другої сонгайської династії. (За іронією долі Мухаммед I Туре був сонінке за національністю, тобто походив з народу, що панував у першій великій «імперії золота» — Гані.) Надалі царі нової Західносуданської імперії мали титул аскія.

За 37 років свого правління аскія Мухаммед здійснив безліч походів і здобув десятки гучних перемог, утворивши грандіозну Сонгайську імперію, що охопила землі від річки Кадуна (Центральний Судан) і соляних копалень Теказзи (центр Сахари) до Атлантики. Поневоленіх ворогів аскія

палив, морив голодом, живцем заривав у землю, але *внаслідок кривавих перемог Західний Судан уперше, крім золота й рабів, отримав власну сіль, ставши економічно незалежним від транссахарської караванної торгівлі. Основним досягненням першого аскії залишилося створення першого в регіоні централізованого розгалуженого бюрократичного апарату та здійснення адміністративно-територіального поділу держави без урахування традиційних родоплемінних кордонів.*

Державним апаратом керував *канфарі* («прем'єр-міністр»), у кожному провінцію були призначені «губернатори» (*мундіо*), а все населення розділили на два стани: підданих (що платили ренту-податки) і «службовців» (насамперед військо, що складалося з елітної кінноти, до якої на час війни додавали піхотне ополчення з мобілізованих «підданих»-простолюдинів). Поза станами перебували раби, яких не брали у військо, зате продавали на експорт або саджали на землю як царських кріпаків. Уперше в історії Західного Судану в Сонгаї запровадили централізовану податкову систему, проте основний прибуток владі давала транзитна торгівля: в регіоні відкрили нові родовища золота, а експорт рабів за два століття сонгайської гегемонії сягнув 1 млн «голів» (невільників приносили війни та спеціальні набіги на південних сусідів — первісні племена *ламлам*).

Для підвищення міжнародного авторитету імперії аскія Мухаммед теж вирішив, зважаючи на досвід малійського манси Муси I, здійснити хадж до Мекки. Урядовий хадж відбувся в 1496—1498 рр., проте масштаби його виявилися значно скромнішими, ніж у попередника. Аскія віз 1,3 т золота (вдесятеро менше від Муси I) в супроводі 500 вершників і 1000 піших воїнів. Ніякого резонансу подорож сонгайського володаря не викликала, а фінал узагалі виявився жалюгідним: при поверненні Мухаммед Туре залишився без грошей і, щоб повернутися додому, взяв кабальний кредит у єгипетських лихварів.

Імперська столиця Гао вражала пишністю. «Хліб і м'ясо є там у надзвичайно великій кількості... рясніє динями, огірками й чудовими гарбузами. Рису ж там колосальна кількість. Там багато колодязів із прісною водою»¹⁶. Сонгаї відчували себе непереможними вояками, але вся ця міць і пишність були нетривкими та відносними, бо «прибуток королівства великий, проте видатки ще більші.

Дівчина п'ятнадцяти років продається за 6 дукатів, і за стільки ж — юнак... Кінь тут продається за 40 і за 50 (дукатів). Найгірше європейське сукно продається по 4 дукати *канна* (2,2 м). Найгірший меч коштує в цій країні 3 і 4 дукати, так само — шпори, вуздечки... галантерейні товари. Але сіль коштує дорожче від будь-якого іншого товару...» З підданими аскія поводився «так, як вони на те заслугову-

ють, бо він залишає їм рівно стільки, скільки потрібно, щоб не померти, — такі тяжкі побори, котрі він примушує їх платити»¹⁷. *Неадекватна торгівля, що велася між Суданом і північними сусідами 1000 років, виснажила навіть неймовірно багаті африканські родовища золота, а работорівля висмоктала з народів регіону всі соки. До цього додалися політичні чвари.*

Мухаммед I Туре мав понад 100 синів, але вдячних дітей серед них виявилось небагато. На схилку років старезний аскія тяжко захворів на проказу та осліп. У 1529 р. його син Муса скинув батька з престолу та ув'язнив. Аскія Мухаммед Бенкан-Керей, убивши в 1531 р. брата Мусу, вислав хворого батька до лепрозорію, і лише наступний сонгайський володар Дауд повернув Мухаммеда до столиці, де той помер у віці 97 років.

Аскія Дауд (1549—1582) відновив на певний час в імперії стабільність. Він виявив себе здібним політиком та ерудованим меценатом, створив державне книгосховище, а мусульманський університет у Томбукту (що випускав десятки знавців щорічно) шанувався в усьому мусульманському світі. Владу Дауда визнали 24 тис. туarezьких вояків, а жертвою вдалих сонгайських набігів стали навіть марокканці (!)¹⁸.

Проте по смерті Дауда Судан вразила природна катастрофа — посуха й «великий мор», від якого «померло безліч народу»¹⁹. Природний катаклізм зламав хитку політико-економічну стабільність, і за наступні шість років Сонгай пережив чотири двірцевих перевороти.

Титанічними зусиллями внутрішні усобиці придушив останній правитель великої Сонгайської імперії Ісхак II (1588—1591), але міць традиційних політико-економічних інститутів уже була підірвана. *Століття нерівноправного обміну, жахлива работорівля, екологічні негаразди — все це виснажило наприкінці XVI ст. цивілізаційний потенціал традиційних держав Західного Судану, і в 1591 р. смертельно вражена імперія стала жертвою марокканської навали. В битві біля міста Тондібі (північніше Гао) 30-тисячне військо Ісхака II не витримало вогню тисячі марокканських мушкетерів. Розгромлений аскія втік до язичників Гурми, а «вони убили його та його сина, і всіх, хто з ним був»²⁰. Раніше сонгаї тероризували сусідів-язичників набігами з метою захоплення невольників, тому вбивство Ісхака II було цілком природною помстою. Залишки сонгайської державності знищили туареги в 1670-х роках.*

Марокканські араби ненадовго затримались у несприятливих кліматично землях Західного Судану, але відновлення традиційних порядків дедалі більше заганяло регіон у

цивілізаційний тупик. Середньовіччя скінчилося, залишивши Західний Судан руїною без перспектив на відродження.

Центральний Судан на світанку середньовіччя. Центральний Судан (терени навколо озера Чад) — це торговельне, етнічне й культурне перехрестя, куди багата приозерна рослинність притягувала кочівників, родючі землі — землеробів, а безліч копитних — мисливців. Ось чому таким строкатим був етнічний склад усіх центральносуданських держав.

Першим політичним утворенням регіону стало вождівство загава, що склалося наприкінці VI ст. на північному сході від озера Чад. Його засновником вважається негроїдний народ загава, мова якого належала до ніло-сахарської мовної групи.

Загава культивували дурру, квасолю, пшеницю, розводили овець, корів, верблюдів і коней, а їхня поганська релігія базувалася на обоженні «царя» (*какури*), влада якого «над підданими не обмежена; він відбирає, в кого забажає, його майно... Вірування їхні — це шанування своїх царів: і вони широко вірують, що царі — це ті, хто дарує життя та забирає, примушує хворіти й лікує... Загава вважають, що цар не вживає страву. Їжа його — таємниця для його народу... А якщо трапиться комусь з підданих зустріти верблюда, на котрому везуть царську їжу, його вбивають на місці»²¹.

Канем. Загава панували в центральному Судані майже два століття, проте у VIII ст. під тиском арабів у район озера Чад хлинули кочові берберомовні племена *канурі*, які називали своєю прабатьківщиною Південну Аравію, заявляли, що прийшли в Судан, рятуючися від докучливих нільських комарів. Канурі антропологічно поєднували в собі ознаки ефіопської, негроїдної та європеїдної рас, а очолювалися вождями (*маї*) з роду Сейфува. Маї Дугу, спираючися на міць кочової сахарської кінноти, зламав опір загава й *заснував приблизно у 800 р. державу Канем, у якій канурі стали панівним етносом, а негроїдні племена загава, булала, тубу та інші — поневоленою більшістю.* За часів масованої ісламізації Судану канемський маї Хуме (1085—1097) завбачливо прийняв іслам, чим уник зайвих ускладнень з Альморавідами й Фатімідами, а символом зміни порядків стала нова державна столиця — Нджімі.

Апогею могутності Канем досяг за царювання Салми (1194—1221). Канемці почали вирощувати сливи, інжир, гранати, лимони, баклажани, ріпу, фініки, виноград, цукрову тростину, але основним джерелом державних прибутків стала торгівля з Єгиптом, Лівією, Тріполітанією, Тунісом та Марокко. *Центральний Судан не мав власного золота, тому єдиним стабільним предметом експорту залишалися раби,*

котрих захоплювали в набігах на південь, на землі негрів-язичників (ці території маї називали «розплідником рабів»).

Прибутки від работоргівлі дали Салмі можливість створити рабську гвардію (на кшталт єгипетських мамлюків), довести військо до 300 тис. вершників (на буйволах зебу, конях і верблюдах) і навіть захопити соляні копальни Більми (в центрі Сахари, північніше озера Чад). Такий стратегічний для Судану товар, як сіль, гарантував Канему постійні прибутки, фінансова стабільність давала змогу знову збільшувати армію, а вона захоплювала нових рабів. Канем став імперією, проте хижаські набіги на сусідів пересварили Сейфува з усіма оточуючими народами, а в середині XIII ст. булала й загава почали справжню визвольну війну проти канурі.

Відчайдушна боротьба за політичну гегемонію в регіоні тривала понад сто років. Сили канурі були виснажені війнами на багатьох фронтах, і в 1386 р. маї Омар наважився на безпрецедентний крок. Разом з усім народом він покинув Нджімі й переселився на протилежний західний берег озера Чад, де на нових землях створив державу Борну — етно-історичний та політико-династичний правонаступник Канему.

Борну. Як і в державі Канем, етнічною основою Борну залишалися канурі, а правлячою династією — Сейфува. Спочатку Борну обіймало невелику територію уздовж західного узбережжя озера Чад, але наприкінці XV ст. відбувся ренесанс могутності маї. Його основою стало поновлення активних торговельно-караванних і культурно-релігійних зв'язків з Північною Африкою, а символом — нова столиця Нгазаргаму.

Розквіт Борну припав на XVI—XVII ст., коли військо маї спочатку розтрощило булала (поновивши контроль Сейфува над землями колишнього Канему), а потім розділило з імперією Сонгай розпорошені державки народу *хауса* (на захід від озера Чад). За правління маї Ідріса Алаума (1571—1603) Борну перетворилося на гегемона Центрального Судану. Васалами могутнього Ідріса були булала, котоко, мандара, більшість хаусанських держав. Імперію поділили на провінції (куди маї особисто призначав губернаторів), а військо включало тепер загони лучників, «закованих» в обладунки з бавовнику, списоносців і мушкетерів — озброєних та навчених турецькими інструкторами стрільців із вогнепальної зброї. Колосальні прибутки маї давали данина з васалів (переважно невільниками), рента-податки з канурі простолюдинів, торговельно-митні збори з купців та воєнна здобич. Після розгрому марокканцями імперії Сонгай Бор-

ну стало єдиним могутнім осередком суданської державності та основним центром транссахарської торгівлі. До середини XVIII ст. маї Сейфува залишалися найвпливовішою політичною силою в регіоні, непохитною імперією, якої боялися і з якою рахувалися сусіди, але кризовий занепад Османської імперії, Марокканського султанату та Ефіопської імперії залишив борнуанців без щедрих покупців. Транссахарська торгівля занепадала, а з нею в стан стагнаційного колапсу потрапив увесь суданський соціальний організм. Останнього удару по борнуанській могутності завдала руйнівна навала в другій половині XVIII ст. значно відсталіших племен мандара й фульбе.

¹ *Да Мосто*. О плаваниях мессера Альвизе да Мосто, венецианского дворянина / Пер. с итал. Л.Е.Куббеля // История Африки в древних и средневековых источниках: Хрестоматия. М., 1990. С.382.

² *Якут*. Алфавитный перечень стран / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // Там само. С.317—318.

³ Цит. за: *Куббель Л.Е.* «Страна золота» — века, культуры, государства. М., 1990. С.38.

⁴ *Ал-Идриси*. Развлечение истомленного в странствии по областям / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // История Африки в древних и средневековых источниках. С.307.

⁵ *Ибн Хаукал*. Книга облика Земли / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // Там само. С.288.

⁶ *Ал-Бекри*. Книга путей и государств / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // Там само. С.298.

⁷ Там само.

⁸ *Ибн-Халдун*. Книга назиданий и сборник начал и сообщений / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // Там само. С.370.

⁹ Там само.

¹⁰ *Сиди Махмуд Кати*. История искателя рассказов о странах, армиях и знатных людях // Суданские хроники / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля. М., 1984. С.41.

¹¹ Цит. за: *Куббель Л.Е.* Вказ. праця. С.106—107.

¹² *Ибн Баттута*. Подарок созерцающим относительно диковин городов и чудес путешествий / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // История Африки в древних и средневековых источниках. С.364.

¹³ *Ал Якуби*. Тарих / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля // Там само. с.269.

¹⁴ *Сиди Махмуд Кати*. Вказ. праця. С.45.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Лев Африканский*. Африка — третья часть света / Пер. с итал. В.В.Матвеева. Л., 1983. С.307.

¹⁷ Там само. С.307—308.

¹⁸ История Судана // Суданские хроники. С.237.

¹⁹ Там само. С.239.

²⁰ Там само. С.265.

²¹ *Якут*. Алфавитный перечень стран // Арабские источники XII—XIII веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары / Пер. с араб. В.В.Матвеева и Л.Е.Куббеля. Л., 1985. С.133.

Екваторіальна та Південна Африка

● Екваторіальна та Південна Африка на зорі середньовіччя.
Етнічні зміни в регіоні ● Держави Міжозер'я ● Конго ● Мономотапа

Екваторіальна та Південна Африка на зорі середньовіччя. Етнічні зміни в регіоні. Етно-мовна карта Екваторіальної та Південної Африки в епоху середньовіччя суттєво змінилася порівняно з часами стародавності. До початку нашої ери несприятливі для людського життя вологі екваторіальні ліси Конго, болота Мозамбіку, кам'яниста пустеля Наміб та напівпустеля Калахарі залишалися незалюдненими територіями. Нечисленне населення, що перебувало на стадії первіснообщинного ладу, мешкало тільки в пишних степах південноафриканського *вельду* та на чудових луках Міжозер'я, де в оточенні блакитних озер (Вікторія, Альберт, Кьога, Едуард, Ківу, Джордж, Кванія, Бісіна та ін.) паслися на рясних травах лісистій савани слони, носороги, буйволи, антилопи та жирафи, у високих травах і на деревах мешкали мавпи та змії, серед комах панували муха цеце й малярійний комар. Найсоліднішими хижаками регіону вважалися леви й леопарди, а у водах вирували косяки риби, крокодили й бегемоти.

До початку нашої ери володарями цих природних щедрот залишалися пігмеї та представники бушменської раси.

Пігмейські народи (тва, бінга, бібайя, гіеллі, лебуті тощо) належали антропологічно до негрільської раси (яка вирізняється малим зростом — не вище за 145 см, жовтувато-чорним кольором шкіри, кучерявим волоссям, розвиненим третинним волоссяним покривом, вузькими губами й приплюсненим носом), спілкувалися мовами конго-кордофанської та нілосахарської сімей, а жили полюванням, рибальством та збиральництвом. У їхньому господарстві використовувалися лук і стріли, спис, різноманітні пастки та вогонь (який пігмеї ще не вміли добувати), а мистецтво репрезентували багатий фольклор, анімізм та магія.

Представники бушменської раси — бушмени (кунг, конг, кхомані тощо) та готтентоти (нама, нхауру, кве, чу, сандаві й т.д.) теж малорослі (145 см у середньому), а їхніми антропологічними ознаками були: зморшквата темно-жовта (майже червона) шкіра, надзвичайно кучеряве (аж жмутками) волосся, середньої товщини губи, наявність епікантуса («монголоїдні» очі), стеатопігія (дуже розвинений жировий шар на стегнах і сідницях) та нехарактерна для решти рас форма глотки. Відповідно представники всіх рас (крім бушменської) розмовляють тільки на видиху, а носії койсанських мов (бушмени й готтентоти) — також на видиху.

Бушмени жили, як і пігмеї, в Міжозер'ї кочовим мисливством і збиральництвом, використовували списи, луки й стріли (кінцівки останніх змочували усьпними настоями: вражена стрілою тварина засинала, після

чого бушмен, обов'язково вибачаючися, різав її на м'ясо), здобутками їхньої культури були наскельні фарбові зображення, міфи та примітивні тотемно-анімістичні релігійні ритуали.

Володарями вельду Південної Африки залишалися готтентоти, які жили відгонним тваринництвом (насамперед велика рогата худоба з місцевих порід довгорогих антилоп і буйволів), допоміжні галузі господарства становили в них полювання та збиральництво.

Усі ці народи жили розпорошеними громадами, не знали металів і державних інститутів, майже не усвідомлювали відносин власності й тому стали легкою жертвою навали негроїдних бантумовних племен на початку нашої ери.

Батьківщиною ранніх бантумовних землеробів вважається сучасний Камерун. Вони вміли обробляти залізо й мідь, займалися мотичним рільництвом, але наприкінці I тис. до н.е. з не з'ясованих остаточно причин почали масово мігрувати на південь (можливо, до цього їх примусили невпинні набіги суданських работорговців). Витісняючи пігмеїв у зелене пекло екваторіальних лісів, а бушменів — у напівпустелі та пустелі Південної Африки, в I—III ст. н.е. банту в основному завершили процес «завоювання батьківщини», і завойовники змогли зосередитися на внутрішніх проблемах, проте війни, адаптація на незнайомих землях і труднощі міграцій вимагали від банту надзусиль. Вони зуміли врешті-решт гнучко пристосуватися, увійти в нові геобіоландшафти, але гостра боротьба за виживання перешкоджала їм одночасно динамічно розвивати свою культуру. Замість удосконалення наявних технологій банту змушені були або творити нові, або переймати досвід відсталих попередників — і це суттєво затримало загальний цивілізаційний поступ Екваторіальної та Південної Африки.

Коли банту почали освоювати савани Міжозер'я й вийшли на береги блакитної р.Замбезі та каламутної мулистої р.Лімпопо, світ уже жив масштабами Римської імперії, Парфянської та Сасанідської держав, імперій кушан і ханців. Цивілізаційна скарбниця людства включала вже афінську демократію, римське право, індійську та китайську філософію, Перікла, Арістотеля, Конфуція, Будду, Зороастра, Шенраба, Александра Македонського, Юлія Цезаря, Ашоку, Цинь Шихуана — а банту шойно починали творити все мало не з нуля та ще й майже в цілковитій ізоляції від здобутків передових країн! Не дивно, що перші державні утворення з'явилися в регіоні тільки на початку II тис. н.е.

Держави Міжозер'я. Пришельці-негроїди принесли із собою метали й комплексне сільське господарство. З початком масової культивування сорго, проса та (вздовж узбережжя озера Вікторія) бананів продуктивне господарство остаточно витіснило в регіоні привласнювальний тип економіки, а коли на початку II тис. н.е. в Міжозер'ї з'явилися нілоти (іммігрували з Ефіопії), до рільництва додалося масштабне

тваринництво, й етнічна карта регіону остаточно сформувалася.

На рубежі XIII—XIV ст. нілотський народ тваринників *чвезі* утворив своє вождівство в районі озера Альберт, поневоливши місцевих бантумовних землеробів. Чвезі стали панівним етносом регіону, назвавши свій чіфдом *Кітара*, але навала з півночі інших нілотських племен народності *луо* (кінець XV ст.) припинила державно-політичний розвиток чвезі.

На уламках Кітари луо започаткували власне політичне утворення — *Уньоро*, в межах якого набула подальшого розвитку та ускладнення соціальна стратифікація суспільства. Основою традиційного господарства Уньоро залишилися вирубно-вогневе (просо, банани) рільництво та розведення великої рогатої худоби. Суттєву роль відігравали також мисливство, рибальство, добування солі, обробка металів, примітивне гончарство (без крута), лубове плетіння та обробка шкір, проте товарно-грошові відносини в луо лише зароджувалися, а міст узагалі не було. В релігії луо поєднувалися культ предків, магія та досить розвинутий політеїзм з визнанням існування верховного божества — Ньясайе.

Уньоро очолював верховний вождь (*амукама*), який виконував функції політичного, релігійного, судового та військового лідера країни. За ним ішли *бакама* — вожді племен. Третю сходинку в суспільній піраміді посідали нілотомовні тваринники (*бахума*), нижче стояли бантумовні землероби (*байру*). Окремо існував інститут патріархального рабства.

Формально вождівство Уньоро проіснувало до 1900 р., але реально вже в XVII ст. воно потрапило в залежність від Буганди — першого повнокровного державного утворення регіону.

Як політична сила *Буганда* склалась у XIII ст. на стику землеробської та тваринницької культур уздовж північно-західного узбережжя озера Вікторія. Її фундатором вважається вождь Кінту, а етнічною основою — бантумовні землероби *ганда*, які вирощували банан (надзвичайно врожайну культуру, котра майже не потребує догляду, бо є багаторічною травою-бур'яном і плодоносить з другого року життя), а також боби, просо й сорго. Розвиток тваринництва стримувала муха цеце, зате полювання й рибальство з лишком забезпечували ганда протеїном.

Остаточне перетворення Буганди на державу відбулося в XVI—XVII ст. Її очолював *кабака* (верховний сакральний вождь, жрець і живий бог), який мав абсолютну владу й розпоряджався не тільки майном, а й життям усіх своїх підданих. Владний апарат і офіцери війська (що належали до привілейованого військового стану) утримувалися за рахунок нещадної експлуатації державою рядових рільників на базі позаекономічного (!) примусу. Єдиною силою, з якою рахувався правитель, залишалися жерці (добраго бога родючості Мукаси, грізного бога війни Кібуки, жадливого бога смерті Валумбу тощо), але найвищим богом Буганди був сам кабака.

Його уподібнювали сонцю, його світлу владу уособлювали своєрідні регалії — пес, спис і щит білого кольору, — а будь-кого з підданих він мав

право будь-коли принести в жертву богам (цей ритуал іменували *матам-біро*). Кабака призначав верховних жерців усіх гандійських храмів, міг будувати й руйнувати святилища. Та за всієї почесності посада кабаки мала один суттєвий недолік. Його стан здоров'я піддані *ототожнювали* із станом держави, і тільки-но володар починав старіти, хворіти або впадав у меланхолію, його замінювали старшим сином, а колишнього владика примушували до самогубства (шляхом ковтання отрути).

Зрозуміло, що доки кабака залишався при владі, він використовував усі свої безмежні можливості для збереження життєвого тону. Найпоширенішими заходами були жертви богам. Час від часу до богів відправляли навіть братів і синів кабаки (їх спалювали живцем, щоб не проливати царську кров), а раз за царювання кожен бугандійський правитель саджав замість себе на престол раба (звичайно, ненадовго) як свого фіктивного сина-«заступника» (*балангіра*), котрого допускав навіть у численний царський гарем, після чого раба-владика забивали на смерть кулаками. Та коли приходив його (кабаки) час — машина самогубства теж спрацьовувала як годинник.

Протягом тривалого часу владним конкурентом Буганди залишалось Уньоро, але при лобовій сутичці військо кабаки взяло гору. «Буганда напали на баньоро, тому що бажали поселитися в країні Уньоро, бо власних земель їм не вистачало. Війна була кровопролитною, багато загинуло баганда й баньоро. Проте баганда було більше, і вони перемогли»¹.

Тепер кабака перетворився на наймогутнішого володаря Міжозер'я, регіонального гегемона. Він міг виставити 150-тисячне військо (бо в разі війни військовозобов'язаними ставали всі дорослі ганда-чоловіки), а його річково-озерний флот налічував 200—300 бойових човнів, кожен з яких уміщував до 100 осіб. Найближчі сусіди суттєво поступалися Буганді військовим потенціалом — і кабака розпочав безперервні війни з метою захоплення рабів для подальшого їх реекспорту арабським купцям Східної Африки через посередництво караванників суахілі. Продавала Буганда також слонову кістку й екзотичних тварин, а імпортувала тканини, зброю, посуд, прикраси тощо. І хоча загальний занепад цивілізації східноафриканських купецьких міст-держав обмежив масштаби бугандійських зовнішньоторговельних контактів, «кривавий бізнес» забезпечив відносно великій Буганді «дещо більше, ніж багатство й добробут. Уся країна — це картина спокійної краси на тлі нескінченного озера»².

Цивілізаційна відсталість від передових країн Сходу виявилася благом для Буганди. Традиційні порядки ще мали ресурси для динамічного розвитку, а природні умови до ХІХ ст. захищали Міжозер'я від колонізаторів. Та в масштабах усієї афро-азіатської спільноти цей осередок політико-економічної стабільності був скоріше винятком, ніж правилом, а наяв-

ність культурно-господарських потенцій у Буганді спричинювалася не перспективністю, а саме відсталістю, недорозвинутістю її традиційних порядків, котрі ніколи не виходили за межі цивілізаційної структури східного типу.

Конго. Одночасно з Міжозер'ям великий центр ранньоструктурованого суспільства й протодержавності склався в басейні річки Конго, де в тяжких природно-кліматичних умовах вологих екваторіальних лісів цивілізаційні процеси відбувалися повільніше, ніж в Ефіопії, Судані чи Міжозер'ї.

Найвідомішим і наймогутнішим політичним утворенням регіону стало «царство» Конго, етнічною основою котрого був негроїдний бантумовний народ *конго*. Традиція пов'язує створення конголезького вождівства з іменем войовничого *маніконго* («царя») Нтіну Вене (XIII ст.), який у кривавих бойових зіткненнях розтрощив і поневолив кілька мікровождівств навколо гирла річки Конго та об'єднав ці терени під своєю владою.

Як і володарі Міжозер'я, маніконго мав абсолютну владу над підданими. Йому належала в державі вся земля, за користування якою піддані платили правителеві ренту-податки та відробляли «царську панщину». Маніконго володів територіями від Габону до Анголи й від Атлантики до р.Кванго (сучасний анголо-заїрський кордон). Господарською основою конголезької економіки залишалося мотичне землеробство (сорго, квасоля, боби, ямс, кокоси), досить розвинутими й прибутковими були також річкове й морське рибальство, мисливство (в тому числі на морську тварину — ламантина); відносно високого рівня досягли ремісниче виробництво й торгівля. Країна мала шедрі родовища міді й заліза, з яких виробляли зброю, засоби праці й прикраси; з волокон пальми виробляли тканини, а роль грошей успішно виконували черепашки слимаків *нзімбу*. Лише на шляху тваринництва стіною стала муха цеце.

Маніконго вважався живим богом, мав колосальний гарем. Щодо особи свого царя конголезці були «впевнені, що в усьому Всесвіті немає нікого, хто б був рівним йому, це занадто слабко сказано, — хто наближався б до нього... Моря й річки, на їхню думку, тільки й заклопотані турботою служити йому...»³. Маніконго ототожнювали із Сонцем, на його честь у храмах постійно підтримували священний вогонь (який гасили зі смертю володаря, вбиваючи жерців, що доглядали за полум'ям). Коли «цар» їв, піддані падали ниць, не підводячи очей, а після смерті тіло кожного маніконго зберігали як величезну святиню. Проте, як і в Буганді, конголезці вимагали від свого царя залізного здоров'я, а в разі хвороби чи старіння — вбивали безжално (отруювали, душили, спалювали тощо). Якщо маніконго відмовлявся віддати життя і владу добровільно, його в нічному напівритуральному двобої вбивав списом син-спадкоємець, після чого новий володар здобував трон, владу, права, обов'язки та гарем свого попередника.

Крім особи сакрального правителя, конго шанували пару божеств-світотворців Нзамбі (богиню землі) та Нзамбі Мпунгу (бога неба), тотемну змію Мбумбу, лева Нкуезі, а також усіх померлих предків, котрі «володіють землею й дають живим лише користуватися нею. Врожай, дичина, риба, плодючість жінок — усе це походить від предків. Вони ж захищають живих від злих духів *ндокі* й від хвороб. Та все це вони роблять лише доти, доки нащадки додержуються їхніх законів і відправляють традиційний культ»⁴.

Апогею стабільності й могутності держава Конго досягла в XV ст., коли її столиця Мбанза-Конго вражала сусідів масштабами, а владу маніконго визнало навіть південне вождівство Ндонго (суч. Ангола). Але в 1482 р. в регіоні з'явилися португальці, після чого Екваторіальна Африка стала ареалом діяльності європейських авантюристів і католицьких місіонерів. Під жерлами гармат і мушкетів маніконго Мвемба Нзінгу (1506—1543) мусив хреститися (під іменем «короля» Афонсу I), а в країні розквітла жажливих масштабів работоргівля з прицілом на експорт «чорного товару» на плантації та рудники колоніальної Америки.

Ініціатором кривавої епопеї став католицький єпископ Куби Бартоломе де Лас Касас (1474—1566) — захисник і поборник збереження від геноциду корінного населення Америки (за що цього гуманіста в рясі прозвали «апостолом індіанців»). Розвиток колоніального господарства, відкриття нових золотих і срібних копалин у заокеанських колоніях Іспанії вимагали дешевих робочих рук, проте жажлива експлуатація індіанців породила їхнє масове вимирання від надсильної праці, епідемій, голоду та виснаження. Лас Касас волав: «Якби такі речі відбувалися в усьому світі, то дуже швидко рід людський зник би з обличчя землі, коли б не сталося якесь диво»⁵. Проте заклики до сумління колонізаторів результатів не давали, і, щоб припинити тотальне знищення корінних американців, єпископ запропонував для праці на рудниках і плантаціях Америки завозити негрів з Африки.

В 1510 р. перших 250 чорних рабів-африканців доставили на золоті копальні Еспаньйоли (суч. Гаїті). Досвід показав, що один негр працює довше та інтенсивніше від чотирьох індіанців⁶, а церква освятила трансатлантичну работоргівлю як шлях «від природного варварства в праведну християнську віру». Тож милосердя до індіанців стало прокляттям Африки, звідки тільки офіційними державними каналами вивезли за XVI—XIX ст. через Атлантику 16—18 млн рабів (не рахуючи контрабанди). Кілька століть без масштабних воєн та епідемій населення Африки не перевищувало 100 млн⁷, бо весь приріст із лишком проковтували ненажерливі работоргівельні факторії. Сам Лас Касас прокляв власну ініціативу на схилку років, та припинити криваво-прибутковий бізнес уже було неможливо, причому, як правило, ловили африканців самі африканці, продаючи потім полонених і невільників європейцям за алкоголь, намісто, тканини та зброю.

Особливих «успіхів» у цьому досягли вояки католицького маніконго, чию армію португальці спорядили вогнепальною зброєю. На експорт ішли коштовні метали, слонова кістка, прянощі, але насамперед — раби, яких маніконго

або захоплював у набігах на сусідів, або вимінював у інших «царків» за колоніальні брязкальця, або просто продавав частину власних підданих (користуючися тим, що він живий бог і володіє самим їхнім життям).

Спочатку работоргівля збагатила Конго. На криваві прибутки конголезька знать навчалася в університетах Коїмбри й Лісабона, європейські ремісники перетворили дерев'яно-хатинний Мбанза-Конго на прикрашений церквами й палацами Сан-Сальвадор, населення котрого сягнуло 100 тис. мешканців. Проте ворогами держави Конго стали всі сусіди (жертви набігів за невольниками), а невдовзі зухвалість та «бізнесова» активність португальців перевершила всі межі. На середину XVI ст. з'ясувалося, що «країна близька до того, щоб помалу найсправжнішим чином знелоднити»⁸, і маніконго Діогу Нкумбі Мпуді а-Нзінга (1545—1561) наважився вигнати португальців, покласти край работоргівлі та закрити країну для європейців. Але з припиненням работорговельних прибутків та європейського імпорту зброї ослабла міць конголезької армії, чим скористалися розлючені сусіди. В 1560-х роках північні володіння маніконго спустошили племена *мундеквете*, а в 1568 р. в країну вдерлися зі сходу *яга* (вождівство Лунда), які пограбували Конго, спалили й зруйнували Мбанза-Конго. Опинившись на краю загибелі, маніконго Алвару I (1568—1587) мусив звернутися по допомогу до португальців, які відкинули *яга*, проте знесилене Конго відтепер потрапило в цілковиту васальну залежність від португальського короля, втратило державний суверенітет, а його землі остаточно перетворилися на «заповідник для полювання за рабами».

Мономотапа. Першим і єдиним великим політичним утворенням Південної Африки доби середньовіччя була держава Мономотапа (Мвенемутапа), творцем якої стало плем'я каранга бантумовного народу шона. Основу їхнього господарства становили мотичне іригаційне землеробство та садівництво, добування золота, міді й заліза та динамічно прогресуючі ремесла (гончарство, металургія, виготовлення прикрас і музичних інструментів, різьба по каменю, кістці й дереву). Видатним досягненням шона визнаються споруди монументальної кам'яної архітектури з голих блоків без цементу.

Цивілізаційним прабатьком Мономотапи вважається культура Зімбabwe (раннього залізного віку), на базі якої на початку II тис. н.е. зародилося вождівство, що переросло в державу в XIV—XV ст. Археологи розкопали до 300 моно-

мотапських поселень. Виділялися серед них Кхамі, Дло-Дло, Мапунгумбве (важливий військово-релігійний центр-фортеця на південних рубежах країни), але всіх затьмарило столичне містечко Велике Зімбабве (суч. м.Ньянда), де мешкав сакральний вождь-першосвященик *мвенемутапа* й височів кам'яний центральний храм. Шона шанували божество Сонця-Неба Каранга, бога ковальської справи Шаве, великих богів добра (Мулонго) й зла (Музука), але найвищим божеством визнавали безликого Мварі, нащадком якого вважався Чілума — перший вождь і першопредок усіх шона.

Мварі служила ціла каста жерців («дітей» Мварі), а прояви його (бога) буття вбачали у звуках — гуркоті грому, реві лева, стукоті великого святого барабана Нгома Лунгунду тощо. Навіть мвенемутапа («цар») вважався лише першосвящеником культу Мварі й керував підданими від імені могутнього божества. Зате в усьому іншому мономотапський володар був абсолютним хазяїном своєї країни та підданих.

Йому належала вся адміністративна, військова й судова влада, він мав 9 офіційних жінок і 3000 служниць-наложниць, а на аудієнції всі піддані плазували перед ним на животі. Навіть дивитися на священного володаря заборонялося, тому з підданими він спілкувався через ширму. Вимагалось від правителя тільки залізне здоров'я, що вважалося запорукою процвітання держави. Хворим та старезним царям негайно давали отруту, замінюючи сином.

Розквіт Мономотапи припав на XV ст., коли каранга поширили свій вплив на терени від посушливої Калахарі до узбережжя Індійського океану й від р.Замбезі до р.Лімпопо. Завдяки купцям суахілі налагодили контакти з арабськими торговцями Східної Африки, а через них Мономотапа в обмін на золото й рабів отримувала китайську порцеляну, перську кераміку, арабське скло, індійський та індонезійський бісер, шовк, зброю, тканини тощо. В країні розширився внутрішній обмін, де роль грошового еквівалента почали виконувати зливки міді.⁴ За правління могутнього мвенемутапи Матопе (1450—1480) була заснована нова пишна столиця держави — Звонгомбе (біля суч. м.Хараре). На рубежі XV—XVI ст. в регіоні з'явилися португальці, заінтересовані перспективами золото- й работоргівлі, та до кінця XVI ст. *Мономотапа залишалася гегемом у Південній Африці, і вся діяльність європейців перебувала під пильним контролем мвенемутапських емісарів.*

Криза вибухнула несподівано, але причини її цілком зрозумілі. Народ шона складався з багатьох племен, і неподільна

гегемонія в державі племені каранга не могла тривати вічно. Наприкінці XVI ст. всередині шона посилювалося інше плем'я — *розві*, яке пішло війною на каранга й захопило Зімбabwe. Шукаючи союзників проти грізного ворога, мвенемутапа звернувся в 1629 р. по допомогу до португальців, унаслідок чого потрапив до них у васальну залежність. Та навіть допомога європейців не змогла зупинити навалу орд значно відсталіших цивілізаційно розві. В кривавих багаторічних зіткненнях військо мвенемутапи було розтрощене разом з його португальськими покровителями. В 1693 р. Звонгомбе захопили вожді розві з династії Чангаміре, васалами котрих стали нащадки могутніх у минулому мвенемутапа, але перемога ця виявилася не просто зміною династії. Після десятиліть перманентних воєн країна лежала в руїнах, культурні цінності були розграбовані, а основи державності — знищені. Після падіння *Мономотапи* терени Південної Африки кілька століть не знали власних державних утворень африканського походження. Їх поглинув океан первіснообщинного оточення.

¹Язык твой — друг твой или враг? / Пер. с луганда И.П.Яковлева // Сказки народов Африки. М., 1976. С.537.

²Цит. за: Ланге П.В. Континент коротких теней: История географических открытий в Африке / Пер. с нем. М., 1990. С.217.

³Цит. за: Традиционные и синкретические религии Африки. М., 1986. С.35.

⁴Там само. С.283.

⁵Лас Касас Б. де. История Индий /Пер. с исп. Л., 1968. С.81.

⁶Рено Ф., Даже С. Африканские рабы в далеком и недавнем прошлом / Пер. с фр. М., 1991. С.61.

⁷Абрамова С.Ю. Африка: четыре столетия работорговли. М., 1992. С.246.

⁸Цит. за: Ланге П.В. Вказ. праця. С.117.

Людство завжди жило, живе й, мабуть, житиме ідеями соціального прогресу, якщо розуміти під ним шлях до суспільства «більшого блага для більшої кількості людей». Мрії про побудову ідеальних соціумів знайомі й Заходу, й Сходу, але кардинально відмінними бачилися їм шляхи втілення захоплюючих ідеалів у дійсність. Європа з античних часів робила ставку на особу, індивідуума, вільний ринок, громадянські свободи, розкріпачений індивідуальний інтерес, гіперболізоване панування приватної власності; Схід — на колектив, стабільність, прогнозованість, упорядкованість, сильну державу, розвинуту структуровану систему соціальних гарантій та обмежень. В останні століття генеральним напрямом розвитку людства вважається перший. Розкріпачивши особистість, він створив умови для прискореної реалізації потенцій людського розуму, довів до нечуваних висот рівень технічного прогресу й майже втілює у життя прогнози про «постіндустріальне суспільство» в передових країнах світу, але він же смертельно вразив планетну екологію та поставив людство перед загрозою тотального знищення в разі ядерного конфлікту, ядерного тероризму чи техногенних катастроф. *І хто знає, який шлях розвитку оберуть наші нащадки, враховуючи, що півтори тисячі років середньовіччя пройшли під егідою тотального превалювання саме східної цивілізаційної структури над західною.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ЗАГАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

Тексти

- История средних веков: Хрестоматия: В 2 ч. М., 1974. Ч.1—2.
История средних веков: Хрестоматия: В 2 ч. М., 1988. Ч.1—2.
Книга Марко Поло / Пер. со старофр. И.П.Минаева. М., 1955.
Хрестоматия по истории средних веков: В 2 т. М., 1961—1963. Т.1—2.
Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 года. М., 1987.
Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века. М., 1989.
Хрестоматия поэтических произведений по истории древнего мира и средних веков. М., 1967.

Наукові та науково-популярні праці

- Васильев Л.С.* История Востока: В 2 т. М., 1993. Т.1.
Васильев Л.С. История религий Востока. М., 1988.
Всемирная история экономической мысли: В 6 т. М., 1987. Т.1.
Григорьева Т.П. Дао и Логос (встреча культур). М., 1992.
Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Л., 1990.
Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., 1990.
Дьяконов И.М. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней. М., 1994.
Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке (очерки общей теории). М., 1990.
Искусство стран и народов мира: В 5 т. М., 1962—1981. Т.1—5.
История зарубежного искусства. М., 1983.
История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. М., 1991.
Лев-Старович Зб. Секс в культурах мира / Пер. с пол. М., 1991.
Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
Литературный энциклопедический словарь. М., 1987.
Мифологический словарь. М., 1991.
Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. М., 1991—1992. Т.1—2.
Рукописная книга в культуре народов Востока: В 2 т. М., 1987—1988. Т.1—2.
Тойнби А.Дж. Постигание истории / Пер. с англ. М., 1991.
Токарев С.А. Религия в истории народов мира. М., 1986.
Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / Пер. с фр. М., 1992.

Періодичні видання

Східний світ.

Восток.

Петербургское востоковедение.

ТЕМА I

Тексти

Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена: В 3 т. М., 1950—1953. Т.1—3.

Е.Лун-ли. История государства киданей / Пер. с кит. В.С.Таскина. М., 1972.

Заново составленное *пинхуа* по истории Пяти династий / Пер. с кит. Л.К.Павловской. М., 1984.

Ким Бу Сик. Самгук саги (Летописи трех царств) / Пер. с кор. М.Н.Пака. М., 1962.

Кодзики (Записи о деяниях древности) / Пер. с яп. А.М.Ермаковой, А.Н.Мещерякова: В 2 т. М., 1994. Т.1—2.

Ло Гуаньчжун. Троецарствие / Пер. с кит. В.А.Панасюка: В 2 т. М., 1954. Т.1—2.

Лубсан Данзан. Алтан тобчи («Золотое сказание») / Пер. с монг. Н.П.Шастиной. М., 1973.

Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования). Новосибирск, 1981.

Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. Новосибирск, 1989.

Мэн-да бэй-лу («Полное описание монголо-татар») / Пер. с кит. Н.Ц.Мункуева. М., 1975.

Пагсам-Джонсан: История и хронология Тибета / Пер. с тибет. Р.Е.Пубаева. Новосибирск, 1991.

Повесть о доме Тайра: Эпос (XIII в.) / Пер. со старояп. И.Львовой. М., 1982.

Полов К.А. Законодательные акты средневековой Японии / Пер. с яп. М., 1984.

Путешествия в восточные страны П.Карпини, Г.Рубрука. М., 1957.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М.; Л., 1952.

Свод законов «Тайхоре» / Пер. со старояп. К.А.Полова: В 2 т. М., 1985. Т.1—2.

Сокровенное сказание монголов / Пер. с монг. С.А.Козина. Улан-Удэ, 1990.

Тибетская летопись «Светлое зеркало царских родословных» / Пер. с тибет. Б.И.Кузнецова. Л., 1961.

Хрестоматия по истории Китая в средние века (XV—XVII вв.). М., 1960.

Шастина Н.П. «Шара Туджи» — монгольская летопись XVII века / Пер. с монг. М.; Л., 1957.

Наукові та науково-популярні праці

Воробьев М.В. Чжурчжэни и государство Цзинь (X в. — 1234 г.). М., 1975.

Воробьев М.В. Япония в III—VII вв. Этнос, общество, культура и окружающий мир. М., 1980.

Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). М., 1970.

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.

Гумилев Л.Н. Старобурятская живопись. М., 1975.

Гумилев Л.Н. Хунну. СПб., 1993.

Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами III—VI вв. М., 1974.

- История китайской философии / Пер. с кит. М., 1989.
- История Китая с древнейших времен до наших дней. М., 1974.
- История Кореи / Пер. с кор. М., 1960.
- История Монгольской Народной Республики. М., 1983.
- Конрад Н.И. Избранные труды. История. М., 1974.
- Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Китайский этнос в средние века (VII—XIII вв.). М., 1984.
- Крюков М.В., Малявин В.В., Софронов М.В. Этническая история китайцев на рубеже средневековья и нового времени. М., 1987.
- Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии. М., 1988.
- Кульпин Э.С. Человек и Природа в Китае. М., 1990.
- Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства. М., 1968.
- Кычанов Е.И., Савицкий Л.С. Люди и боги «Страны снегов». М., 1975.
- Нагата Х. История философской мысли Японии / Пер. с яп. М., 1991.
- Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.
- Очерки истории Китая с древности до «опиумных» войн / Пер. с кит. М., 1959.
- Таксами Ч.М., Косарев В.Д. Кто вы, айны? М., 1990.
- Цыбиков Г.П. Избранные труды: В 2 т. М., 1991. Т.1—2.
- Энциклопедия нового Китая / Пер. с англ. М., 1989.
- Япония: справ. М., 1992.

Т Е М А 11

Тексты

- Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса / Пер. с араб. С.Б.Певзнера. М., 1985.
- Ахмад ибн Маджид. Книга пользы об основах и правилах морской науки / Пер. с араб. Т.А.Шумовского. М., 1985. Т.1.
- Клавио Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406) / Пер. со староисп. И.С.Мироковой. М., 1990.
- Книга деяний Ардашира сына Папака / Пер. со староперс. О.М.Чунаковой. М., 1987.
- Книга Тысячи и одной ночи / Пер. с араб. М.Л.Салье: В 8 т. М., 1958—1959. Т.1—8.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. с греч. М., 1991.
- Коран / Пер. с араб. И.Ю.Крачковского. М., 1963.
- Крымский А.Е. Источники для истории Мухаммеда: В 2 т. М., 1902—1912. Т.1—2.
- Проконий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная История / Пер. с греч. А.А.Чекаловой. М., 1993.
- Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году / Пер. с англ. М., 1983.
- Средневековая андалусская проза / Пер. с араб. М., 1985.
- Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии V—VII вв. М., 1979.
- Тер-Мкртчян Л.Х. Армянские источники о Средней Азии VIII—XVIII вв. М., 1985.
- Фирдоуси. Шахнамэ / Пер. И.Б.Бану-Лахути, В.Г.Берзнева: В 6 т. М., 1984—1989. Т.5—6.
- Хрестоматия по истории халифата. М., 1968.

Наукові та науково-популярні праці

- Агаджанов С.Г.* Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI—XII вв. М., 1991.
- Арабская Республика Египет: Справ. М., 1990.
- Бартольд В.В.* Работы по истории ислама и Арабского халифата // Соч.: В 9 т. М., 1966. Т.6.
- Беляев Е.А.* Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. М., 1965.
- Вамбери Г.* История Бохары / Пер. с нем. СПб., 1873.
- Грюнебаум Г.Е. фон.* Классический ислам. Очерк истории (600—1258) / Пер. с англ. М., 1988.
- Ислам: Энциклопедический словарь. М., 1991.
- История Ирана. М., 1977.
- Королевство Марокко: Справ. М., 1991.
- Крымский А.Е.* История арабов и арабской литературы: В 3 т. М., 1911—1913. Т.1—3.
- Крымский А.Е.* История Персии, ее литературы и дервишской теософии: В 3 т. М., 1909—1917. Т.1—3.
- Крымский А.Е.* История Турции и ее литературы: В 2 т. М., 1910—1916. Т.1—2.
- Кримський А.* Історія Туреччини. К., 1924.
- Луконин В.Г.* Иран в эпоху первых Сасанидов. Л., 1961.
- Массэ А.* Ислам: Очерк истории / Пер. с фр. М., 1982.
- Мюллер А.* История ислама с основания до новейших времен / Пер. с нем.: В 4 т. СПб., 1895—1896. Т.1—4.
- Новичев А.Д.* История Турции. Л., 1963. Т.1.
- Петросян Ю.А.* Османская империя: могущество и гибель. М., 1990.
- Пигулевская Н.В. и др.* История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958.
- Фильштинский И.М.* История арабской литературы X—XVIII века. М., 1991.

ТЕМА III

Тексти

- Абу Рейхан Бируни.* Избранные произведения: В 2 т. Ташкент, 1963. Т.2: Индия.
- Артхашастра, или наука политики / Пер. с санскр. В.П.Кальянова. М.; Л., 1959.
- Баbur-наме. Записки Бабура. Ташкент, 1958.
- Бернье Ф.* История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. М., 1936.
- Блаватская Е.И.* Из пещер и дебрей Индостана. К., 1991.
- Ватस्याна.* Кама-сутра (Поучение о любви) / Пер. с санскр. В.Фурники. М., 1989.
- Гийасадин Али.* Дневник похода Тимура в Индию. М., 1958.
- Гюго К.* Записки об Индии / Пер. с фр. К.А.Антоновой. М., 1977.
- Законы Ману. М., 1960.
- Хождение за три моря Афанасия Никитина. Л., 1986.

Наукові та науково-популярні праці

- Азимджанова С.А.* Государство Бабура в Кабуле и Индии. М., 1977.
Антонова К.А. Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556—1605). М., 1962.
Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. М., 1979.
Бэшем А.А. Чудо, которым была Индия / Пер. с англ. М., 1977.
Гусева Н.Р. Индуизм. М., 1976.
История Индии в средние века. М., 1968.
Кудряцев М.К. Кастовая система в Индии. М., 1992.
Медведев Е.М. Очерк истории Индии до XIII века. М., 1990.
Паниккар К.М. Очерк истории Индии / Пер. с англ. М., 1961.
Санга Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии / Пер. с англ. М., 1954.
Чаттерджи С., Датта Д. Индийская философия / Пер. с англ. М., 1994.

Т Е М А I V

Тексти

- Абиссинские хроники XIV—XVI веков / Пер. Б.А.Тураева. М., 1936.
Арабские источники VII—X вв. по этнографии и истории Африки южнее Сахары. М.; Л., 1960.
Арабские источники X—XII вв. по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Л., 1965.
Арабские источники XII—XIII вв. по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Л., 1985.
История Африки в древних и средневековых источниках: Хрестоматия. М., 1990.
Лев Африканский. Африка — третья часть света. Описание Африки и достопримечательностей, которые в ней есть / Пер. с итал. В.В.Матвеева. Л., 1983.
Суданские хроники / Пер. с араб. Л.Е.Куббеля. М., 1984.
Эфиопские хроники XVI—XVII веков / Пер. с эфиоп. С.Б.Чернецова. М., 1984.
Эфиопские хроники XVII—XVIII веков / Пер. с эфиоп. С.Б.Чернецова. М., 1989.

Наукові та науково-популярні праці

- Абрамова С.Ю.* Африка: четыре столетия работорговли. М., 1992.
Африка: Взаимодействие культур. М., 1989.
Африка: Энциклопедический справочник: В 2 т. М., 1986—1987.
Т.1—2.
История Тропической Африки (с древнейших времен до 1800 г.). М., 1984.
Куббель Л.Е. Страна «золота» — века, культуры, государства. М., 1990.
Ланге П.В. Континент коротких теней: История географических открытий в Африке / Пер. с нем. М., 1990.
Рено Ф., Даже С. Африканские рабы в далеком и недавнем прошлом / Пер. с фр. М., 1991.
Традиционные и синкретические религии Африки. М., 1986.
Урсу Л.Г. Историография истории Африки. М., 1990.
Шинни М. Древние африканские государства / Пер. с англ. М., 1982.

ЗМІСТ

Передмова		5
Вступ		7
Тема I. СХІДНА АЗІЯ. ТИБЕТ І ВЕЛИКИЙ СТЕП У СЕРЕДНІ ВІКИ		16
<i>Лекція 1.</i>	Китай	16
<i>Лекція 2.</i>	Китай (<i>закінчення</i>)	50
<i>Лекція 3.</i>	Великий Степ	72
<i>Лекція 4.</i>	Великий Степ (<i>закінчення</i>)	101
<i>Лекція 5.</i>	Корея	114
<i>Лекція 6.</i>	Японія	144
<i>Лекція 7.</i>	Японія (<i>закінчення</i>)	169
<i>Лекція 8.</i>	Тибет	192
Тема II. ЗАХІДНА АЗІЯ ТА ПІВНІЧНА АФРИКА В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ		211
<i>Лекція 9.</i>	Держава Сасанідів (Еран-шахр)	212
<i>Лекція 10.</i>	Араби в середні віки. Виникнення ісламу та арабської державності	235
<i>Лекція 11.</i>	Арабо-мусульманський халіфат	256
<i>Лекція 12.</i>	Ісламські держави Північної Африки та Піренейського півострова	283
<i>Лекція 13.</i>	Мусульманський Іран та Середня Азія	304
<i>Лекція 14.</i>	Мусульманський Іран та Середня Азія (<i>закінчення</i>)	320
<i>Лекція 15.</i>	Османська імперія	338
Тема III. ПІВДЕННА АЗІЯ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ		365
<i>Лекція 16.</i>	Доісламська Індія	366
<i>Лекція 17.</i>	Індія після ісламського завоювання	387

**Тема IV. ТРОПІЧНО-ЕКВАТОРІАЛЬНА ТА
ПІВДЕННА АФРИКА В СЕРЕДНІ ВІКИ 418**

<i>Лекція 18.</i>	Східна Африка	422
<i>Лекція 19.</i>	Судан	432
<i>Лекція 20.</i>	Екваторіальна та Південна Африка	445
Післямова		454
<i>Рекомендована література</i>		455

Навчальний посібник

Рубель Вадим Анатолійович

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ

Курс лекцій

Художнє оформлення

і редагування *О.Г.Григора*

Технічний редактор *Л.І.Швець*

Коректори *Л.Ф.Іванова, А.В.Бородавко,*

Н.В.Цісик, Т.В.Кацовенко

Здано до складання 11.07.96. Підп. до друку 14.11.96. Формат 84×108/32.

Папір офсет. №1. Гарн. Таймс. Друк. офсет. Ум. друк. арк. 24,36.

Ум. фарбовідб. 24,68. Обл.-вид.арк. 30,09.

Вид. № 3759. Зам. № 7-1484

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,

252 001 Київ, Хрещатик, 10

Свідцтво про державну реєстрацію № 05591690 від 23.04.94.

Акціонерне товариство «ВПОЛ»

252151 Київ, Волинська, 60

Рубель В.А.

Р82 Історія середньовічного Сходу: Курс лекцій: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — 464 с.
ISBN 5-325-00775-0.

Книга є першим в Україні навчальним посібником для вищої школи із середньовічної історії Сходу. Розкривається специфіка історичного процесу в основних середньовічних афро-азіатських цивілізаціях. Цілісно розглядаються питання політичної, соціально-економічної історії та духовного розвитку східних народів. Історія людських спільнот подається в нерозривній єдності з історією природи, значну увагу приділено висвітленню ролі особи в історії, змальовано індивідуальні портрети діячів східних цивілізацій.

Для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів.